

Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció

Cieger András, Halmos Károly – Szívós Erika,
Keller Márkus, Magos Gergely, Simon Katalin, Vári András,
Harold L. Wilensky, tanulmányai

Pál Judit

Az állam és a patrónus szolgálatában.
Egy Károlyi-kliens a 18. század elején

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2011. évre

A KORALL 2011. évi tematikus számai:

43. *Az olvasás társadalomtörténete*
44. *Életutak, életrajzok*
45. *Migráció, emigráció, integráció a 19-20. században*
46. *Városi térhasználat – megközelítési lehetőségek*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

***

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció
című blokkunkat Halmos Károly és Szívós Erika szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Cselédkönyves szemorvosok a Pázmány Péter
Tudományegyetem I. sz. Belklinikája előtt Budapesten.
Györffy István felvétele, 1936. április 1. (magántulajdon).

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

MESTERSÉGEM CÍMERE... HIVATÁS ÉS PROFESSZIONALIZÁCIÓ

Halmos Károly – Szívós Erika	Doktor úr, tanár úr, főszerkesztő asszony: a hivatások a köztudatban és a modern történetírásban	5
Harold L. Wilensky	Minden szakma hivatás?	19
Magos Gergely	Kiterjedt állam – beteljesületlen álom. A magyarországi gyógyszerészet professzionalizációja	54
Simon Katalin	Mesterségből hivatás. Sebészmesterek és orvosdoktorok Magyarországon az egységes orvosi képzés bevezetéséig	77
Keller Márkus	A kelet-közép-európai változat. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. században Magyarországon	103
Cieger András	A politikus mint hivatás a 19. századi Magyarországon?	131
Vári András	Félprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek? A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái a 19. századi Európában	151
Pál Judit	Az állam és a patrónus szolgálatában. Egy Károlyi-kliens a 18. század elején	179

KÖNYVEK

Egy polgári hivatás: a királyi közjegyző	
Rokolya Gábor: A polgári közjegyzőség emlékezete. 1875–1949.	206
– Halmos Károly	
Prozopográfia, biográfia, helytörténet.	
Módszertani megjegyzések egy tanulmánykötet margójára	
Fedeles Tamás: Püspökök, prépostok, kanonokok.	
Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből. (Capitulum V.)	213
– Szeberényi Gábor	
Keller Márkus: A tanárok helye. A középiskolai tanárok professzionalizációja	
porosz–magyar összehasonlításban a 19. század második felében	225
– Varga-Kuna Bálint	
Szívós Erika: A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918	228
– Timár Sára	
Szerzőink	232
Contents	234
Abstracts	236

Halmos Károly – Szívós Erika

Doktor úr, tanár úr, főszerkesztő asszony: a hivatások a köztudatban és a modern történetírásban

Az idő tájt, hogy hazánk csatlakozott az Európai Unióhoz, plakátok jelentek meg Budapest tömegközlekedési eszközein, azt kérdezvén olvasójuktól, vajon tudja-e, miszerint az Unióban minden foglalkozást valamilyen végzettséghez kötnek. Bár a kérdésben foglalt állítás csak annyira volt igaz, mint a jereváni rádió hírei, a továbbképzési iparág egyik szereplőjének reklámkampánya arra épített, hogy a hazai foglalkoztatottak csak kis részének van tanult szakmája, amivel pedig pénzt keres, arról nincsen papírja. Bár a plakát nem elsősorban a diplomához kötött foglalkozások és állások betöltőit akarta megszólítani, még a felsőfokú végzettségűek között is lehetett, aki a reklám célközönségébe tartozott.

A következő alkalom, amikor az egyetemi végzettséget igénylő hivatások a közérdeklődés gyújtópontjába kerültek, az egészségügyi reform kísérlete volt 2006 és 2008 között. Előbb az orvosok ellenállását kívánták letörni a kamarai tagság önkéntessé tételével, majd a gyógyszergyárak és a gyógyszereszek közötti erőviszonyokat kívánták megváltoztatni a gyógyszer-kereskedelem részleges felszabadításával és a gyógyszer-tár-alapítás szabaddá tételével. S hogy ne csak olyan példákat hozzunk, ahol a hivatás vagy annak testületi megjelenítője, a kamara védekező helyzetben van, megemlítsük az otthoni szülés napjainkban is zajló, botrányokkal terhes vitáját, amelyben nehezen szétbogozhatóan keverednek a közegészségügyi és a szakmai illetékességre vonatkozó érvek.

Miközben sokan vitatkoztak azon, miért ne lehessen benzinkutaknál fájdalomcsillapító szereket kapni, talán kevesen figyeltek föl arra, hogy a gyógyszerpiac szabályozásának kérdéseiben a Versenyhivatal is illetékesnek tartotta magát, miként valószínűleg azt is kevesen vették észre, hogy a hírek között megjelent a közjegyzői kamarai rendszer reformjának terve is. Ezek a tények és hírek mind arra utalnak, hogy a hivatások és a professzionalizáció kérdése adott esetben mindannyiunkat érintő, vére menő társadalompolitikai és közjogi viták tárgya lehet. A közvéleményt újra meg újra föl lehet ingerelni az egyes kamarák hatalmi helyzetére való utalásokkal vagy a kamarák versenyellenes viselkedésével, bár az indulatok hőfoka nem mindig azonos. Elég megemlíteni, hogy az úgynevezett lakásmaffia-ügyekkel kapcsolatban gyakran fölvetődött ugyan egyes ügyvédek, sőt közjegyzők felelőssége, de a vonatkozó kamaráké alig-alig.

Nem mondható, hogy a közvélemény a fenti esetekben inkább az orvosok és a gyógyszereszek pártját fogta volna. S hogy ez így volt, annak minden bizonnyal

a hivatások hazai történetének sajátosságaiban lelhetjük magyarázatát. Miközben az értelmiségi szakmák túlnépesedése már az I. világháború előtt is föltűnő jelenség volt Magyarországon, és a helyzetet csak rontott az ország területének csökkenése, a hivatásrendiség előbb a keresztényszocializmushoz, majd az olasz fasizmushoz társított hívószó, a II. világháború után pedig a klerikális reakcióval párosított szitokszó lett. A pártállami rendszer fölszámolta a közttestületeket, és eredményesen hintette el a köztudatban, hogy szakmai szerveződések nem lehetnek a közjó szolgálói, csak érdekképviselők. Az alkotmány 1989-es reformja után visszaállították a közttestületiséget, és a rendszerváltást követően számos szakmai szervezet alakult újjá; ám az imént már említett jelenségek arra utalnak, hogy a hivatások szerveződései Magyarországon az elmúlt húsz év során nem tudtak kellően megerősödni.

A mai magyar társadalomban más módon is jelen van a hivatások intézményesülésének problémája. Gondoljunk például a különféle szakterületek azon új keletű törekvésére, hogy felsőfokú képzésüket egyetemi szintűvé alakítsák. Így lett például a Testnevelési Főiskolából 1989-ben Testnevelési Egyetem, majd 2000-ben a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Kara; a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia és két másik katonai főiskola összevonásából 1996-ban jött létre a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem; a Színművészeti Főiskolából pedig 2000-ben a Színház- és Filmművészeti Egyetem. Az intézmények újjászervezése és átnevezése egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy az általuk kibocsátott egyetemi diplomák révén emelkedjék az érintett foglalkozások presztízse. A professzionalizáció folyamata ma is zajlik, s ez a folyamat számos szakma esetében máig lezáratlan.

FOGALMI PROBLÉMÁK: A MAGYAR MŰLT TERHE

A professzionalizáció problémája napjaink társadalmi szerveződésének egyik kulcskérdése volna, ha azok, akiknek a hivatások szerepével kapcsolatos vitákat le kellene folytatniuk, tisztában lennének avval, miről is kellene vitatkozniuk. A professzionalizáció témájával kapcsolatban számtalan értelmezési gond szokott fölmerülni; ezek között van, amelyik független a nemzeti kontextustól és a megközelítés jellegétől, van azonban olyan is, amelyik nem.

Az első tisztázandó kérdés, hogy mit is jelent a „hivatás”, illetve a professzionalizáció. A köznapi nyelvhasználat ugyan érzékeli a szakma, a foglalkozás és a hivatás közötti különbségeket, ám a beszélők gyakran nem tudják világosan megfogalmazni e kifejezések használatának szabályait. Az orvosi hivatást választók foglalkozásukat tekintve sebészek, háziorvosok, belgyógyászok, akik gyógyító munkájuk során mind-mind különböző szakmai előírásoknak tesznek eleget. Ami összetartja őket, az az esküjük, s akik összetartoznak, alkotják – adott esetben – az orvosi kart. A víz- és gázszerelés szakma, de nem hivatás, még akkor sem, ha valaki művészi szinten gyakorolja mesterségét. A katonák a katonai hiva-

tást űzik, esküt tesznek, részei a karhatalomnak. Az ő hivatásuk is védett, nem mindenki űzheti, azaz rájuk is érvényes a kompetencia-monopólium – a katonai pályát azonban, szemben a lelkészivel, orvosival, ügyvédivel, bíróival, vagy könyvvizsgálóival, mégsem szokás az értelmi hivatások közé sorolni.

Az értelmi hivatások a többi szakmához képest presztízstöbblettel rendelkeznek; gyakorlóik bizonyos értelemben felsőbbrendűnek tartják magukat, és általában mások is annak tartják őket. Ezt fejezi ki aforisztikusan a mondás: „mások azért dolgoznak, hogy megfizessék őket, minket azért fizetnek, hogy dolgozhassunk”. A szociológiai vagy történeti vizsgálatoknak el kell számolniuk az értelmi hivatások és a közönséges szakmák, illetve az egyes hivatások közötti aszimmetriával, meg kell magyarázniuk a presztízskülönbségek tartós fennállását, a leírás során azonban nem szabad átvenniük az értelmi hivatások saját értékítéleteit. A hivatások evolúcióját és sajátos helyzetét magyarázó elméletekről az alábbiakban még lesz szó.

A magyar történeti és társadalomtudományos irodalomban is érzékelhető, hogy az értelmi hivatásokra utaló szavak, fogalmak nem egészen fedik le egymást; még nehezebb a helyzet, ha olyan angol elnevezést kell magyarra átültetni, mint amilyen a *profession*. A fogalomhasználat változatossága mögött Magyarországon valójában mélyebb és lényegi problémák rejlenek. Ilyen például az a kettős történelmi paradoxon, amelyet angolul megjelent munkája címében Kovács M. Mária a következőképpen fogalmazott meg: *Liberal Professions – Illiberal Politics*.¹ A paradoxon bővebben kifejtve így hangzik:

„A szakértelmiségi szakmák kiegyezéskori liberális reformja [...] sok tekintetben »nyugatibb«, mélyebb és alaposabb volt, mint mondjuk Angliában, a liberalizmus őshazájában. Angliában az orvosok és az ügyvédek a liberális korban is megtartották régi kiváltságaik nagy részét és premodern, korporatív eszközökkel védekeztek a túlnépesedés és a kegyetlen konkurenciaharc ellen. A szabadfoglalkozások magyarországi liberális reformja a nyugatiaknál nemhogy gyengébb lett volna, hanem épp ellenkezőleg, a hazai reformok következetesebben szakítottak a premodern kor céhes korporativizmusával, mint a nyugati liberális reformok. A magyar reformokat inkább egyfajta »túlteljesítő« hiperliberalizmus jellemezte, amely ugyan – a korabeli várakozásoknak megfelelően – lehetővé tette a modern polgári középosztály gyors fejlődését, a középosztályt azonban olyan nyomásnak és veszélyeknek tette ki, amelyekkel a nyugati országok védettebb középosztályainak nem kellett szembesülniük.”²

Ez azonban a paradoxonnak csak az első fele, amelynek a második ellentmondás ad súlyt. Ez pedig az, hogy a két háború között és a II. világháború alatt hazánkban azok a hivatások voltak képesek az állampolgári egyenlőtlenség elleni támadásoknak, jelesül a zsidóellenes törvénykezésnek ellenállni, amelyek

¹ Kovács 1994.

² Kovács 2001: 8, bővebben kifejtve: uo.: 22.

meg tudtak őrizni valamit hajdani, még a feudális korból eredeztethető kötöttségeikből. Magyarán: az ügyvédi kamara sokkal inkább ellenállt a zsidó vagy zsidó származású tagjai degradálásának, mint az orvosi vagy a mérnöki.³

Az ismertetett és részben idézett koncepcióban rögtön szembeötlik a magyar szóhasználat bizonytalansága. Az 1848-as népképviselői választásról szóló törvény még csak felsorolni tudta azokat a foglalkozásokat, amelyeket ma hivatásoknak tekintünk, de nem hozta „egy nevezőre”, azaz egy név alá őket. A hazai törvényalkotóknak fogalmuk már volt az értelmi hivatásokról, de nevük nem volt rájuk. A hazai közgondolkodásban később is az átfogó megértésre törekvést kifejező „értelmiség” és nem a készségszintű tudásra utaló „hivatás” a kategoriális kiindulópont. Az angol *liberal professions* a 19. századi magyarországi népszámlálásokban „értelmi/értelmiségi kereset”-ként, később „közszolgálat és szabadfoglalkozások”-ként jelent meg.⁴ Az előbbi egyértelműen a végzettségre utalt, a második egy köznyelvi elterjedt kifejezést vett át. A kifejezés története nincs földolgozva, de az egyértelmű, hogy szó szerinti értelmezése zavart okoz. Az angol *liberal professions* kifejezésben a szó régies, a latinra visszautaló (szabad római polgárhoz méltó) értelmében szerepel, ugyanúgy, mint az *artes liberales*-ban. A német *freier Beruf* szó szerint ugyanazt jelenti, valójában azonban arra utal, hogy az adott foglalkozás gyakorlása nem helyi (városi) kiváltság tárgya, nem a helyi polgárjog függvénye. Két nyelv, két világ. A magyar értelmezésben a kétféle szabadság egybecsúszott, amint azt a „szabad értelmiségi pálya”, „értelmiségi szabadfoglalkozás” kifejezések mutatják.

A nyelvhasználat azóta sem vált egyértelműbbé, sőt a képletet tovább bonyolították az értelmiség fogalmának 20. századi változásai. Az értelmiség kifejezésnek van egy francia eredetű (*intellectuel*) értelmezése: közéletileg elkötelezett gondolkodó;⁵ ez az értelmezés tovább vándorolt az orosz társadalmi önértelmezésbe (*intyeligencija*),⁶ s lett végül a kádári korszak hivatalos „két és feles” osztályosmájának (a munkásság és a parasztság mint osztályok s a velük szövetséges dolgozó értelmiség mint réteg) része. A „szakértelmiség” Kovács M. Mária és Örkény Antal nyelvi újítása volt; Kovács M. magyarul és angolul egyaránt rendelkezésre álló könyvcíméből kiderül, hogy a mű szerzője – az angol szóhasználat alapján – egyértelműen a hivatások képviselőire gondolt.

A szóhasználat dilemmáinak felvázolása után marad még a fentebb megfogalmazott paradoxon értelmezése, amiben – közvetve – az intézményi közgazdaságtan lehet segítségünkre. A szabad versenynek két összetevője van. Az egyik, hogy ki nevezhet be a versenybe, a másik, hogy mennyire szabadosak a játékszabályok, amelyek között nyerni kell. Az intézményi közgazdaságtan tanpéldái⁷ alapján

³ Vö. Kovács 2001.

⁴ Vö. Tóth 1986, 1987.

⁵ Vö. Fuller 2005.

⁶ Kővér 1977.

⁷ Lásd például Hirschman 1995: 62–69, 94–113; Schelling 1998: 218–220; Johnson 1999: 71–72, 75–76, 236–241.

belátható, hogy a két kérdés nem független egymástól. Ha egy piacon folyó versenybe bárki ingyen és előfeltételektől mentesen benevezhet, akkor szabad piacra lépésről beszélünk. Ha egy piacon az eladók és a vevők (a piacot kellően elvontan kezelve, eladó lehet egy lelkész, egy orvos, vagy egy védőügyvéd, vevő lehet az illető híve, páciense vagy kliense) nem ugyanavval az információhalmazzal rendelkeznek, akkor a közgazdászok aszimmetrikus informáltságról írnak. Aszimmetrikus informáltság esetén a teljesen szabad piacra lépés (nevezés) megnehezíti a szabályok betartatását, ez bizalmatlanságot szül, s végül, a szociológia nyelvén szólva, anómikus állapothoz, a közgazdaságén szólva pedig a piac bukásához vezet. A hivatások olyan foglalkozások, amelyeknek képviselői hatalmas károkat képesek okozni egyénnek, közösségnek egyaránt. Ha a sebész átvágja a torkunkat, kevésbé vigasztal, hogy majd megbüntetik; a gyógyszerész szó szerint méregkeverő, csak éppen a javunkat is, és nem csak a javainkat akarja, s még sorolhatnánk példákat. E hivatások gyakorlóinak ki vagyunk szolgáltatva, és mégis bízunk kell bennük. Az emberi közösség ezért joggal dönthet úgy, hogy jóindulatukat kiváltságokkal vásárolja meg, illetőleg bizonyos értelemben kollektív felelősséget érvényesít velük szemben. Ezért fontos, hogy e hivatásokat ne csak a képzés szerint, hanem a képzettség és a testületiség egységében vizsgáljuk. Az értelmi hivatások tehát olyan szakmák, amelyek gyakorlása egyetemi végzettséghez kötött és különleges szaktudást igényel; amelyek tagjai munkájukat a társadalom szolgálatában, bizonyos etikai elvekkel összhangban végzik. E szakmákra jellemző továbbá, hogy testületekbe tömörülve igyekeznek érvényesíteni kollektív érdekeiket, és megakadályozni azt, hogy munkájukba a hatalom, illetve a társadalom bizonyosnál jobban beleszólhasson – igaz, ennek az autonómiának a mértéke hivatásonként, koronként és országonként jelentős eltéréseket mutathat.

A PROFESSZIONALIZÁCIÓ ELMÉLETEI ÉS A HIVATÁSOK ÚJABB IRODALMA MAGYARORSZÁGON⁸

A professzionalizációnak nincsen egységes elmélete. A hivatások kérdését több irányból közelítették meg, ezek közül kiemelhetjük a munkamegosztás, a szaktudás és a testületiség kérdését. A munkamegosztás klasszikus elmélete Adam Smith-hez köthető, aki egyszerűen a szerződéses cserére való hajlammal, mint sajátos emberi tulajdonsággal magyarázta a munkamegosztás kifejlődését. A nemzetek gazdagságáról szóló művének tárgya, a szerző szerint, a társadalom éves munkája termékének felosztása „a társadalom különféle rangú és rendű tagjai közt”. A *liberal professions* jövedelmének mértékét egy költséges géppel szemben támasztott elvárásokhoz hasonlította: a képzési költségeknek, miként

⁸ A professzionalizáció historiográfiájának e helyütt csak egészen vázlatos áttekintésére vállalkozhatunk, részben terjedelmi okokból, részben azért, mert ezt az áttekintést több magyar szerző is elvégezte már – lásd például Vári 1998; Szívós 2009: 178–183; Keller 2010: 18–30; illetve jelen folyóiratunkban Vári András és Keller Márkus tanulmányai.

egy bonyolult gépnek, belátható időn belül meg kell térülniük. Lehetővé kell tennie ezen kívül a jövedelemnek a megfelelő társadalmi állás biztosítását, valamint fedeznie kell a megfelelő állás elnyerésének kockázatát. E foglalkozások (tudniillik az értelmi hivatások) különös nyereségességét szervezethezük biztosítja. A szervezethez azonban nem e foglalkozások valamely belső sajátosságából adódik, hanem abból, hogy a szervezethez megkönnyítő városias környezetben üzik őket.⁹ Émile Durkheim kiindulópontja az, hogy nem a hivatások a különleges foglalkozások, hanem a különböző szakmák, foglalkozások és állások az elerkölcstelenedett hivatások. Kora gazdasági élete szerinte anómikus állapotban leledzett, amit úgy értett, hogy a „funkciók e gazdasági rendjében a hivatási morál valójában csak kezdetleges formában létezik”. A hivatási morál „archetipikus” példáiként az ügyvédét, a bírót, a katonát, a tanárt, az orvosát és a papát nevezi meg, s Durkheim kérdése tulajdonképpen az, vajon miért nincs meg ugyanez a morál munkáltató és alkalmazott, munkás és vállalatvezető, illetve a vásárlókért egymással versengő iparosok viszonyában.¹⁰ A szellemtörténet és a pozitivizmus határán álló Max Weber a protestáns etikáról szóló nevezetes esszéjében az etikai racionalitás fogalmának segítségével a teológiai és az evilági hivatás kapcsolatát elemezte.¹¹

Az értelmi hivatások kialakulásával és a modern társadalmakban betöltött szerepükkel a II. világháború után angolszász szociológusok kezdtek el foglalkozni. Miközben arra kerestek választ, mi az oka a szociális rétegzethez, a társadalmi struktúra kialakulásának, fölmerült kérdésként, vajon a hivatások, például az orvosok és az ügyvédek, minek köszönhetik kiváltságaikat, magas presztízsüket, nagymértékű szakmai autonómiájukat. Az ún. funkcionalisták vagy strukturális funkcionalisták, mint Talcott Parsons, arra helyezték a hangsúlyt, hogy a szabad értelmi hivatások a társadalomban szolgálatot teljesítenek, és működésük során ennek megfelelő etikai normák vezérik őket; feladataikat kivételes szaktudás birtokában látják el.¹² Ennek a tudásnak a megszerzéséért áldozatot vállalnak, és ezt az áldozatot is kell honorálnia a társadalomnak. Ezért rendelkezhetnek igen nagyfokú autonómiával, és tehetnek szert magas presztízsre és jövedelemre. Ez a szemlélet sok tekintetben megfelelt annak az önképnek, amelyet e hivatások saját magukról kialakítottak. A professzionalizációs elméletek első kritikusai, például Charles Wright Mills, ehhez képest sokkal szkeptikusabb hangot ütöttek meg.¹³ Szerintük a hivatásokat korántsem valamiféle szolgálati eszmény, hanem sokkal inkább önző érdek vezérli: sőt, e hivatások gyakorlói, midőn meggyőzik a nagyközönséget arról, hogy munkájuk nélkülözhetetlen,

⁹ Smith 1940: 2, 104–151.

¹⁰ Durkheim 2001: 18.

¹¹ Weber 1982.

¹² Parsons 1951: 433–439, 454–490; Parsons 1954: 142–176. Megjegyzendő, hogy egyes nagy hatású szociológusok később is kitarítottak a hivatások társadalmi szerepének pozitív értelmezése mellett, és képesek voltak ezt az értelmezést fél évszázaddal későbbi viszonyok között is újrafogalmazni, lásd például Freidson 1994, 2001.

¹³ Mills 1953: 112–141; később Larson 1977.

csupán monopolhelyzetük körülbástyázására törekszenek (ezért szükséges a hosszú ideig tartó szakképzés és a szaktudás hangsúlyozása).¹⁴

A kétféle értelmezés lehetséges feloldását a tudomány- vagy tudásszociológia, nevezetesen Robert King Merton „intézményesített pártatlanság” (*institutional disinterestedness*) fogalma kínálhatja, melyről maga Merton állítja, hogy a hivatások életében is jelen van: „A tudományban, mint általában a szabad foglalkozásokban, a pártatlanság intézményesült alapelem.” Valóban, a hivatások testületei, becsületkódexe, s mindaz, amit céhes hagyománynak vagy szokásnak nevezünk, többé-kevésbé föllelhetők az egyes hivatásokban. Merton szerint a tudomány nem nagyon, csak „*némileg* különbözik más szabad hivatásoktól. A tudós nem ugyanolyan módon áll szemben laikus ügyfelével, mint az orvos és az ügyvéd. [...] A csalás, a csűrés-csavarás, a felelőtlen ígéret (kontárkodás) itt *még kevésbé* valószínűek, mint a »szolgáltató« szakmákban.”¹⁵ A Merton által bevezetett fogalom arra kínál választ, miként lehetséges, hogy az egyébként önző egyének kollektívan mégis képesek vagy legalábbis rákényszerülnek arra, hogy ne megtévesztéssel, félrevezetéssel és egyéb, az élet más területein követett gyakorlatokkal jussanak el magasztosnak mondott céljaikhoz.

Az 1960-as évektől kezdve számos olyan tanulmány született, amely a professzionalizációt történeti folyamatában szemlélte, és az egyes szakmák fejlődését egymással hasonlította össze.¹⁶ A későbbiekben az összehasonlítás az európai társadalmakra is kiterjedt. Kiderült azonban, hogy a professzionalizációnak az imént említett szerzők műveiben körvonalazódó angolszász modellje a kontinentális európai országokra sok tekintetben nem alkalmazható. A modell kritikája nyomán új szempontok születtek, és a nemzetközi kutatások alapján tudatosultak az egyes országok értelmiségifejlődésének sajátos vonásai.¹⁷ A közép-európai társadalomtudományban és történetírásban a professzionalizáció elméletei használhatónak bizonyultak, de csak a helyi tradíciók figyelembevételével; tudomásul kellett venni azt is, hogy az itteni társadalmi kategóriák, fogalmi keretek hagyományosan mások, mint Angliában vagy az Egyesült Államokban. A Közép-Európában született munkákra általában jellemző, hogy kísérletet tesznek többféle fogalomhasználat összebékítésére.

A hazai történetírás a kérdést a polgárság és a középosztály viszonyaként fogta föl – jellemző e tekintetben Weis István Szekfű Gyulára visszavezethető megfogalmazása, aki azt hangsúlyozta, hogy hazánknak van (az értelmiségi foglalkozásúakból álló) középosztálya, de nincsen (anyagilag tehető) polgársága.¹⁸ Több történeti témán dolgozta ki ezt a tételt Mályusz Elemér is.¹⁹ Hajnal István

¹⁴ This Week's Citation Classic 1980. 51 (December 22). <http://www.garfield.library.upenn.edu/classics/1980/A1980KU16200001.pdf> (Utolsó letöltés: 2010. november 21.)

¹⁵ Merton 2002: 642–643. (Kiemelések tőlünk – H. K. – Sz. E.)

¹⁶ Ennek klasszikus példája Wilensky 1964.

¹⁷ McClelland – Merl – Siegrist (Hrsg./eds.) 1995; Siegrist 2004.

¹⁸ Weis 1930: 104–125. Vö. például Szekfű 1923: 198–199.

¹⁹ Lásd például Mályusz 1928.

kiszabadította a testületiséget a céhek, a rendek és a középkor fogságából, és ő, valamint (a középkori vonatkozásokat tekintve) Bónis György voltak azok, akik megkísérelték a választ nemzetközi összehasonlítás alapján megfogalmazni.²⁰ Hajnal álláspontja szerint hazánkban professzionalizációs deficit alakult ki, s ez az ő jelenében, a két háború között abban mutatkozott meg, hogy – főként vidéken – az egyes értelmiségi foglalkozások képviselői nem voltak képesek a helyi középosztályon belül önállóan megszerveződni. Abban az összes eddigi szerző egyetértene, hogy a deficit oka az állam túlsúlya volt, úgy a képzés, mint a foglalkozás kereteinek szabályozásában.

A hivatások kérdése, illetve a professzionalizáció-elmélet az elmúlt húsz évben Magyarországon is jó néhány történetst inspirált, és viszonylag sokan választottak kutatásuk témájául egy-egy értelmiségi hivatáscsoportot. Feltűnő, hogy ezek az igen különböző témájú művek sok esetben mennyire hasonló problémákra fogékonyak, és – gyakran egymástól függetlenül – mennyire hasonló fogalmi nyelvet használnak. Kérdés azonban, hogy mindez pusztán tudományos áramlatok következménye-e. Nem arról van-e szó, hogy a modern társadalmakban a szakma vált az egyik fontos réteg- és identitás szervező kategóriává, és ez a társadalomtörténetek kérdésfeltevéseire is hatással van?

A szakmai hovatartozás a modern ember számára a felnőttkori önmeghatározás egyik legfontosabb alkotóeleme. A szakmához való kötődés önmagában természetesen nem modern jelenség. A foglalkozás, a mesterség már a céhek korában is az egyén egyik legfontosabb társadalmi ismertetőjegye, egyben az egyéni identitás egyik alappillére volt; a céhhez való tartozás pedig az egyik legfontosabb közösségi kapocs. Ennyiben a mai hivatáscsoportok is őriznek valamit a céh jellegzetességeiből. A szakmai identitás a modern ember számára azáltal tett szert a korábnál nagyobb jelentőségre, hogy a hagyományos identitások – például a születés által meghatározott társadalmi helyzet vagy a felekezet – hozzá képest vesztek súlyukból.

A szakmai közösség jelentősége a modern világban avval is összefügg, hogy a lehetséges egyéni identitások sokfélesége közepette ez jelenti az egyik valóságos, kézzelfogható azonosulási lehetőséget. A szakmai közösség összetartó ereje gyakran erősebb, mint azok a különbségek, amelyek a közösséget alkotó egyéneket világnézeti-politikai hovatartozásuk és életformájuk alapján egymástól elválasztanák. Talán nem véletlen, hogy a hivatások iránt érdeklődő társadalomtudósok és történészek kérdésfeltevéseiben, kimondva vagy kimondatlanul, a kollektív identitás az egyik leggyakrabban felvetődő probléma.

1990 előtt Magyarországon a hivatások és a professzionalizáció kérdése ebben a formában sem a szociológiában, sem a történettudományban nemigen tematizálódott. A diskurzus sokkal inkább az értelmiség körül forgott, ami a politikai kontextus ismeretében érthető is. Egyrészt a hivatalos ideológia az értelmiséget alapvető társadalmi kategóriaként ismerte el, amelynek kutatását (például

²⁰ Hajnal 1936: 146–160; Hajnal é. n.; Bónis műveit lásd P. Miklós 2003.

az értelmiség utánpótlásának, a mobilitásnak a feltérképezését) hivatalosan is támogatták.²¹ Másrészt az 1970-es, 1980-as években aktivizálódó magyar értelmiség „az egyre élesebben és a legkülönbözőbb formában jelentkező gazdasági-társadalmi kérdések megoldásában a vezető szerepet [...] magának tulajdonította. [...] Ebben nem volt különbség a lojális és a rendszerhez kritikai attitűddel közélítő értelmiségiek között. [...] Nem véletlen, hogy ebben a légkörben lett újra fontos a modern értelmiség kialakulásának folyamata, annak buktatói és e buktatók tanulságai. Kérdésfeltevéseikben saját jelenbeli sikereik és kudarcaik is tükröződtek.”²²

Az a tény, hogy a rendszerváltás lehetővé tette a hivatásrendek rehabilitációját és újraintézményesülését, a hivatások önszerveződésével kapcsolatos kérdéseket újra relevánssá tette. Megszűnt a korábbi ideológiai kényszer, és – nem utolsósorban a sokak számára megnyíló külföldi ösztöndíj-lehetőségek következtében – könnyebben hozzáférhetővé vált a nemzetközi szociológiai és társadalomtörténeti irodalom. A professzionalizációs elméletek késve kifejtett hatásának is köszönhető, hogy a hivatás(csoport)ok problematikája ekkor, az 1990-es években jelent meg újra a magyar történeti irodalomban.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a hivatásokról, illetve foglalkozáscsoportokról szóló újabb hazai irodalom meglehetősen sokszínű: a professzionalizáció problematikája távolról sem az egyetlen lehetséges keret. A történészek egy része tudatosan tekintette, illetve tekinti elméleti alapnak vagy legalábbis vonatkoztatási pontnak a professzionalizációs elméleteket. Ide sorolhatók például Kovács M. Mária már idézett művei, Vári Andrásnak a gazdatiszti réteg kialakulásáról szóló kandidátusi értekezése, Szívós Erikának a dualizmus kori magyar képzőművészek történetét feldolgozó munkái, valamint Keller Márkusnak a középiskolai tanárság professzionalizációjáról írott, fentebb szintén idézett könyve.²³

Ezeket a szerzőket ugyanakkor más is foglalkoztatja, sőt, néhányuk számára a professzionalizáció irodalma csak kiindulópont ahhoz, hogy az általuk vizsgált csoportok politikai viselkedését, kollektív identitását, szakmai közösségként való megjelenését vagy társadalmi rétegjellemzőit elemezhessék. Ez utóbbi kérdések állnak olyan szerzők érdeklődésének a középpontjában is, akik egy-egy foglalkozáscsoportot vizsgáltak, ám nem a professzionalizációs paradigma keretein belül. Benedek Gábor, amikor az 1850-es és 1860-as évek köztisztviselőit kutatta, a származás és a hatalomhoz való viszony bonyolult összefüggéseit tárta fel; kutatásai nyomán erősen megkérdőjeleződött számos, a hazai történetírásban meggyökeresedett sztereotípiája: például a neoabszolutizmust kiszolgáló, idegen eredetű Bach-huszár, a passzív ellenállásba vonult magyar köznemesség

²¹ A hivatalosan támogatott, túrt és tiltott értelmiségkutatás áttekintését lásd például Majtényi 2005: 70–79. A szociológiai mobilitásvizsgálatokra lásd például Andorka 1982. Az értelmiséggel foglalkozó történeti szociológiai irodalomból említendő például Huszár (szerk.) 1978; illetve Vörös 1975; Mazsu 1988; Kovács – Kende 2006; Váriné Szilágyi 2006.

²² Keller 2010: 31.

²³ Kovács M. 1994, 2001; Vári 1998, 2009; Szívós 2002, 2009; Keller 2010.

vagy a birtokait vesztvén „hivatalba tóduló” dzsentri hagyományos képe.²⁴ Bódy Zsombort a magántisztviselőkről szóló monográfiája megírásakor főként az érdekelte, hogyan válik egy eredetileg igen heterogén, kollektív identitással nem bíró réteg öntudatos, közös érdekérvényesítésre képes foglalkozáscsoporttá.²⁵ A közös szakmai identitás, a presztízsemelkedés és az intézményesülés kérdései számos, írókkal, újságírókkal és művészekkel foglalkozó történeti munkát ihlettek, így például Sipos Baláznak a Horthy-korszak újságíróiról írt monográfiáját, Kiss Csilla színésznőkről szóló írásait, Balázs Eszternek a *Nyugat* íróiról és a magyar századelő értelmiségi öndefinícióiról szóló könyvét, vagy T. Szabó Levente irodalomtörténeti munkáit.²⁶ Talán nem véletlen, hogy az említett szerzők nagy része olyan hivatáscsoporttal foglalkozik, amelynek intézményesülése az adott történeti pillanatban még lezáratlan; olyan szakmai közösségekkel, amelyek saját kollektív identitásukat keresik.

WILENSKY: EGY KLASSZIKUS A 60-AS ÉVEKBŐL

A hivatások és a professzionalizáció könyvtárnyi irodalmából a *Korall* 42. száma egy majd fél évszázada megjelent tanulmányt közöl. Némi magyarázatot igényelhet, miért tartjuk Harold L. Wilensky *The Professionalization of Everyone?* című tanulmányát felelevenítésre méltónak, és magyar fordításra érdemesnek.²⁷ A tanulmány, amely az értelmi hivatások modern kori fejlődésének amerikai útját foglalja össze, és amely ennek tanulságait az 1960-as évek amerikai társadalmi tapasztalataira alkalmazza, látszólag talán távol áll attól, hogy az abszolutizmuson, tekintélyelvű rendszereken, diktatúrákon átesett közép-kelet-európai társadalmak tanulmányozásában hasznos segítséget nyújtson. De csak látszólag.

Wilensky e tanulmánya egyszerű, operacionalizálható és mérhető sémát kínál a hivatások értelmezésére, amely jól megvilágítja azt, hogy hol húzódnak a professzionalizáció határai, milyen nehézségekkel kell a születőfélben lévő hivatásoknak megküzdeniük, és mely szakmák azok, amelyek valószínűleg soha nem fognak a megbecsült értelmiségi hivatások közé emelkedni.²⁸ Kritériumrendszere az amerikai viszonyoktól könnyen függetleníthető, és nézetünk szerint megfelelően adaptálva gondolatébresztő lehet a magyarországi kutatók számára is. A cikk jelentőségét jelzi, hogy többször is kiadták, és megjelent német nyelven is.

Noha Wilensky tanulmánya mint szakirodalmi alapmű elsősorban az általa megfogalmazott többlépcsős professzionalizációs modell révén vált ismertté, nem árt felhívni a figyelmet aktuális tanulságaira sem. A cikk szerzője nemcsak

²⁴ Benedek 1997, 2003.

²⁵ Bódy 2003.

²⁶ Sipos 2004; Kiss 2007a, 2007b; Balázs 2009; T. Szabó 2008a, 2008b.

²⁷ A tanulmányra annak idején Tóth Zoltán hívta föl a szakma figyelmét.

²⁸ This Week's Citation Classic 1980. 51 (December 22). <http://www.garfield.library.upenn.edu/classics1980/A1980KU16200001.pdf> (Utolsó letöltés: 2010. november 21.)

egy történeti folyamat megragadására törekszik, hanem saját kora társadalmi jelenségeit is értelmezi. Nemcsak arra kérdez rá, vajon bizonyos foglalkozások miért *nem* váltak hivatássá, és miért nem fognak soha azzá válni; hanem azt is körüljárja, milyen kihívásokkal kell a már megszilárdult helyzetű értelmiségi hivatásoknak a modern társadalmakban szembenézniük.

Ez az 1964-ben született, alapvetően az akkori amerikai viszonyokat elemző tanulmány a mai magyar olvasó számára olyan, meglepően releváns gondolatokat fogalmaz meg, amelyek a *mai* magyar értelmiségi hivatások helyzetének és dilemmáinak elemzése során is ösztönzőek lehetnek. Nemcsak azokról a professzionizálódni igyekvő szakmákról van szó, amelyekre e rövid tanulmány elején az egyetemre avanszált magyar főiskolák kapcsán utaltunk, hanem sokkal személyesebb és egyénibb kérdésekről. Szabad-e valójában a szabadúszó? Mi történik avval az értelmiséggel, aki alkalmazottként valamilyen bürokratikus munkaszervezetben kénytelen dolgozni? Ha az ember egyszerre tagja egy munkahelyi közösségnek és egy tágabb vagy attól független szakmának, akkor melyik legyen számára az igazi vonatkoztatási pont? Mi a fontosabb: a karrier, a hierarchiában való előbbre jutás vagy az az elismerés, amivel pályatársaink (és talán az utókor) műveinknek, illetve szakmai teljesítményünknek adóznak?

A Wilensky által megfogalmazott problémák aktualitása részben az időbeli elcsúszással függ össze. Magyarországon számos szempontból a rendszerváltozás után teremtődtek meg azok az intézmények és feltételek, amelyeket Wilensky az 1960-as években tapasztalt maga körül, például: szabadúszás, tisztán szabad praxist folytató értelmiségiek, magánkórházak, patikaprivatizáció, piaci alapon működő, kutatásfejlesztést finanszírozó cégek, helyi önkormányzatok, nonprofit alapítványok, független szakmai egyesületek, kamarák stb. Wilenskynek a professzionizáció folyamatát leíró *történeti* modelljét elvileg korábban is lehetett (volna) alkalmazni Magyarországon, ám az 1960-as évekre reflektáló kortárs elemzéseit csak a rendszerváltás után létrejött magyar viszonyok közepette.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Balázs Eszter 2009: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról, 1908–1914*. Napvilág, Budapest.
- Benedek Gábor 1997: *Dzsentrí és Bach-buszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolutizmus- és a dualizmuskori tisztviselőkről*. (Kandidátusi értekezés.) Budapest.
- Benedek Gábor 2003: Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 394–413.

- Bódy Zsombor 2003: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete, 1890–1938.* L'Harmattan, Budapest.
- Durkheim, Émile 2001: *A társadalmi munkamegosztásról.* Osiris, Budapest.
- Freidson, Eliot 1994: *Professionalism Reborn. Theory, Prophecy and Policy.* University of Chicago Press, Chicago.
- Freidson, Eliot 2001. *Professionalism, the Third Logic.* Polity Press – University of Chicago Press, Cambridge – Chicago.
- Fuller, Steve 2005: *Az intellektüel.* Napvilág, Budapest.
- Hajnal István 1936: Az újkor története. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly (szerk.): *Egyetemes történet.* Révai Testvérek, Budapest.
- Hajnal István é. n.: Az osztálytársadalom. In: Miskolczy Gyula (szerk.): *Az új Magyarország.* (Magyar Művelődéstörténet. 5.) Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 163–200.
- Hirschman, Albert O. 1995: *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Osiris, Budapest.
- Huszár Tibor (szerk.) 1978: *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szociológiai tanulmányok.* Kossuth, Budapest.
- Johnson, David B. 1999: *Közösségi döntések elmélete. Bevezetés az új politikai gazdaságtanba.* Osiris, Budapest.
- Keller Márkus 2010: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban.* L'Harmattan, Budapest.
- Kiss Csilla 2007a: „Királynő vagy te a művészet országában.” *A színésznői szerepkör változásai a 19. századi Magyarországon.* (Ph.D.-disszertáció.) ELTE TDI Művelődéstörténeti Doktori Program, Budapest.
- Kiss Csilla 2007b: „Királynő vagy te a művészet országában.” A színésznői szerepkör vizsgálata a 19. századi Magyarországon. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Argumentum, Budapest, 89–108.
- Kovács István Gábor – Kende Gábor 2006: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Századvég, Budapest, 417–506.
- Kovács M., Mária 1994: *Liberal Professions and Illiberal Politics. Hungary from the Habsburgs to the Holocaust.* Oxford University Press, New York.
- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között.* Helikon, Budapest.
- Kövér György 1977: Felekezet és nemzetiség. Az orosz értelmiség példája a századfordulón. *Történelmi Szemle* (20.) 2. 247–259.
- Larson, Magali Sarfatti 1977: *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis.* University of California Press, Berkeley.
- Majtényi György 2005: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után.* Gondolat – Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Mályusz Elemér 1928: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet* (11.) 3. 166–183.

- Mazsu János 1988: A hazai értelmiség fejlődésének sajátosságai a 19. század második felében. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Gondolat, Budapest, 234–250.
- McClelland, Charles – Merl, Stephan – Siegrist, Hannes (Hrsg./eds.) 1995: *Professionen in modernen Osteuropa. / Professions in Modern Eastern Europe*. Duncker & Humblot, Berlin.
- Merton, Robert King 2002: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris, Budapest.
- Mills, Charles Wright 1953: *White Collar. Old Professions and New Skills*. Oxford University Press, New York.
- P. Miklós Tamás 2003: Bónis György művei. In: Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Osiris, Budapest, 547–568.
- Parsons, Talcott 1951: *The Social System*. Free Press, Glencoe.
- Parsons, Talcott 1954: *Propaganda and Social Control. Essays in Sociological Theory*. Free Press, Glencoe.
- Schelling, Thomas C. 1998: Termosztátok, tragacsok és más modelleszaládok. In: Csonotos László (vál.): *A racionális döntések elmélete*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 208–241.
- Siegrist, Hannes 2004: The Professions in Nineteenth-Century Europe. In: Kaelble, Hartmut (ed.): *The European Way. European Societies During the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Berghahn, New York, 68–88.
- Sipos Balázs 2004: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Napvilág, Budapest.
- Smith, Ádám [Adam] 1940: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest.
- Szekfű Gyula 1923: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Dick Manó, Budapest.
- Szívós Erika 2002: *Kétes hivatások: a képzőművész-szakmák professzionalizációja a dualizmus kori Magyarországon*. (Ph.D.-disszertáció.) Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Szívós Erika 2009: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918*. Új Mandátum, Budapest.
- T. Szabó Levente 2008a: Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén. A Magyar Írói Segélyegylet esete. *Irodalomtörténet* (91.) 3. 347–377.
- T. Szabó Levente 2008b: A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete. Módszertani vázlat a társadalom és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához. *Korunk* (19.) 5. 104–115.
- Tóth Zoltán 1986: Der gesellschaftliche Stand und Beruf des Individuums in den österreichischen und ungarischen Gesellschaftsstatistiken. Quellenkritische Analyse. In: Bácskai, Vera (Hrsg.): *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. (Studia Historiae Europae Medio-Orientalis 1.) Akademisches Forschungszentrum für Mittel- und Osteuropa an der Karl Marx Universität für Wirtschaftswissenschaften, Budapest, 879–916.
- Tóth Zoltán 1987: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statisztikai Szemle* (65.) 1. 62–86.
- Vári András 1998: *A gazdatiszti réteg kialakulása*. (Kandidátusi értekezés.) Budapest.

- Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898*. Argumentum, Budapest.
- Váriné Szilágyi Ibolya 2006: *Építészprofilok. Akik a '70-es, '80-as években indultak*. Terc, Budapest.
- Vörös Károly 1975: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. *Valóság* (18.) 10. 1–20.
- Weber, Max 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Gondolat, Budapest.
- Weis István 1930: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Wilensky, Harold L. 1964. The Professionalization of Everyone? *The American Journal of Sociology* (70.) 2. 137–158.

Harold L. Wilensky*

Minden szakma hivatás?†

Napjainkban számos foglalkozás küzd hősiiesen azért, hogy hivatásként (*profession*) ismeresse el magát a közvéleménnyel,** ám ez a valóságban csak néhányuknak sikerül. A foglalkozáskutatók mégis egyre inkább úgy vélik, hogy a dolgozó népesség egésze a professzionalizálódás felé halad.¹ Amikor azon igyekeznek, hogy kimutassák a hasonlóságokat a különféle szakmák között, a szociológusok nagy része hajlamos professzionalizációnak tekinteni azt, ami például manapság az ingatlanügynökökkel vagy laboránsokkal történik. Szerintük napjainkban az olyan szolgáltatók, mint a fodrászok, londonerek, cipőtisztítók vagy taxisofőrök is „könnyen professzionalizálódnak”.²

* A fordítás eredetije: Wilensky, Harold L. 1964: The Professionalization of Everyone? *The American Journal of Sociology* (70.) 2. 137–158. © The University of Chicago Press. A fordítást a kiadó engedélyével közöljük. A szövegben a „napjainkban”, „mostanság” stb. értelemszerűen 1964-re vonatkozik. A hivatkozásokat, ahol szükséges volt, pontosítottuk. (A Ford.)

† E tanulmány a szociális ügyek (*social welfare*) és a kórházügy foglalkozásainak professzionalizációjával kapcsolatos gondolatok általános kifejtése és alkalmazása. Korábbi kifejtésüket lásd: Wilensky – Lebeaux 1958: XI. fejezet; Wilensky 1962. A munka sokat köszönhet a következő műveknek (Hughes 1958; illetve Merton et al. [eds.] 1957). A feldolgozott anyag egy megjelenés előtt álló könyvön alapul, felhasználásának engedélyezéséért köszönet a Free Press of Glencoe-nak. Köszönettel tartozom a National Institute of Mental Health-nek (M-2209, 1958–63), a University of Michigan Szociológia Tanszékének és a Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences-nek nagyvonalú támogatásukért, valamint ifj. Albert J. Reiss-nek és Erving Goffmannak azért, hogy elolvasták és megvitatták velem a cikk egyik előző változatát.

** Az angol *profession* szót, melynek a magyarban nincs pontos megfelelője, a szövegben általában „hivatás”-nak, egyes helyeken „értelmiségi hivatás”-nak fordítottam, a *professional* melléknevet pedig a kontextustól függően „szakmai”-nak vagy „hivatászerű”-nek. (A Ford.)

¹ A Webb házaspár korán megjósolta, hogy „a munkások szakszervezetei [...] egyre inkább szakmai egyesületek jellegét fogják öltetni”. A közvélemény által elismert, „szakértői specializáción” alapuló foglalkozásokat képviselve az „egyes szakszervezetek, hasonlóan a Tanárok Nemzeti Szervezetéhez (*National Union of Teachers*), egyre többet lesznek kénytelenek törődni a szakmai alkalmasság követelményeinek emelésével, tagjaik hivatásbeli fölkészültségének javításával, illetve »a tanítók tanításával« mint a mesterség továbbadásának legjobb módjával, és törekedni arra, hogy minden eszközzel javítsák helyzetüket a közösség szemében”. Webb – Webb 1902: 825–826. Vö. Tawney 1920: 7. fejezet. A vállalatigazgatás professzionalizációjáról már évtizedek óta folyik a vita: Brandeis 1914, és az utóbbi időben [1964-hez képest – A Ford.] újraéledt az eszmecsere a gyári munka professzionalizációjáról: Foote 1953; Stinchcombe 1959.

² Caplow 1954: 48, 139.

AZ ÉRTELMISÉGI HIVATÁSOK MEGHATÁROZÁSA

Melyek azok a különbségek az orvosok és asztalosok, ügyvédek és autószerelők között, amelyek miatt az egyik szakmát hivatásnak nevezzük, míg a másiktól megtagadjuk ezt az elnevezést? A problémát legcélszerűbb úgy megközelíteni, hogy feltesszük a kérdést: professzionalizálódik-e a fizikai munka? (Lásd az erre vonatkozó táblázatot.) Ha a hivatássá váláshoz, mint azt az alábbi táblázat sugallja, nem elegendő az átadható szakértelem, a munkahely stabilitása, a céghez való hűség és a munkára vonatkozó szabályok rendszere, akkor mi szükséges hozzá?

I. Professzionalizálódik-e a fizikai munka?

A FIZIKAI SZAKMÁK HIVATÁSSÁ VÁLNAK [†]	A FIZIKAI SZAKMÁK NEM VÁLNAK HIVATÁSSÁ
<p>1. Egyre több fizikai munkakörben van szükség olyan <i>speciális szaktudásra</i>, amely <i>elméleti</i> – matematikai, fizikai, kémiai, vagy akár fiziológiai és szociálpszichológiai – alapokon nyugszik. A rendszeres munkahelyi továbbképzés révén a gépkezelők <i>képzettebbé válnak</i>. „Detroit gyárainak szinte minden dolgozójából valamilyen mérnök válik.”</p>	<p>1. A specializáció önmagában nem biztosítja azt a tekintélyt, amit a hivatások élveznek. A magas fokú szakosodás ma már a munka világának minden szintjén jelentkezik, olyan munkakörökben is, amelyekre majdnem mindenkit be lehet tanítani (például: autógyári munkás), és olyanokban is, amelyet csak magasan képzett emberek végezhetnek (például: sebész).</p> <p>A fizikai munka és az elmélet közti összefüggés erőltetett. Bár valamilyen szinten minden munka elméletekben gyökerezik, a hidat tervező építőmérnöknek van fogalma a fizika törvényeiről, míg a hidat építő munkásnak nincs.</p> <p>Ha a képzettebbé válás alatt azt értjük, hogy valaki képes előzetes tapasztalatok és új kihívások révén tanulni, akkor az IQ válik a hivatás alapfeltételévé.</p>
<p>2. <i>Egyre több fizikai munkakörre igaz, hogy az egyik területen szerzett készségek más területen is alkalmazhatóak.</i></p>	<p>2. <i>A készségek más területen való alkalmazhatósága</i> a hagyományos mesterségektől eltérő fizikai foglalkozásoknál korlátozott. Az új technológiák általában azt kívánják meg, hogy az embereket egy bizonyos munkahelyen egy bizonyos gép vagy technika használatára képezzék ki. A tudás átvihetősége a legtöbb bevett értelmiségi hivatásra egyébként sem jellemző. A cégnél vagy intézménynél alkalmazott tanácsadók, szakértők például olyan készségekkel rendelkeznek, amelyek egy adott céghez, intézményhez kötődnek; tudásuk azokra a hagyományokra, személyekre, munkafolyamatokra vonatkozik, amelyek egyedül az adott szervezetre jellemzőek.</p>

[†] Az érvek és idézetek Nelson Foote-tól származnak (Foote 1953), ő fogalmazta meg őket a legélesebb formában.

A FIZIKAI SZAKMÁK HIVATÁSSÁ VÁLNAK [†]	A FIZIKAI SZAKMÁK NEM VÁLNAK HIVATÁSSÁ
<p>3. Manapság egyre több fizikai munkakör kínál olyan karrierlehetőségeket, melyeket a munkatársak közössége szabályoz. A szakszervezetek igyekeznek „úgy újjászervezni az ipart, hogy az minden embernek stabil karriert biztosítson”. Ezt támasztják alá a szakszervezetek alábbi követeléselei:</p> <p>a) <i>Az előléptetések során azok élvezzenek előnyt, akik régebben dolgoznak a vállalatnál.</i> Így mindenkire sor kerül, és az állásból mindenki számára karrier válik – úgy, ahogyan ez például a fizetési és munkaköri ranglétrán felfelé lépegető egyetemi oktatóknál szokásos.</p> <p>b) A jövedelem legyen folyamatos. Ez jelenti egyrészt a bérgaranciákat, másrészt az állások stabilitását, nyugdíj- és más jóléti programokat és fizetett alkalmazotti státust.</p>	<p>3. Nincs bizonyíték arra, hogy a fizikai szakmákban növekedne a pályatársak/kollégák befolyása. A műszaki haladás üteme gyors, és a technológiai változásokat főként a munkaadók látják át. Ezért aztán nem valószínű, hogy a fizikai munkakörök, amelyek a munkakerőnek egyébként is egyre kisebb hányadát teszik ki, bármilyen értelemben „stabil karrierlehetőségeket” kínálnának.[†]</p> <p>A régóta a vállalatnál dolgozó munkások állásainak fokozott védelme az iparban hagyományos stratégia. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne tűnnének el a korszerűtlenné vált foglalkozások, és ne lennének kitéve az elbocsátás veszélyének azok a dolgozók, akik csak rövid ideje dolgoznak a cégnél. Ha a fizetett alkalmazotti státus a hivatás kritériuma lenne, akkor a szabad orvosi pálya nem volna hivatás, a hivatali adminisztratív munka viszont igen. Ha a vállalat-hoz való stabil kötődés a kritérium, akkor az együtt jár a pályatársi kontroll gyengülésével.</p>
<p>4. Azok az objektív és korrekt szabályok és normák, amelyek a munkavállalói sérelmek kezelése és a szakszervezeti érdekegyeztetés során kikristályosodtak, megfeleltethetők az értelmiségi hivatások nyilvánosság által is elismert etikai kódexeinek. A szakszervezetek továbbá egyre felelősebb módon viselkednek a fogyasztókkal szemben; új jelenség, hogy a szakszervezetek figyelembe veszik a bérek fogyasztói árakra gyakorolt hatását és a fogyasztóvédelmi törvényeket.</p>	<p>4. Az ipari munkahelyeken a tárgyalásos alku során kialakított gyári szabályzat jórészt nem a termékek minőségére és a munkateljesítményre vonatkozik; célja túlnyomórészt az, hogy a dolgozókat védje a nagyközönséggel szemben. A szakszervezetek és a menedzsment PR-tevékenysége nem tévesztendő össze a szerződésekből és a mindennapi életben érvényesített kemény érdekvédelmi politikával.</p>

Minden olyan szakmának, amely az értelmiségi hivatásokat övező tekintélyre kíván szert tenni, rendelkeznie kell bizonyos szaktudással, kizárólagos ellenőrzést kell gyakorolnia a mesterségbeli tudás és a képzési normák felett, továbbá meg kell győznie az embereket, hogy az általa nyújtott szolgáltatások teljes mértékben megbízhatóak. Bár a professzionalizációnak ez a hagyományos modellje főként az ún. szabad értelmiségi pályákra – jelesül az orvosi és ügyvédi hivatásra – épül, és nem veszi figyelembe azokat az összetett hatalmi viszonyokat, amelyek

[†] Wilensky 1961.

közepette manapság az alkalmazott értelmiségi szakmák működnek, mégis megragad egy olyan jellemvonást, amely a munkaszervezet és a társadalmi funkció szempontjából fontos. Az értelmiségi hivatásokat mind a laikusoknak, mind pedig maguknak a hivatáscsoportoknak a szemében két dolog különbözteti meg más foglalkozásoktól: 1. gyakorlóik rendelkeznek olyan rendszerezett *szaktudással*, amelyet hosszan tartó képzés során szereztek meg; 2. gyakorlóiknak számos *szakmai-etikai normát* kell betartaniuk.³

A szaktudás azonban nem egyenlő a tudományos megalapozottsággal. A kizárólagos kompetencia minden egyes hivatás esetében más és más sajátosságokhoz kötődik, a hivatás funkciójától és eredetétől függően. Vessük például össze a két legrégebbit, az orvosi és a lelkési hivatást. Azóta, amióta az Egyesült Államokban nagyjából hatvan éve lezajlott az orvoslás reformja, ez a szakma folyamatosan hangsúlyozza saját természettudományos gyökereit; ám ugyanilyen fontos a képzés szigorúan megszabott, magas színvonala. A nagyobb felekezetek lelkészeinek, papjainak esetében úgyszintén fontosak a szigorú képzési normák, csakúgy, mint a kodifikált és rendszerezett elvek, amelyekre a hivatás gyakorlása épül; ezek az alapok tudományos értelemben ugyan nem olyan stabilak, mint az orvoslás esetében, de a hivatás önmeghatározása szempontjából elegendőek.

Ez a két eset jól mutatja, hogy tudományos és nem tudományos gondolatrendszerek egyaránt képezhetik a hivatásszerű szaktudás alapját. Az orvoslás, valamint a papi és lelkési hivatás története azt is példázza, hogy a professzionalizációs törekvések akkor a legsikeresebbek, amikor az adott hivatás által képviselt tudással vagy tanokkal kapcsolatban erős és széles körű a társadalmi konszenzus. A modern társadalmakban, amelyekben a tudomány rendkívüli presztízsnak örvend, leginkább azok a foglalkozások tesznek szert a hivatás tekintélyére, amelyek a tudományosság auráját sugározzák. Noha az orvostudománynak is megvannak a maga eretnek szektái (például csontkovácsok, manuálterapeuták vagy régebben a pszichoanalitikusok), mégis általában nagyobb elfogadottságnak örvend, mint a papi vagy lelkési hivatás, amelynek tanai egymással szembenálló vallásos közösségekben gyökereznek. Világos, hogy az alkalmazott tudományt nagyobb konszenzus övezi, mint a spirituális értékeket; biztosabb a tudásunk arról, hogyan védekezzünk a leghatékonyabban a bárányhimlő ellen, mint arról, hogyan nyerjük el az üdvösséget. Mindazonáltal a lelkési hivatás az elismert tudás monopóliumát tekintve közel áll a tudományosan megalapozott hivatásokhoz, míg az asztalosmesterség nem; arra sokan vállalkoznak, hogy házilag barkácsoljanak maguknak könyvespolcot, arra azonban kevesen, hogy egy temetésen maguk végezzék el a lelkési teendőket. A nagy különbség az, hogy a pap feladatai és eszközei a szentség birodalmába tartoznak, míg az asztaloséi nem. A képzettség és a beavatottság mellett ebből is fakad az, hogy a papság csak önmaga ítélkezhet önmaga felett. Azok a foglalkozá-

³ A „szakértelem” gyakorlati próbája, ha az alkalmazásnál azokat részesítik előnyben, akik az alkalmazótól vagy a fogyasztótól független bírálók előtt bizonyították készségeiket (vö. Stinchcombe 1959). A kizárólagosan szakmai működési területen eltöltött, arra felkészítő gyakorlat számít, de szó sincs arról, hogy mindent meg lehet tanulni a munka során.

sok, amelyek a szentséggel azonosítják önmagukat, legalább annyira igényt tartanak valamiféle monopóliumra, mint azok, amelyek a tudománnyal azonosulnak. A modern korban az egyetemi oktatás egyszerre élt ezzel a kétféle stratégiával. A jogászi hivatás erkölcsi elveken alapul, amelyeket a rendszerezett empirikus tudás csak árnyalni tud.⁴ Ha összehasonlítjuk az olyan, a tudományos jellegből fakadó és a törvény által garantált szakmai legitimitást, mint amilyen az orvoslásé, az olyan, erkölcsből és vallásosságból táplálkozó, a közvélemény vagy a természetfeletti által szentesített legitimitással, mint amilyen a papságé, talán eltúlozzuk a különbséget a kettő között. A tudomány, mint azt Émile Durkheim megállapította, nem szállhat szembe a közvéleménnyel, ha nem rendelkezik elegendő autoritással: „ezzel az autoritással viszont csak maga a közvélemény ruházhatja fel”.⁵

A szakszerűség kritériuma azonban önmagában nem elegendő. Az iparos is jár tanonciskolába, letölti inaséveit, alakít olyan szakmai szervezetet, mely szabályozza a szakmába való bejutást, és törvényes keretek között gyakorolja mesteriségét. Csakhogy szakmája ettől még nem válik hivatássá, mert ahhoz az is kellene, hogy az adott szakma képviselője bizonyos általánosan elfogadott erkölcsi normáknak engedelmességen. Ezek a normák nemcsak azt írják elő, hogy egy bizonyos hivatás gyakorlója szakszerű és magas színvonalú munkát végezzenek, hanem azt is, hogy egyfajta szolgálati etikát kövessenek, azaz ügyfeleik érdekeit előbbre helyezték saját személyes hasznuknál; ha pedig az előbbi és az utóbbi ütközik egymással, akkor is az ügyfél érdekeinek megfelelően döntsenek.

Akármilyen meggyőző is ebben a kérdésben C. Wright Mills cinizmusa,⁶ mégis azt kell mondanunk, hogy az önzetlenség kívánalma a hivatások esetében több mint hiú beszéd. A „bevett” hivatások ezt az elvet komolyabban is veszik, mint más szakmák, a következők miatt: 1. Gyakorlóik közül nagyon sokan hisznek abban, hogy az értelmiségi hivatások révén valamilyen szolgálatot teljesítenek. Többek között ezért is vannak többen az e szakmákba törekvők, mint azok, akik végül ténylegesen bekerülnek, így lehetséges, hogy egyfajta belső szelekció révén azok válogatódnak ki, akik a hivatást mint szolgálatot valóban komolyan gondolják. 2. Az ügyfél (páciens, kliens stb.) rendkívül sebezhető; egyrészt bajban van, másrészt nem tudja, hogyan segíthetne magán. Ha ő, az ügyfél nem hinne abban,

⁴ A szociális munka ingadozott a hivatásként való érvényesülés két mintája, a szolgálat (tantételek vezérelte szociális reform) és az orvoslás (tudomány vezérelte klinikai gyakorlat) között.

⁵ Durkheim 1915: 208. Az, hogy az ügyfelek egy foglalkozás tudásbázisát illetően egyetértenek, oka is és következménye is a professzionalizáció fokának. Lehet, hogy a magas társadalmi státusú „ügyfélkör” kiszolgáló foglalkozási csoportok (például a presbiteriánus [kálvini szerveződésű] és az anglikán [episzkopális] egyházak lelkeszsége) híveik nyomására szervezik meg magukat hivatásszerűen. A hívek, akik közül sokan maguk is magasan képzett értelmiségiek, és akik hosszú ideig tanultak és racionalizált munkát végeznek, magas szintű felkészültséget és teljesítményt várnak el azoktól, akik az ő szolgálatukra állnak. Ugyanakkor, ha egy foglalkozás intézményes keretei már kialakultak (szakképzést nyújtó iskola, erős szervezet, törvényi védelem stb.), akkor e hivatás könnyebben fogja tudásának kizárólagosságát kinyilvánítani, és azt a közvéleménnyel is elfogadtatni: a közvéleménynek nincs más választása, minthogy elhiggye azt, hogy e hivatás tagjainak tevékenysége szakértelmen alapul.

⁶ Mills 1956: VI. fejezet.

hogy ez a szolgálati eszmény valóban létezik, ha azt gondolná, hogy az orvost, ügyvédet stb. a pusztán nyereségvágy mozgatja, akkor kénytelen lenne úgy viszonyulni hozzájuk, mint az autókereskedőkhöz: konkrét eredményt várna konkrét időre, és garanciákat követelne arra az esetre, ha valami elromlik. Arra sem volna hajlandó, hogy bizalmas és esetleg kínos információkat közöljön önmagáról. A szolgálat eszménye az, amiből az értelmiségi hivatások morális többlete fakad.

A szolgálati ideál mellett számos más dolog alakítja az ügyfelekhez és pályatársakhoz való viszonyt, bár ezek kevésbé döntő módon különböztetik meg a hivatásokat más szakmáktól. Az ügyfelekhez fűződő kapcsolat szabályai például azt diktálják, hogy a hivatás gyakorlója *személytelen és objektív* módon viselkedjen, azaz a szakmai feladat elvégzésére szorítkozzon és abba érzelmileg ne bonyolódjon bele; ezen felül legyen *elfogulatlan*, azaz ne tegyen különbséget ügyfél és ügyfél között, és mindegyiküknek ugyanolyan szolgáltatást nyújtson, akár rokonszenvezik velük, akár nem.⁷ Azonban ezek a normák nem választják el élesen az értelmiségi hivatásokat más szakmáktól, mivel számos mesterség és kereskedelmi tevékenység szabályai hasonlóak; a fenti állítások legalább annyira vonatkoztathatók az áruházi eladó és a vásárló kapcsolatára, mint az orvos-beteg viszonyra.

A bevett hivatások körében a kollegiális kapcsolatok terén két elválás tűnik különösen erősnek: 1. „Tégy meg mindent azért, hogy munkádban érvényesüljenek a szakmai normák.” (A hivatások tagjai általában tisztelik a formális végzettséggel rendelkezők szaktudását, kollégáikat nem kritizálják nyilvánosan, elítélik azokat, akik a szakmát képesítés nélkül gyakorolják, és kerülnek a túl sok vagy túl kevés munkát, ha az a szakmai minőség rovására megy.) 2. „Légy tudatában a hivatáson belül saját szakterületed határainak, tiszteld a többi szakterületet, és ne habozz ügyfeledet/páciensedet átirányítani egy kompetensebb kollégához, ha a szükség úgy kívánja.”⁸ Ez a két norma voltaképp a fő normának, a szakértelmen alapuló szolgálati eszménynek az alapja.

Egy szakma professzionalizációjának foka tehát nemcsak azáltal ragadható meg, hogy az adott szakmának milyen mértékben sikerült elfogadtatnia a társadalommal saját kizárólagos kompetenciáját, hanem azáltal is, hogy tagjai mennyire tartják magukat a szolgálati eszményhez és az azzal összefüggő viselkedési normákhoz.

VAN-E A PROFESSZIONALIZÁCIÓNAK FORGATÓKÖNYVE?

Bár úgy tűnik, általános tendencia, hogy a különféle foglalkozások a hivatások rangjára töreksenek, azaz professzionalizálódnak, a modern társadalomban létező ezer és ezer szakma közül ez csak kevésnek sikerül. Nagyjából harminc vagy negyven szakmára mondhatjuk azt, hogy teljes mértékben professzionali-

⁷ Vö. Parsons 1951: 433–439, 454–460, valamint Parsons 1949: VIII. fejezet.

⁸ Wilensky – Lebeaux 1958: 303–308.

zálódott, attól függően, hogy a számtalan tudományos és mérnöki szakterület közül melyiket tekintjük önállóknak. Nyilvánvaló nehézséget okoz, hogy a szóban forgó területek egy része egyszerre tudományos diszciplína (például: pszichológia, fizika) és hivatás (például: klinikai pszichológiai praxis, űrrepülés). Szemben a hivatásokkal, egy tudományágnak nincsenek ügyfelei, hacsak nem maga a társadalom; főnökök pedig vagy nincsenek, vagy meghatározhatatlanok. A tudós közönsége leginkább más tudósokból áll, akik képesek az ő kompetenciáját megítélni; a hivatás gyakorlójának fő közönségét ezzel szemben az ügyfelek vagy a munkát adó ügyfelek alkotják, akik nincsenek abban a helyzetben, hogy az ő szaktudása felett ítéletet mondhassanak. A kétértelműség a szerepek kettősségéből adódik: a tudós mint tanár vagy mint alkalmazott esetleg úgy tekint diákjaira vagy más csoportokra, mint ügyfelekre, és pályatársai iránt kevés érzékenységgel viseltetik, míg a hivatás gyakorlója rendkívüli érzékenységet tanúsít pályatársai iránt, viszont kevésbé engedi, hogy ügyfelei vagy főnökei befolyásolják. A jövő hivatásainak világában (ha nagyobb számú alkalmazott értelmiséggel és tudományosan jobban megalapozott munkavégzéssel számolunk) a kétféle modell kombinációja lesz majd a jellemző. A tudós érdektől mentes igazságkeresése egyébként is megfeleltethető a hivatások szolgálati eszményének; amikor pedig egy tudományterület művelőinek jelentős része végez alkalmazotti munkát, a hivatásszerűség kritériumai általában teljesülnek.

Melyik szakma milyen messzire jutott a professzionalizáció terén? A késő középkor óta stabil a helyzetük a jogászoknak, a papoknak, az egyetemi tanároknak (mert bár az egyház uralta az egyetemeket, a középkori egyetemek oktatói kara korántsem csak papokból állt), és bizonyos mértékben az orvosoknak is, különösen Itáliában. A reneszánsztól kezdve a hadsereg biztosított karrierlehetőséget a vagyonát veszített arisztokráciának. Az állandó európai hadseregek tisztikara a 16. és a 19. század között sajátosan hivatásszerű jelleget öltött, ahol a bajtársiasságra épülő, önszabályozó testvériségben az etikai kódex alapjává a tisztii becsület és szolgálat eszménye vált.⁹ A fogorvosi pálya, az építészet és bizonyos mérnöki szakmák (például az építőmérnöki) az 1900-as évek elejére szintén professzionalizálódtak; melyekhez az utóbbi időben csatlakoztak az okleveles könyvvizsgálók, valamint különféle tudományos és mérnöki szakterületek. A szakmák egy részének professzionalizációja folyamatban van, ilyen például a szociális munka, a büntetőintézeti munkakörök, az állatorvos-tudomány, esetleg a várostervezés; ugyanilyen helyzetben vannak a nonprofit szervezetek vezetői: iskolaigazgatók, az alapítványi igazgatók, a szociális intézmények vezetői vagy a kórházmenedzserek. Létezik számos határeset, például az általános iskolai tanítók, könyvtárosok, ápolók, gyógyszerészek, optikusok. Végül van egy sor olyan szakma, amely hivatásszerű státust vindikál önmagának, ám azt kell tapasztalnia, hogy ezt magának a szakmának a tagjain kívül senki más nem ismeri el.¹⁰ Olyan

⁹ Vagts 1959: 43–54. Vö. Janowitz 1960.

¹⁰ A professzionalizációt előmozdító és hátráltató erőket illető vitára lásd például: Lieberman 1956; Colombotos 1961; Goode 1961; Fiske 1958; Habenstein – Christ 1955 tanulmánya

foglalkozások kívánkoznak ide, melyek erősen piacorientáltak. Ilyen például a közönségszolgálati, illetve reklámszakember valamint a temetkezési vállalkozó. E szakmák professzionalizációjának korlátairól az alábbiakban lesz majd szó.

Megtudunk-e valamit a professzionalizáció folyamatáról, ha összehasonlítjuk azokat az értelmiségi hivatásokat, amelyeket a közvélemény régóta annak ismer el? Van-e az eseményeknek meghatározott sorrendje, van-e olyan út, amelyet mindegyik hivatás bejárt, míg eljutott a várva várt végkifejletig? Vajon más utat követnek-e a kevésbé bevett vagy marginális helyzetű hivatások?

A munkaszociológia olyan kutatói, mint például Everett Hughes, azt állítják, hogy létezik a professzionalizációnak egy bizonyos „természetrája”.¹¹ Tanulmányaik ösztönző erejűek, de ahhoz, hogy bármi biztosat állíthassunk, támaszkodnunk kell az egyes hivatások részletes társadalomtörténetére, és szisztematikusan össze kell hasonlítanunk a megismert eseteket. Az 1. számú táblázat erre tesz kísérletet: összefoglalja 18 olyan hivatás történetét, amelyekről elegendő információ állt rendelkezésre, és megmutatja azt a folyamatot, amelyet a bevett értelmiségi hivatások fejlődése követett az Egyesült Államokban. A táblázat felhívja a figyelmet azokra az elemekre, amelyeknek a professzionalizáció menetében mindenképpen elő kell fordulniuk, és megerősíti azt, hogy létezik a fejleményeknek egy tipikus egymásutánisága. Bár ez a sorrend egyáltalán nem merev, a táblázat azt mutatja, hogy a professzionalizálódás kulcsfontosságú mozzanataira vonatkozó 126 adat közül mindössze 32 tér el a következő sorrendtől:

1. Az első lépés nyilvánvalóan az, amikor egyesek főfoglalkozásként kezdenek ellátni valamely feladatot. A betegeket mindig ápolta valaki, de a betegápolás csak akkor vált önálló foglalkozássá, amikor ezt a technikai és szervezeti feltételek is lehetővé tették. A kórházakat így vagy úgy mindig igazgatták, de csak a modern kórház hívta életre a kórházmenedzselést mint szakmát. Ebben a korai szakaszban a szakma művelői szükségképp más szakmákból érkeznek.¹²

2. Hamar felmerül a képzés kérdése. Vagy az első szakmabeliek, vagy a szolgáltatásaikat igénybe vevő ügyfelek, vagy – ritkábban – szakmai szervezetek kezdenek harcolni egy szakképző intézmény alapításáért. Az első oktatók Everett Hughes szerint vagy valamely mozgalom lelkes vezetői (például önkormányzati reformért küzdő városvezetők), vagy valamely új módszer úttörői (például az első esettanulmányokat készítő szociális munkások) közül kerülnek ki, vagy

a „*general-duty nurse*”-ökről (kórházakban és más egészségügyi ügynökségeknél tevékenykedő, bejegyzett, de szakirányú kiképzéssel nem rendelkező, a pácienseket gondozó nővér – A Ford.); Reissman – Rohrer 1957; McCormack 1956; Orzack – Uglum 1958; Habenstein 1954.

¹¹ Hughes 1958: 133–137. Vö. Carr-Saunders – Wilson 1933; Caplow 1954: 139–140.

¹² 1948-ban az American College of Hospital Administrators egy tanulmánya megvizsgálta ezer tagjának pályáját, és azt találta, hogy az illetők százharmincegy fajta foglalkozási háttérrel rendelkeztek, és koruk valamint nézőpontjuk szerint nagyon különböztek tanulmányaik (Hospital Administration 1948; Prall 1948). A szociális-jóléti szervezetek (*welfare agency*) vezetői meglehetősen különböző foglalkozásokból toborzódtak: közszolgálat, üzleti igazgatás, jog, politika. Hasonló adatokat jelentetett meg Harry Gold a várostervezőkről szóló, az American Institute of Planners támogatta kézíratos tanulmányában.

mindkettő jellemző rájuk (a feltételesen szabadlábra helyezettakat felügyelő pártfogó például olyan új hivatás, ami kapcsolódik a börtönreformhoz, de egyben új módszert is képvisel).

Ha a szakképzés nem eleve egyetemeken vagy főiskolákon indul be, mint például a várostervezés, a kórházmenedzselés és a könyvvizsgálat esetében, a tendencia akkor is az, hogy idővel a képzés rendszere egyetemi jelleget ölt: felsőfokú oklevél és kutatási programok kapcsolódnak hozzá, ami a hivatás gyakorlásához szükséges szaktudás bővülését is jelzi. Elkerülhetetlenül kialakulnak olyan tanári testületek, melyeknek tagjai elsősorban oktatnak, nem pedig a szakmát gyakorolják. A magasabb színvonal azzal jár, hogy meghosszabbodik és költségesebbé válik a képzés, a jelentkezőknek pedig korábban kell a hivatás iránt elköteleződniük. A sikeresen professzionalizálódó hivatások esetében a képzés a szakmába való belépés feltételévé válik.

Megjegyzendő, hogy az 1. számú táblázatban szereplő hat bevett hivatás közül négy esetében az egyetemi képzés megindulása megelőzi az országos szakmai szervezet alapítását. A kevésbé szilárd helyzetű hivatások esetében a fordított sorrend a jellemző. Ez kiemeli a szaktudás fontosságát, és azt mutatja, hogy az egyetemeknek, akárcsak az említett tanári testületeknek stratégiai szerepe van abban, hogy a tudást összekapcsolják a gyakorlattal, ezáltal teremtve meg a jogalapot a szakma feletti kizárólagos ellenőrzéshez. Azokban a szakmákban, melyek esetében a professzionalizáció a leginkább kiteljesedett, nem a szakmai egyesület az, amely megszervezi a képzést, hanem épp fordítva: a szakképzést nyújtó iskolák általában maguk szorgalmazzák egy szakmai egyesület létrehozását.

3. Azok, akik azért harcolnak, hogy legyen egy mindenki számára előírt szakmai képzés, és azok, akik ezt elsőként végigcsinálják, *egymással összefogva megalapítják az adott hivatás első szakegyesületét*. Az egyesület aktivistái sokat bíbelődnek az önmeghatározás nagy kérdéseivel: értelmiségi hivatás-e vajon az ő szakmájuk, melyek hivatásuk feladatai, hogyan lehetne elérni, hogy rátermettebb jelentkezők válasszák ezt a hivatást stb. Ezen a ponton esetleg más nevet is adnak a hivatásnak. Ily módon a kórházigazgatókból kórházmenedzserek válnak, a szegényügyi előadók közül környezettanulmányt készítő szociális munkások, a riporterekből pedig újságírók. A címke megváltoztatása azzal az előnnyel jár, hogy így a hivatás gyakorlóit elhatárolódhatnak a korábbi, kevésbé magas presztízsű szakmától. Sokan persze sikertelenül próbálkoznak ezzel a technikával. A kegyeleti szolgáltatóhoz továbbra is a temetkezési vállalkozó, rosszabb esetben a gyászhuszár képzete tapad, és a közvélemény szemében, fájdalom, a hulladékkezelési szakértő sem válik el élesen a szemétszállítótól.

a) Egy adott szakterületen belül a rangsor úgy alakul ki, hogy a legnagyobb presztízsű hivatás *öntudatos képviselői definiálják az alapvető feladatokat*, és a kevésbé fontos teendőket másokra bízják. Az orvos munkájának nem kis részét kevésbé magasan képzett nővérekre, laboránsokra és röntgenasszisztensekre hárítja. A szakképzett nővérek, akik szintén igyekeznek professzionalizálódni, munkájuk kevésbé vonzó részét segédápolókra és beosztott nővérekre hagyják.

A professionalizáció folyamata

Mikor vált a szakma önálló foglalkozássá	Első szakiskola	Első egyetemi szakképzés	Első helyi szakmai egyesület	Első országos szakmai egyesület	Első állami engedélyezési törvény	Formális etikai kódex	Hibaszám	Körödések száma	Hibaszázalék
Bevett hivatások:									
Híres könyvvizsgáló (Certified Public Accountant)	1881 [†]	1881 [†]	1882	1887	1896	1917	0	1	
Építész	1865	1868	1815	1857	1897	1909	2	0	
Építőmérnök	1819	1847	1848	1852	1908	kb. 1910	0	0	
Fogorvos	1840 [§]	1867	1844	1840 [§]	1868	1866	3	1	
Jogász	1784	1817	1802	1878	1732	1908	2	0	
Orvos	kb. 1700 ®	1779	1735	1847	1780 előtt	1912	2	0	21
Professionalizálódó hivatások, egy részük peremhelyzetben:									
Könyvtáros	1732	1887	1897	1885	1876	1917 előtt	2	0	
Ápoló	17. század	1861	1909	1885	1896	1903	1	0	
Optikus		1892	1910	1896	1897	1901	1	0	
Gyógyszerész	1646	1821 [§]	1868	1821 [§]	1852	1874	2	1	
Tanár*	17. század	1823	1879	1794	1857	1781	3	0	
Szociális munkás	1898(?)	1898	1904	1918	1874	1940	1	0	
Állatorvos	1803	1852	1879	1854	1863	1886	3	0	27

* Iskolai, nem egyetemi tanár. (A Ford.)

Mikor vált a szakma önálló foglalkozássá	Első szakiskola	Első egyetemi szintű szakképzés	Első helyi szakmai egyesület	Első országos szakmai egyesület	Első állami engedélyezési törvény	Formális etikai kódex	Hibaszám	Kötődések száma	Hibaszázalék csoportonként [†]
Újak:									
Városzemeltető	1912	1921	1914 után	1914	nincs	1924	2	0	
Várostervező	19. század	1909 [#]	1947	1917	1963	1948	2	1	
Kórházi ügyvezető (menedzser)	19. század	1926 [‡]	..	1933	1957	1939	2	1	29
Kétes:									
Reklámszakember	1841	1900(?) [#]	1894	1917	nincs	1924	1	0	
Kégyeleti szolgáltató	19. század	kb. 1870	1864	1882	1894	1884	3	0	29
Összes hiba							32		
Hiba (%)									25

Forrás: Az adatok csak amerikai egyesült államokbeli eseményekre vonatkoznak. Főbb források: Occupational 1952; Encyclopaedia 1961; Blanch (ed.) 1955; Seligman – Johnson – Johnson (eds.) 1930–1935; Kane 1950; az egyes hivatások társulatainak folyóiratai, hírlevelei, évkönyvei; hivatalos és nem hivatalos szakmatörténetek. Eltérések esetén a monografikus történet (ilyen például Habenstein – Lamers 1955), vagy a hivatás társulata által szolgáltatott, más független forrásból ellenőrzött adat élvezett elsőbbséget. Köszönet Anne Mooney-nek, Ted Cooper-nek és a főbb hivatási társulások központjainak segítségükért.

Jelmagyarázat:

- [†] A rendhagyó adatok száma osztva a csoport összes lehetséges adatával. Az egész táblázatot tekintve a rendhagyó adatok az összes lehetséges 25%-át teszik ki
- [‡] Az azonos sorban szereplő kurzivált évszámok ugyanarra az eseményre vonatkoznak
- [§] Az azonos sorban szereplő, ekként megjelölt két adat társult eseményekre vonatkozik
- [⊕] Az 1700 előtti évekből csak három-négy orvosról van tudomásunk, akik a gyarmatokon laktak. 1607–1730 között az orvoslás viszonylag kezdetleges volt (Shyrock 1962: 7, 18.)
- [#] A legjobb következtetés az elérhető adatok alapján

Hasonló tendencia figyelhető meg minden olyan hivatáscsoportnál, amelynek tagjaiból viszonylag kevés van: a fogorvosok, a tanárok, a mérnökök, a tudósok, a szociális munkások mind úgy definiálják újra saját funkciójukat, hogy közben a piszkos munkát, azaz a kevesebb szakképzettséget igénylő és kevésbé hálás feladatokat beosztott segéderőkre hárítják.

Miközben a feladatok meghatározásának és újrameghatározásának hosszú folyamata zajlik, és a szakmába egyre inkább csak azok juthatnak be, akik hajlandók teljesíteni az előírt képzési kritériumokat, új problémák is felmerülnek: a belső morál kérdése és a hivatások közti konfliktusok.

b) Verseny alakul ki két jellegzetes csoport között: az egyik oldalon sorakozik fel a tudását verejtékkel megszerzett „hazai gárda”, amely a helyi hatalom elkötelezettje, a másik oldalon pedig az újonnan jöttek, akik elvégezték az előírt tanulmányokat és készek ott folytatni praxisukat, ahol éppen lehetőség adódik (ezek a jövevények hajlamosak állásról állásra vándorolni, hogy jobb munkakörülményeket és jobb fizetést vívjanak ki maguknak).¹³ A kétféle csoport között réges-régi a viszály, és mindig harcba torkollik. Az újonnan érkezettek a sikeres professzionalizáció kerékkötőiként tekintenek a régi gárda tagjaira; az utóbbiak pedig feltörekvő karrieristáknak tartják a jövevényeket. Amennyiben nem a szakmai egyesület kezében van az állások betöltésének, illetve az állásból való felmentésnek az ellenőrzése, az előbb vázolt ellentét tartósan fájó pont marad, mivel azok, akik az új munkatársak felvételéről döntenek, inkább választják majd a nagy tapasztalattal rendelkező régieket, mint a friss diplomás újakat.

c) Ami igaz a belső konfliktusokra, az jellemző a külső kapcsolatokra is: a szomszédos foglalkozásokkal való erős verseny, úgy tűnik, a professzionalizáció későbbi szakaszainak kísérőjelensége. A humán szolgáltatások területén belül mindegyik szakma keményen küzd azért, hogy saját kizárólagos kompetenciáját elismertesse. Ez nemcsak abból fakad, hogy ezek a szakmák újak, normáik pedig még bizonytalanok, és nem is csak abból, hogy a társadalomtudományoknak és a pszichológiának, amelyek az előbbieket tudományos alapjait adják, maguknak is van még hová fejlődniük. Arról is van szó, hogy azok a problémák, amelyekkel a humán szolgáltatások foglalkoznak, részei a mindennapi tudásnak. A laikus közönség pedig nehezen látja be, hogy miért van szükség különleges szaktudásra egy olyan területen, ahol mindenki „szakértő”.

Jellemző például az a versengés, ami a klinikai pszichológia, a pszichiátria és a pszichoterápia más válfajai között zajlik azért, hogy eldöntsék, kinek legyen joga terápiás kezelést végezni. De még az olyan, egyértelmű helyzetű hivatások is, mint az orvosoké, harcba keverednek a határhelyzetben lévő gyógyítókkal; egyes esetekben békésen beolvasztják őket az orvosi szakmába (lásd akupunktúra), más esetekben viszont totális háborút folytatnak ellenük (lásd homeopátia).

¹³ A nővérekről és a szakszervezeti alkalmazott szakértőkről szóló (Habenstein – Christ 1955: 87, 134, illetve Wilensky 1956) tanulmányok azt mutatják, hogy általában a legerősebb szakmai elkötelezettséggel rendelkezők a legmobilabbak.

4. Következő lépésként kitartó *politikai agitáció* kezdődik annak érdekében, hogy egy foglalkozás területét és annak etikai szabályrendszerét *törvény által* határozzák meg. Ahol a szakterület kompetenciája nem egyértelmű és kizárólagos, ott a cím védelme lesz a cél (okleveles mérnök, pszichológus stb.), ahol a kompetencia területe egyértelműbb, ott a szakmai közösségen kívüliek praxisa minősül bűncselekménynek (lásd az orvoslást szabályozó törvényeket).

Bár a hivatások tekintélyéért folytatott harc során bevethető fegyverek arzenáljában az eddig felsorolt eszközök közül a működési engedélyek és oklevelek a legkevésbé fontosak, a törvényes védelem akut kérdés lehet olyan újabb hivatások esetében, mint amilyen a klinikai pszichológia vagy a szociális munka. Az 1. számú táblázatban látható, hogy az első állami engedélyezési törvény általában a folyamat vége felé születik meg, de ez az értelmiségi hivatásoknak mégsem megkülönböztető vonása; egy ideje állami engedélyhez van kötve például a tojások méret szerinti szortírozása Indianában, a kútásás Marylandben, a lópatkolás Illinoisban, a vízvezeték-szerelés és a bábaság számos helyen, a közjegyzőség pedig mindenütt.*

Mindebből két tanulságot vonhatunk le. A törvényi szabályozásra való törekvés a születőfélben lévő szakmákra jellemző (ezek tagjait a belső küzdelem ébreszti rá arra, hogy a törvényes szabályozás használja a szakma státusának, és korlátozza az állásokért folyó versenyt); másfelől ugyanez a jelenség jelentkezhet úgy is, hogy egy szakmára az állam kívülről kényszeríti rá a törvényes felügyeletet, mert a laikusokat meg kell védeni valamilyen egyértelmű veszélytől (például a hamisított okiratoktól vagy a kuruzslástól). Az orvosi, az ügyvédi és a látszerészi hivatás gyakorlásához már azelőtt állami engedély kellett, mielőtt ezek egyetemi képzése megszerveződött volna, illetve mielőtt az orvosok, ügyvédek, illetve látszerészek nemzeti szakegyesületbe tömörültek volna. A törvényes védelem tehát nem szerves része a hivatások „természetrájának”.

5. Végül létrejön egy formális etikai kódex; ez magában foglalja azokat a szabályokat, amelyek egyrészt távol tartják a képzettség nélkülieket és a sarlatánokat, másrészt csökkentik a szakmán belüli versenyt, védik a klienseket és hangsúlyozzák a szolgálati eszményt. Az új és kétes hivatások esetében ez olykor a professzionalizációs folyamat kezdetén fogalmazódik meg (például városüzemeltetés, kórházmenedzselés, temetkezési szolgáltatások), de a tizenhárom bevett hivatás közül tíz esetében az etikai kódex a folyamat végén jön létre (például építőmérnökök, ügyvédek, orvosok).

Összegezve: létezik a professzionalizációnak egy jellegzetes folyamata, amelyet a bevett hivatások bejártak: egyesek először elkezdik egyedüli foglalkozásként végezni az adott munkát, és elérik, hogy az őket érintő ügyekben csak szakmabeliek mondhassanak ítéletet felettük; azután a szaktudás megalapozói és a mozgalom első követői kialakítják a képzés és a szakma gyakorlásának sztenderdjeit, és megszervezik az első szakképzést nyújtó iskolát. Ez vagy rögtön egyetemi karként

* Az Amerikai Egyesült Államok államainak és Kanada tartományainak többségében a közjegyző (*notary public*) – szemben a „jogi jegyzővel” (*notary-at-law*) – jogilag nem képzett és nem is adhat jogi tanácsot. (A Ford.)

vagy szakként alakul meg, vagy néhány évtizeden belül beleolvad valamely felsőoktatási intézménybe. Az oktatók és a hivatás aktivistái ezután sikeres harcot folytatnak egy hatékonyabb szakmai szervezet kialakításáért, először helyi szinten, majd országosan is: vagy egy már létező egyesületet alakítanak át ily módon, vagy újat alapítanak. A folyamat utolsó szakaszában a szakma eléri, hogy tudásmonopóliumát törvény garantálja, végül pedig megszületik a formális etikai kódex.

A minden foglalkozásra egyaránt jellemző hatalmi harcokkal és a szakmai presztízs emeléséért folytatott küzdelemmel függ össze az, ha egy szakma professzionalizációja a fentitől eltérő sorrendet követ. Az újabb, illetve a marginálisabb helyzetben lévő hivatások gyakran választanak új nevet, szövegeznek meg bonyolult etikai kódexet, illetve alapítanak jórészt csak papíron létező országos szervezetet azt megelőzően, hogy intézményrendszerük és szakmai bázisuk igazából kialakult volna. Szembeötlő, hogy az első országos szakmai egyesület a „születőfélben” lévő hivatások közül hét esetében megelőzi az egyetemi képzés megszerveződését, míg a bevett hivatások közül ugyanez csak kettőnél igaz (fogorvosok, építészek). Alapos a gyanú, hogy az újabb hivatások történetük során korábban létesítenek kapcsolatot egyetemekkel; a szakképzést nyújtó oktatás például *rögtön* egyetemi szakként szerveződik meg a kórházmenedzselés és a várostervezés esetében. Végül, de nem utolsósorban: stratégiai és taktikai megfontolások is közrejátszhatnak abban, hogyha egy adott foglalkozás – akár régi, akár új – korán el akarja érni, hogy tevékenységét engedélyhez vagy oklevélhez kössék, függetlenül attól, hogy milyen fejlettségi fokon áll az adott szakma a módszer, a szakképzés és az önszerveződés tekintetében. Egy olyan kultúrában, amelyet áthat ugyan a professzionalizmus eszméje, de amely kevésbé érti meg a hivatásszerűség lényegét, sok olyan foglalkozáscsoport lesz, amely minden kínálkozó lehetőséget megragad, csak hogy presztízsét tekintve közelebb kerüljön a nagy múltú hivatásokhoz. A gyári munka, a vállalati menedzsment vagy a kereskedelem „professzionalizációja” nagyrészt erről szól.

A PROFESSZIONALIZÁCIÓ KORLÁTAI

Azok a szakmák, amelyek a fent leírt utat bejárták, és amelyek többé-kevésbé tartják magukat a hivatásszerű normákhoz (*professional norms*), az idők során rendkívüli autonómiára tettek szert; önmaguk szabályozása tekintetében óriási mértékű autoritással és szabadsággal rendelkeznek, és ennek birtokában járnak el saját hatáskörükben. Szakmai autonómiájuk keretétől társas szerveződések és kapcsolatok szolgálnak, amelyek egyaránt lehetnek formálisak és informálisak.

Felmerülhet azonban, hogy az önszabályozásnak az a mértéke, amelyet ezek a hivatások gyakorolnak, a jövőben csökkenni fog, vagy legalábbis nagyon kevés olyan szakma jön majd létre, amelyre ráillik a bevett hivatás címkéje. A professzionalizációnak ugyanis kemény korlátai vannak: az autonómiát és a szolgálati

eszményt veszélyezteti, ha egy adott szakma tagjai valamely nagy szervezet (cég, állami intézmény stb.) kötelékébe tartoznak; a szakma feletti kizárólagos ítélkezés jogát pedig nehéz kivívni, ha a szakma által képviselt szaktudás nem felel meg bizonyos kritériumoknak. Az értelmiségi hivatások jövője a munka és a tudás szervezetének alakulásától függ.

Milyen veszélyt jelentenek a nagy szervezetek az autonómiára és a szolgálati eszményre nézve?

Általában azt feltételezzük, hogy a bürokrácia, pontosabban a komplex munkaszervezet ütközik a hivatásszerűséggel (*professionalism*). Néha az az érv is felmerül, hogy az ügyfél- vagy vásárlóbarát attitűd nem egyeztethető össze a hivatásszerű attitűddel. Mindkét vélekedésben van igazság, mindkettő megérdemli, hogy mérlegre tegyük.

Egyre több értelmiségi dolgozik komplex munkaszervezetben (tudósok, mérnökök, tanárok, építészek, még ügyvédek és orvosok is). Ezek a szervezetek saját rendszerükön belül gyakorolnak ellenőrzést a dolgozók felett: főnökök irányítanak, nem pedig kollégák – a hatalom jobb esetben is megoszlik a menedzserek, a szakemberek és az igazgatótanács laikus tagjai között. Az alkalmazott értelmiségi nem visel kizárólagos és teljes felelősséget munkájáért, el kell fogadnia, hogy nem szakmabeliek mondják ki a végső ítéletet mind a munkafolyamat, mind pedig annak eredménye fölött. Hasonlítsuk össze például a saját praxist folytató, munkájáért díjat felszámoló magánorvost és az iparban dolgozó alkalmazott tudóst, aki egy termék fejlesztésén dolgozik. Az alkalmazott tudós munkáját nélkülözhetik, ha cége úgy dönt, hogy megvásárol egy másik szabadalmat, vagy kiadja a munkát külső laboratóriumoknak; a tudós kutatómunkáját leállíthatják, más feladatot adhatnak neki, csökkenthetik kutatási tervének finanszírozását, őt magát pedig el is küldhetik, attól függően, hogy a laborvezetők más vállalati egységek vagy feletteseik igényeit figyelembe véve hogyan döntenek. A kutató-tudós hatalma és státusa, amelyet fizetése és a munkaszervezetben elfoglalt helye is tükröz, alacsonyabb, mint azoké, akiket szolgál. Ezzel szemben a magánorvos tekintélye és felelőssége, mely gyakran vészhelyzetekben is megnyilvánul, általában teljes („orvosi rendelvényre” – szoktuk mondani). Az orvosi szakmában ő áll a presztízs- és jövedelemhierarchia csúcán; mivel a páciensek különféle bajaikkal más-más szakorvoshoz fordulnak, neki igazából senkitől sem kell függenie.¹⁴

Az autonómia kérdése persze nem ennyire egyszerű. Tudósunk esetleg olyan laboratóriumban dolgozik, amelyet egy tudós-igazgató vezet, vagy

¹⁴ Vö. Kornhauser 1962. A „kézműves termelés” és a „tömegtermelés” szervezetének összehasonlítása is hasonló következtetésekre vezet: a tömegtermelésben mind a terméket, mind a folyamatot olyanok tervezik, akik nem részei a dolgozói csapatnak, míg a kézműves termelésben a központi tervezéssel szemben előnyben részesítik a dolgozók képzettségén és szakmai kultúráján alapuló döntéseit (Stinchcombe 1959).

olyan cégnél áll alkalmazásban, amelyet a labor korábbi dolgozói irányítanak; ezek mindegyike olyan cégvezetési módszereket fog alkalmazni, amelyek célja a kutatók autonómiájának megőrzése. Vagy egyszerűen jó a piaci alkupozíciója, mert szaktudása iránt óriási a kereslet és nagyok a mobilitási esélyei, ez esetben főnökei kétszer is meggondolják, hogy elutasítsák-e a tanácsait, vagy hogy beleszóljanak-e a munkájába. Egy szakszervezeti vezetőkről készült tanulmány arra a következtetésre jutott, hogy azok a vezetők, akik komoly állásajánlatokat kaptak máshonnan, attól kezdve, hogy elkezdtek a szakszervezetben dolgozni, nagyobb befolyást gyakorolnak a szakszervezeti döntésekre, mint azok, akik nem kaptak ilyen külső ajánlatokat.¹⁵ Az alkalmazott értelmiségiek esetében az autonómia kérdése két dolgon múlik: azon, hogy a szervezetet magát mennyire hatja át a hivatásszerűség eszménye (ez mérhető például azon, hogy a dolgozók és a vezetők hány százaléka rendelkezik szakirányú felsőfokú végzettséggel); vagy azon, hogy az adott területen dolgozó értelmiségiek munkája iránt mekkora a kereslet (ezt mutatja, ha nagyszámú vonzó állásajánlatot kapnak kívülről). Amennyiben a helyzet mindkét szempontból kedvező, akkor egy alkalmazott értelmiségi munkája során nagyobb autonómiát élvez majd, mint azok a szabadúszó, illetve magánpraxist folytató társai, akik viszonylag alacsony jövedelmük következtében kénytelenek minél több ügyfelet begyűjteni, vagy akik kisszámú, de nagyhatalmú ügyfél kegyeire vannak utalva.

Fenyegeti-e tehát a komplex intézményi szervezet egy-egy hivatás saját szolgálati eszményét? Mint az egyetemi oktatók és a papok esete is mutatja, erre a kérdésre nehéz választ találni. Adva van két igen régi hivatás; mindkettő olyan, jól szervezett bürokratikus rendbe tagozódik be, amelyben a szolgálat erősen intézményesült. Vajon az egyetemi tanár kevésbé van elkötelezve az objektív igazságkeresésnek, mint az ügyvéd saját kliensei jogainak? Vajon a lelkészt kevésbé érdekli hívei lelki üdve, mint az orvost páciense egészsége? Minderre nincs bizonyítékunk. Tény, hogy 1933 és 1939 között Németországban a náci terrorral szembeni ellenállás egyik fő tényezője egy bürokratikus szerveződő hivatáscsoport volt, melyet olyan emberek testesítettek meg, mint a Hitvalló Egyház lelképásztora, Martin Niemöller és a katolikus egyház egyes vezetői.¹⁶ Ugyanakkor az is igaz, hogy a náci Németországban számos egyetemi tanár kompromittálta magát, amikor tudását hamis célok szolgálatába állította. A tanárokról általában is elmondható, hogy a náci párt legkorábbi és leglelkesebb követői közé tartoztak. Ugyanakkor szabad praxist folytató ügyvédek rúgták fel a törvényt, és magánpraxist fenntartó orvosok folytattak bizzar „orvosi kísérleteket” a koncentrációs táborokban. Akár „bürokratizáltak” voltak, akár „szabadok”, a totalitáriánus rendszerekben az értelmiségi hivatások rosszul szerepeltek; különösen akkor váltak a szélsőséges ideológiák iránt fogékonyá, amikor – miként az 1930-as

¹⁵ Wilensky 1956: 227. kk.

¹⁶ Bramstedt 1945: 192–204.

évek eleji Németországban – karrierlehetőségeiket a munkanélküliség és politikai válságok árnyékolták be.

Milyennek tűnnek az alkalmazott értelmiségiek szabadúszó kollégáikhoz képest egy demokratikus társadalomban, különösen ha szolgálataik iránt nagy a kereslet, és ha választhatnak aközött, hogy saját szempontjaikat vagy ügyfeleik érdekeit részesítsék előnyben? Az üzleti életben, például ingatlanügynökségeknél, reklámcégeknek vagy bankoknál dolgozó diplomások a cég érdekeit gyakran az ügyfelek érdekei elé helyezik – e jelenséget nem szükséges hosszabban részletezni. Az azonban már elgondolkodtató, hogy a nonprofit intézmények, például iskolák, egyetemek vagy kórházak, melyek elvileg mind a köz érdekeit szolgálják, szintén önálló életet élnek, és ez az önálló élet nem mindig a szaktudáson alapuló szolgálat jegyében telik.

Bármely szakmáról legyen is szó, számos szolgáltató intézményben nehéz racionálisan, szakszerűen, csak az ügyfél érdekeit szem előtt tartva dolgozni. A kórházakban dolgozó egészségügyi szakemberek esete jól példázza a dilemmákat. Bizonyos magánkórházak működését nem titkoltan tulajdonosaik profitszerzési szempontjai irányítják. A betegeknek azonban más kórházakban is gyakran támad az az érzése, hogy ami ott folyik, azt nem igazán orvosi szempontok indokolják; számos, a betegek ellátásával kapcsolatos szabály valójában az ott dolgozók kényelmét szolgálja. Ez az érzés krónikus betegség, hosszú kórházi kezelés esetén a legerősebb.¹⁷

Az Erving Goffman által leírt elmeegógyintézetek¹⁸ esetében különösen nehéz fenntartani azt a fikciót, hogy az ottani munka a szakszerű szolgálatról szól, és a személyzet hivatásszerűségével kapcsolatban komoly kételyek merülhetnek fel. Még ha a hosszan ott tartózkodni kénytelen beteg nem is feltétlenül érzi azt, hogy az orvosi kezelés az intézményben mellékes feladat, akkor is egyrészt elkerülhetetlenek a konfliktusok a páciensek és az intézményben folyó oktató- és kutatóprogramok szükségletei között; másrészt a kommunikációt korlátozhatják a hatalmi helyzetben lévők („nem hívom ide Kovács doktort”, mondja a nővér a segédnővérnek, miközben a páciens levegőért kapkod, „lefogadom, hogy megint nincsen semmi baja”).

Mindez nem azt jelenti, hogy a kórháznak teljes gőzzel kellene működnie: az több vizsgálatot, labortesztet, konzíliumot és kiszámíthatatlan többletmunkát jelentene (felgyülnének például a vizsgálatra és sebészi beavatkozásra várók), kevesebb lenne a szabadidő, az alvásidő, és ez által zuhanna a munkamorál. Az ellenben világos, hogy a szolgáltató intézmények (akár fizetős, akár nonprofit,

¹⁷ Egy tüdőgümőkór-szanatóriumokról készült dolgozat a kezelés menetrendjével foglalkozik, vagyis olyasmivel, ami a kezelteknek sürgős. A tanulmány megjegyzi, hogy ha az ápoltakat illető fontos – így például a hazabocsátásáról, műtétének tervbe vételéről, kezelésének átszólásáról szóló – döntéseket pénteken hozzák meg, akkor azokat általában nem közlik velük hétfőig. Ha egy röntgenátvilágítás sikertelen, akkor a hazabocsátásokról döntő értekezlet nem rendel egy másikat, hanem az esetről szóló döntést átteszi a következő rendszeres értekezletre. A sebész munkájának rendszerességét megőrzendő, a műtétet természetesen el lehet halasztani, hetekkel, akár hónapokkal is (Roth 1963).

¹⁸ Goffman 1961: 321–386.

akár magán-, akár közintézményekről van szó) úgy szervezik meg saját munkájukat, hogy az a leginkább megbecsült dolgozók jövedelmének, biztonságának és kényelmének érdekeit szolgálja; és ha egy intézményben ezek a tényezők játsszák a főszerepet, akkor a szakszerű szolgálat eszménye ténylegesen veszélybe kerül, bármennyire igyekeznek is megőrizni annak látszatát.

Röviden tehát a bürokratikus munkaszervezet nem annyira a hivatások autonómiájának árt, mint inkább a szolgálat eszményét ássa alá. Az alkalmazott és a szabadúszó értelmiségieket egyformán fenyegeti az autonómia elvesztésének veszélye akkor, ha munkájuk iránt csekély az igény, és ha erősen függenek olyan nagyhatalmú ügyfelektől vagy főnököktől, akik nem képesek szakmai szempontok szerint megítélni a munkájukat. Ám ahol a kényelmes intézményi rutin uralkodik, ott az alkalmazott értelmiségi könnyebben megfedkeznek az ügyfelek érdekeiről, mint szabadúszó pályatársa.

A szakma feletti kizárólagos ítélkezést fenyegető veszélyek

Az autonómiát és a szolgálati eszményt fenyegető veszélyek mellett a „születőfélben” lévő szakmák professzionalizációjának gyakran nagy problémája az alapjukként szolgáló szaktudás jellege. Ha a szakismeretek nyelvezete mindenki számára ismerősen hangzik (például a társadalomtudomány és a közigazgatás esetében), illetve ha a szaktudás tudományosan megalapozott, ám mennyiségiileg olyan csekély, hogy a legtöbb ember el tudja sajátítani, akkor az a foglalkozás nehezen fog szert tenni tudásmonopóliumra, és gyakorlói nehezen fogják elérni, hogy saját munkájuk felett csak szakmabeliek ítélkezessenek. Vagyis az értelmiségi hivatás gyakorlásának alapjául szolgáló szaktudás akkor optimális, ha nem túl homályos, de nem is túl precízen meghatározott; ha nem túl széleskörű, de nem is túl szűk.

Számos új vagy feltörekvő hivatás szembesül ezzel a korláttal, elsősorban azok, amelyek humán szolgáltatásokat nyújtanak, illetve amelyek valamely reformprogramban gyökereznek. A szociális munka esete jól illusztrálja a legtöbb humán szolgáltatással foglalkozó hivatás dilemmáját: azt tudniillik, hogy tudásbázisuk egyszerre túlságosan tág és túlságosan homályos.¹⁹ *Paradox módon az ellenkező végletet jelentő szaktudás, amely szűken lehatárolt, és nagyon pontosan definiált, ugyancsak problematikus.* Amikor egy készséget elemeire tudunk bontani, és elő tudjuk írni, milyen sorrendben kell elvégezni meghatározott feladatokat, kevés teret hagyva a dolgozó belátásának és ítéletének, akkor olyan munkáról beszélünk, amelyet szinte mindenki el tud sajátítani, ráadásul viszonylag rövid idő alatt; ez a fajta munka igazából megérett arra, hogy egy számítógépes program kiváltsa. Olyan munkafolyamatról van szó, melyet könnyű elsajátíthatóságánál fogva minden arra járó megérthet, felülbírálnak és kritizálhat, így aztán

¹⁹ Wilensky – Lebeaux 1958: 283–334.

könnyen előfordulhat az is, hogy az adott munkamódszert másakra cserélik. Az ilyenfajta munka természeténél fogva alkalmatlan arra, hogy hagyományszerűvé váljon, s így pozíciója sem szilárdulhat meg úgy, ahogy a bevett hivatásoké.

A hivatásszerű tudás, mint minden tudás, bizonyos mértékben hallgatólagos; éppen ez az, ami miatt a bevett értelmiségi hivatásokat a titok aurája övezi. Ahogyan Polányi Mihály fogalmaz: „vannak dolgok, amiket tudunk, de nem tudunk kimondani”.²⁰ Amikor az orvos felismer egy jellegzetes tünetek formájában jelentkező betegséget, vagy amikor a rendszertannal foglalkozó biológus felismeri a faj egyik alfaját, az hasonló ahhoz, ahogyan a mindennapi életben felismerünk egy embert, vagy egy érzelmet valakinek az arcán: mindez valamely komplex összefüggés megértésének aktusa, amiről szavakban számot adni nehezen tudunk. A „szubliminális percepcióra” vonatkozó kísérleti bizonyítékok és az arcok felismerésére vonatkozó hétköznapi tapasztalataink egyaránt azt támasztják alá, hogy tudjuk, hogyan kell egy adott komplex mintát megkülönböztetni környezetétől, miközben nem tudjuk megmondani, mely vonások alapján különböztetjük meg azt.

A szakértő meghatározható úgy is, hogy ő az az ember, aki olyan sokat tud, hogy annak csupán egy töredék részét tudja elmondani. A rendszertannal foglalkozó biológus és az orvos munkájuk során nagy diagnosztikus tudásra tesznek szert, ám ezt a tudást nem könyvekből szerzik. A tudományok és az értelmiségi hivatások gyakorlása során ezek a hivatások a hallgatólagos tudás birtokában tudták kiharcolni azt, hogy szakmai ügyekben saját maguk bírái lehessenek, és tradicionalizmusuk is ugyanezzel magyarázható. Az ügyfelek, a közvélemény szemében az elvégzendő feladatokat misztérium övezi; olyan misztérium, amelybe egy hétköznapi halandó nem pillanthat bele.²¹ Mivel a hallgatólagos tudás nehezen hozzáférhető és nehezen elsajátítható, kevésbé is van kitéve közvetlen kritikának és a gyors változtatás veszélyének. Ritkán tudatosul, hogy a megszilárdult helyzetű hivatások esetében a szaktudás részben hallgatólagos jellege az oka e szakmák szívós konzervativizmusának.

A tudásbázis jellegéből fakad tehát a titok aurája; ugyanakkor a titokzatosság taktikai fegyverként szándékosan is bevethető a presztízsért és hatalomért folytatott harcban. Tipikus példa erre az ügyvédi hivatás. Mint a bennszülött gyógyítóember a természetfölötti tudás okkult kultuszát, úgy táplálják az ügyvédek a törvény fenségének és titokzatosságának mítoszát. „Az ügyfélnek bíznia kell a törvényben és az ügyvédben”, mondta nekem egyszer egy szakszervezeti tanácsadó. „A csúcsvezetőnek az ügyvéd iránti bizalmát erősíti, amikor lát minket munka közben. Ekkor jön rá, hogy tudjuk, miről beszélünk.”²² Ferdinand Lundberg arra mutatott rá, hogy az olyan metafizikai konstrukciók alapján, mint például a „jogi személy”, a „tulajdonosi jogok”, a „korrekt ár”, a „bünszövetség”,

²⁰ Polányi 1962: 601.

²¹ A „mystery” ’misztérium, rejtély’ ősi jelentései közé tartozik az „occupation” ’foglalkozás/foglalatosság’, a „craft” ’mesterség’, az „art” ’művészet’, a „calling” ’hivatás’, és a „skill” ’készség’.

²² Wilensky 1956: 234.

a „közvetett károkozás”, a „jó- illetve rosszhiszeműség” vagy a „szándékosság”,²³ a jog még mindig a teológiával mutat rokonságot.

Összegezve tehát egy hivatás tudásbázisa akkor optimális, ha az elméleti tudnivalók gyakorlatiakkal párosulnak. E tudnivalók egy része explicit (tankönyvből megtanulható meghatározások, általánosítások és példák), más része implicit (szakszerűen felügyelt gyakorlat és megfigyelés alapján kialakuló „megértés”). A hivatáshoz szükséges tudás elméleti aspektusai, valamint a szellemi és gyakorlati tudás hallgatólagos elemei indokolják a hosszú ideig tartó képzést, és a közvélemény szemében ugyanezek a vonások kölcsönöznek titokzatosságot az adott mesterségnek. Ha egy foglalkozás olyan tudáson alapszik, amely vagy túl általános és homályos, vagy túl lehatárolt és speciális, akkor gyakorlóit nem fogják tudni elérni a hivatás tekintélyéhez szükséges immunitást (tehát azt, hogy munkájuk bírái csak szakmabeliek lehessenek).

A kizárólagos szakmai ellenőrzés korlátainak tárgyalásakor az előzőekben csak a szaktudás jellegzetességeiről esett szó, arról ellenben nem, hogy miként változik az ügyfélkör, amelynek el kell ismernie egy adott hivatás szakmai autonómiáját. Milyen hatással van az össznépszerűség egyre magasabb iskolázottsági foka az értelmiségi hivatások helyzetére? A tények alapján sajátos paradoxon körvonalazódik. Egyrészt a népszerűséget általában a szakkérdésekben való nagyobb tájékozottság jellemzi; az emberek szkeptikusabbak a hivatások kínálta biztos megoldásokkal szemben. Egyre többen sajátítanak el valamennyit a korábban monopolisztikus tudásból, aminek következtében lassan oszlani kezd a hivatásokat övező titokzatosság köde. Másrészt megnő az igény az értelmiségi hivatások nyújtotta szolgáltatások iránt.²⁴ Nyitott kérdés, hogy vajon az a társadalom, amelyik ugyan egyre jobban igényli a professzionális szolgáltatásokat, ám amely egyúttal egyre kritikusabb is, és egyre inkább síkra száll a saját érdekeiért, milyen hatással lesz majd az értelmiségi hivatások helyzetére: a folyamat magasabb színvonalat és szigorúbb etikai normákat fog-e kikényszeríteni, vagy az iskolázottabb népszerűség növekvő szkepszissel fog a hivatások iránt viseltetni, kevesebb tiszteletet fog azok kivívott jogaival szemben tanúsítani, sőt esetleg úgy tekint majd az értelmiségi hivatások képviselőire, mint afféle kereskedelmi szolgáltatókra. Nem áll rendelkezésünkre elegendő adat arra vonatkozóan, hogy a különböző iskolai végzettséggel, tájékozottsággal, problémákkal és tapasztalatokkal rendelkező potenciális ügyfelek hogyan viszonyulnak a különféle hivatásokhoz.

²³ Lundberg 1939.

²⁴ Az elsöre bizonyítékokkal szolgál Friedson 1961. A tanult betegeket az különbözteti meg a kevésbé tanultaktól, hogy az előbbieket több kritikával viseltetik az igényelhető szolgáltatások iránt. A kevésbé tanultak nem okoznak gondot az orvosnak, kezeesebbek és jobban értékelik, amit kapnak.

A HIVATÁSSZERŰSÉG ÚJ FORMÁI

Másképp is meg lehet azonban közelíteni azt, ami manapság az értelmiségi hivatásokkal történik. Nemcsak arról lehet szó, hogy a szervezetek forradalma (*organizational revolution*) kikezdi a hivatásszerűséget, vagy hogy a tudás új formái (például a homályos humán szolgáltatások a skála egyik végén, programozott szakfeladatok a másikon) nem nyújtanak elég szilárd alapot egyes új hivatások intézményesüléséhez, hanem arról is, hogy mindezek a fejlemények valami új kialakulásához vezetnek. A bürokratikus kultúra behatol az értelmiségi hivatások működésébe; a hivatásszerűség kultúrája pedig behatol a vállalatok és közintézmények világába.²⁵

Ahhoz, hogy a professzionalizáció jövőjét megértsük, azt is meg kell értenünk, hogy a magasan képzett emberek többféleképpen is viszonyulhatnak foglalkozásukhoz, annak függvényében, hogy munkájuk és munkahelyük milyen jellegű. Ha a bürokratikus kultúra és a szabad értelmiségi hivatások kultúrája kölcsönös hatást gyakorol egymásra, akkor az egyes kultúrákra jellemző egyéni viselkedésminták is össze fognak olvadni.

Adalékok a hivatásközpontú, a karrierközpontú, a küldetéstudatos, illetve az ügyfélközpontú attitűd ütközéséhez

A szakmai élet számos megfigyelője jutott hasonló következtetésekre azzal kapcsolatban, hogy az alkalmazott értelmiségiek és a munkahelyi vezetők milyen módon viszonyulnak a munkájukhoz (címkézzék bár e viszonyt „a pálya iránti elkötelezettségnek”, „szerepkonfúciónak”, „szerepfelfogásnak”, „a munkahellyel való azonosulásnak”, vagy „referenciacsoporthoz”).²⁶ Az attitűdök sokfélesége azt sugallja, hogy kritikával illetendők az olyan sztereotípiák, mint amilyen például a tipikus bürokrata vagy azok az önállótlán, mindig mások által irányított figurák, akik *A magányos tömeg* lapjait népesítik be. Az előzetes tanulmányokra épülő alábbi, II. táblázat felvázolja a fő típusokat, és hipotéziseket fogalmaz meg azzal kapcsolatban, hogy ezek a típusok hogyan jönnek létre.²⁷

A korábbi kutatások azt sugallják, hogy három fő típus létezik. Ezek egyike a szakértő (*professional service expert*), aki szakmai képzettségéből és egy külső pályatársi közösség iránti elkötelezettségéből meríti azt az erőt és motivációt, melynek birtokában ellen tud állni az őt alkalmazó vállalat vagy intézmény követeléseinek, és – itt hasznosul az ő attitűdje – ezáltal ő maga vihet rugalmasságot és innovációt az alkalmazó intézmény működésébe.

²⁵ Vö. Marshall 1939.

²⁶ Reissman 1949; Marvick 1954; Wilensky 1956; Habenstein – Christ 1955; Gouldner 1957–1958; Lazarsfeld – Thielens 1958.

* Riesman, David 1968: *A magányos tömeg*. Ford. Szelényi Iván. Budapest. (A Ford.)

²⁷ Vö. Wilensky 1956: 111–174, 313–317.

II. Szerepattitúd, a struktúrában elfoglalt helyzet és az életút

SZEREPATTITÚD TÍPUSA	A STRUKTÚRÁBAN ELFOGLALT HELYZET	A SZEMÉLYES ÉLETRAJZ HATÁSA
<p><i>Hivatásközpontú.</i> Erősen azonosul a hivatásával; a külső pályatársakat tekinti mércének; olyan kompetens, objektív, szakszerű szolgáltatást kíván nyújtani, amelyet pályatársai is pozitívan ítélnék meg; szakértelmét igyekszik teljes mértékben kihasználni.</p>	<p>A szerep lényege a szakértelem; formális egyetemi képzés szükséges hozzá. Az intézményes kereteket, amelyek között ez a típus dolgozik, diplomás értelmiségiek uralják. Az intézmény / szervezet működésében fontos a külső kapcsolatrendszer és a PR, az érdekegyeztetés az állami szervezetekkel és más intézményekkel.</p>	<p>Származás, családi háttér: magas státusú, például protestáns felső középosztály. Végzettség: egyetem; a posztgraduális tanulmányok gyakran kevésbé szakosodott bachelor diplomára épülnek. Szabályos pályarajz. Résztétel a szakmai életben, szervezetekben.</p>
<p><i>Karrierközpontú.</i> Erősen azonosul cége/intézménye vezetésével; a munkahelyi hierarchián belül kíván karriert befutni. Nincs ideológiai elkötelezettsége, nincsenek intézményen kívüli elkötelezettségből fakadó dilemmái; csekély a hivatástudata. Fontos számára a társadalmi mobilitás és a munkahelyi közösség által is elismert előnyök: a pénz, az előléptetés és a munkahely biztonsága.</p>	<p>A szerep lényege a presztízs a munkahelyi közösségen belül. A struktúra számos alkalmat kínál az egyre jobb állások megszerzésére; a karrier előrehaladtával nagyfokú a lakóhelyi mobilitás.[†]</p>	<p>Származás, családi háttér: középosztály; közepes és alacsonyabb státusú etnikai-felekezeti csoportok (különösen katolikusok). Végzettség: vagy lemorzsolódik a bachelor diploma megszerzése előtt, vagy négy év alatt szerzi meg azt; nem jellemző a széles spektrum (például a szabad bölcsészet); posztgraduális tanulmányokat ritkán végez. Kevésbé szabályos karrier (vagyis általában különféle foglalkozásokkal próbálkozik, mielőtt kiköt a végleges céges/intézményi hierarchiában.) Kevésbé vesz részt a tágabb szakmai életben, sokkal inkább a munkahelyi közösségében.</p>

[†] Wilensky 1960.

SZEREPAJTITŰD TÍPUSA	A STRUKTŰRÁBAN ELFOGLALT HELYZET	A SZEMÉLYES ÉLETRAJZ HATÁSA
<p><i>Küldetésstudatos.</i> Valamely társadalmi mozgalom elvont céljaiért küzd; erősen azonosul egy szakmán kívüli politikai vagy vallásos-politikai csoporttal. Az intézményekre úgy tekint, mint a saját céljait lehetővé tevő keretekre. A célok a szociális mozgalomban való hajdani vagy jelenlegi részvételből származtatottak.</p>	<p>A szerepet valamely társadalmi mozgalom termeli ki (például a szakszervezeti mozgalom szűli a főállású szakszervezeti alkalmazottakat; a politikai mozgalmak a politikai pártok és a kormányzati szervezetek alkalmazottait; a humanitárius reformmozgalmak a szociális feladatokat ellátó foglalkozásokat vagy a javító-nevelőket).</p> <p>A szerep pontosan meg nem határozott (vagy azért, mert az intézmény vagy egy létező intézményen belül a szervezeti egység új, vagy azért, mert az intézmény túl sokféle feladatot lát el); tág tere nyílik az újításnak.</p>	<p>Származás, családi háttér: marginális helyzet (például valamely kisebbség: zsidók, feketék; a család gyakran csonka, más esetekben a családfő vállalkozó, megint más esetekben a család rendhagyó módon intellektuális).</p> <p>Végzettség, műveltség: széles; elit egyetem, nagyvárosi egyetem, vagy autodidaktizmus.</p> <p>Életpálya: „ideológiailag tudatos foglalkozások”, például újságírás, adminisztratív vagy szervezői munka reform-önkormányzatnál, politikai pártnál, vagy kisebb lapnál; diákkorban a radikális diákvezér vagy aktivista szerepe.</p> <p>Közéleti részvétel: szakmai és társadalmi mozgalmakban egyaránt aktív.</p>

Mivel azonban minden komplex intézmény másféle funkciót lát el, különböző szereppajtítűdöket kíván meg az ott dolgozóktól; bizonyos értelemben minden egyes embernek más és más a pályarajza. Az egyik munkahely az egyik, a másik munkahely a másik attitűdöt fogja előnyben részesíteni. A munkavállalók szintjén – lévén, hogy a személyzeti politika, a képzés és az indoktrináció sehol sem tökéletes, a munkakör és az azt betöltő egyén pedig sohasem illeszkedik egészen egymáshoz – még gyakrabban fognak egymással keveredni a munkahelyen szembeni különféle típusú attitűdök.²⁸

Annak érdekében, hogy a fenti gondolatokat három hivatáscsoporton tesztelni lehessen, létrehoztam két indexet. Az egyikkel a hivatáscsoportú-tudományos attitűdöt, a másikkal a karrierközpontú attitűdöt lehet mérni.²⁹ Ezek az indexek a következőkön alapulnak:

²⁸ Az iparban dolgozó tudósokról és mérnökökről írott mostani tanulmányában Kornhauser (1962) kimutatja, hogy a hivatás iránti elkötelezettség leginkább a kutatásban dolgozókra jellemző, a „szervezeti” irányultság pedig azok között a leggyakoribb, akik a kutatás feltételeit biztosítják. Azokra, akik a kutatásokat alkalmazzák, és azok eredményeit terjesztik, a kevert irányultság a jellemző. A korábban említett tanulmányok egybehangzóak, bár mindegyik számos esetet említ, ahol a két típus elemei keverednek.

²⁹ Az elemzés hat hivatáscsoportba, vagy e csoportok különböző szempontok szerint rétegzett véletlen mintába tartozó személyekkel készült részletes interjúkon alapul. A beszélgetések 1960 első felében készültek. Csak a diplomás munkatársi gárdához tartozó, házas, fehér férfiakat kérdeztük. Az interjúalanyok kiválasztásának kritériumai a következők voltak (a szóba jöhető ügyvédek és mérnökök között volt egy előzetes telefonkapcsolaton alapuló szűrés): (1) *Jogászok*: véletlenszerű

1. Referenciacsoportok rangsora. Egy kártyára felírjuk a referenciacsoportokat – a listák némiképp eltérnek, attól függően, hogy ügyvédek, mérnököket vagy egyetemi oktatókat kérdezzünk. „Itt látható néhány csoport, amelyek mindenképp meg tudják ítélni a szakmai teljesítmény minőségét. (Felmutatjuk a lapot.) Kinek a véleménye számít rendkívül fontosnak, amikor az Ön szakmai teljesítményéről kell ítéletet mondani?” „Vannak-e még olyanok ezen a listán, akiknek a véleménye számít?” A 2. számú táblázat összegzi, hogy a különféle referenciacsoportokról a megkérdezett ügyvédek, mérnökök, illetve egyetemi oktatók hány százaléka mondta azt, hogy rendkívül fontos.

2. táblázat

Ügyvédek	%	Mérnökök	%	Egyetemi oktatók	%
a) Ügyfelek	43	A termék vagy szolgáltatás vásárlói	34	Diákok	2
b) Cégvezetők, munkahelyi felettesek (ha az ügyvéd nem szabadúszó)	8	Közvetlen munkahelyi felettesek a vállalatnál	47	Az egyetem vezetése	2
				A tanszékvezető/intézeti vezető	6
c) Pályatársak (más ügyvédek, akik ismerik az érintett munkáját)	51	A szakterületen belül dolgozó többi mérnök	16	Tanszéki/intézeti kollégák	24
				Pályatársak a saját szakterületen belül, függetlenül attól, hogy ők hol dolgoznak	56
d) Önkormányzati vezetők	–	Önkormányzati vezetők	0	Oktatási ügyekkel foglalkozó önkormányzati vezetők	0
e) Kamara vezető tisztségviselői	0	Mérnöki szakmai szervezetek vezetői	2	Az egyetemi oktatói kar egésze	1

kiválasztás alapján Michigan állam törvényszéki ügyvédeknek címtárból (Michigan State Bar Roster) és a Martindale–Hubbell jogi címtárból (Law Directory). Kor: 30–55. Családi jövedelem: legalább 8000 \$ az előző öt év legalább egyikében. Mindegyiküknek van jogi diplomája és összjövedelmük legalább fele jogi tevékenységből keletkezik. (a) *Egyéni ügyvédek*: Tiszta típus, csak detroiti körzetbeli egyéni praxist folytatókat, vagy két főből álló társulásokat foglal magába. Társulhatnak más ügyvédekkel, de nem osztoznak állandó jelleggel az ügyfélkörön. N=100. (b) *Céges jogtanácsosok*: Tizenkilenc, legalább tíz társsal és társult taggal rendelkező detroiti cégből válogatva. Házi jogtanácsadók nem lettek bevalóztatva. N=107. (2) *Egyetemi oktatók*: Két egyetem bölcsészeti- illetve természettudományi, alapképzést nyújtó intézményében (*college*) a tanári kar (*faculty*) teljes állású tagja. Kor: 29–55. Tudományágak: természettudományok (köztük a matematika) és bölcsészet. Mindenkiel készült interjú, aki a követelményeknek megfelelt. Nem lettek ebbe a körbe bevonva a társadalomtudományok és a felsőfokú szakképzési intézmények. Mindkét intézmény nagy, de nem kiváló: (a) „*Egyházi egyetem*”: Felekezeti irányítás alatt. N=31. (b) „*Városi egyetem*”: Gyorsan növekvő állami egyetem. N=68. (3) *Mérnökök*: Mérnöki oklevéllel, illetve azzal egyenértékű okirattal rendelkeztek. Kor: 30–55. Családi jövedelem: legalább 8000 \$ az előző öt év legalább egyikében. Általában kutatásfejlesztési szakemberek, felügyelők vagy vezetők. Két nagyvállalat-típus: (a) „*Unico*”: A cég ezen egysége egyetlen fő terméket állít elő, amely iránt a kereslet nagymértékben ingadozhat. Megítélés: Zsákutca a mérnökök számára. N=91. (b) „*Diversico*”: Az egészség története során állandóan növekszik, és sokféle profillal rendelkezik. Megítélés: az itt dolgozó mérnököknek jó esélye van arra, hogy bekerüljenek a vállalati központ felső igazgatásába. N=93.

2. Elvárások. A következőkben szabad válaszokat kértünk a következő kérdésre: „Minden ember mást vár a munkájától. Ön mit tart a legfontosabbnak a saját munkájával kapcsolatban?”

3. Önképzés. A kérdés itt a rendszeresen olvasott szaklapokra vonatkozott: „Ön általában hogyan olvassa saját szakmája folyóiratait: alaposan, szelektíven, vagy csak átfutja őket?”

A válaszok pontozása a 3. számú táblázatban látható. A hivatásközpontúságot 1-től 8-ig, a karrierközpontúságot pedig 1-től 5-ig terjedő skálán pontoztuk.

3. táblázat

HIVATÁSKÖZPONTÚ ATTITÚD	KARRIERKÖZPONTÚ ATTITÚD
<i>Kinek a véleménye számít?</i>	
3. A válaszadó szerint a következők egyike <i>rendkívül</i> fontos, és egy további referenciacsoport <i>is</i> fontos: tanszéki kollégák és szakterületen belüli pályatársak az egyetemi oktatók számára; pályatársak és a kamara vezetői az ügyvédek számára; mérnök pályatársak és mérnöki szakmai szervezetek vezetői a mérnökök számára.	3. A válaszadó szerint a következők egyike <i>rendkívül</i> fontos: tanszékvezető/intézetvezető vagy az egyetemi vezetés az egyetemi oktatók számára; a cégvezetők az ügyvédek számára; közvetlen munkahelyi felettesek a mérnökök számára. (A szabadúszó ügyvédek itt nem értékeljük; az ő esetükben a pontszám úgy áll elő, hogy kétszer számoljuk azt a pontszámot, amit az illető a „Mit tart a munkájában a legfontosabbnak?” kérdésnél kapott.)
2. A válaszadó az egyiket említi mint <i>rendkívül</i> fontosat, de a másikat nem.	2. A válaszadó megemlíti az egyiket, de nem mint <i>rendkívül</i> fontosat.
1. A válaszadó megemlíti az egyiket vagy mindkettőt, de nem mint <i>rendkívül</i> fontosat.	
0. A fenti válaszok közül egyik sem.	0. A fenti válaszok közül egyik sem.
<i>Mit tart a munkájában <i>rendkívül</i> fontosnak?</i>	
3. A válaszadó szerint <i>rendkívül</i> fontosak a szakmai feladatok; <i>és</i> az autonómia vagy a szolgálat; <i>és</i> a kollégák, a szakma, illetve a tudományág képviselőinek elismerése.	3. A válaszadó szerint <i>rendkívül</i> fontos a jövedelem, illetve anyagi biztonság; a mobilitás, illetve státus; <i>és</i> a felettesek elismerése.
2. A válaszadó szerint <i>rendkívül</i> fontosak a szakmai feladatok, <i>vagy</i> az autonómia, illetve szolgálat, <i>vagy</i> az elismertség.	2. A válaszadó szerint <i>rendkívül</i> fontos a jövedelem, illetve anyagi biztonság, és a további tényezők <i>egyike</i> , de nem mindegyik.
1. A válaszadó szerint <i>rendkívül</i> fontosak a szakmai feladatok, de a többi nem.	1. A válaszadó szerint <i>rendkívül</i> fontos a jövedelem, illetve anyagi biztonság, de a többi nem.
0. A fenti válaszok közül egyik sem.	0. A fenti válaszok közül egyik sem.
<i>Milyen <i>alaposan</i> olvassa a szakmai lapokat?</i>	
3. Alaposan. 2. Szelektíven. 1. Átfutja őket.	
0. Egyiket sem olvassa rendszeresen.	

Amint az várható volt, a két index negatív korrelációban áll egymással ($r = -0,27$; $p < 0,01$). Azok, akiknek a hivatásközpontú skálán magas a pontszáma, ritkán érnek el magas pontszámot a karrierközpontúság skáláján, és illetve fordítva. Ha azonban az egész skálát tekintjük, ez az inverz összefüggés nem annyira erős, ami arra utal, hogy meglehetősen gyakoriak a vegyes attitűdök. Mindez megerősíti azt, amit a bürokratikus és hivatásszerű kultúra kölcsönhatásáról feltételeztünk.

Hol virágzik leginkább a hivatásközpontúság? A 4. számú táblázat azt mutatja, hogy ezen a téren a városi egyetemi oktatók vezetnek (tízből hat ért el magas pontszámot a hivatásközpontúsági skálán), az egyházi egyetemek oktatói és az ügyvédek alkotják a középmezőnyt, míg a mérnökök állnak leghátul (a hivatásközpontú attitűd tíz mérnök közül csupán egynél domináns).

Ezek az eredmények megint csak azt támasztják alá, hogy egyrészt a bürokratikus működő intézmények nem feltétlenül szabnak gátat a hivatás iránti elkötelezettségnek (a városi egyetemeken például a személyzeti és adminisztratív politika kedvez a hivatásszerűségnek, az egyházi egyetemeken ellenben kevésbé); másrészt a szerepattitűd kialakítása szempontjából a szakmai képzés általában fontosabb, mint a munkahelyi indoktrináció (így azután eltérő munkafeltételeik ellenére a vállalati jogászoknál és a saját praxist folytató ügyvédeknel hasonló mértékű a hivatásközpontúság és a hivatás iránti elkötelezettség; a mérnökök pedig, akiknek a képzésében a legkevesebb a hivatásszerű elem, a leginkább karrieristák, és szakmai közösségük iránt a legkevésbé elkötelezettek). Így azt a mostanában oly sokakat foglalkoztató kérdést – tudniillik hogy veszélyt jelent-e a vállalati/intézményi környezet az értelmiségi hivatásokra nézve – árnyalja az, hogy az adott hivatás gyakorlója milyen egyetemi/szakmai képzésben részesültek és milyen jellegű intézményben dolgoznak.

A hivatások autonómiájára és a szolgálati eszményre nézve talán nem is a megrendelő intézmények, hanem a magánügyfelek jelentenek igazi veszélyt. „A csodadoktor”, véli Everett Hughes, „az ember, aki folyton ügyfelei kedvére igyekszik tenni ahelyett, hogy a szakmájabeliek elismeréséért küzdene.”³⁰ Az olyan munkakörnyezetben, ahol az embert saját kollégái nem korlátozzák, az ügyfél panaszai azonnali figyelemben részesülnek, akár képzelt, akár valós panaszokról van szó, miközben szakszerű elbánást igénylő valós problémái fölött esetleg elsiklik a figyelem. Szélsőséges esetben az ügyfélorientált „szakember” negatívan nyilatkozik konkurens pályatársai szaktudásáról és motivációjáról, sőt – az anekdotabeli mániákus tűzoltóhoz hasonlóan – ha nem talál kezelni való problémára, akkor maga idézi elő azt.

Ahhoz, hogy jobban meg lehessen ragadni a pályatársak és az ügyfelek befolyása közötti konfliktust, készítettem egy olyan indexet, amely a korábban említett kérdések alapján az ügyfelek iránti attitűdöt pontozza. Ahhoz, hogy magas pontszámot érjen el, a válaszadónak spontán kell ügyfélorientált válaszokat adnia

³⁰ Hughes 1958: 98.

4. táblázat

	Egyetemi oktratók (%)			Ügyvédek (%)			Mérnökök (%)			
	Városi egyetem (N=68)	Egyházi egyetem (N=31)	Össz. (N=99)	Vállalati jogász (N=107)	Szabadújszó ügyvéd (N=100)	Össz. (N=207)	Egyféle profilú cégnél dolgozik (N=93)	Összetett profilú cégnél dolgozik (N=91)	Össz. (N=184)	A három összesen (N=490)
Hivatásközpontú attitűd indexe: Magas (6–8)	60	32	51	27	24	25	13	8	11	25
Közepes (4–5)	36	48	39	50	57	53	57	52	55	51
Alacsony (0–3)	4	19	9	24	19	22	30	39	35	24
Összesen	100	99	99	101	100	100	100	99	101	100
Karrierközpontú attitűd indexe: Magas (4–5)	1	6	3	7	6	6	25	24	25	12
Közepes (2–3)	67	51	62	39	41	40	62	59	60	52
Alacsony (0–1)	31	42	34	55	53	54	13	17	15	35
Összesen	99	99	99	101	100	100	100	100	100	99
Ügyfélközpontú attitűd indexe: Közepes-magas (1–2)	31	29	30	41	61	51	30	39	35	41
Alacsony (0)	69	71	70	59	39	49	70	60	65	59
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	99	100	100

a „Mit tart a munkájával kapcsolatban a legfontosabbnak?” kérdésre (például ahhoz hasonló, hogy „a legfontosabb az, hogy az ügyfelek megbecsülnek”; „szereitek az ügyfelekkel dolgozni”; „színvonalas emberekből áll az ügyfélkör” stb.); emellett pedig, amikor arról kérdezik, hogy kit tart a legfontosabbnak azok közül, akik szakmai munkáját megítélik, azt kell válaszolnia, hogy az ügyfeleket. A hivatásközpontúság és az ügyfélközpontúság közötti negatív korreláció ($r = -0,33$; $p < 0,01$) valamivel erősebb, mint a hivatásközpontúság és a karrierizmus közti korreláció. Akik a hivatásközpontúság skáláján magas (6–8) pontszámot értek el, azoknak a 84%-a alacsony értéket (0) ért el az ügyfélközpontúsági skálán; míg az erősen ügyfélközpontúak 32%-ának alacsony (0–3) a hivatás iránti elkötelezettsége, a többieknek pedig közepesen erős (4–5).

A foglalkozás és munkahely szerinti különbségek összhangban állnak a korábban megfogalmazott hipotézissel. Amint azt a 2. számú táblázat jelzi, az ügyvédek, akik a három vizsgált hivatáscsoport közül a leginkább „függetlenek”, a hivatásközpontúság tekintetében közepes értéket mutatnak, az ügyfélközpontúsági skálán ellenben magas pontszámot érnek el. Elképzelhető, hogy ez részben közepesen hosszú képzési idejüknek köszönhető, részben pedig annak, hogy az egyes ügyvédek munkáját a pályatársak kevésbé befolyásolják. Az egyetemi oktatóknak a hivatásközpontúság skáláján magas a pontszáma, az ügyfélközpontúsági skálán ugyanakkor alacsony; ez talán a hosszú ideig tartó képzésnek és a pályatársak erősebb kontrolljának köszönhető. Mégis, ami a legfontosabb: a szabadúszó ügyvédek, miközben a hivatásközpontúság terén átlagos, a karrierközpontúság terén pedig alacsony pontszámot érnek el, kimagaslanak az ügyfélközpontúság tekintetében; ez utóbbi skálán tízből hatan közepes, illetve magas pontszámot érnek el, míg a többi csoportnál ez az arány tízből három vagy négy. Az a szabadúszó értelmiségi, aki sem intézményhez, sem kollegiális közösséghez nem kötődik szorosan, logikus módon az ügyfelek irányába gravitál.

Vajon a jövőben az ügyfelek vagy a pályatársak befolyása lesz az erősebb? A szolgáltató szektorban dolgozó munkaerő egyre nagyobb százaléka dolgozik olyan munkakörben, ahol az ügyfelekkel, illetve vevőkkel való kapcsolattartásnak döntő jelentősége van. Ez arra utal, hogy a jövőben az ügyfélközpontúság egyre inkább háttérbe szorítja majd a hivatásközpontúságot. Ha azonban a szabadúszás az, ami a leginkább erősíti az ügyfélközpontú attitűdöt, akkor a szolgáltató szektorban dolgozó diplomások éppen azért lesznek kevésbé sebezhetőek, mert egyre többen fognak közülük fix állásban dolgozni, és így kevésbé lesznek kénytelenek az ügyfelek kegyeit keresni. Az ő hivatásszerűségüket ugyanakkor az intézményi, illetve vállalati bürokrácia fenyegeti egyre növekvő mértékben, már amennyiben ezt fenyegetésnek fogjuk fel. Az értelmiségi hivatások jövője szempontjából központi probléma az intézményi és szakmai kontroll, valamint a karrierközpontú és a hivatásközpontú attitűd kölcsönhatása. Figyelmet érdemelnek továbbá azok az időnként kibontakozó társadalmi mozgalmak, amelyekből új hivatáscsoportok és újfajta, küldetésstudattal átitatott attitűdök születnek. Ezekre a problémákra az alábbiakban még visszatérek.

Hatalmi struktúra és szakmai kontroll

Ahogy a hivatásközpontú, karrierközpontú, küldetéstudatos és ügyfélközpontú attitűdök ütközése vegyes magatartásformák kialakulásához vezet, ugyanúgy hoz létre a szakmai és nem-szakmai kontroll egymásra hatása új szervezeti formákat. Az ellenőrzés vegyes formái gyakran figyelhetők meg az újabb, marginális vagy születőfélben lévő hivatásoknál; ezek egy részének képviselői olyan szociális vagy más közintézményekben dolgoznak, amelyekben a karrier előrehaladtával vezetői pozíciókba lehet kerülni (például közoktatás, könyvtárosság, szociális munka); más részük esetében a pálya nem vezet el a vezetői pozíciókig, de a munkahelyi kontrollon osztoznak az értelmiségi hivatások képviselői, a laikusok és az adminisztrátorok (például számos olyan, az orvoslást kiszolgáló szakmában, mint amilyen a kórházmenedzselés, a betegápolás vagy a gyógyszerészet). A fő kérdés itt az, hogy mekkora a beleszólása a szakembereknek, a főnököknek, a laikusoknak és az ügyfeleknek az olyan döntésekbe, amelyek a munkahelyre való belépés feltételeivel, a szakmai teljesítménnyel, a javadalmazással és az előléptetésekkel kapcsolatosak.

A könyvtáros szakmában vagy a közoktatásban az alkalmazott értelmiségiek olyan, nagyhatalmú laikus testületekkel, például iskolatanácsokkal^{*} állnak szemben, amelyek a szakma soraiból neveznek ki feletteseket és tisztviselőket. A domináns erők a laikusok és az igazgatóság. A szakszervezetek, például az Amerikai Tanárok Szövetsége (*American Federation of Teachers*) kevés taggal képviselteti magát; a vezető szakmai egyesületek, például a Nemzeti Oktatási Egyesület (*National Education Association*), amelynek tagjai az iskolaigazgatók is, nagy súlyt helyez a PR-ra, és ellenzi a kollektív béralkut. Ahol azonban a szakszervezetek és a hivatások egyesületei osztoznak a hatalmon, ott jellemző módon mind a kettő másolni fogja a másik szervezeti formáit és stratégiáit. Így az Amerikai Tanárok Szövetsége régóta hivatalosan is ellenzi a sztrájkokat, a Nemzeti Oktatási Egyesület pedig nemrégiben szögezte le a tárgyalási célokat, kialakítva azt a taktikát, amely – a sztrájkot leszámítva – az elérendő célok érdekében minden lehetséges eszközt bevethetőnek tart; ilyen eszköznek tekinti például a sajtókampányt vagy az olyan országos szankciókat, mint a következő tanévre kötendő szerződések visszatartása.

Hasonló a helyzet a mérnökök és a művezetők esetében, ám itt az ellenfél egy maximális erőfölényben lévő menedzseri réteg, amely egyrészt aktívan ellenzi a szakszervezeti mozgalmat és ellenséges az autonóm hivatáscsoportokkal szemben, másrészt el tudta érni, hogy a fenti kettő közül egyik se tudjon komoly pozíciókra szert tenni.³¹ A menedzsment uralmát persze bizonyos tényezők gyengítik, és – amint arról korábban már esett szó – egy olyan hivatáscsoport,

* Az Egyesült Államokban az általános iskolákat olyan iskolatanácsok felügyelik, amelyeknek tagjai egyebek között a fenntartó – például az önkormányzat – képviselői, valamint a helyi közönség és a szülők képviselői. (A Ford.)

³¹ Symposium 1963, különösen: Strauss 1963; Dvorak 1963.

amelynek munkájára nagy a kereslet, és amely független képzettségének erős bázisára tud támaszkodni, nagy autonómiát vívhat ki magának még az olyan hierarchizált szektorokban is, mint amilyen az ipar vagy a hadsereg.³² Európában gyakori, hogy a cég vezetése osztozik a hatalmon a fehérgalléros szakszervezetekkel, amelyek egy része félig-meddig hivatásszerű jelleggel működik.

Egy feltörekvő szakmával az is megtörténhet, hogy sem nagyhatalmú laikus testülettel, sem pedig erős cégvezetői csoporttal nem kell megküzdenie, ellenben szembetalálja magát egy másik, igen szilárd pozícióban lévő hivatással. Az orvosi kar óriás árnyéka vetül rá mindazokra a kvázi-hivatásokra – a gyógyszerészekre,* nővérekre, kórházmenedzserekre –, amelyek egy ideje keményen küzdenek saját státusuk emeléséért. Bár a kórházakban az orvos formailag még mindig megbízott szakemberként dolgozik, mégis igen nagy a súlya, és a napi ügyvitelben időnként teljhatalommal rendelkezik. A kórházigazgatás tagjainak, akárcsak a gyógyszerészeknek, rögzös utat kell bejárniuk, ha munkájukban autonómiára törekszenek. Az orvosi szakma mind törvényes, mind pedig informális eszközökkel küzd azért, hogy saját autoritása ne csorbuljon.

Ez rávilágít egy, az intézmények életében gyakran felmerülő dilemmára: egy-szerre van szükség arra, hogy magasan képzett specialisták autonóm módon dolgozhassanak, illetve arra, hogy bizonyos foglalkozásoknak elegendő tekintélye legyen ahhoz, hogy a specialistákat együttműködésre kényszerítsék. Erre a dilemmára általában két megoldás születik: a laikusok ragadják magukhoz az ellenőrzést, mint az iskolatanácsok uralta iskolák és a közösségi könyvtárak esetében; vagy pedig szakmabeliek látják el a vezetői feladatokat, úgy, ahogyan a szociális feladatokat ellátó intézményeknél a szociális munkások, az egyházaknál a papok, illetve lelkészek, az egyetemeken pedig a vezető oktatók.** A kórházmenedzselés ehhez képest új jelenség: az orvosi szakma tagjai és a laikusok együtt vesznek fel menedzsereket, akiknek aztán harcolniuk kell azért, hogy kellő tekintéllyel tudják ellátni szervezési feladataikat. Ha a kórházi menedzser megkísérel beleszólni olyan kényes kérdésekbe, mint például az állásban dolgozó szakorvosok fizetése és feladatköre, a sebészeti munka minőségének ellenőrzése, valamely új gyógyszer vagy érzéstelenítő használata miatt bekövetkezett haláleset, vagy akárcsak olyan rutinszerű ügyekbe, mint a műtétek beosztása, a betegfelvétel, vagy a fertőtlenítés helyes módja, biztosan ki fogják oktatni, hogy miért avatkozik bele a szent és sérthetetlen orvos-páciensi viszonyba.³³ Nyilvánvaló, hogy a gyógyítást kiszolgáló egészségügyi szakmák a hivatásszerű autonómiát csak akkor fogják tudni elérni,

³² Az autógyártók vásárlásai során alkalmazott visszajuttatási praktikákról szólva egy beszerzési ügynök azt mondta, hogy „a Chrysler vezetősége kijelölhette a Beszerzés [a beszerzési részleg] számára, hogy kitől vásároljanak, és íme a botrány. Fogadnék, hogy egy hivatásos könyvelőt nem tudnának rávenni a számadások meghamisítására.” (Strauss 1963; vö. Janowitz 1960.)

* Az amerikai *pharmacist* vagy a brit *dispensing chemist* munkájának gyakorlása nem igényel teljes körű felsőfokú képzést. A magyar értelemben vett gyógyszerésznek az *apothecary* felel meg a leginkább, melynek szerepét az angolszász világban a 19. századtól az orvosi hivatás vette át. (A Ford.)

** Mint Magyarországon a docensek és az egyetemi tanárok. (A Ford.)

³³ Vö. Burling – Lentz – Wilson 1956.

ha csökken a ma még az orvosok és kórházi igazgatótanácsi tagok kezében összpontosuló hatalom; márpedig ez utóbbiak aligha fogják az ellenőrzést önként kiengedni a kezükből.

Mindezek az esetek azt mutatják, hogy a már korábban kialakult erőviszonyok gátolhatják az újabb szakmák teljes professzionalizációját, és nagyban meghatározhatják azt, hogy milyen vegyes szervezeti formákat alakítanak ki ezek a hivatások rangjára törekvő, új szakmák. Ha a professzionalizációt úgy fogjuk fel, mint a hivatásszerű érdekérvényesítés technikáinak alkalmazását a presztízsért és a magasabb jövedelemért folytatott küzdelemben, akkor központi jelentősége van annak, hogy ki került előbb hatalmi pozícióba: a laikusok, a menedzserek vagy az adott értelmiségi hivatás tagjai.

KONKLÚZIÓK ÉS TOVÁBBI KÖVETKEZTETÉSEK

Amennyiben az értelmiségi hivatások megkülönböztető jegye egyrészt a szakmai kompetencia mások által való egyértelmű elismerése, másrészt a ragaszkodás a szolgálati eszményhez, akkor az a tétel, mely szerint minden foglalkozás a hivatássá válás felé halad, azaz mindenki professzionalizálódik, szociológiai értelemben nem több, mint fikció. Nagyon sok olyan, a hivatások rangjára aspiráló foglalkozás van, amely intézményi vagy vállalati keretek között működik, és ezek az intézményi keretek gyakran korlátozzák a szakmai autonómiát és lehetlenné teszik a szolgálati eszmény érvényesülését. Más, alacsonyabb rangú és túlnépes szakmákra az a jellemző, hogy munkájukat szakirányú képzettséggel nem rendelkező, irántuk közömbös vezetők irányítják. Megint más szakmák olyan szolgáltató intézmények keretei között működnek, ahol a leginkább megbecsült munkatársak kényelmét és érdekeit tartják elsődlegesen szem előtt, és ahol éppen ezért nem törődnek igazán az ügyfelek vagy páciensek szükségleteivel; végül pedig egyes szakmák annyira profitorientáltak, hogy esetükben értelmetlen bármiféle szolgálati eszményről beszélni. Számos szakma olyan szaktudáson alapul, amely egyrészt túl általános és homályos, vagy másrészt túl szűk és specifikus ahhoz, hogy az adott foglalkozás szakmai ügyekben autonóm módon gyakorolhasson ellenőrzést önmaga felett. Az első esetet példázzák azok a személyzetiek, beosztott szociális munkások és más humán szolgáltatók, akik tömegesen lépnek ezekre a pályákra az amerikai felsőoktatás alsóbb fokú, kevésbé szakosodott bachelor diplomáinak birtokában. A második esetet a Szovjetunióban nagy számban létrejött, erősen szakosodott mérnöki foglalkozások testesítik meg; itt a rendszer könnyedén képzé magának a technikusokat és ellenőrzi is őket azáltal, hogy folyamatosan szűkíti és osztja fel részekre a hagyományos mérnöki képzés egykori tananyagát.³⁴

³⁴ De Witt (1961: 228. kk.) arról ír, hogy kohóipari szakmérnököket képeznek réz és ötvözetek szakágban, könnyűfémek szakágban, illetve a vaskohászatban; bányászati szakmérnököket kőolaj- és földgázutak fúrására, vagy szénkészletek leművelésére; az építés terén pedig

Egy másik tényező szintén érthetővé teszi, hogy a jövőben valószínűleg miért nem fog jelentősen fokozódni a professzionalizáció: ez pedig a bevett hivatások által bejárt út és a feltörekvő, a hivatások státusára aspiráló foglalkozások közötti különbség. A professzionalizáció manapság zajló történetében a szakmai szervezetek azelőtt jönnek létre, hogy kialakulna a szilárd szaktudás és a szakmai intézményrendszer; a szakmai egyesület megalapítása jellemző módon megelőzi az egyetemi képzés kialakulását, és az egész küzdelem sokkal inkább a monopólium előnyeire folyó, opportunistá harcnak tűnik, semmint „a professzionalizáció természetes evolúciójának”.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy azok a foglalkozások, amelyek nem követik az értelmiségi hivatások hagyományos modelljét, ne tudnák kialakítani a saját magas színvonalú képzésüket és gyakorlatukat, ne törekednének a józan, kötelességtudó, lelkiismeretes munkavégzésre, és ne állhatnának akár köztisztviselőként – ezt hívja Thomas Humphrey Marshall „modern típusú fél-professzionalizációnak”.³⁵ Edward Shils ugyanezt a jelenséget a hivatásszerűség és a civil kultúra egymásba olvadásaként értelmezi.³⁶ Az is igaz, hogy a tudomány empirikus, kritikus, racionális szelleme egyre több foglalkozásra van hatással. Ettől azonban még nem kell összekevernünk a professzionalizáció retorikáját a professzionalizáció lényegével, és nem szabad szem elől tévesztenünk azokat a jellegzetességeket, amelyek a bevett értelmiségi hivatásokat megkülönböztetik az új és más jellegű csoportoktól.

A jövő tipikus foglalkozáscsoportja magán viseli majd mind a bürokratikus, mind a hivatásszerű/professzionális modell jegyeit; az átlagos értelmiségi hivatásszerű és más, például karrierista attitűdökkel fog rendelkezni; a tipikus szakmai szervezet nem lesz sem szakszervezet, sem pedig hivatásrendi egyesület. Mindezek következményeként a szakmák fölötti ellenőrzés vegyes formái, hibrid szerveződések jönnek majd létre – nem pedig, ahogy sokan vélik, „a munkaerő professzionalizációja” válik általánossá.

A manapság kialakuló foglalkozástípusoknak az egyének szintjén is megfeleltethető bizonyos tulajdonságok. Ahogyan azt a korábban összefoglalt adatok mutatják, számos értelmiségi alakít ki olyan szerepattitűdöket, amelyek révén egyszerre igyekszik a hivatás, a munkahely, illetve valamely mozgalom egymással ütköző elvárásainak megfelelni. Ami a legszembeűnőbb, hogy a pályatársakat mércének tekintő hivatásközpontú attitűd egyre gyakrabban keveredik a karrierközpontúval, melynek lényege a munkahelyi hierarchiában való érvényesülés. Ez a szakosodás és a bürokratizálódás egyik ára; Alexander Morris Carr-Saunders szomorúan jegyzi meg, hogy „ma már senki sem beszél tanult hivatásokról (*learned professions*)”.³⁷ Kevésbé nyilvánvaló, de nem kevésbé fontos az sem, hogy az értelmiségi szakemberek semleges és objektív tanácsa egyre gyakrabban kötődik

---

szakmérnököket hidak, vagy nagy vízügyi létesítmények, vagy ipari épületek tervezésére. „Ez a szétértelmezés – mondja – a mérnökség minden területén jellemző.”

³⁵ Marshall 1939: 338.

³⁶ Shils 1963: 68–69, 76.

³⁷ Carr-Saunders 1955: 286.

valamely programhoz vagy hosszú távú célhoz. A modern társadalom bürokratikus gépezetének számos szegletében működnek olyan értelmiségiek, akiket én „program-szakembernek” nevezek; ezek az emberek valamely terület specialistái (például a társadalombiztosítás, a lakáspolitikai, a kisebbségügy, a munkaadói-munkavállalói konfliktuskezelés szakértői), akiknek szakmai kompetenciájához és elkötelezettségéhez nem fér kétség, ám akiknek bizonyos programok és társadalompolitikai koncepciók iránti elkötelezettsége legalább annyira erős. Szaktudása és tapasztalata révén az ilyen szakértő politikai tanácsadóként nélkülözhetetlen. Pályája során különböző típusú munkahelyek között mozog: hol kormányzerveknél, hol magánintézményeknél, hol pedig civil szervezeteknél, alapítványoknál vagy egyetemekenél dolgozik; azt a programot követi, amelyhez szakmai képességei és társadalomfilozófiája révén kötődik.³⁸ Ilyen például az a hátrányos helyzetűekkel foglalkozó szociális munkás, aki, miután pályája egy pontján valamely szociális intézmény vezetője lesz, különféle érdekcsoportokkal és politikusokkal kerül kapcsolatba, és így szakmája nevében síkra tud szállni bizonyos társadalmi érdekekért. Ilyenek azok az ügyvédek is, akik kisebbségi jogvédő szervezeteknek és polgárjogi csoportoknak dolgoznak, vagy azok a társadalomtudósok, akik kormányzervek, politikai pártok vagy kongresszusi bizottságok alkalmazásában állnak. Nagy társadalmi reformmozgalmak végtermékeiként ezek az emberek egyaránt rendelkeznek a hivatásokra jellemző munkamorállal és a társadalmi programok iránti érzékenységgel, és fontos kapcsot jelentenek az értelmiségi hivatások kultúrája és a civil kultúra, a tudás és a hatalom között. Amikor a jövő vegyes szervezeti formáit és vegyes szerepattitűdjeit értékeljük, nemcsak az újabb szakmák professzionalizációjának korlátairól kell szót ejtenünk, hanem arról is, hogy a már létező és intézményesült hivatások soraiból hogyan emelkednek ki a fentiekhez hasonló, társadalmi programok iránt fogékony szakemberek.

Fordította: Szívós Erika

A fordításban közreműködött: Halmos Károly

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Blauch, L. E. (ed.): *Education for the Professions*. Government Printing Office, Washington.
- Bramstedt, E. K. 1945: *Dictatorship and Political Police*. Oxford University Press, New York.
- Brandeis, L. D. 1914: *Business – a Profession*. Small, Maynard & Co, Boston.
- Burling, T. – Lentz, E. M. – Wilson, R. N. 1956: *The Give and Take in Hospitals*. G. P. Putnam's Sons, New York.
- Caplow, T. 1954: *The Sociology of Work*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

³⁸ Wilensky 1956: 129–143.

- Carr-Saunders, A. M. – Wilson, P. A. 1933: *The Professions*. Clarendon Press, Oxford.
- Carr-Saunders, A. M. 1955: Metropolitan Conditions and Traditional Professional Relationships. In: Fisher, R. M. (ed.): *The Metropolis in Modern Life*. Doubleday & Co., Garden City.
- Colombotos, J. L. 1961: *Sources of Professionalism: A Study of High-School Teachers*. (Ph.D-disszertáció.) Kézirat, University of Michigan.
- De Witt N. 1961: *Education and Professional Employment in the U.S.S.R.* Government Printing Office, Washington.
- Durkheim, É. 1947: *The Elementary Forms of the Religious Life*. Free Press, Glencoe. (Magyarul: Durkheim, Émile 2002: *A vallási élet elemi formái*. L'Harmattan, Budapest. URL: <http://www.tankonyvtar.hu/szociologia/vallasi-élet-elemi-080904-109>)
- Dvorak, E. J. 1963: Will Engineers Unionize? *Industrial Relations* (2.) 3. [45–65.]
- Encyclopaedia 1961: *Encyclopaedia of Associations*. 3. kiadás. Gale Research Co., Detroit.
- Fiske, M. L. 1958: *Book Selection and Censorship*. University of California Press, Berkeley.
- Foote N. 1953: The Professionalization of Labor in Detroit. *American Journal of Sociology* (58.) 1. 371–380.
- Friedson, E. 1961: *Patients' Views of Medical Care*. Russell Sage Foundation, New York.
- Goffman E. 1961: *Asylums*. Doubleday & Co., Garden City.
- Goode, W. J. 1961: The Librarian: From Occupation to Profession? *Library Quarterly* (31.) 4. 306–320.
- Gouldner, A. 1957–1958: Cosmopolitans and Locals. *Administrative Science Quarterly* (2.) 4. 281–306, 444–480.
- Habenstein, R. W. 1954: *The American Funeral Director*. (Ph.D-disszertáció.) Kézirat, University of Chicago.
- Habenstein R. W. – Christ, E. A. 1955: *Professionalizer, Traditionalizer, and Utilizer*. University of Missouri, Columbia.
- Habenstein, R. W. – Lamers, W. M. 1955: *The History of American Funeral Direction*. Bulfin, Milwaukee.
- Hospital Administration 1948: *A Life's Profession*. American College of Hospital Administrators, Chicago.
- Hughes, E. C. 1958: *Men and Their Work*. Free Press, Glencoe.
- Janowitz, M. 1960: *The Professional Soldier*. Free Press, Glencoe.
- Kane, J. W.: *Famous First Facts*. H. W. Wilson Co., New York.
- Kornhauser, W. 1962: *Scientists in Industry*. University of California Press, Berkeley.
- Lazarsfeld, P. – Thielens, W. 1958: *The Academic Mind*. Free Press, Glencoe.
- Lieberman, M. 1956: *Education as a Profession*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Lundberg, F. 1938–1939: The Priesthood of the Law. *Harper's Magazine* (178.) December–május. 515–526.
- Marshall, T. H. 1939: The Recent History of Professionalism in Relation to Social Structure and Social Policy. *Canadian Journal of Economics and Political Science* (5.) 3. 325–340.
- Marvick, D. 1954: *Career Perspectives in a Bureaucratic Setting*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- McCormack, T. H. 1956: The Druggists' Dilemma: Problems of a Marginal Occupation. *American Journal of Sociology* (61.) 4. 308–315.

- Merton, R. K. et al. (eds.) 1957: *The Student-Physician*. Harvard University Press, Cambridge.
- Mills, C. W. 1956: *White Collar*. Oxford University Press, New York.
- Occupational 1952: *Occupational Licensing in the States*. The Council of State Governments, Chicago.
- Orzack L. H. – Uglum, J. R. 1958: Sociological Perspectives of the Profession of Optometry. *American Journal of Optometry and Archives of American Academy of Optometry* (35.) 8. 407–424.
- Parsons, T. 1949: *Essays in Sociological Theory*. Free Press, Glencoe.
- Parsons, T. 1951: *The Social System*. Free Press, Glencoe.
- Polanyi, M. 1962: Tacit Knowing: Its Bearing on Some Problems of Philosophy. *Reviews of Modern Physics* (34.) 4. [601–616].
- Prall, C. E. 1948: *Problems of Hospital Administration*. Physicians' Record Co., Chicago.
- Reissman, L. 1949: A Study of Role Conceptions in Bureaucracy. *Social Forces* (27.) 3. 305–310.
- Reissman, L. – Rohrer, J. H. 1957: *Change and Dilemma in the Nursing Profession*. Charles Putnam's Sons, New York.
- Roth, J. A. 1963: *Timetables*. Bobbs–Merrill, Indianapolis.
- Seligman, Edwin Robert Anderson – Johnson, Alvin (eds.) 1930–1935: *Encyclopaedia of the Social Sciences*. 1–15. Macmillan, New York.
- Shils, E. 1963: Demagogues and Cadres in the Political Development of the New States. In: Pye, L. (ed.): *Communications and Political Development*. Princeton University Press, Princeton.
- Shyrock, R. H. 1962: *Medicine and Society in America*. Cornell University Press, Ithaca.
- Stinchcombe, A. L. 1959: Bureaucratic and Craft Administration of Production: A Comparative Study. *Administrative Science Quarterly* (4.) 2. 168–187.
- Strauss, G. 1963: Professionalism and Occupational Associations. *Industrial Relations* (2.) 3. [7–31.]
- Symposium 1963: Symposium on professional workers in industry 1963. *Industrial Relations* (2.) 3. [7–65.]
- Tawney, R. H. 1920: *The Sickness of an Acquisitive Society*. Fabian Society – George Allen & Unwin, London.
- Vagts, A. 1959: *The History of Militarism*. Meridian Books, Greenwich.
- Webb, S. – Webb, B. 1902: *Industrial Democracy*. Longmans, Green & Co., London.
- Wilensky, H. L. 1956: *Intellectuals in Labor Unions: Organizational Pressures on Professional Roles*. Free Press, Glencoe.
- Wilensky, H. L. 1960: Work, Careers, and Social Integration. *International Social Science Journal* (12.) 4. 543–560.
- Wilensky, H. L. 1961: Orderly Careers and Social Participation: The Impact of Work History on Social Integration in the Middle Mass. *American Sociological Review* (26.) 4. 521–539.
- Wilensky, H. L. 1962: The Dynamics of Professionalism. *Hospital Administration* (7.) 6. 6–24.
- Wilensky, H. L. – Lebeaux, C. N. 1958: *Industrial Society and Social Welfare*. Russell Sage Foundation, New York.

Magos Gergely

Kiterjedt állam – beteljesületlen álom

A magyarországi gyógyszerészet professzionalizációja *

2009 májusában az Európai Bíróság a gyógyszerészetet érintő, precedens értékű ítéletet hozott.¹ Az ítéletnél két ügyet vontak össze. Az egyikben az Európai Bizottság fordult a bírósághoz azzal a kérdéssel, hogy sérti-e a letelepedés szabadságának és a tőke szabad áramlásának elvét Olaszország ama rendelkezése, mely szerint csak gyógyszerészi végzettség birtokában válhat valaki patikatulajdonossá. A másik ügy is nagyon hasonló volt. Tudvalevő, hogy a németországi szabályozás az olaszországihoz volt hasonló, mígnem az európai uniós normákra hivatkozva a Saar-vidéki szövetségi tartomány működési engedélyt adott a DocMorris nevű cégnek, mely internetes gyógyszer-értékesítéséről vált híressé. Itt a helyi gyógyszerészek tiltakozása miatt juthatott az ügy az európai szintre.

A döntés – legalábbis számomra – kissé meglepő volt. A bíróság ugyanis a közegészségügy magasabb szempontjaira való hivatkozással elfogadhatónak tartotta a német és az olasz piactorzító szabályozást. Az ítélet szerint tehát az uniós szabadságjogok nem írják felül az egészséghez való jogot és a közegészségügyi érdekeket; a gyógyszerészeknek a nyereség megszerzésén túl, a szakmai és hivatás-etikai szempontokat és mások egészsége iránt érzett felelősségüket is szem előtt kell tartaniuk; a piac liberalizálása nem garantálja a jobb ellátást; a közegészségügy nemzeti hatáskör, ebből kifolyólag bármely tagállamnak joga van úgy vélekedni, hogy a gyógyszerészi végzettséggel nem rendelkező befektetők közegészségügyi kockázatot jelentenek.

Az egészségügy, és ezen belül a gyógyszerészet kiemelkedő szerepe az európai kultúrában több száz éves fejlődés eredményeképpen jött létre, és a fenti döntés alapján úgy tűnik, hogy a napjainkat jellemző liberalizációs törekvések dacára is megőrzi kiváltságos helyzetét. Jelen tanulmányomban a magyar gyógyszerészi hivatás kialakulását és jellemzőit mutatom be, továbbá a gyógyszerészetet érintő kihívásokat, valamint azt, hogy miben tér el a hazai gyógyszerészet professzionalizációja a klasszikus angolszász modelltől. Munkám során a gyógyszerészettörténeti szakirodalomra, illetve ezen túlmenően a joganyagra, a dualizmus kori sajtóra és különböző egyesületi jegyzőkönyvekre, kiadványokra támaszkodtam. Bár a professzionalizációval foglalkozó szakiro-

* Köszönöm Halmos Károlynak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségét.

¹ <http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2009-05/cp090044hu.pdf> (Utolsó letöltés: 2010. november 5.)

dalmi művek közül felhasználtam Magali Sarfatti Larson² és Talcott Parsons³ munkáit is, elsősorban Harold Wilensky⁴ értelmezésére támaszkodtam. Ezek alapján a hivatást egy olyan modern tudományos diszciplína köré szerveződött gyakorlati foglalkozásnak tekintem, ahol a hosszú ideig tartó, jellemzően egyetemi tanulmányok révén megszerzett tudásra alapozva a hivatáshoz tartozók olyan speciális jogosítványokhoz, előnyökhöz jutnak, melyek megvédik őket a szabadpiacra jellemző kihívásoktól. A szigorú képzettségi elvárások és a kifejtett szakmai autonómia által korlátozni tudják mind a piacra lépést, mind a piaci részesedés elosztását, vagyis a hivatáshoz tartozók közti versenyt. Egy jól működő hivatásrend esetén mindezért garantált minőségű ellátást biztosítanak embertársaik számára. A hivatásrend érdeke, hogy az ellátás színvonalát is biztosító szakmai etika betartását megkövetelje a testület tagjaitól, mert csak ezáltal őrizheti meg a hozzájuk fordulókat bizalmát.

A hivatásrendek kialakulását általában modern jelenségnek tekintik, mivel alapját a modern tudományos racionalizmus adja, ugyanakkor nem tekinthetünk el a középkori előzményektől sem. Ez egyértelműen megmutatkozik az egyetemi képzési rendszerben vagy egyes céhes szabályok továbbélésében, de megfigyelhető a hivatások tagjai és ügyfelei közti viszonyban is, mely a pap és a hívók közti kapcsolathoz hasonlatos.

Írásomban előbb áttekintem a gyógyszerész szakma hazai történeti fejlődését, majd összevetem e folyamatot a Wilensky által felvázolt professzionalizációs mintával, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, vajon mennyiben tekinthető sikeresnek a hazai gyógyszerészet professzionalizációja.

A PROFESSZIONALIZÁCIÓ ELSŐ SZAKASZA (16–18. SZÁZAD)

Minden hivatás kialakulásának első lépcsőfoka egy tevékenység leválása más tevékenységekről vagy szakmákról. Az egyetemi szintű képzés megjelenéséig Magyarországon a gyógyszerészek vagy külföldről bevándorolt személyek voltak vagy olyan hazai kiségzisztenciák, akik képzettségüket más szakmabeliektől sajátították el.

A gyógyszerészi szakma kialakulása

A gyógyszerészekről szóló első hazai írásos dokumentumként a 1244 és 1421 között szerkesztett budai törvénykönyvet tartják számon:

---

² Larson 1977.

³ Parsons 1968.

⁴ Wilensky 1972.

„A gyógyszerészek ne áruljanak semmiféle lomot, ruhaneműt vagy más egyéb dolgokat, a miket rőffel szokás mérni, de ne is adjanak el olyasmit, ami már régi szokás szerint a gyógyszerertárakba való.”⁵

A szövegrészlet második feléből jól látszik, hogy már ekkor létezett egy más szakmáktól elkülönült gyógyszerészi tevékenység, mely ráadásul „rég” időkre tekint vissza, ugyanakkor az idézetből az is kiderül, hogy a gyógyszerészet nagyon közel állt a kiskereskedelemhez. Későbbi feljegyzések, leltárak tanúskodnak arról, hogy a gyógyszerész a 19. századig megőrizte vegyeskereskedés jellegét.⁶ A gyógyszerészi szakmára vonatkozó írásos dokumentumok tömegesen azonban csak a 15–16. század fordulójától kezdve maradtak ránk. Ezek döntően a felvidéki és az erdélyi szász városokból származnak.⁷ Az első gyógyszerészek felett a városi tanács gyakorolt felügyeletet, ő döntött személyüket illetően, előtte kellett esküt tenniük,⁸ és az orvoson keresztül a városi hatóság látta el a szakmai felügyelet is.

Egyes gyógyszerészettörténeti munkákban az 1552-ben I. Ferdinánd által kiadott *Ordo Politiae*-t tüntetik fel az első központi jellegű szabályozásnak, pedig a szövegből egyértelműen kiderül, hogy a rendelet hazánkra nem vonatkozott. Az 1644-ben kiadott *Lex Sanitaria Ferdinandina*-val sem árt óvatosnak lenni.⁹ Bár a III. Ferdinánd által kibocsátott rendelet hatálya kiterjedt hazánkra is, figyelembe kell venni, hogy a gyógyszerészi tevékenységet, a képzést és a patikavizsgálatokat szabályozó rendelkezések idején a Habsburgok hatalma még nem terjedt ki az egész országra. Ráadásul a központi területektől távolabb eső vidékeken az egészségügyi igazgatás hiánya lehetetlenné tette a rendeletek betartatását.

Az mindenesetre az eddigiekből is megállapítható, hogy a hazai urbanizációval szorosan összefügg az első gyógyszerertárak megjelenése. A gyógyszerészek számának – addig eléggé lassú – gyarapodása a 18. században tovább folytatódott, amihez nagyban hozzájárult a békésebb időszak eljövetele. Amíg 1720-ban 16, addig 1747-ben 48, 1770-ben pedig már 80 patika működött az országban.¹⁰

A felvilágosult abszolutizmus egészségügyi rendelkezései

A Habsburgok magyarországi hatalmának 18. századi megszilárdításával egy időben vett új irányt a gyógyszerészet fejlődése. A kormányzat a politikailag megbízhatatlannak számító városok felügyeleti és irányítási jogát lassan felszámolta és központi előírásokkal, illetve az állami egészségügyi bürokrácia kiépítésével hozzákezdett a gyógyszerészet, de szélesebb értelemben véve az egész egészségügy

⁵ Baradlai – Bársony 1930: I. 44.

⁶ Magyary-Kossa 1929: I. 77.

⁷ Baradlai – Bársony 1930: I. 67–68.

⁸ Bayer – Dörnyei 1989: 395.

⁹ Baradlai – Bársony 1930: I. 187–197.

¹⁰ Baradlai – Bársony 1930: I. 364–365; Berta 2005: 19.

átalakításához. Mindehhez az ideológiai alapot a felvilágosodás eszmerendszere nyújtotta. Az egészségügyi és népesedési politika legfőbb teoretikusa – az ún. osztrák kamentalizmus egy legjelentősebb képviselője – Joseph von Sonnenfels volt.¹¹ Véleménye szerint az államnak az egészségügyi bürokrácia kiépítésén túl vállalnia kell az egészségügyi személyzet kiképzését, sőt fenntartását is, amennyiben a lakosság ezt önmaga nem képes finanszírozni. Sonnenfels szerint olyan tisztí orvosi rétegre van szükség, amelynek elsősorban nem a gyógyítás, hanem a közegészségügyi teendők ellátása lenne a feladata, vagyis tagjai intézkednének a járványok megelőzése érdekében, örködnének a települések higiéniai állapota felett, felügyelnék az egészségügyi személyzetet (bábákat, gyógyszerészeket), betartatnák az állami rendeleteket, valamint jelentéseket készítenének a felsőbb hatóságok részére.

Az egészségügyi bürokrácia kiépítését felülről kezdték meg. Az 1723-ban felállított Helytartótanács keretein belül hozták létre 1738-ban az egészségügyi bizottságot, mely a közegészségügy legfelsőbb hazai hatósága volt. 1745-ben elrendelték a Törkos Jusztus Ferenc által kidolgozott, a gyógyszerárakat rögzítő árszabvány (taxa) kötelező jellegű használatát.¹² 1748-tól a Helytartótanács hatáskörébe tartozott a gyógyszerár-adományozások kérdése is.¹³ Ezzel a gyógyszerárak adományozásának joga – osztrák mintát követve – a városokról a központi szervekre szállt át. A felállított gyógyszerárak központi felügyelete elegendő létszámú szakember hiányában eleinte a gyógyszerkészítés szabványosítása révén valósulhatott meg. Az első, Magyarországra is érvényes gyógyszerkönyv (pharmacopoea), mely a gyógyszerkészítést országos szinten standardizálta, 1729-ben jelent meg.¹⁴ Ez volt az első olyan gyógyszerkönyv, melynek a használatát az állam minden gyógyszerész számára kötelező jelleggel előírta. 1752-ben pedig minden várost és vármegyét köteleztek arra, hogy okleveles orvost tartsanak, aki végső soron a helyi ellenőrzést is ellátja.¹⁵

A felvilágosult abszolutizmus egészségügyet érintő legjelentősebb rendelkezése az 1770-ben kiadott *Generale Normativum in Re Sanitatis* (a továbbiakban: GNRS) és annak 1773-as kiegészítése volt, mely először szabályozta átfogóan nemcsak a gyógyszerészet, hanem az egészségügy egész rendszerét is. Négy olyan dolgot emelek ki a rendelkezésből, mely a gyógyszerészeti szakma szempontjából döntő jelentőségű volt.¹⁶

A képzés: A GNRS minden gyógyszerész számára előírta a kötelező egyetemi vizsgát, bár az oklevél megszerzését még nem. Az előképzettséggel kapcsolatban is meglehetősen laza előírást fogalmazott meg, mely szerint minden gyógyszerész

¹¹ Kapronczay 2007: 36–41.

¹² Linzbauer 1852–1861: II. 214–219; Kissné [1989]: 9.

¹³ Kissné [1989]: 8.

¹⁴ Rádóczy 1989: 541.

¹⁵ Kapronczay 2007: 56.

¹⁶ Az alábbi rész forrásául Balázs Péter *Generale Normativum in Re Sanitatis* című munkája szolgált, mely közli a rendelkezés szövegét magyarul, és bő kommentárokkal segíti az értelmezést. Balázs 2004.

köteles „a szakmában általános tanulóidőt” kitölteni, vagyis a szakma maga szabályozta az előképzést. Ahhoz, hogy jobban megérthessük ezt a részt, röviden ismertetni kell a képzés addigi rendszerét és a gyógyszerészet egyetemi oktatásának kialakulását. A gyógyszerészképzést még a 18. században is maguk a gyógyszerészek végezték. Ez lényegében céhes kereteket jelentett. A latinul tudó ifjú – ez a gyakorlatban négy gimnáziumi osztály elvégzését jelentette – beállhatott gyakornoknak bármely patikába, ahol jellemzően 4–6 év alatt sajátíthatta el a gyógyszerészet alapjait, és szerezhette szabadítólevelet. Ennek birtokában vállalhatott segédi munkát, ami szintén pár évig tartott, és csak ezután vált jogosulttá gyógyszerész önálló vezetésére. A jelölt alkalmasságáról a felügyeletet ellátó városi hatóságoknak kellett megbizonyosodniuk egészen addig, amíg a felvilágosult abszolutizmus ki nem építette az állami felügyeletet. 1729-től már csak az orvos dönthetett a gyakornokok sorsáról, és a szabadítólevelet is csak ő adhatta ki. 1759-től pedig előírták, hogy a segédi évek után ún. feljogosító (approbációs) vizsgát is kell tenni, és csak ennek birtokában vállalkozhatott valaki gyógyszerész önálló vezetésére.¹⁷ A GNRS kiadásával egy időben, Gerhard van Swieten 1749-es tervszövege nyomán kezdték megszervezni a nagyszombati egyetem orvosi karát és ezzel az egyetemi szintű gyógyszerészképzést. Ezt végül egy 1771-ben kelt rendelet indította el, és az első gyógyszerészhallgató is ekkor iratkozott be. A gyógyszerészek számára az előadások kötelező látogatását a birodalmi egészségügyi irányítást kezében tartó Anton Ströck 1775-ben kiadott *Instituta*-ja írta elő.¹⁸ A jezsuita rend 1773-as feloszlásával az egyetemi szintű gyógyszerészképzés állami fennhatóság alá került. Ezzel a gyógyszerészképzés kétosztatúvá vált. Első felét a szakma felügyelte, és ezt egészen a reformkorig az állam nem szabályozta, bár a vizsgáztatás jogát fenntartotta magának. Az egyetemi képzés viszont teljes egészében állami irányítás alatt állt.

A gyógyszerészet szakmai elkülönítése: Nagyon fontos mérföldkő a gyógyszerészet professzionalizációja szempontjából, hogy szigorúan elválasztották más rokonszakmáktól. A GNRS kimondta, hogy az orvosoknak tilos gyógyszerész kizsálgatniuk, ha van a közelben működő patika. A rendelet a kereskedőknek is szigorúan megtiltotta a gyógyszerek árusítását. A kolostori patikákkal szemben meglehetősen diszkriminatív rendelkezések hosszú távon e patikák eltűnéséhez vezettek, és hozzájárultak a polgári gyógyszerészet megerősödéséhez.

Kötelező gyógyszerészeti eskü: A hivatások fontos jellemzője a formális, vagyis megfogalmazott, kinyilvánított szakmai etikai kódex. A gyógyszerészeknek korábban a városi hatóságok előtt kellett esküt tenniük, nem egyszer más céhbeliekkel együtt.¹⁹ A GNRS rögzítette az eskü pontos szövegét, és minden gyógyszerész számára kötelezővé tette az eskütételt.

¹⁷ Rádóczy 1987: 40.

¹⁸ Perényi 1971: 95–98.

¹⁹ Baradlai – Bársony 1930: I. 135; Bayer – Dörnyei 1989: 395.

Gyógyszerészi grémiumok: Mind a mai napig vita tárgyát képezi, vajon léteztek-e Magyarországon gyógyszerészcéhek.²⁰ A leginkább elfogadott nézet szerint, bár a gyógyszerészek céhek kötelékébe tartoztak, azonban gyógyszerészi céhek nem léteztek. Levéltári adatok bizonyítják, hogy a gyógyszerészeket a sebészek, borbélyok, kereskedők vagy iparosok rendjébe, testületébe sorolták.²¹ Ez érthető is, hiszen az egy településen élő gyógyszerészek száma nem tette azt lehetővé, hogy önálló céheket alakítsanak. A 18. század derekán még csak tizenegy olyan város volt, ahol legalább két patika működött, ezek közül nyolcban mindössze kettő.²² A GNRS a sebészek mellett a gyógyszerészeket is grémiumok alakítására kötelezte. Ezek az egyletek kettős funkciót tölthettek be. Egyfelől az igazgató állam ezeken keresztül tudott érintkezni a gyógyszerészekkel, rajtuk keresztül érvényesíthette akaratát, felügyelhetette őket. Másfelől ezek az egyletek közvetítették a tagok érdekeit is, értelmezték a felülről jövő utasításokat, de pusztán létükkel is segítették a tagok közti kapcsolattartást, a közös érdekek gyors felismerését.

A PROFESSZIONALIZÁCIÓ MÁSODIK SZAKASZA (A NAPÓLEONI HÁBORÚKTÓL A KIEGYEZÉSIG)

A 19. század első felében az ország fejlődésének, városiasodásának és az egyetemi szintű gyógyszerészképzés beindulásának eredményeként a gyógyszerészek száma dinamikusan emelkedett. Amíg az 1810-et megelőző években kevesebb, mint 10, addig az 1810-es években 10–30, az 1820-as években már 20–40, a 1830-as években 30–80, az 1840-es években pedig 40–80 hallgató végzett évente.²³ A patikák száma 1770 és 1850 között 80-ról 242-re emelkedett.²⁴

Reformkor: az első gyógyszerészi egyletek

Pest-Buda helyzetéből adódóan kiemelkedő jelentőségű település volt a gyógyszerészek számára. A nagyszombati egyetem áthelyezése után ide került a képzés központja, a gyors urbanizáció miatt itt volt a legígéretesebb piac. Pest-Budán volt a legtöbb gyógyszerész, akik így könnyen kapcsolatba is tudtak lépni egymással. Nem véletlen tehát, hogy éppen itt alakultak meg a 19. század elején az első gyógyszerészi grémiumok. Ugyan a pontos dátumról nincs tudomásunk,²⁵ de a grémiumok létét az 1810-es években már több írásos dokumentum is

²⁰ Perényi 1971: 91.

²¹ Larencz 1974: 21.

²² Baradlai – Bársony 1930: I. 364–365.

²³ Hógyes 1896: 123–125.

²⁴ Berta 2005: 19.

²⁵ Kempler 1984b: 25.

bizonyítja.²⁶ A „budai és pesti gyógyszerézmesterek és gyógyszerértulajdonosok első ülésére” 1833-ban került sor,²⁷ 1842-ben mondták ki a két grémium egyesülését. Ez az első gyógyszerészi egyesület, amelynek alapszabálya – melyet 1847-ben hagyták jóvá a felsőbb hatóságok – ránk maradt.²⁸ Az alapszabályból fontos kiemelni, hogy rendes tag csak gyógyszerértulajdonosa, bérlője vagy gondnoka lehetett, vagyis az alkalmazottak, legyenek azok diplomások vagy sem, ki voltak zárva az egyletből. A testület érdemi, de érvényesíthetetlen jogosítványokat kapott. Beleszólhatott a képzésbe, vizsgáztatásba, döntőbíró volt a tagok közti vitákban, mivel azonban a kötelező tagságot nem tudta kiharcolni, ezért nem rendelkezett megfelelő hatalmi eszközökkel ahhoz, hogy akaratát keresztülvigye, így tényleges szankcionáló ereje sem lehetett.

A reformkor a gyógyszerészi közvélemény kialakulásának a korszaka is.²⁹ Az első nagyobb megmozdulást 1833-ban tartották a pest-budai gyógyszerészek, és összejövetelükön először fogalmazódott meg „egy privilegizált, centrális királyi gyógyszerész-grémium alapításának haszna és szükségessége”.³⁰ A pénzügyűjtésre buzdító és a cenzúrát megkerülő felhívásuk azonban a hatóságok figyelmét is felkeltette, és a szervezők csak nehezen tudták tisztázni magukat a politikai összeküvés vádjá alól.

Hasonló akciót szerveztek a képzési elvárások emeléséért is. Az 1830-as években kérték a felsőbb hatóságokat, hogy a pályára lépő ifjaktól hat gimnáziumi végzettséget követeljenek meg. Ezt végül nem sikerült kiharcolniuk, de a korábbi állapothoz képest – amikor még csak a latin nyelv ismerete volt kötelező – az is előrelépést jelentett, hogy 1835-től négy gimnáziumi osztály elvégzését követelték meg.³¹

Megemlítendő, hogy eleinte a rokonszakták is nagyon fontos szerepet játszottak a gyógyszerészet professzionalizációjában. Kiemelkedő jelentőségük volt az 1840-es években indított Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek, ahol lehetőség nyílt a közegészségügy szakmai kérdésein túlmenően olyan szakmapolitikai kérdések megvitatására is, mint a képzés rendszere, a megélhetési viszonyok vagy a szakmákra jellemző túlképzés.³²

1848–1849: az első reformkezdeményezések

Az első felelős magyar kormány kinevezése azzal a reménnyel töltötte el a gyógyszerészeket, hogy a több évtizede várt reformok végre révbe érhetnek.

²⁶ Zboray – Csanád 1986: 102–105.

²⁷ Zboray – Csanád 1986: 112.

²⁸ Az alapszabály szövege megtalálható: Baradlai – Bársony 1930: II. 42–51.

²⁹ Rixer 1974: 148.

³⁰ Schédy 1897: 8; Kempler 1984b: 25.

³¹ Kempler 1984a: 127; Rádóczy 1987: 43.

³² Az alapító Bugát Pált idézi: Chyzer 1890: 2.

A Batthyány-kormány megalakulása után nem sokkal a pest-budai gyógyszerészek beadvánnyal fordultak a kultuszminiszterhez, melyben ismét kérvényezték a képzési követelmények szigorítását és szabályozását, valamint hogy „a szigorú próbatétel az oklevél elnyeréséért a rendes tanárok által, az igazgató ellenőrködése mellett és a gyógyszerész testület választmánya előtt történjék.” Vagyis az oklevél odaítélésébe is beleszólást követeltek.³³

Szintén a pest-budaiak jegyezték azt a beadványt, melyet a Klauzál Gábor által vezetett földművelésügyi, ipari és kereskedelmi minisztériumhoz intéztek. Azt kérték, hogy egy gyógyszerész személyében képviseltethessék magukat a kormányban, engedélyezzék számukra egy országos egyesület létrehozását, illetve azt, hogy a patikák szakmai felügyeletét, a patikavizsgálatot ezentúl a gyógyszerészek végezhessék.³⁴ Bár az országos egyesület létrehozásától elzárkózott a kormány, a többi kérést elfogadhatónak ítélték, ennek megfelelően Wágner Dánielt mint a gyógyszerészi ügyek tanácsosát be is vonták a kormányzati munkába. Az ő nevéhez kötődik a korszakból ismert harmadik reformelképzelés,³⁵ mely a gyógyszerész szakmának nagyobb beleszólási jogot biztosítva szabályozni kívánta az egyetem előtti gyógyszerészképzést, a gyógyszerértárvizsgálatokat, valamint a gyógyszer-tár-adományozást. A reformjavaslat ezen felül indítványozta helyi gyógyszerészegyletek megalakítását is. Számos kiváltság kimondatott azzal, hogy a gyógyszer-tár egészségügyi intézmény, ahol a szabad piac elvei csak korlátozottan érvényesülhetnek, és az államnak biztosítania kell a gyógyszerészek megélhetését, de az állam felségjoga maradna továbbra is a gyógyszer-tárak törvényes felügyelete, a jogadományozás és az árszabvány megállapítása. Több, a gyógyszerészetet szabályozó rendelet is napvilágot látott a szabadságharc idején, de ezek a rendeletek a szabadságharc bukása után hatályukat veszítették.

Az abszolutizmus kora: felülről vezényelt reformok

A szabadságharc után visszatért a felülről vezényelt reformok kora. Az egyesületi életet, mint az államra veszélyes önszerveződést igyekeztek ellehetetleníteni. A vándorgyűlések megtartása elmaradt, a helyben szerveződő kisebb orvosi-gyógyszerészi egyletek pedig felfüggesztették működésüket. Ráadásul a pest-budai gyógyszerészegylet kezéből is kiesett a kezdeményezés lehetősége, hosszú évekig nem tudtak olyan javaslattal előállni, melyet a kormányzat megfontolás tárgyává tett volna. Mindezt egy olyan korban, amikor a gyógyszerészet területén is mélyreható változások mentek végbe, ugyanis a birodalmi kormányzat a reformokat tovább folytatta, de immár a szakmai egyletek meghallgatása nélkül.

A reformok a gyógyszerészet esetében is az osztrák rendszer átvételét jelentették: 1851-ben bevezették az osztrák gyógyszerészképzési rendszert. Eszerint

³³ Halmai 1987: 201–202.

³⁴ A beadvány szövege megtalálható: Baradlai – Bársony 1930: II. 66–69.

³⁵ Baradlai – Bársony 1930: II. 75–79.

négy gimnáziumi osztály elvégzése után jelentkezhetett valaki patikai szolgálatra, ami összesen öt évig tartott.³⁶ 1859-ben, hasonlóan a Habsburg Monarchia többi egyeteméhez, a pesti is megkapta a gyógyszerészdoktori cím adományozásának a lehetőségét.³⁷ A doktori cím bevezetését leszámítva ezek a rendelkezések a reformkorhoz képest nem jelentettek lényegi előrelépést, a szabadságharc idején megfogalmazott elképzelésekhez képest pedig visszalépésként kell értékelni őket.

Előrelépés történt viszont a gyógyszerügyi jogok, vagyis a gyógyszerárak alapítása, üzemeltetése és tulajdonlása terén. Kissé leegyszerűsítve: ekkoriban kétféle tulajdonviszonyt különböztettek meg. Léteztek az ún. „reáljogú gyógyszerárak”, melyek mai értelemben vett magántulajdont képeztek. Az ilyen jogú patika birtokosa szabadon értékesíthette vagy örökíthette gyógyszerárát. Az ún. „személyes jogú gyógyszerárak” viszont elidegeníthetetlenek voltak, mintegy haszonélvezetet jelentettek, a birtokos halálával a gyógyszerügyi jog visszaszállt az államra. Linzbauer Xavér Ferenc közlése szerint a személyes jog tulajdonképpen már 1827–1829-től létezett Magyarországon, de az akkoriban hozott rendelkezéseknek nem sikerült érvényt szerezni.³⁸ Az 1851-ben kiadott ipari és kereskedelmi szabályrendelet értelmében eladható és gyökös (ingatlanlannal egybekötött eladható) iparjog – a patikát ekkor iparként tartották számon – többé már nem volt adományozható.³⁹ Ez a meglévő jogokat nem érintette, minden 1851 előtt engedélyezett patikát reáljogúnak ismertek el,⁴⁰ és a családon belüli öröklés is biztosítva volt bizonyos feltételek esetén.

A PROFESSZIONALIZÁCIÓ HARMADIK SZAKASZA (1860–1870-ES ÉVEK)

Amíg az 1850-es évek lassú, felülről szabályozott és korlátozott előrelépést hoztak a gyógyszerészet területén, addig az 1860-as évek igazi áttörést eredményeztek. Két olyan esemény is történt ekkor, mely a professzionalizáció folyamatának szempontjából mindenképpen kulcsfontosságú: nevezetesen egyrészt az első magyar nyelvű gyógyszerészi folyóirat, másrészt az országos egyesület létrejötte.

A gyógyszerészi folyóiratok

Az ország területén szétszórva élő gyógyszerészek számára létfontosságú volt egy olyan szaklap megjelenése, mely segíti a kapcsolattartást, és képviseli a gyógyszerészek véleményét, érdekeit. 1848-ban Láng A. Ferenc, nyitrai gyógyszerész szer-

³⁶ Rádóczy 1987: 43.

³⁷ Hógyes 1896: 28–29.

³⁸ Linzbauer 1874: 14.

³⁹ Sztankai 1935: 45.

⁴⁰ Chyzer (szerk.) 1894: 2.

készítésében jelent meg az első magyar nyelvű gyógyszerészi folyóirat, a *Gyógyszerészi Hírlap*, mely azonban néhány szám után megszűnt. Az első, tartósan fennmaradni képes lap 1862-ben indult útjára *Gyógyszerészi Hetilap* néven. Schédy Sándor főszerkesztő már a beköszöntő cikkében utalt rá, hogy a közegészségügyi, orvosi, gyógyszerészi vagy vegytani témákon túl a lap figyelemmel fogja követni „gyógyszerészi rendünk ügyeit” is.⁴¹ A lap már megalakulása pillanatától kezdve kiemelten foglalkozott az országos egylet megalakításának kérdésével,⁴² majd 1875-től az időközben megalakított Országos Gyógyszerész Egylet hivatalos orgánumává és ezzel együtt a gyógyszerár-tulajdonosi érdekek képviselőjévé vált. Az 1883-ban indult, kizárólag a szakma ügyeiről tudósító *Gyógyszerészi Közlöny* már sokkal kritikusabban viszonyult mind az egyletnek, mind a tulajdonosi csoportokhoz.⁴³ Szintén függetlenként határozta meg önmagát az 1893-ban útjára induló *Gyógyszerészi Értesítő*.⁴⁴ Az első ízben 1906-ban kiadott *Gyógyszerészségédek Lapja* – később *Gyógyszerészek Lapja* – pedig már megjelenésével utalt a szakmán belül kialakult törésvonalakra.

Az egyletek reorganizációja

Az 1860-as évek politikai enyhülése lehetővé tette a szabadságharc után felbomlott egyesületek újjászerveződését. 1863-tól újraindultak a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései, ahol a gyógyszerészek is szép számban megjelentek. Már rögtön a legelső, 1863-ban tartott vándorgyűlésen indítványozták egy országos gyógyszerésztestület létrehozását.⁴⁵ 1867-ben engedélyezték a gyógyszerészeknek, hogy országos gyülekezetet tartsanak, melyet 1870-ben egy újabb követett. Az első gyűlésen megalkották az országos egylet alapszabály-tervezetét, melyet elfogadás végett azonnal benyújtottak az illetékes belügyminiszterhez. A kormányzat jóváhagyására 1872-ig kellett várni. Ezt az évet tekintjük az Országos Gyógyszerész Egylet megalakulása időpontjának. Az alapszabály értelmében⁴⁶ – melyet végül nem a gyülekezet, hanem a pest-budai gyógyszerészek dolgoztak ki –, a testületbe rendes tagként csak a tulajdonosok, bérlők, és kezelők léphettek be, tehát az alkalmazottak – legyenek azok diplomások, vagy diploma nélküliek – ebből a testületből is ki voltak zárva. Fontos, hogy az alapszabály értelmében a pest-budai gyógyszerészeknek sokkal nagyobb beleszólásuk volt az ügymenetbe, mint a vidékieknek. Ezeket a mozzanatokat azért kell kiemelni, mert a dualizmus korára jellemző, gyógyszerészi szakmán belüli törésvonalak eme kérdések mentén húzódtak.

⁴¹ GYH 1862. (1.) 1. 1–3.

⁴² GYH 1862. (1.) 1. 13–15.

⁴³ Keszei 2004: 17.

⁴⁴ Kempler 1984a: 155.

⁴⁵ GYH 1863. (2.) 39. 620–622; Szabó (szerk.) 1864: 187–188.

⁴⁶ GYH 1872. (11.) 25–26.

Az 1860-as évek a helyi orvos-gyógyszerészi egyletek reneszánszát is jelentették. Ezek bemutatásától azonban eltekinthetünk, mert az 1870-es években lassan kiépültek az országos egylet helyi szervei is, s ez a folyamat lényegében annullálta a helyi testületeket. Kijelenthető tehát, hogy a dualizmus korában nem ezek a helyi egyletek váltak a szakma életét meghatározó tényezővé.

Az 1876. évi XIV. törvénycikk

A hivatások életének egyik fontos lépcsőfoka, amikor az állam elismeri, hogy a társadalom számára nélkülözhetetlen tudással rendelkezik, és e tudásnak az elsajátításához speciális tanulmányokat kell folytatni, ami jogot ad arra, hogy egy bizonyos terület felett kiváltságokkal rendelkezék.

Az egészségügyi szakemberek és gyógyszerészek előtt nyilvánvaló volt a gyógyszerészet átfogó szabályozásának szükségessége, ezért az ügyet több fórumon is felvetették. Mind a *Gyógyszerészi Hetilap*,⁴⁷ mind a vándorgyűlések teret adtak a reformelképzeléseknek,⁴⁸ de a szakmai érdekeket leginkább tükröző javaslatot végül a II. Országos Gyógyszerészi Gyülekezet hagyta jóvá 1870-ben.⁴⁹ Ez a javaslat nagyon széles körű autonómiát, egyúttal szigorú piacra lépési korlátokat biztosított volna a gyógyszerészeknek, ráadásul a gyógyszertárakat úgy nyilvánította volna reáljogúvá, hogy kizárólag gyógyszerész lehetett volna a tulajdonos.

A közegészségügy rendezésről szóló 1876. évi XIV. tc. azonban nem ezekre a tervezetekre, hanem a Belügyminisztérium (BM) tanácsadó és véleményező szerveként életre hívott Országos Közegészségügyi Tanács által kidolgozott javaslatra épült.⁵⁰ A tanácsban összesen két gyógyszerész kapott helyet, mint rendkívüli tag, így a szakmai érdekek kevésbé jelenhettek meg, mint más szakmai fórumokon.⁵¹ A törvény legfőbb érdeme, hogy elismerte a gyógyszerészet közegészségügyi szerepét: „A gyógyszerészet, mint közegészségügyi intézmény, az állam felügyelete alatt áll” (124. §), továbbá „a gyógyszertárak gyógyszerészi szakértők által állami engedély folytán felállított közegészségi intézetek, s mint ilyenek az iparüzletek sorába nem tartoznak” (127. §). A törvény ugyanakkor az állam, konkrétan a BM⁵² szigorú felügyelete alá helyezte a gyógyszerészetet, és a gyógyszerészi egyleteknek semmilyen befolyást nem biztosított. Az állam felügyelete kiterjedt a gyógyszerészek tudományos képzettségére, az államilag meghatározott árszabályzat megtartására, a gyógyszertárak kezelésére és azok berendezésére (124. §). A törvény értelmében gyógyszertárat csak gyógyszerészmesteri vagy -tudori oklevéllel rendelkező személy vezethetett (129. §). Fennmaradt

⁴⁷ GYH 1867. (6.) 12. 177–181.

⁴⁸ Szabó – Rózsay (szerk.) 1865: 37–39; Rózsay – Kanka – Rómer (szerk.) 1866: 57–62.

⁴⁹ GYH 1870. (9.) 24–25. 401–457.

⁵⁰ Kempler 1984a: 21–24.

⁵¹ Csatáry – Tóth 1918: 30.

⁵² Kapronczay 2001: 6–7.

ugyanakkor a gyógyszerárak – az abszolutizmus idejéből származó – kettős jogállása: azaz voltak szabadon értékesíthető reáljogú, illetve személyes jogú patikák. A gyógyszerészek felé tett gesztusként utólag bekerült a törvénybe, miszerint a személyes üzleti jog bár nem adható el, mégis átruházható okleveles gyógyszerészre, és a gyógyszerész elhunytával a jogosítvány haszonélvezete az özvegyre, illetve az árvákra száll (131–132. §). A törvény a jogadományozás rendszerét is rendezte, ezt lentebb ismertetem.

A PROFESSZIONALIZÁCIÓ NEGYEDIK SZAKASZA (AZ 1876. ÉVI TÖRVÉNYTŐL AZ I. VILÁGHÁBORÚIG)

Ha számot vetünk az eddigi történésekkel, láthatjuk, hogy 1876-ra a gyógyszerészet nagyon közel került ahhoz, hogy a Wilensky-féle értelemben vett hivatássá váljon. A képzés egyetemi szinten folyt, megalakult az országos egylet, melynek megjelent az első sajtóorgánuma, és az állam garantálta a gyógyszerészek kiváltságait. Egy dolog hiányzott csak, a testületi autonómia, a kamarai rendszer bevezetése. Az alábbiakban először a gazdasági kiváltságokért vívott harcokat, a piacra lépés korlátozására vonatkozó törekvéseket, módszereket és szabályozást mutatom be, majd a szakmán belüli érdekellentéteket, a kamaráért az állammal szemben vívott harcot, végül a gyógyszerészettel kapcsolatos korabeli kihívásokat ismertetem.

Az oktatási követelmények emelése

A kiképzés a hivatás gyakorlásához elengedhetetlen tudás elsajátításán túl szelekciós eljárást is jelent. A szakmabeliek küzdenek az oktatási követelmények folyamatos szigorításáért, mert ettől a pályára lépők számának csökkenését várják. Magyarországon a képzési követelményeket először maga a felvilágosult állam szigorította, amikor egyetemi diplomához kötötte a gyógyszerészi tevékenység gyakorlását. A gyógyszerészi közvélemény kialakulása után viszont már jól látható, hogy maguk a szakmához tartozók követelték a követelmények további szigorítását. Mind az 1830-as években, mind 1848–1849 folyamán, mind pedig az 1860-as években kidolgozott reformjavaslatok fontos pontját képezte az egyre hosszabb gimnáziumi tanulmányok követelése. Mindehhez hozzájárult, hogy a 19. század második felében a gyári készítmények térnyerése és ezzel párhuzamosan a patikában előállított szerek háttérbe szorulása elodázhatatlanná tette a képzési rendszer reformját. Egy 1888-ban, majd 1892-ben ismételt kiadott rendelet⁵³ tovább szigorította a képzési követelményeket: már csak hat gimnáziumi osztály elvégzése után lehetett a gyógyszerészi pályára lépni, továbbá a pesti és a kolozsvári egyetem mellett, egyetemi oktatók és gyógyszerészek részvételével

⁵³ 35.985/1892. VKM sz. rendelet, lásd Chyzer (szerk.) 1894: 669–672.

felállítottak egy-egy gyakornoki vizsgálobizottságot is. Ez eleinte visszaesést eredményezett a diákok létszámában, de hosszú távon a hallgatók száma újból gyorsan gyarapodott.⁵⁴ 1892-ben a gyógyszerészek tudomására jutott, hogy a kormányzat a nemek közti egyenjogúság elérése érdekében a nők előtt is megnyitja a gyógyszerészeti képzést. Ez ellen széleskörű tiltakozás bontakozott ki a szakma berkein belül, és a nőkkel szembeni korabeli előítéletek mellett⁵⁵ előkerültek azok a vélemények is, amelyek ettől a lépéstől a pályára lépők számának további emelkedését várták, ami a megélhetési viszonyok romlását eredményezte volna szerintük. A nők pályára lépését az országos egylet igazgatósági ülésén megjelent 91 tagból végül csak négyen támogatták.⁵⁶ A kultuszminiszter azonban nem hallgatott a tiltakozókra, így 1895-től immár – a bölcsészeti és az orvosi mellett – a gyógyszerészi pálya is megnyílt a nők előtt.⁵⁷

A következő végzettséggel kapcsolatos változás hosszú előzmények után, 1912-ben következett be, amikor elrendelték, hogy csak gimnáziumi vagy reáliskolai érettségi birtokában lehet a gyógyszerészeti pályára lépni.⁵⁸ Érdekesség, hogy a gyógyszerészeket ekkor már sokkal jobban megosztotta ez a kérdés, mint korábban. Egyik oldalon álltak azok, akik a gyógyszerészek létszámának további bővülésétől tartottak, míg a másikon azok a patikatulajdonosok, akik a fiatalokban az olcsó munkaerőt látták.

A jogadományozás, mint a piacra lépés korlátja. Reformtervek: államosítás, szabad verseny, vagy a koncesszió fenntartása

A lényegyet tekintve Európában kétféle gyógyszerészeti rendszer működött. Voltak olyan államok, ahol a gyógyszerészet „szabad iparként” működött, vagyis a megfelelő képesítéssel rendelkező gyógyszerész bárhol szabadon nyithatott patikát (Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia, Svájc, Spanyolország, Olaszország, illetve Törökország). Ezekben az országokban csak a szakmai kamara korlátozhatta a piacra lépést, feltéve, hogy létezett ilyen erős jogosítványokkal rendelkező testület. Európa keleti és északi részén viszont az ún. koncessziós rendszer volt érvényben, ami azt jelentette, hogy a képesítéssel rendelkező gyógyszerésznek még külön állami engedélyt is kellett szereznie, hogy patikát alapíthasson (Németország, a Habsburg Monarchia országai, a skandináv, illetve a balkáni pravoszláv országok, valamint Oroszország).

Hazánkban a jogadományozást két rendelet szabályozta: az 1876. évi XIV. tc. és egy 1883-as BM-rendelet.⁵⁹ Az 1876-os törvény 134. §-a értelmében

⁵⁴ Győry 1936: 808–811.

⁵⁵ Péter H. 2005: 13–14.

⁵⁶ GYH 1895. (34.) 27–30.

⁵⁷ 1895. évi 65.719. sz. rendelet.

⁵⁸ Kampis (szerk.) 1913: 715–719.

⁵⁹ 22.370/1883. BM sz. rendelet, lásd Chyzer (szerk.) 1894: 272–276.

a jogért valamely község, vagy okleveles gyógyszerész folyamodhatott, és a patika-felállításról a törvényhatóság meghallgatása után a BM döntött. Ha a gyógyszerész nyújtotta be a folyamodványt, akkor a község véleménye meghallgatandó volt, de nem írtak ki pályázatot; ha a község nyújtotta be a folyamodványt, akkor egy nyilvános pályázat során a község meghallgatása után a kormányzat helyi végrehajtó és jelentéstevő szerve, a közigazgatási bizottság határozott a nyertes személyéről, és ezt terjesztette fel a BM-nek. Ennél több előírás nem volt, sőt a törvény szerint „az engedély csak akkor tagadható meg, ha tekintettel a népesség számára, az ott már fennálló gyógyszerházakra s a helyi viszonyokra, kellően kimutattatik, hogy az új gyógyszerház elannyira felesleges, miszerint az ily úton megszorodott gyógyszerházak fennállását veszélyeztetné.” Vagyis egy gyógyszerház felállításának semmilyen formális kritériuma (lakosságszám, orvosok száma, közintézmények) nem volt, jöllehet a gyógyszerészek rengeteg javaslatukban kérték ezt. Ez a meglehetősen szabadon értelmezhető jogszabály lett az egyik oka annak, hogy a gyógyszerházi jog politikai kegygé vált. Az egyetlen eredmény, hogy az 1883. évi rendelet értelmében, ha valahol a patikanyitást nem találták indokoltnak, ott a következő öt évben sem lehetett patikanyitási engedélyt adni, hacsak időközben valami speciális változás (új ipari, kereskedelmi létesítmény, közlekedési viszonyok megváltozása stb.) nem következett be.

A gyógyszerészek minden követ megmozgattak, hogy a patikák száma ne emelkedjen tovább. Érveik szerint a túlzottan sok gyógyszerház anyagilag nehéz helyzetbe hozza a gyógyszerészeket, ami káros a közegészségügyre, a közjóra, hiszen ha előtérbe kerülnek a mindennapi megélhetési gondok, akkor azt a hivatás egyéb szempontjai fogják megsínyleni. Ilyen veszélyforrás lehet például a romlott gyógyszerek eladása, az árszabvány be nem tartása, a patikus másodfoglalkozása, ami elvonja a patikai ügyeletről stb.⁶⁰ Az állam, természetesen szintén a közjóra hivatkozva támogatta a gyógyszerházak szaporítását, az ellátás javulását várva tőle.⁶¹

Sematikus lenne persze a vitát az állam és a gyógyszerészek ellentétére egyszerűsíteni. A politikai akarat is gyakran változott, mint ahogy a szakmán belül is megoszlottak a vélemények a koncessziós rendszer fenntartásának jogosságáról. A tulajdonosok természetesen a koncessziós rendszer fenntartásában voltak érdekeltek, mert a „szabad piac”, vagyis a patikanyitás liberalizálása meglévő piaci pozícióikat, az államosítás pedig tulajdonukat veszélyeztette volna. Legfőbb követelésük az volt, hogy biztosítsák számukra a jogadományozás törvényes korlátait (lakosságszám, orvosok száma stb. alapján). Az állam részéről kidolgozott, végül meg nem valósult reformtervek a koncesszió rendszerét nem érintették alapvetően.⁶² Hieronymi Károly volt az egyetlen belügyminiszter, aki a patikanyitás liberalizálását pártolta,⁶³ ami miatt komoly konfliktus alakult ki közte és a gyógyszerészek közt. Az angol–francia típusú rendszerről, ahol a patikanyitás

⁶⁰ GYH 1889. (28.) 28. 441–444.

⁶¹ Tisza Kálmán 1882. évi jelentése a közegészségügy helyzetéről: GYH 1885. (24.) 44. 704–707.

⁶² Lásd Perczel Dezső, vagy Andrássy Gyula reformtervét: GYH 1896. (35.) 30. 465–467.

⁶³ Kempler 1984a: 78.

minden okleveles egyén számára szabad volt, idehaza jóformán csak elítélő vélemények születtek.⁶⁴ Annál több híve akadt viszont az államosítás eszméjének, és nemcsak a szakmán kívüllállók egy része támogatta ezt,⁶⁵ de egyes szakmán belüli csoportok is. A vidéki patikusokat az anyagi biztonság megteremtése, az alkalmazottakat pedig a főnököktől való önállósodás lehetősége motiválhatta.⁶⁶ Nem véletlen, hogy az alkalmazotti mozgalmak az 1910-es évekre közel kerültek az államosítást pártoló szociáldemokrata párthoz és a szakszervezetekhez.⁶⁷

Nem könnyű persze megítélni, mennyire volt jogos a gyógyszerészek aggodalma a gyógyszerterek túlzott elszaporodása miatt. A kortársak és a későbbi szakirodalom is szívesen vetette össze hazánkat az örökös tartományokkal, és ez alapján el kell ismerni, hogy a gyógyszerészek panaszainak volt némi alapja. A századfordulón 28 millió lakost számláló szomszédainknál 1472 gyógyszertár működött, ami szinte pontosan megfelelt a hazai gyógyszertárak számának, azzal a különbséggel, hogy szűkebben vett hazánknak csak 17 millió lakosa volt. Amíg 1912-ben Magyarországon 9829 fő tartott el egy gyógyszertárat, addig a Monarchia többi területén 15.160 lakos jutott egy patikára, természetesen beleértve ebbe az olyan kevésbé polgárosodott területeket is, mint Bukovina vagy Galícia.⁶⁸ Érdemes azt is megemlíteni, hogy amíg 1887-ben Budapesten 5600 lakos jutott egy gyógyszertárra, addig Berlinben ugyanekkor 16.000 fő!⁶⁹

A kontárok és rokonszalmák ellen folytatott harc

Minden egyes hivatás esetén kulcskérdés, hogy sikerül-e a társadalom életének egy részterületén kizárólagos fennhatóságra szert tennie, és ezzel másokat ezekből a tevékenységekből kizárnia. Az 1876. évi XIV. tc. 126. §-a ki is mondta, hogy gyógyszerert csak okleveles gyógyszerész, illetve arra feljogosított kézi gyógyszerterárral rendelkező orvos és állatorvos adhat el. Az 1879. évi kihágási büntetőtörvénykönyv (1879. évi XL. tc.) ennek megszegése esetén pénzbírság kiszabásáról rendelkezett. A gyógyszerészek részéről azonban folyamatos volt a panasz, hogy a hatóságok nem lépnek fel kellő eréllyel a rendelet betartatása érdekében, és szertintük a társadalom széles köreibe elterjedt a kuruzslás.⁷⁰

Az orvosok és gyógyszerészek közt is folyamatos volt a súrlódás. Mindkét részről gyakran hangzott el a kuruzslás vádja. Az orvosok sérelmezték, hogy a patikusok gyakran vény nélkül adnak ki gyógyszereket, holott a gyógyszeres kezelést orvosi diagnózisnak kellene megelőznie. A gyógyszerészek viszont

⁶⁴ GYH 1868. (7.) 1. 15–18; GYH 1894. (33.) 44. 693.

⁶⁵ Molnár 1896; Torday 1902.

⁶⁶ Kempler 1984a: 74–76.

⁶⁷ Az alkalmazotti mozgalmakról bővebben: Bányai 1941.

⁶⁸ Kempler 1984a: 46.

⁶⁹ Baradlai – Bársony 1930: II. 396–397.

⁷⁰ GYH 1869. (8.) 7. 135–140.

a gyógyszereladások miatt támadták az orvosokat. A legnagyobb gondot éppen a kézi patikák okozták. Az 1876. évi XIV. tc. ugyanis megengedte, hogy ahol nincs patika, ott a törvényhatóság első tisztviselőjének engedélyével az orvos kézi gyógyszertárat tarthasson. Ez főleg vidéken jelentett komoly gondot, ugyanis az anyagilag nehéz helyzetben élő körorvosok gyakran használták ki ezt a lehetőséget arra, hogy egy kis extra jövedelemhez jussanak. Végül egy 1880-ban kiadott BM-rendelet⁷¹ respektálta a gyógyszerészek kérését, és némileg szigorította a kézi gyógyszertárral kapcsolatos szabályozást. A rendelet eltiltotta az orvosokat, hogy olyan településen gyógyszert szolgáltassanak ki, ahol nyilvános gyógyszertár üzemelt, továbbá rögzítette, hogy mely szereket lehet a kézi gyógyszertárban tartani. A problémát azonban nem sikerült teljesen megszüntetni.

A szakmán belüli ellentétek

A gyógyszerészi szakmán belül ekkoriban két jellemző törésvonal húzódott. Az egyik egyfajta generációs ellentétként a tulajdonosok és az okleveles alkalmazottak között, míg a másik a tulajdonosi karon belül, a tehetős, nagy forgalmat lebonyolító és nagy befolyással bíró patikusok, valamint a kis forgalmú, elsősorban kisvárosokban és falvakban szolgáló tulajdonosok között húzódott.

A gyógyszerészet sajátos szakma volt, mivel a gyógyszertár tulajdonosának és okleveles alkalmazottjának azonos volt a végzettsége. Ennek ellenére szinte patriarchális viszonyban álltak egymással. Az alkalmazottat jóformán családtagnak tekintették, hiszen az éjjeli ügyelet miatt szinte állandóan a patikában szolgált, másfelől viszont mindenben alárendeltje volt főnökének.⁷² Az alkalmazottak alárendeltsége nemcsak a személyes kapcsolatokban nyilvánult meg, hanem intézményes formákban is. Az országos egyletben rendes taggá ugyanis csak tulajdonos, bérlő vagy gondnok válhatott. Ez az intézményes kirekesztettség vezetett végül oda, hogy az alkalmazottak az 1890-es években egyre élénkebb mozgalmak során önálló egyesület megalakításába fogtak, ami viszont magát a szembenállást konzerválta.

Az 1892-ben megalakuló, és nem sokkal később megszűnő Gyógyszerészi Kör célja még elsősorban tudományos jellegű volt, de mivel bármely okleveles vagy nem okleveles gyógyszerész tagja lehetett, ezért a szervezet hamarosan az alkalmazotti törekvések szószólójává vált.⁷³ Hasonlóan rövid életű volt az 1898-ban alakult Magyarországi Segédgyógyszerészek Egyesülete is.⁷⁴ Az alkalmazottak első folyóirata, az 1906-tól megjelenő *Gyógyszerészségédek Lapja* (később: *Gyógyszerészek Lapja*) nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szintén ebben az évben megalakult Magyarországi Gyógyszerészségédek Országos Szövetsége már tartósan

⁷¹ 50.929/1880. BM sz. rendelet, lásd Chyzer (szerk.) 1894: 228–229.

⁷² Érdemes elolvasni a Gyógyszerészi Hetilap ezzel foglalkozó cikksorozatát: GYH 1890. (29.) 5–7.

⁷³ GYH 1892. (31.) 6. 88–93; GYH 1893. (32.) 52. 827–830.

⁷⁴ Kempler 1984a: 107–111.

fennmaradhasson. Az 1910-es években az alkalmazotti mozgalmak egyre radikálisabb irányba tolódtak, és tagjaik közül egyre többen szorgalmazták a szak-szervezeti mozgalomhoz való csatlakozást,⁷⁵ ami rövid időre a mozgalmon belüli egységet is megtörte.⁷⁶ Bár a rövidebb nyitva tartásért, a bérek emeléséért, a jobb lakhatási viszonyokért indított 1914-es alkalmazotti sztrájk nem járt sikerrel, jól mutatja a háttérben feszülő hatalmas indulatokat.

A tulajdonosokon belül, kissé leegyszerűsítve a helyzetet, a budapesti és a vidéki csoportok közti ellentétet szokás említeni. A két csoportot a patikából befolyó jövedelem és a hatalmi megosztás egyenlőtlenségei szerint célszerű jellemezni. Már az országos egylet megalakulása után is több vidéki tulajdonos bírálta az alapító okiratot, mivel az túl nagy befolyást biztosított a budapesti gyógyszerészeknek.⁷⁷ A bírálatok hatására 1873-ban hozzákezdtek az egylet decentralizálásához, vagyis a vidéki szervezeti egységek kiépítéséhez. Mindazonáltal a fővárosiak túlsúlya nem enyhült, és ezt csak fokozta az 1881-es alapszabály-módosítás, amely a gyors ügyintézésre hivatkozva kikötötte, hogy az ügyeket ténylegesen vivő elnök, alelnök, pénztárnok és titkár csak budapesti lehet.⁷⁸ A vidékieket érintő legfontosabb ügyekben (házi patikák és a jogadományozások kérdése) az országos egyletnek nem sikerült komoly sikereket felmutatnia, ami tovább fokozta a vidékiek bizalmatlanságát. Mindazonáltal a világháborúig komolyabb szembenállásról nem lehet beszélni. A vidéki csoportok több gyűlést is tartottak: egyet 1896-ban Szegeden,⁷⁹ és kettőt 1905-ben Debrecenben, illetve ismét Szegeden.⁸⁰ Ám egyik megmozdulással sem intézményesült a vidékiek együttműködése.

A világháború alatt azonban élesen megmutatkoztak a két csoport közti anyagi különbségek. Amíg az országos egylet a lakosság irányába tett gesztusként lemondott az áremelés követeléséről,⁸¹ hiszen megélhetése így is biztosítva volt, addig a kis forgalmú patikák számára – amelyekre sem a gazdag ügyfélkör, sem a kozmetikumokból befolyó mellékes jövedelem nem volt jellemző – ez a lépés a teljes nyomort jelentette. A beszerzési nehézségek miatt ugyanis az alapanyagok beszerzési ára jelentősen megemelkedett, így egyes esetekben csak ráfizetéssel lehetett gyógyszert forgalmazni. Mivel az országos egylet hajthatatlan volt a kérdésben, a vidéki gyógyszerészek végül önálló egylet alapításába kezdtek. Az 1918-ban megalakult Vidéki Gyógyszerészek Országos Szövetségéhez három hét alatt 900 patikus csatlakozott, amivel sikerült az országos egylet taglétszámát is meghaladva a legnagyobb hazai gyógyszerészi egyesületté válnia.⁸²

⁷⁵ Bányai 1941: 64–70.

⁷⁶ Kempler 1984a: 115–116.

⁷⁷ Az alapszabály megtalálható: GYH 1873. (13.) 46. 826–827.

⁷⁸ Kempler 1984a: 94–95.

⁷⁹ GYH 1896. (35.) 36. 564–568.

⁸⁰ Koritsánszky 1919: 15–16.

⁸¹ Baradlai – Bársony 1930: II. 425.

⁸² Baradlai – Bársony 1930: II. 438–439.

Autoritás: a kamarai szervezet

Egy „beérkezett” hivatás legfontosabb ismertetőjele a kamarai szervezet létrejötte. Az egylet és a kamara közötti lényeges különbség a tagsági kötelezettség, ugyanis mihelyst sikerül kivívni a kötelező tagság állami elismerését, onnantól a kamara képes kontrollt gyakorolni a tagok felett, képes akaratát hatalmi eszközökkel érvényesíteni. Ez az autonóm szakmai testület hivatott és jogosítványaitól függően képes redukálni a versenyt a tagok között, a közönség bizalmának megtartása érdekében őrködik a szolgálati etika felett, illetve korlátozza a piacra lépést. Ez az autonómia kialakulhat hosszú történelmi folyamat során (mint az egyházak esetében), de származhat az államtól is, mely jogosítványainak egy részét kihelyezi a testülethez (köztestület).⁸³

Az országos egylet vezetői már a dualizmus korában folyamatos harcot vívtak a kamara megalakítása érdekében. Az 1870-es években kérték a belügyminisztert, hogy engedélyezze a kamara megalakulását. Ebben a korai törekvésben az is szerepet játszott, hogy az ügyvédeknek már 1874-ben biztosították ezt a jogot.⁸⁴ Számos érvet sorakoztattak fel a kamara felállítása mellett,⁸⁵ de a legradikálisabb hangok nem féltek kimondani, hogy a kamara végső soron a gyógyszerészek anyagi érdekeinek biztosítása érdekében szükséges. Ahogy a *Gyógyszerészi Hetilap* radikális hangvételéről ismert főszerkesztője, Lukács István fogalmazott: a „kalmár szellem”, a gyógyszerészek közti vad verseny térnyerése helyett helyre kell állítani a hivatás egységét.⁸⁶ Ez pedig nem más, mint a tisztességes verseny lehetőségének megkérdőjelezése a „szabad piac” keretei között. Olyan, testületek által szabályozott és korlátozott piacot képzeltek el, amely azáltal biztosítja a testületi tagok anyagi biztonságát, hogy a kamara felosztaná tagjai közt a piacot és a fogyasztókat. Úgy vélték, csak ilyen feltételek mellett biztosítható, hogy a hivatás szolgálati etikája betartassék, és a szakmai szempontok megelőzzék az anyagiakat.

1876-ban a gyógyszerészek egy komplex, a gyógyszerészet egészét megreformáló javaslatot dolgoztak ki, melynek alapja a kamarai rendszer bevezetése lett volna,⁸⁷ de sem ez, sem a többi hasonló próbálkozás nem talált meghallgatásra.⁸⁸ A kormány általában válaszra sem méltatta a beadványokat, így azt sem könnyű megítélni, hogy mi állhatott az elutasítás hátterében. Egy-két ránk maradt utalásból azért sejthető az indok. Egy 1885-ös hasonló témában beadott indítványt az alábbi érveléssel utasított vissza a belügyminiszter:

⁸³ Bővebben: Gergely (szerk.) 2005: 19–24.

⁸⁴ Szívós 2000: 40; Kovács M. 2001: 40–45.

⁸⁵ Lásd például Jármay Gusztáv érveit: Schédy 1897: 138–139.

⁸⁶ GYH 1892. (31.) 10. 146–151; GYH 1892. (31.) 40. 644–647.

⁸⁷ GYH 1876. (15.) 49–52.

⁸⁸ Maros 1991.

„[A] 76-iki törvények megengedik ugyan, hogy a belügyminiszter a gyógyszerészet közjogi részét illető rendeleteket bocsásson ki, de a magánjogi kötelezettségeket, mint minő a kötelező kamarai tagság is, nem róhat a gyógyszerértárok birtokosaira.”⁸⁹

A *Gyógyszerészi Közlöny* 1903-as számában az is olvasható, hogy a minisztérium szerint a kamarai rendszer létrehozása azért kerülendő, mert az „csak választékosabb névvel illetett formája” lenne a céheknek.⁹⁰ Mindkét érven az a liberális gazdasági koncepció húzódik meg, mely a modern korral, a szabadpiac elveivel összeegyeztethetetlennek látta ezt a „középkorias” megoldást. Csak éppen a liberalizmus elveivel jól összeilleszthető másik opciót, az állami jogosítványok kihelyezésének lehetőségét nem vették észre, talán éppen a Magyarországra jellemző etatista jegyeket is magán viselő liberalizmus miatt. A kérdéshez egyedülként pozitívan viszonyuló Andrassy Gyula belügyminiszter még azelőtt távozni kényszerült posztjáról 1910-ben, hogy ez irányú terveit véghez tudta volna vinni.⁹¹

Új kihívások: a gyógyszeripar térnyerése és a gyógyszerészet kereskedelmi jellegének kidomborodása

Amiként azt Wilensky is említi tanulmányában, a modern intézményrendszerek térnyerése egyre szűkebb területre szorítja a hivatásokat. Hasonló fejleményeket tapasztalhatunk a gyógyszerészet területén is. A modern gyógyszeripar kialakulása azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy az előre gyártott gyógyszerek miatt a gyógyszerész egyszerű közvetítővé válik a termelő és a fogyasztó között. Felvetődhet a kérdés, hogy ilyen körülmények között mennyire van szükség a gyógyszerész szaktudására, hiszen a gyógyszer minőségéért többé már nem elsősorban ő, hanem a gyártó a felelős. Részben a gyógyszerértárban előállított gyógyszerek fokozatos háttérbe szorulása tette szükségessé a képzés átalakítását is, először 1888-ban, majd 1940-ben. Ez utóbbi szabályozás teljes egészében eltörölte az egyetem előtti gyógyszerértári képzést, és az egyetemi tanulmányokba építette be azt. A hazai gyógyszeripar kialakulása nem kötődik szorosan a témához, de a fokozatos térnyerést támasztja alá, hogy a szabadalmi⁹² és a védjegy törvényből⁹³ már a gyógyszerek sem maradhattak ki. A gyógyszer-különlegességek kérdését, mely szintén szorosan kapcsolódik a gyógyszeriparhoz a magyar kormány 1881-ben⁹⁴ és 1903-ban szabályozta.⁹⁵ Ez utóbbi rendelet szerint:

⁸⁹ Schédy 1897: 140.

⁹⁰ Kempler 1984b: 34.

⁹¹ Maros 1991: 306.

⁹² 1895. évi XXXVII. tc; Fehérvári 2008.

⁹³ 1890. évi II. tc.; Balázs 2008.

⁹⁴ GYH 1881. (20.) 41. 641–643.

⁹⁵ 90.000/1903. BM sz. rendelet, lásd Chyzer (szerk.) 1905: 408–412.

„A gyógyszerkülönlegességek (gyógyszerspecialitások) oly ismert összetételű gyógyszerkészítmények, melyek által orvosszereknek vagy készítményeknek, avagy ilyenek egyszerű keverékének újabb czélszerű alak adatott.”

Vagyis minden előrecsomagolt gyógyszer gyógyszer-különlegességnek minősült.

A biztosítótársaságok megjelenésével a fogyasztói oldal is átalakult. Ezek a hatalmas megrendelők olyan versenyhelyzetet teremtettek a gyógyszerészek között, ami komoly kihívást jelentett az egész gyógyszerésztársadalom számára. A patikusok egymással versengtek a biztosítók megrendelése miatt, akiknek jelentős árengedményt és hosszú fizetési haladékot adtak. Bár elvben az árszabványtól nem lehetett eltérni, az állam és a közvélemény sem emelt kifogást eme gyakorlat ellen. A gyógyszereszegek pedig hiába tiltakoztak, semmilyen eszközük nem volt az árszabványt megsértő gyógyszerészek megbüntetésére.

Ezeknek a folyamatoknak a veszélyeire számos kortárs szakember is felfigyelt, és rengeteg javaslatot fogalmaztak meg arról, miként kellene megmenteni a gyógyszerészetet. A legtöbben a gyógyszerészek tevékenységi körének a bővítésében látták a megoldást. Szorgalmazták, hogy a gyógyszerészek hatósági szakközégként felügyeljenek olyan területeket, mint például az élelmiszer- és tápvizsgálat, vagy a víz-, a levegő- és a talajvizsgálat.⁹⁶ Számos ehhez kapcsolódó kérdésben komoly konfliktus alakult ki a gyógyszerészek és az ezeken a területeken szintén érdekelt orvosok közt.

* * *

Ha összevetjük a hazai gyógyszerészi szakma történetét a Wilensky által felvázolt professzionalizációs folyamattal, akkor az egybeesés igen jelentős az egyes szakaszok között. A 16–18. század folyamán a gyógyszerészet egyre több ember számára vált főfoglalkozássá, miközben lassan önállósodott más rokonszakmáktól. A GNRS 1770-ben rendeleti úton tiltotta meg a más szakmát űzők számára a gyógyszerészettel való foglalatosságot, és egyben eskütelre kötelezte a gyógyszerészeket. Ez utóbbi tekinthető az első központosított szabályozott formális szolgálati etikának. Az 1770-es évek első felében alakult meg a szakma első központi oktatási intézménye, rögtön egyetemi szinten. Szintén a GNRS hatására jöttek létre az első egyletek, valószínűleg már a 18. század végén. Az első, helyi testülettől származó alapszabály 1847-ből maradt ránk. 1872-ben alakult meg az országos egylet, a kamara viszont csak bő egy évszázaddal később – 1989-ben. Az állam úgy 1770-ben, mint 1876-ban elismerte a gyógyszerészetet, mint a társadalmi jólét szempontjából nélkülözhetetlen közegészségügyi tényezőt.

Azonban nem árt óvatosan bánni az összevetésekkel, hiszen elképzelhető, hogy a Wilensky által felvázolt fejlődéssel való egybeesés csupán látszólagos. Az adatok mögé nézve jól látható, hogy Magyarországon a professzionalizáció

⁹⁶ Lásd Schédy Sándor ez irányú javaslatát: GYH 1883. (22.) 45–46.

folyamatában az állam szerepe jóval meghatározóbb, mint a klasszikus angolszász modellben. Magyarországon a szakma önszerveződése a 18. század folyamán még igen gyenge volt, és ezért a hivatásokra jellemző legfontosabb követelmények rendszerének alapjai nem alulról szerveződve, hanem a felvilágosult abszolutista állam kezdeményezésére jöttek létre a lakosság anyagi, szellemi és testi jóléte biztosítása érdekében. Nem véletlen, hogy az állami elismerés éppen ezért következett be olyan korán. Sarkosan fogalmazva: az abszolutista állam előírta a szakma gyakorlásához elengedhetetlen elvárásokat, miközben végig a kezében tartotta a pályára lépéshez szükséges jogosítványok feletti rendelkezést. Az angolszász rendszerben viszont épp a szakmák vívták ki, hogy az állam törvényesítse az általuk megfogalmazott szakmai elvárásokat (mint a képzést vagy az egyleti tagságot), vagyis az állam utólag legalizálta a társadalomban lezajló eseményeket. A hivatások esetében az angolszász világban az állam tehát legalizáló szerepet töltött be, ugyanakkor Magyarországon az állam előírta és törvényben rögzítette, milyen társadalmi fejleményeket látna kívánatosnak.

Sikeresnek tekinthető-e a fentiek tükrében a magyarországi gyógyszerészet professzionalizációja? Bár a gyógyszerészi hivatás kialakulásának folyamata az 1870-es években lényegében lezárult, a széleskörű szakmai autonómia kivívásának elmaradása miatt a professzionalizáció nem ment végbe teljes körűen. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy az 1870-es évektől kezdődően a gyógyszerészetre bátran tekinthetünk hivatásként, hiszen az autonómia kivívásának társadalmi feltételei adottak voltak, az hogy mégsem jártak sikerrel e törekvések, az politikai döntés eredménye volt.

FORRÁSOK

Gyógyszerészi Hetilap (GYH), 1862–1896.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Károly 2008: Védett gyógyszerek. *Gyógyszerészettörténet* (6.) 3–4. 27–29.
- Balázs Péter 2004: *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete. Orvosok, sebészmesterek, patikusok, bábák és a járványügy a XVIII. század magyar jogalkotásában*. Piliscsaba – Budapest.
- Bányai Károly 1941: *Harminc év krónikája. A gyógyszerészi szociális mozgalmak története 1906–1936*. Budapest.
- Baradlai János – Bársony Elemér 1930: *A magyarországi gyógyszerészet története. I–II*. Budapest.

- Bayer István – Dörnyei Sándor 1989: A hatósági gyógyszerellenőrzés kialakulása és fejlődése. I. rész. *Gyógyszerészet* (33.) 8. 395–402.
- Berta Ferenc 2005: Önállóság. A gyógyszerészi hivatás kialakulása. *Gyógyszerésztörténet* (3.) 4. 19.
- Chyzer Kornél 1890: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig*. Sátoraljaújhely.
- Chyzer Kornél (szerk.) 1894: *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. I. 1854–1894*. Budapest.
- Chyzer Kornél (szerk.) 1905: *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. III. 1900–1905*. Budapest.
- Csatáry Lajos – Tóth Lajos 1918: *Az Országos Közegészségügyi Tanács ötvenéves működése*. Budapest.
- Fehérvári Anikó 2008: Szabadalmi oltalom. A magyar gyógyszerészet kezdetei a szabadalmi mutatók függvényében. *Gyógyszerésztörténet* (6.) 1. 24–29.
- Gergely Jenő (szerk.) 2005: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. Budapest.
- Győry Tibor 1936: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Budapest.
- Halmi János 1987: Gyógyszerészképzési törekvések 1848-ban. *Orvostörténeti közlemények* (32.) 117–120. 201–205.
- Högyes Endre 1896: *Emlékkönyv a budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről*. Budapest.
- Kampis János (szerk.) 1913: *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. IV. 1905–1912*. Budapest.
- Kapronczay Károly 2001: *Fejezetek 125 év magyar egészségügyének történetéből*. Budapest.
- Kapronczay Katalin 2007: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
- Kempler Kurt 1984a: *A magyarországi gyógyszerészet a századfordulón (1888–1914)*. Budapest.
- Kempler Kurt 1984b: A magyarországi gyógyszerészet érdekképviseleti szervei (1800–1944). *Orvostörténeti Közlemények* (29.) 107–108. 25–43.
- Keszei Mária 2004: Gyógyszerészi Közlöny (1885–1944). *Gyógyszerésztörténet* (2.) 4. 17.
- Kissné Ábrahám Katalin [1989]: *A gyógyszerészeti hálózat kialakulása és fejlődése Békés megyében (1770–1950)*. Gyula.
- Koritsánszky Ottó 1919: *A magyar gyógyszerészet a proletárdiktatúra és a politikai átalakulások idején*. Budapest.
- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest.
- Larencz László 1974: XVIII. századi adat a gyógyszerészek előképzettségéhez. *Gyógyszer-történeti Diárium* (3.) 11. 21–22.
- Larson, Magali Sarfatti 1977: *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Linzbauer Xavér Ferenc 1852–1861: *Codex sanitaro-medicinalis Hungariae. I–VII*. Budae.

- Linzbauer Xavér Ferenc 1874: *Néhány szó a magyar kormányhoz és parlamenthez a közegészségügy szabályozása tárgyában a municipiumok autonom igazgatása alapján.* Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1929: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I.* Budapest.
- Maros Gyuláné Lugosi Márta 1991: Küzdelmek a gyógyszerészi kamara felállításáért I. *Gyógyszerészet* (35.) 6. 303–309.
- Molnár Antal 1896: *A közegészségügy és a gyógyszerészet reformja.* Győr.
- Parsons, Talcott 1968: Professions. In: Sills, David L. (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences.* 12. New York, 536–547.
- Perényi Frigyes 1971: Gyógyszerészképzés a nagyszombati egyetemen 1770–1777. *Orvostörténeti Közlemények* (16.) 55–57. 91–119.
- Péter H. Mária 2005.: Nehéz kezdet. A nők 100 évvel ezelőtti küzdelme a gyógyszerészi hivatásért. *Gyógyszerésztörténet* (3.) 4. 12–15.
- Rádóczy Gyula 1987: A magyarországi gyógyszerészképzés fejlődése. *Orvostörténeti közlemények* (34.) 117–120. 39–68.
- Rádóczy Gyula 1989: A gyógyszerellenőrzés fejlődése a gyógyszerkönyveinkben. *Gyógyszerészet* (33.) 10. 541–543.
- Rixer András 1974: A magyar nyelvű gyógyszerészeti szakajtó kialakulása. *Gyógyszerésztörténeti Diárium* (3.) 2. 147–158.
- Rózsay József – Kanka Károly – Rómer Flóris (szerk.) 1866: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1865. Augustus 28-tól Szeptember 2-ig Pozsonyban tartott XI. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai.* Pozsony.
- Schеды Sándor 1897: *A Magyarországi Gyógyszerész-Egylet huszonötévi története.* Budapest.
- Szabó József (szerk.) 1864: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1863. Szeptember 19–26. Pesten tartott IX. Nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai.* Pest.
- Szabó József – Rózsay József (szerk.) 1865: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1864. Augustus 24-től – Szeptember 2-ig Maros-Vásárhelyt tartott X. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai.* Pest.
- Szívós Erika 2000: Kartársak és harcostársak. Vázlat a professzionalizáció magyarországi történetéhez. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, 33–59.
- Sztankai István 1935: *A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszerészertárrakra vonatkozó adatok.* Budapest.
- Torday Ferenc 1902: *Az egészség közgazdasági jelentőségéről. Röpirat a közegészségügy államosítása érdekében.* Budapest.
- Wilensky, L. Harold 1972: Jeder Beruf ist eine Profession? In: Luckmann, Thomas – Sprondel, Walter Michael (Hrsg.): *Berufsoziologie.* Köln, 198–215.
- Zboray Bertalan – Csanád Vilmos 1986: Adatok a budai és pesti gyógyszerészgremium történetéhez. *Orvostörténeti Közlemények* (33.) 115–116. 101–123.

Simon Katalin

Mesterségből hivatás

*Sebészmesterek és orvosdoktorok Magyarországon
az egységes orvosi képzés bevezetéséig*

Az orvostörténelmet sajátos témaköre folytán számos nézőpont alapján lehet vizsgálni. A 19. századtól kezdve számtalan feldolgozás született az orvoslás korszakokra bontott történetéről. Emellett kiemelten foglalkoztak/foglalkoznak a „nagy” orvos tudósok életével és eredményeivel. Az előbbi két szempont alapján vált önálló kutatási területté az egyes találmányok, módszerek megjelenésének és elterjedésének a vizsgálata. Az egyes intézmények (kórházak, egyesületek) történetéről is számos publikáció született. A szociológia hatására pedig elkezdtek foglalkozni az orvoslás egykori névtelen művelőivel és annak elszenderedőivel: a társadalomtörténeti szempontú kutatásoknak (például történeti demográfia) köszönhetően jobban megismerhetővé váltak az egykori emberek egészségügyi viszonyai.¹ Szintén újabb szempontot hozott az orvostörténetbe a professzionalizáció vizsgálata: mikor és hogyan vált az orvoslás hivatássá. A Harold L. Wilensky tanulmányában² felállított kritériumok alapján Robert Jütte és Wolfgang Uwe Eckart szerint a többi hivatáshoz hasonlóan az orvosinál is meg lehet figyelni az alábbi professzionalizációs lépcsőfokokat: monopóliumtörekvések az egészségügyi piacon; a képzés és a szakmával járó jogok gyakorlása fölötti kontroll; a hivatással kapcsolatos normák rögzítése; és végül a szakmai önállóság kivívása.³ Az első lépcsőfok kiemelése azért is lényeges, mert amikor manapság a mindennapi beszélgetések során az orvosok szóba kerülnek, akkor az emberek általában egy nagy közös csoportot, a gyógyítókét képzelik maguk elé, amelynek egy-egy kisebb egységét alkotják a speciális doktorok, mint például a bőrgyógyászok, a szülész- és nőgyógyászok, a fogászok, illetve az aneszteziológusok. Sőt, akár többszörösen megosztott, rétegzett orvosi körökkel is találkozhatunk, így például a sebészekben belül a szív-, az agy- vagy a plasztikai

¹ Eckart – Jütte 2007: 11–18. A hangsúlyok eltolódásában szerepe van annak is, hogy régen főleg az orvosok foglalkoztak saját hivatásuk korábbi képviselőinek történetével, míg a 20. század második felében a történészek új vizsgálati módszereket és kérdéseket hoztak be. A magyar orvostörténelem mai napig használható, átfogó köteteit is főként orvosoknak köszönhetjük: Hógyes Endre és Győry Tibor az orvoskarról írt, míg Gortvay György egy átfogóbb munkát alkotott a magyarországi egészségügyi viszonyokról a 18. századtól a dualizmus koráig. Egyedüli kivétel Demkó Kálmán, aki bölcsészként írhatta meg a magyar orvosi rend történetét a 18. század végéig. Demkó 1894; Hógyes 1896; Győry 1936; Gortvay 1953.

² Wilensky 1964.

³ Eckart – Jütte 2007: 319.

sebészekkel. A nagyközönség szemében ez a rétegzettség azonban csak részletkérdés: számukra a „doktorok” egy különleges, a speciális orvosi tudás birtokában nem lévőktől határozottan elkülönülő társaságot jelentenek. Ilyen egységes külső megítélésről sem Európát, sem Magyarországot illetően azonban a gyógyászati képzés különböző reformjai, és egyáltalán, a hazai egyetemi orvoscépzés megteremtése előtt nem beszélhetünk.

A nemzetközi szakirodalomban számtalan tanulmány, monográfia foglalkozott az orvosi professzionalizáció kérdésével. A téma kutatásával kapcsolatos problémákról újabban John C. Burnham értekezik (Burnham 1998, 1999). Az orvosdoktorok 19. századi professzionalizációjáról szóló legrészletesebb munka Claudia Huerkamp poroszországi orvosokról íródott munkája (Huerkamp 1985), de emellett készültek a sebészek felemelkedésével kapcsolatos részletes monográfiák is (például Sander 1989; Gross 1999). A magyarországi orvosi professzionalizáció 19. század második feléig történt eseményeiről egyelőre még csak részletkérdésekkel kapcsolatos munkák születtek (lásd például Kapronczay 1995). Tanulmányom célja ezért a hazai orvosi professzionalizációs tendenciák ismertetése az orvosdoktorok egyik utolsó konkurense, a seborvosok egyetemi képzésének megszüntetéséig és ezáltal az „orvosi piac” fölötti egyeduralom megszerzéséig.

ELŐZMÉNYEK

A törökök kiűzése után szervezett orvosi képzésben részesült személyzet híján a lakosság betegség esetén a gyakorlati tudásra és tapasztalatra építő, helybeli laikus gyógyászokra (bába, füves asszony) vagy vándorgyógyítókra és specialistákra (fogász, kőmetsző) volt rászorulva, vagy esetleg megpróbálhatták saját magukat kikúrálni a bajból. Patika a 18. század elején elvétve akadt egy-egy városban, egyetemen, ahogy más orvosnál tanult orvosdoktor sem volt jellemző ekkoriban. A gyógyászati ismeretek szervezett átadása és annak írásos igazolása gyakorlatilag a különböző céhek (fürdősz, borbély, sebész) keretei között működött az országban.

A 18. századi egészségügyi viszonyok részletesebb vizsgálata előtt érdemes kitérni arra az orvostörténeti irodalomban megfigyelhető jelenségre, hogy a szerzők gyakran saját koruk állapotait vetítik vissza a korábbi időszakokra, és a múlt vizsgálatakor a saját korszakukban kanonizáltak számító orvosi rétegeken kívül minden más csoportot egyszerűen a kuruzsló névvel illetnek. „A vásári oculisták, chirurgusok korlátozás nélkül űznek orvosi gyakorlatot és büntetlenül okoznak helyreépíthetetlen kárt az emberi életben” – írta például Demkó Kálmán Perliczy János Dániel 1751-es tervezetével kapcsolatban.⁴ Ennek a felfogásnak részben az a feltételezés az alapja, hogy az orvostudomány fejlődése lineáris. A modern technikára, új gyógyszerekre (kemikáliákra) és elsősorban az egyes

⁴ Demkó 1894: 441.

szervekre koncentrálnó orvoslás általában kizárólagosnak tekinti saját tudását az adott kérdésben, és ennek megfelelően minden más megközelítést hibásnak vél, legyen szó akár eltérő nézetekről vagy korlátozott lehetőségekről. A 19. század elejéig a hippokratészi korpusz és az ún. humorálpatólógia⁵ alapján kezelték a betegségeket, nagyobb – különösen hasüregi – műtétek elvégzése viszont az éternarkózis bevezetéséig életveszélyes és gyakorlatilag lehetetlen volt. Tudásukat és lehetőségeiket tehát – noha azok mai szemmel nézve valóban korlátozottak voltak – feltehetően igyekeztek megfelelően kihasználni.

Nézetünk szerint a fent említett hozzáállás több körülményt is figyelmen kívül hagy. Ilyen például a „krónikus” orvoshiány: az ország lakóinak nagy része akkoriban eme „kuruzslók” nélkül semmilyen kezelésben nem részesült volna – más kérdés, hogy a kezeléseket hatékonysága nagyban függött az adott gyógyítótól. További gondokat okozott az elméleti képzés hiánya is, így a falusi bábák jellemzően hiányos anatómiai ismerete. A 18. század végére azonban, mint azt látni fogjuk, a működési feltételek elméleti képzéshez való kötésével egyre inkább a szaktudás vált az egyes gyógyászati szakágak gyakorlásának alappillérvé.

ORVOSI SZEMÉLYZET A 18. SZÁZADBAN

A források mind a 17. században, mind a 18. század első felében nagymértékű orvoshiányról tanúskodnak. A 17. században gyakran nemcsak a nemesek, hanem még a főrangúak, így az erdélyi fejedelmek is (például II. Rákóczi György 1646-ban) gyakran doktor híján voltak.⁶ A lakosság ellátásáról főként a borbély-sebészek gondoskodtak – már ahol egyáltalán volt ilyen. Ahol borbély sem élt, egyéb gyógyítókhoz, például javasasszonyokhoz fordulhattak a betegek. Emellett említésre méltóak még a gyógyítással foglalkozó nemesasszonyok, így Bethlen Kata.⁷ Az 1715-ös országos összeírás szerint több szabad királyi városban mindössze egy-két borbély vagy seborvos látta el a betegeket. Ezek megítélése is elég vegyes volt, így például az Eperjes városában működő három borbélyból kettőről kifejezetten rossz véleménnyel volt az összeírás készítője: Joannes Strubely „chirurgus mediocris”, Andreas Soproni pedig „chirurgus fatalis infirmus”.⁸ Jól érzékelteti az országban található aránytalanságokat, hogy Budán – ahol 1703-ban német borbélycéh létesítését is engedélyezték – már 1720-ban 6 sebész, 4 borbély és egy patikus is működött, míg a szomszédos Pesten mindössze egy

⁵ A humorálpatólógia alapja a négy „testnedv” (vér, nyák, sárga epe és fekete epe) megfigyelése volt. A betegség okát eme nedvek egyensúlyának felborulásában látták, és az orvosok feladata ezek egyensúlyának visszaállítása volt. A nedvek megfeleltethetők a négy alapelemnek és azok tulajdonságainak: 1. tűz – sárga epe – meleg és száraz; 2. víz – nyák – hideg és nedves; 3. levegő – vér – meleg és nedves; 4. föld – fekete epe – hideg és száraz. Bynum 2010: 20–26.

⁶ Demkó 1894: 388; Kapronczay 2007: 29–30.

⁷ Demkó 1894: 398–399, 407, 435.

⁸ MOL N 78. 6. téka, 400–401, 430–431.

seborvossal találkozunk ugyanebben az összeírásban.⁹ Budán 1720-ban 880 és fél házhelyet (az Országút, Tabán és Újlak nélkül 492 és felet), Pesten 366-ot írtak össze, de emellett sok háznélküli is élt még a két városban.¹⁰ Budán ekkor mintegy 9600-an, Pesten pedig 2600-an élhettek.¹¹ Így durva becsléssel elmondható, hogy Budán átlagosan 960 főre esett egy gyógyító, míg Pesten az összes lakosra jutott egy¹² – feltéve, hogy minden esetben jelezték az illető foglalkozását, mivel Pest város polgárkönyvének tanúsága szerint 1720-ig egy patikus, két borbély, öt fürdős, és egy felcser fordult meg a városban. Emellett 1710-ben egy orvosdoktor, Christian Christoph Pürchnert is bejegyezték a polgárok közé.¹³ Mindezek közül azonban csak az 1716-ban fürdősként polgárjogot nyert Gerstl Joseph szerepel sebészként („hýrurgus”) az 1720-es összeírásban.¹⁴

Az 1720-as országos összeírásban mindössze 37 orvosdoktor és 105 borbély-sebészt említenek országszerte és a század közepén, 1747–1749-ben sincs sokkal több.¹⁵ Ekkor összesen 187-en működtek az országban (168 esküdt-, 10 nem esküdt sebész, 9 borbély).¹⁶ Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy ezek az adatok nem teljesen pontosak, mert néhány város esetében csak annyit közöltek a Helytartótanáccsal, hogy „vannak” sebészek az adott körzetben. 1749-ben például 154 sebészt, 4 fürdöst, 1 fürdős-sebészt és 24 gyógyszerészt említenek név vagy szám szerint a hatóságok, de emellett Bereg vármegye tájékoztatása szerint több sebész is („copisiori numero”) működik területükön.¹⁷ Az 1747–1749 közöttinél részletesebb és pontosabb (nemcsak számokat, hanem neveket, képzési adatokat is említő), ám az ország egészét szintén le nem fedő 1763-as összeírás név vagy szám szerint 26 fizetett orvosdoktor, emellett 12 praktizáló orvost, 20 fizetett sebészt, összesen pedig 112 sebészt, valamint 2 borbélyt, 7 fürdöst, 1 fürdős-sebészt és 56 gyógyszerészt említ.¹⁸ Ennél bizonyosan többen voltak az országban gyógyítással foglalkozók, hiszen egyrészt nem minden közigazgatási egység küldte be jelentését, másrészt a korábbi felmérésekhez hasonlóan még mindig akadtak olyan városok, vármegyék, amelyek a Helytartótanács figyelemztetése ellenére pontatlanul, pusztán a személyzet meglétére utalva küldték

⁹ MOL N 78. 20. téka, 531 (Pest), illetve uo. 425–516 (Buda).

¹⁰ Schmall 1899: 225.

¹¹ Engländerné 1930: 38–39.

¹² MOL N 78. 20. téka, 531 (Pest), illetve uo. 425–516 (Buda); Schmall 1899: 225; Brüll 1930: 38–39.

¹³ 1688-ban költözött Pestre Herold Heinrich Sigefried patikus, de ő 1705-ben meghalt. Szintén meghalt 1701-ben az 1692-ben pesti polgárrá lett Johann Wilhelm Würnß borbély. Két fürdős és a „magyar felcser”, Árvay Stephanus 1715 után érkezett Pestre. BFL IV.1202.v. 1. kötet 10, 37, 65, 161, 166, 189, 201, 203, 215.

¹⁴ BFL IV.1202.v. 1. kötet 203; MOL N 78. 20. téka 522.

¹⁵ Demkó 1894: 505; Gortvay 1953: 50; MOL C 37. Lad. A. Fasc. 34. 1747–1749.

¹⁶ Demkó 1894: 505; Gortvay 1953: 50.

¹⁷ MOL C 37. Lad. A. Fasc. 34. 1747–1749.

¹⁸ MOL C 37. Lad. A. Fasc. 34. 1763. 1763-ban 23 vármegye és 27 szabad királyi város küldte be jelentését területe orvosairól, sebészeiről és bábáiról.

be jelentésüket.¹⁹ Ekkor még több vármegyében is jó esetben egyetlen fizetett orvos működött. Kivételnek számít Arad vármegye, ahol már 1763-ban 4 fizetett orvosdoktor (egy vármegyei és három járási) ügyelt a lakosság egészségére. A kiválóan ellátott Sopron városában ugyanekkor öt orvos praktizált, ebből kettő volt a város *physicus*a (az egyik katolikus, a másik evangélikus). Emellett négy sebészműhely működött, illetve két fürdős és öt bába praktizált a városban.²⁰ Az orvoshiány mértékét jelzi, hogy több vármegyében még az 1760–1770-es években sem találtak a tiszti főorvosi cím betöltésére alkalmas orvosdoktorot.

Itt kell röviden kitérnünk arra, hogy a vármegyék, illetve a városok által alkalmazottakon kívül a kamarai uradalmakban is működtek fizetett orvosdoktorok, chirurgusok, általában jobb fizetéssel, mint az előbbieik szolgálatában állók. Az ország területén állomásozó ezredek tagjainak egészségéért a katonai állományban lévő gyógyítók voltak felelősek: az orvosok mellett dolgozó hadisebészeket – Mária Terézia tanácsadója, Gerard van Swieten 1759-es feljegyzése szerint – három csoportra osztották. Az ún. *Stabs-Chirurg* feladata volt a sebészek irányítása a kórházakban, továbbá a nagyobb operációk végrehajtása, folyamatos jelenlét a főhadiszálláson és a főbb hivatalnokok ápolása. Az alatta álló ezredsebésznek (*Regiments-Chirurg*) sebészmeisteri címmel kellett rendelkeznie és 1756-tól Swieten előtt, további működésük feltételül, le kellett szigorlatozniuk. A legalacsonyabb rangú katonai ápolónak a felcser (*subalterner Chirurg, Feldscherer*) számított.²¹ Ők foglalkoztak az ezredek állomáshelyén és környékén élő civilek kúrálásával is, járvány idején pedig az uralkodó kirendelhetette őket „járvány-sebésznek” – külön fizetéssel. A polgári lakosság rendszeres ellátásához azonban kifejezetten ezzel foglalkozó munkaerőre volt szükség. Az 1752. október 26-i uralkodói rendelet hozta létre a kötelező, fizetett tiszti főorvosi állásokat.²² A rendelet szerint ezek a tiszti főorvosok gondoskodnak az alattvalók egészségéről, s ezáltal azok adózóképességéről. E célt szolgálták az újonnan alapított járási sebészi állások is. Ezek létesítését viszont ekkor még csak ott rendelték el, ahol nem volt sebészczéh. Fizetett főorvosi (*physicus*) állások már korábban is léteztek, de azokat az adott vármegye, vagy város a saját akaratából hozta létre. Nyitra vármegyében például, 1733-ban alapították meg, 300 Ft évi fizetéssel, és azzal a kikötéssel, hogy csak katolikus orvosdoktor kaphatja azt meg, Arad vármegyében pedig 1748-tól találunk *physicus*okat. Utóbbi helyen csak 150 Ft-ot tudtak felajánlani az állást először betöltő Forner Jánosnak, ezért némi pluszköltség reményében beajánlották őt a szomszédos Békés és Csanád vármegyének is.²³

¹⁹ MOL C 37. Lad. A. Fasc. 34. 1763. A bábák felsorolásától, noha szerves részei voltak a lakosság egészségügyének ellátásában, eltekintettünk, mivel az esetek döntő többségében a jelentések vagy annyit írnak róluk, hogy jól el van látva velük a vármegye, vagy annyit, hogy szinte minden településen előfordulnak.

²⁰ MOL C 37. Lad. A. Fasc. 34. 1763.

²¹ Wyklicky 1985: 26.

²² Magyary-Kossa 1940: IV. 146. (390. sz.)

²³ Magyary-Kossa 1931: III. 93. (241. sz.); Magyary-Kossa 1940: IV. 140. (362. sz.); illetve Demkó 1894: 505.

A nagyobb népsűrűségű területeken a 18. század végétől megjelentek a másodfőorvosok (második rendes főorvos) is, akiket a tiszti főorvosokhoz hasonlóan a vármegye, vagy a szabad királyi város alkalmazott és fizetett, de tőlük eltérően máshol volt a telephelyük. Nem kaptak fizetést, de jelentős munkát fejtettek még ki a tiszteletbeli főorvosok is.

A felelősséggel, de ugyanakkor biztos megélhetéssel is járó pozíciókat a Helytartótanács rendelete szerint csak a megfelelő képzettséggel ellátott személyek tölthették be. Mária Terézia ezért 1754. január 22-i rendeletében nemcsak a tisztségek betöltését, hanem a praktizálást is egyetemi végzettséghez kötötte, továbbá elrendelte, hogy az országban működő orvosdoktorok diplomamásolatait küldjék el a Helytartótanácsához.²⁴ A rendelet ezen intézkedése alapján feltehető, hogy ekkoriban még számos olyan orvos praktizált az országban, aki vagy magánúton (például orvosi iskolákban) tett szert tudására vagy egyszerűen az orvosdoktori címmel való visszaélésből akart megélni.

Hasonló, felülről jövő, szigorúbb követelményrendszert követelő tendenciát látunk a sebészek esetében is. Itt azonban nemcsak a magányosan praktizáló chyrurgusokkal, hanem a nagy hagyományokkal rendelkező céhekkel is meg kellett küzdenie az uralkodónak, illetve a Helytartótanácsnak. Kezdetben a tiszti főorvosnál vagy egyetemen vizsgázott sebész, valamint céhben működő társa egyenjogúságát ismerték el. 1761-től a Helytartótanács rendeletileg kötelezte a céheket az említett vizsgát tett sebészek felvételére.²⁵ Más kérdés, hogy a céhek igyekeztek szabotálni a rendeletet – sokszor sikerrel. Közben a falvakban továbbra is jobbra a sem céhhez nem tartozó, sem vizsgát nem tett borbélyok praktizáltak. Tolna vármegyében a sebészek 1763-as összeírásával egyidejűleg a megye rendes főorvosa le is vizsgáztatta a sebészi állományt anatómiából és az alapvető sebészi műtétekből, majd válaszaiknak megfelelően be is határolta további tevékenységüket (arról nincs hír, hogy a főorvos utasítását betartották-e). A vidéki, „önjáró” sebészek felkészültségét jelzi, hogy a Völgységi járás 12 sebésze közül például csak ketten feleltek meg a vizsgakérdéseknek, egyiküket, mint teljesen tudatlant el is tiltottak mindenféle további gyakorlattól, a többiek pedig a következőkben csak az egyszerűbb kezelésekkal (érvágás, scarificatio,²⁶ kisebb sebek, esetleg foghúzás) foglalkozhattak. Az eredmények a többi járásban sem voltak biztatóbbak.²⁷ Az egészségüggyel kapcsolatos, az abszolutista kormányzat szemszögéből kusza viszonyokat véglegesen az 1770-es *Generale Normativum in Re Sanitatis* rendezte.²⁸

²⁴ Demkó 1894: 473.

²⁵ Ugyanekkor felmentették őket a tapasztalkészítés próbája alól. Daday 1960: 173; Magyar-Kossa 1940: IV. 159. (428. sz.)

²⁶ Felületes bemetszések a bőrön.

²⁷ MOL C 37. Lad. A. Fasc. 34. 1763.

²⁸ A rendeletet lásd Balázs 2004.

KÉPZÉSI MODELLEK A 18. SZÁZADTÓL A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉIG

A nagyszombati egyetem 1770-es megnyitásáig a leendő orvosdoktorok csak külföldön szerezhették meg a praktizáláshoz szükséges ismereteket és jogosítványokat, s miután azt megkapták és sikeresen letelepedtek Magyarországon, többnyire orvostársaiktól elszigetelten kellett működniük. Ugocsa vármegyében 1763-ban például se tisztí főorvos, se patika nem működött, a főorvosi teendőket Stöcker János Antal sebész látta el. Máramaros vármegyében és Ruszt városában, valamint Újbányán ugyanekkor hasonló volt a helyzet. Somogy vármegyében a betegekről egy fizetett sebész és több borbély gondoskodott. Libetbányán még sebész sem volt, a helyiek Besztercebányára mentek betegség esetén. Ehhez hasonlóan orvosi személyzet híján a szomszédból, Pozsony vagy Győr vármegyéből hívtak gyógyítókat betegség esetén a mosoniak. Volt, ahol hiába vettek fel főorvost, a helyiek doktorokkal szembeni fenntartásai miatt az illető nem tudta állását betölteni: Szabolcs vármegye például kénytelen volt megválni főorvosától, Kreysel Zsigmond Jánostól. Sokszor a megye rossz földrajzi adottságai és szegénysége miatt nem jelentkeztek orvosdoktorok a meghirdetett tisztí főorvosi állásokra, így 1770-ben sem Abaúj, sem Szepes vármegye nem tudott ilyen orvost alkalmazni.²⁹ Ez a fajta elszigeteltség megnehezítette a hazai orvosdoktorok közötti eszmecserét és szakmai fejlődésüket. Az ismeretek megszerzésének speciális hazai módját az orvosi magániskolák kínálták. A leghíresebb talán Moller Károly Ottó besztercebányai Academia Mollerianája volt, innen került ki a fentebb említett Perliczy János Dániel is.³⁰

A borbély-sebészek a kötelező egyetemi oktatás bevezetéséig többnyire céhes keretek között működtek. A szabad királyi városok céheinek vidéki tagjai is lehetnek, akik a városi anyacéh helyi filiájában foglaltak helyet. 1763-ban Szokolca város két sebésze például a pozsonyi sebészcehhez tartozott, 1766-ban a Cegléd-en letelepedett Franciscus Vagi pedig a kecskeméti sebészcehhez.³¹ Az egyetemi diploma megkövetelése és elismerése előtt (1770) a céhek jelentették az egyetlen szervezett érdekvédelmi tömörülést (és iskolát) a sebészek számára. Az illetékes céhen kívül praktizáló chirurgus a céhtagok szemében kontárnak számított, mégis több helyen találkozunk önállóan praktizáló sebészekkel, hiszen nem mindenhol működtek céhek. A falusi borbély-sebészek részben céhes előképzettséggel rendelkeztek, részben pedig kiszolgált és letelepedett felcserek voltak.

Az 1770-es év több szempontból is mérföldkő volt a hazai egészségügy történetében. Bár Esterházy Károly már 1769-ben nyitott Egerben egy orvosi iskolát, de azt végül nem tudta egyetemi rangra emelni. 1770-ben viszont Nagyszombaton ténylegesen megkezdődött az egyetemi szintű orvospképzés.³² Ugyanekkor a Generale Normativum szabályozta az egészségügy minden területét: nemcsak

²⁹ Daday 2005: 168–185, 192, 199.

³⁰ Gortvay 1953: 73; Kapronczay 2007: 63.

³¹ MOL C 37. Lad. A. Fasc. 34. 1763. és 1766.

³² Gortvay 1953: 74.

az orvosdoktor és a sebészmester egymáshoz való viszonyát (utóbbi alárendeltsége az előbbinek), működési körüket (belgyógyászat – sebészet), hanem működési feltételeiket is rögzítették. Ekkortól vált a praktizálás kizárólagos feltételévé az egyetemi vizsga, noha akadtak kivételek: a sebészeknek (és a bábáknak, akiknek ettől kezdve szintén az egyetemről kellett rátermettségükről működésükhöz engedélyt kérniük) ideiglenesen engedélyezték a tisztí főorvos előtti vizsgázást is, idősebb sebészmestereket pedig felmenthettek az egyetemi szigorlat alól. Mivel eme jogosítvány folyamatos konfliktusforrás volt a physicusok és a nagyszombati egyetem orvosi fakultása között, 1773-ban kimondták, hogy a tisztí főorvosok nem gyakorolhatnak egyetemi jogokat, azaz nem adhatnak működési engedélyeket, jogosítványokat (diplomát) a bábáknak, sebészeknek, patikusoknak. Ennek ellenére a sebészeknek még számot kellett adniuk tudásukról a főorvos előtt: egy 1774-es rendelet szerint a physicusnak bonctanból és sebészi gyakorlatból kellett kikérdeznie őket. A sebészek ugyanakkor jobban jártak a főorvos előtti vizsgával, mert az kevesebb költségükbe került.³³

II. József – elsősorban katonai megfontolásból – fontosnak tartotta, hogy az orvosok nagyobb sebészeti jártasságra tegyenek szert, a sebészek pedig alaposabb kiképzésben részesüljenek, ezért 1786-ban ideiglenesen egyesítette az orvosdoktori és a sebészi képzést (az orvosok külön szigorlat után szerezhettek sebészdoktori címet). Ugyanő hozta létre 1785-ben az első olyan intézetet, a Josephinumot, amelynek elvégzésekor annak katonáorvosai egyszerre lettek orvos- és sebészdoktorok.³⁴ A reformer uralkodó halála után azonban visszaállt a hagyományos, többszintes képzési rend: az orvosdoktori címet egy ötéves, átfogó kurzus, a sebészmesterit pedig egy kétéves, a szorosabb értelemben vett orvosi tantárgyak, valamint kórházi gyakorlat elvégzése után lehetett megkapni. A sebészeknél tehát hangsúlyosabb volt a kórházi gyakorlat. Az orvosi tanfolyam ideje az 1788/89-es tanév tavaszi félévétől négy évre redukálódott, és csak 1809/10-től lett ismét ötéves.³⁵ A Generale Normativum kiadása után a lakosság jobb ellátása érdekében igyekeztek a Habsburg Birodalom minden tartományában – amennyiben egyetem nem volt az adott körzetben – legalább egy líceumot létrehozni. Az „egyetem helyett líceum” elv alapja részben az a korabeli elgondolás volt, hogy minél egyszerűbb sorból származik valaki, annál egyszerűbbek lehetséges betegségei is, így annak kezeléséhez alacsonyabb szinten kiképzett (vagyis a seborvosi) állomány is elegendő. Ennek az elvnek a jegyében jött létre az 1775-ben megnyitott kolozsvári Orvos-Sebészi Intézet, de a kolozsvárihoz hasonló sebészképző intézetek működtek például Grazban, Innsbruckban is. A kolozsvári intézmény 1818-ig többféle nevet viselt (1818-tól rögzült az *Institutum Medico-Chirurgicum*), és a *facultas* szót is használta, noha ténylegesen nem volt egyetem: líceumként működött, így doktori fokozatot nem adhatott,

³³ Magyary-Kossa 1940: IV. 180. (507, 511. sz.); Gortvay 1953: 110–114.

³⁴ Magyary-Kossa 1940: IV. 205. (599. sz.)

³⁵ SOTE 1/d. 1–3.

viszont sebészeinek az orvosokéhoz hasonló szintű elméleti felkészítést adott.³⁶ Feladata Erdély ellátása volt orvosi személyzettel.³⁷

II. József 1789-ben két csoportra választotta a Habsburg Birodalom sebészeit: az első csoportba a „magasabb sebészetben” jártas sebészdoktorokat és mestereket sorolta, míg a másodikba a csupán kétéves tanfolyamot elvégzett polgári seborvosokat (*patronus chirurgiae, Civil- und Landarzt*).³⁸ Magyarországon ez a megosztás csak 1816-tól jelentkezett.³⁹ A sebészeti tanfolyamon innentől kezdve polgári sebész és szülész (*chirurgus civilis*, polgári seborvosnak is nevezték a kortársak), vagy mesteri címet lehetett szerezni. Miután a sebészeknek a vidéki lakosság bármilyen betegségéhez érteniük kellett, 1785-től kötelezve voltak szülészeti vizsga letételére is. Az első csoportnál ez benne volt a diplomában, míg a mesterek külön szigorlat után válhattak sebész- vagy/és szülésmesterré.⁴⁰ Míg a polgári seborvosi cím eléréséhez megfelelő előképzettséggel akár két év is elegendő volt, a mesterdiploma megszerzésébe sokan majdnem annyi energiát fektettek, mint az orvosdoktorok, az első vagy és a második tanév ismétlésével akár négy évet is rászánhattak. Könnyebb megszerezhetősége miatt a reformkorban egyre többen választották a többi orvosi képzéssel szemben a polgári sebész és szülész cím megszerzését.

REFORMKORI EGYESÜLETEK

Egy szakma professzionalizációjában jelentős lépés az első érdekvédelmi szervezetek megalakítása.⁴¹ Miután az egyetemi diploma mint a megfelelő ismeretek birtoklásáról szóló igazolás kizárólagossá vált az orvosdoktorok és a sebézmesterek körében, a hazai orvostársadalomban felmerült az igény a közös érdekérvényesítés és a szakmai továbbképzés megfelelő formáinak kialakítására.

Az első országos kommunikációs fórum a Toldy (ekkor még Schedel) Ferenc és Bugát Pál szerkesztésében alapított orvosi szaklap, az *Orvosi Tár* volt, amely 1831–1833, majd 1838–1848 között jelent meg.⁴² Megemlítendő még a Schöpf-Mérei Ágoston szerkesztette *Orvos-Sebészi s Természettudományos*

³⁶ Maizner 1890: 3–26; Gortvay 1953: 80.

³⁷ Kulhanek 1996: 33–34.

³⁸ Kulhanek 1996: 35.

³⁹ 1816/17-től vezették be Pesten az újfajta képzési rendszert, Frankenburg Jakab, a szülészeti tanárának 1813-as memoranduma alapján. Az új képzés alapja a sebészeti és szülészeti diplomák összekapcsolása volt. Győry 1936: 294.

⁴⁰ Demkó 1894: 507; Győry 1936: 294.

⁴¹ Wilensky 1964: 144. Már a 18. században is többször felmerült orvosi egyesület alakításának terve és ismerünk ekkoriban működött (olvasó)egyleteket is (Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften, 1756–1762, illetve Winterl József Jakab 1784-es orvos-természettudományi társulata), azonban ezek nem az érdekvédelmi törekvések központjai, hanem pusztán tudományos céllal létrejött szervezetek voltak. Kapronczay 2007: 126–127, 152–153.

⁴² 1838-tól Bugát szerkesztőtársa Flór Ferenc lett. Az *Orvosi Tár* megjelenése előtt is történtek kísérletek hazai orvosi szakfolyóirat megalkotására, ezek azonban sikertelennek bizonyultak, itt emelnénk ki például Sándorfi József 1803-ban Kassán megjelentetett *Orvosi és Gazdasági*

Évkönyvek (1844–1845), illetve a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók üléseinek külön kötetekben is megjelentetett anyagai. Az *Orvosi Tár* a Pesten diplomát szerző diákok, valamint egy-egy megürült hely, halálesetek és kinevezések közzététele mellett meglehetősen kevés információt közölt az itthoni egészségügyi viszonyokról. A lapban szereplő publikációk döntő többségét külföldi szerzők műveinek fordításai tették ki. Ez a helyzet nem változott a folyóirat 1838-as újraindítása után sem. A külföldi tanulmányok túlsúlya nem a szerkesztők hibája volt, hiszen többször is biztatták a hazai orvosokat és sebészeket is a publikálásra. Az ő munkáik, illetve egy-két esetben vegyészek, gyógyszerészek írásai azonban csak később – részben az egyesületi mozgalmaknak köszönhetően – nyertek nagyobb teret a lapban. A magyar írások önálló tudományos közlések (például a praxis során kezelt egyedi esetek, akár boncolások, egy-egy megye természetének leírása, egyesületi felolvasások), illetve a különböző egyesületek eseményeinek ismertetése mellett a későbbiekben már az ország egészségügyi személyzetének helyzetével is foglalkoztak.

Országos orvosi egyesület megalakításának tervével először Patzek József állt elő 1837-ben, de kezdeményezése visszhang nélkül maradt. 1839-ben Czilchert Róbert és Wachtel Dávid újra felvetette a kérdést, és meg is kezdték az előkészítő munkálatokat. Czilchert Róbert, Nyitra vármegye rendes főorvosa 1839. március 31-én megjelent kiáltványszerű cikkében ismét kiállt egy magyar orvosi egyesület megalakítása mellett, amelyhez az uralkodó által is támogatott, bécsi Gesellschaft der Ärzte, valamint az 1822-ben alapított német Gesellschaft Deutscher Naturforscher szolgált mintaként. Czilchert szerint első lépésben megyénként egy-egy szervezetet kellene létrehozni, amelyeket később egy központi egyesület foghatna össze. A lehetséges tagok közé számította az orvosdoktorokat, a seborvosokat, de még a gyógyszerészeket is.⁴³ Wachtel Dávid írásában a vidéki orvosok nehéz viszonyait emelte ki: éppen azért lenne szükség orvosi szervezetek létrehozására, mert közösen több esély lenne arra, hogy a vidékiek is tovább tudják magukat képezni a közösen könnyebben beszerezhető újabb műszerek vagy szakirodalom révén. Wachtel kidolgozta az egyesületek felépítésének mintáját is, amit a későbbi egyesületek megalakulásukkor feltehetően szem előtt is tartottak. Wachtel a tagságot helybeli (rendes) és nem helybeli (levelező) tagságra bontotta, különböző terhekkal és jogokkal. A rendes tagokat természetesen több tagdíjra kötelezi tervezetében, de ennek fejében szavazati jogot is ad nekik, valamint részesíti őket az egyesület javaiból, míg a levelező tagok gyakorlatilag csak a tudományos munkálatokban (előadások tartása-hallgatása) vesznek részt. Az összejöveteleket havi két alkalommal tartanák, és az évi egy közgyűlésen választanák meg a képviselőket (elnök, titkár, pénztáros, könyvtáros). Javasolja a Budapesti Orvosegyesület „újraalakulását” is, amely a hazai orvosi ügyekben

---

Tudósítások című rövidéletű periodikáját. A reformkorban a *Tudományos Gyűjtemény*ben közöltek még orvosi tárgyú cikkeket. Kapronczay 2004: 6–19.

⁴³ Czilchert 1839a.

a „főszerepet” játszhatná, és képviselhetné az orvosi társadalmat a külföldi testvérszervezetek – akár Bécs – irányába.⁴⁴

Az *Orvosi Tárb*ban megjelent felhívás hatására több helyen lelkesen hozzá is láttak a szervezkedéshez. Az 1. sz. táblázatban az ekkor ismert szervezeteket láthatjuk.

A legjelentősebb és leginkább életképes reformkori orvosi közösség a Budapesti Királyi Orvosegyesület volt. 1837-ben alakult, de a Helytartótanács csak 1841-ben adott működési engedélyt nekik. Ugyanakkor vannak adataink a pest-budai orvosok korábbi, informális együttműködéséről is.⁴⁵ A vidéki egyletekkel ellentétben ide kizárólag doktori fokozattal rendelkező tagok kerülhettek be. Az alakuló ülésen Tessényi Zsigmond, az egyesület első titkára és az alapszabály kidolgozója, felvetette a sebész- és gyógyszerézmesterek felvételének lehetőségét is, amit végül azzal utasítottak el, hogy az említett személyeknek nincs megfelelő képzettsége és tudása, illetve a sebészeknek ugyanitt már két éve működik saját egyesülete.⁴⁶

Az egyesületbe meghívtak minden Pest-Budán élő és praktizáló orvos-, sebész- vagy vegyészdokort, így 1838. február végén már 43 taggal rendelkeztek. A sebész- és gyógyszerézmestereket felvételi lehetőségét továbbra is azzal az indoklással utasították vissza, hogy az első csoportnak van önálló egylete, a másodikkal pedig céhe, és mindkettőnek hiányzik a megfelelő képzettsége (azaz a doktori cím).⁴⁷ A vegyészdoktorok felvételét tehát feltehetően a gyógyszerészet is érintő tevékenységük mellett magasabb képzettségük miatt fogadták el. Mivel a két szabad királyi városban igen sok orvos praktizált, a tagsági viszonyokat rendezni kellett. 1839. július 20-án határozták el a rendes tagok számának maximálását a status quo alapján, és szeptember 28-án hoztak végső döntést a kérdésben. Rendes tagnak számítottak mindenkit, aki addig belépett az egyesületbe, és öt éven belül nem állt szándékában kilépni. Ez akkor összesen 36 főt jelentett, akik közé beleszámították az egyesület alapításakor jelen lévő, ám azóta inaktív személyeket is. Rendkívüli tagnak számítottak minden pest-budai orvos-, sebész- vagy vegyészdokort, aki ezután szeretne belépni, és hajlandó magát alávetni az egyesület szabályainak (ekkor tehát még nem volt senki ilyen státuszban). Levelező tag lehetett minden

⁴⁴ Wachtel pontatlan a Budapesti Orvosegyesülettel kapcsolatban, hiszen annak rendszeres működése, jegyzőkönyveinek tanúsága szerint, 1837 és 1840 között kimutatható. Wachtel 1839a.

⁴⁵ A Budapesti Sebészegyesület 1837-es megalakulását azzal próbálta könnyebben elfogadtatni, hogy kérvényük szerint a pest-budai orvosok már tíz éve tartanak egymásnak szakmai felolvasásokat („... cum palam constat, gremiales Medicinæ Doctores analogiam sub nomine Lectioni jam a Decennio habere societatem...”). Az Orvosegyesület tagjai 1837. december 1-i felterjesztésükben pedig az Erdélyben évek óta működő hasonló egyesületre hivatkoztak: („Quod ad similibus societatis scientificæ organisationem serenitas Vestra Caesareo Regia, ac Excelsum Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum iam anno 1825 benigno-gratosum indultum elargiri dignabatur, quae tamen societas ob indifferentiam medicorum in effectum deducta non est, – in Transilvania vero societas medicorum practycorum literaria (!) a pluribus annis publica auctoritate firmata existat, proficiatque.”) BFL IV.1202.c. 6177. a.n. és 6377. a.n.

⁴⁶ SOMKL I. 1. csomó 1. 1. 1837. október 7-i ülés jegyzőkönyve, 4–5. pont.

⁴⁷ SOMKL I. 1. csomó 1. 1. 1838. február 10-i és február 24-i ülés jegyzőkönyve.

Reformkori orvosegyesületek Magyarországon

Egyesület neve	Alakuló ülés / szervező	Bizonyított működés	Lehetséges tagok / alapító tagok
Nyitra vármegye egyesült orvosai	1839. április 30. (2. ülés)	1839-től az 1840-es években	9 orvos, 11 sebész, 8 gyógyszerész
Temesvári Orvosi Egyesület	1839. Wachtel Dávid	1839-?	13 orvos, 4 sebész, 4 gyógyszerész (vidéki tag is lehet)
Szatmárnémeti (Szatmári) Orvosegyesület	1839. május 23. Kőszeghy Mihály rendes városi főorvos, Patzek József	1839–1848	5 orvosdoktor, 3 sebész, 1 irgalmasrendi sebész, 3 gyógyszerész (vidéki tag is lehet)
Borsod vármegyei Orvosegyesület	1840. január 5.	1840–1841. 1847-től újraalakulnak	1847: szinte minden vármegyei orvosdoktor, sebész,
Miskolci Orvosegyesület	1840. február 8.	Borsod-Miskolci Orvosegylet néven, 1848-ban még működik.	patikus (17 miskolci, 5 vidéki tag)
Eperjesi Orvosegyesület	1842. november 26. Stoltz Samu	1842–1846	orvosdoktor és sebész
Pápai Orvosegylet	1846. november 13.	1846-?	5 orvosdoktor, 9 sebész, 2 irgalmasrendi sebész, 1 patikus és sebész, 1 patikus, 1 irgalmasrendi patikus
Aradi Orvosegylet		1847	
Budapesti kir. Orvosegyesület*	1837. október 7.	1837–1840, 1842–1848, 1850-ben újraalakul**	16 orvosdoktor (csak orvos-, sebész- vagy vegyészdoktor)
Budapesti Sebészegyesület		1835 / 1837 (?) 1847	sebészi tevékenységet igazoló diplomával rendelkezők
Moson vármegyei Sebészegylet		1842 (?)	diplomás sebészek

* Az alapítók: Aizinger András, Cziegler József, Christen Kristóf, Eckstein Frigyes, Frankl Elias, Gross Fülöp, Jacobovics Antal, Jacobovics Fülöp, Jankovics Antal, Mokossinyi Mihály, Piskovich János, Rechnitz János, Saphir Zsigmond, Schmidt János, Szkalla Ferenc, Tessényi Zsigmond. Gross, a két Jacobovics, Jankovics, Piskovich, Schmidt és Tessényi később is tevékenyen részt vett az egyesület munkálataiban. Az alapító jegyzőkönyvet lásd: SOMKL, I. 1. csomó 1. 1. 1837. október 7-i ülés jegyzőkönyve.

** Kapronczay 1995: 169.

1. táblázat

Megjegyzés	Források
– cél: orvosi topográfia, helyi viszonyok megismerése egyleti könyvtár – gyűlés: 4 / év	Czilchert 1839b. <i>Orvosi Tár</i> 1840. márc. 29. 193–201.
– cél: lakhely megismerése, egyleti könyvtár és sebészkiállítás, alap létrehozása a tagok özvegyeinek és árváinak – gyűlés: 2 / hó	Wachtel 1839b.
– jelszó: „egyetértés, közös ipar ’s barátság”*** – gyűlés: 1 / hó	Patzek 1839. <i>Orvosi Tár</i> 1842. okt. 30. 285–288. és 1842. nov. 6. 295–299.
– az egyesület nyelve a magyar – gyűlés: 1 / hó (1847)	<i>Orvosi Tár</i> 1840. jan. 5. 16. és Katona 1840; Hőke 1847. 1848-as működésre utaló adat: <i>Orvosi Tár</i> 1848. jún. 11. 369–375.
– orvosi olvasóegylet továbbfejlesztése – tagok egyenjogúsága (nem „tanító-tanuló” viszony)	Stoltz 1843. Stoltz 1844. Stoltz 1846. (az egylet egyik felolvasásá- nak közlése)
– egyesületi nyelve a magyar**** – tagfelvételnél a diploma és az életkor számít – a taglétszám alapításhoz képest felére csökkenése esetén az egylet feloszlatható – gyűlés: 1 / hó nagygyűlés: 3 / év	<i>Orvosi Tár</i> 1847. feb. 14. 97–99.
	<i>Orvosi Tár</i> 1847. szept. 5. 152. SOMKL, I. 1. csomó (jegyzőkönyvek 1837–1848); <i>Orvosi Tár</i> közlései 1842–1848, passim
– cél: gyakorlati sebészeti tudás fejlesztése – gyűlés: 1 / hó	MOL C 66. 1838. F. 10. p. 4. és 11.
1842-ben kértek engedélyt a Helytartótanáctól, amit az év június 27-én meg is kaptak, azon kikötés- sel, hogy az egyesület működése nem akadályozhatja más ilyen szervezetekét. Tényleges működésükről nincs adat.	MOL C 66. 1842. F. 37. és 1845. F. 37.

*** Azaz egyenrangúnak tekintették az „orvos” megnevezés alatt szereplő orvosdoktorokat, polgári sebészeket, sebörvosokat, valamint a gyógyszerészeket is. Az egyesületről értesítő Patzek, aki egyébként annak első titkára lett, cikke jelszámban (*vires unitae agunt*) is a közös fellépés erejére utalt. Patzek 1839.

**** A Budapesti Orvosegyletnél már 1842-től kizárólag magyarul jegyzőkönyveztek. SOMKL, I. 1. csomó 1.

nem pest-budai, de a fentebbi végzettséggel rendelkező személy (ez 1839-ig 7 főt foglalt magában).⁴⁸ Jegyzőkönyveinek tanúsága szerint az egyesület 1837. október 7. és 1840. szeptember 26. között folyamatosan működött, gyűléseit átlagosan kéthetente tartotta.⁴⁹ Némi szünet vagy akadály azonban mégiscsak lehetett az egyesület életében, mivel az 1841-es évből nincsenek jegyzőkönyvek, és az *Orvosi Tár* közlései szerint V. Ferdinánd 1841. december 14-én engedélyezte hivatalosan a működésüket, és hagyta jóvá szabályzatukat.⁵⁰ 1842-ben közölt alapszabályában változás a korábbiakhoz képest, hogy a rendes tagok számát 60 főben maximalizálták. A különböző tisztségek betöltőit (elnök, alelnök, könyvtáros, titkár, pénztáros) két évre választották. A gyűlések nyitottak voltak más orvosdoktorok számára is, akiket vagy egy rendes tagnak kellett bejelentenie az elnöknek ülés előtt, vagy a titkárnál szerezhetett jegyet az ülésre.⁵¹ Az egyesület a leírások alapján a legjobban felszereltnek számított az országban: saját műszerekkel rendelkezett, könyvtárát adományok (mint például Steszél Lajos könyvei) is gyarapították,⁵² ülésein a legmodernebb eljárásokat terjesztették. Így például a „kopogtatásról és hallgatózásról” először Jankovich Antal tartott előadást 1843. február 15-én, később Halász Géza, a téma korabeli itthoni szentelt számtalan alkalommal időt az új módszer előnyeinek bemutatására.⁵³

A Budapesti Orvosegyesülettel egy időben működött a Budapesti Sebészegylet is, amelynek tevékenységéről azonban igen kevés információ áll rendelkezésünkre. Az előbbi szerint 1835 óta működött,⁵⁴ noha a társaság működési engedélyét csak 1837. szeptember 27-én terjesztette a Helytartótanács elé huszonnyolc sebész, az ekkoriban Pest-Budán tartózkodó mintegy 80 közül. Eszerint a tagok havi díja 40 krajcár, amit új sebészi folyóirat és eszközök beszerzésére fordítottak volna. A kérvényt mind Buda, mind Pest tanácsa támogatta, elismervén a sebészet korabeli rohamos fejlődését. A kezdeményezők között egyaránt találunk orvos- és sebészdoktort, valamint különböző mesteri (sebész, szülész, gyógyszerész) bizonyítvánnyal rendelkezőket is.⁵⁵ Érdeemes megnézni a kérvényezők összetételét:⁵⁶

⁴⁸ SOMKL I. 1. csomó 1. 1. 1839. július 20-i és szeptember 28-i ülés jegyzőkönyve. Szám szerint nem mondták ki, hogy mennyi a maximális létszám, viszont pontosan megnevezték az akkori tagokat, így feltehetően a tényleges helyzet figyelembevételével ekkoriban 36 fő lehetett a rendes tagok száma.

⁴⁹ Összesen 74 ülés jegyzőkönyve maradt meg. SOMKL, I. 1. csomó 1.1. 1837–1840 közötti jegyzőkönyvek.

⁵⁰ Jankovich 1842. Az egyesület 1837–1840 közötti jegyzőkönyveiben csak a működési engedélyük felterjesztéséről van szó, engedély megadásáról nem. SOMKL, I. 1. csomó 1.1. 1837–1840 közötti jegyzőkönyvek.

⁵¹ *Orvosi Tár* 1842. május 8. 289–297.

⁵² A Budapesti kir. Orvosegyesület 1842. november 30-i ülésének jegyzőkönyve. *Orvosi Tár* 1843. január 22. 73–77.

⁵³ A Budapesti kir. Orvosegyesület 1843. február 15-i ülésének jegyzőkönyve. *Orvosi Tár* 1843. március 19. 265–269. és pl. A Budapesti kir. Orvosegyesület 1843. február 28-i ülésének jegyzőkönyve. *Orvosi Tár* 1843. április 2. 313–316., A Budapesti kir. Orvosegyesület 1843. március 31-i ülésének jegyzőkönyve. *Orvosi Tár* 1843. április 30. 409–412.

⁵⁴ SOMKL I. 1. csomó 1. 1. 1837. október 7-i jegyzőkönyv.

⁵⁵ MOL C 66. 1838. F. 10. p. 4. és 11.

⁵⁶ MOL C 66. 1838. F. 10. p. 11.

2. táblázat

A Budapest Sebészegylet tagjai, 1837. szeptember 27.

I. Doktorok	II. Mesterek	III. Pontos megjelölés nélkül ⁵⁷
<i>Tessényi Zsigmond</i> (Pest város tiszteletbeli főorvosa, orvosdoktor, pár héttel később az Orvosegyesület alapításában is részt vesz!)	<i>L. H.</i> (olvashatatlan név, sebész-mester Pest)	<i>Ferdinand Schmidt</i> (a Rókus Kórház első sebésze)
<i>Piskovich János</i> (orvos- és sebészdoktor, a Rókus Kórház tiszteletbeli sebésze, 1837. december 2-től az Orvosegyesület tagja!)	<i>Albert Hoffman</i> (sebész-mester, Pest)	<i>Ferdinandus Löv</i> (sebész és szülész, Pest)
<i>Rechnitz János</i> (orvos- és sebészdoktor, szülészmester, Pest)	<i>Molnár József</i> (sebész- és szülészmester, választott polgár Pesten)	<i>Miskoltzy Lajos</i> (sebész és szülész, Pest)
	<i>Alexander Carl Scheng</i> (sebész-mester)	<i>Carolus Kress</i> (Pest város tiszteletbeli sebésze)
	<i>Anselmus Mitterer</i> (sebész-, szülész- és gyógyszerészmester, Pest)	<i>Antonius Taiber</i> (sebész és szülész, Pest)
	<i>Andreas Vagner</i> (sebész- és szülészmester, Pest)	<i>Joannes Gregorius</i> (Pest város tiszteletbeli sebésze)
	<i>Alexander Kiss</i> (sebész- és szülészmester, Buda)	<i>Josephus Procopp</i> (sebész- és szülész)
	<i>Leonhard J. Cöhn</i> (fogászmester, Buda)	<i>Andreas Riffel</i> (sebész)
	<i>Petrus Heszten</i> (sebész-, szülész- és gyógyszerészmester, Buda)	<i>Franciscus Heinrich</i> (sebész asszisztens a Rókus Kórházban)
	<i>Lóstainer Antal</i> (sebész-mester, Pest város és Pest vármegye tiszteletbeli sebésze)	<i>H. Müller</i>
	<i>Kienninger Boldizsár</i> (sebész- és szülészmester)	
	<i>Tobias Mesy</i> (sebész- és szülészmester)	
	<i>Alexander Mühlhoffer</i> (sebész-mester)	
	<i>Bernard Anton Turnovszky</i> (sebész- és fogászmester)	
	<i>Nicolaus Jovanovits</i> (szülész- és fogászmester)	
Összesen: 3 fő	Összesen: 15 fő	Összesen: 10 fő

Forrás: MOL C 66. 1838. F. 10. p. 11.

⁵⁷ A magukat csak „sebész”-ként definiáló személyek feltehetően polgári seborvosok voltak.

A kérelmezők döntő többsége tehát nem rendelkezett magasabb fokú végzettséggel, míg a doktorok – Piskovich kivételével – feltehetően kihátráltak az egyesület életéből: ezt támasztja alá, hogy mindhárman csatlakoztak a nem sokkal később megalakult Budapesti Orvosegyesülethez, és Tessényi például annak kifejezetten aktív képviselője is lett.⁵⁸ Mivel a sebészek kérvényének megszületése és az Orvosegyesület alakuló ülése (1837. október 7.) között csak pár nap telt el, Tessényi kezdetben feltehetően mindkét szervezet munkájában részt kívánt venni. A források szótlansága arra enged következtetni, hogy a sebészegyleti kezdeményezés sikertelen volt. Az *Orvosi Tár* egész fennállása alatt csak egyszer említik őket, 1847-ben, amikor a társaság második féléves meglétére utalnak. Ekkor az első elnök, Piskovich János, a Rókus Kórház sebész főorvosának halála után az egész elnökség lemondott.⁵⁹ Feltehetően több egylethez hasonlóan ők is újraalakultak. Az egyesületnek 1847-ben mindössze 28 tagja volt, további működése nem ismeretes.⁶⁰

Az orvosi eszmecserére és továbbképzésre két fórumon volt még az érdeklődőknek lehetősége. Az 1841-ben alakult Magyar Orvosok és Természetvizsgálók évi vándorgyűlésein szakterületek szerinti szekcióüléseken fejthették ki véleményüket a résztvevők. A szintén 1841-ben, részben Bugát Pál munkájának köszönhetően megindult Természettudományi Társulat minden, reália iránt érdeklődő számára nyitott volt. Negyedévente tartottak tagfelvétellel egybekötött közgyűlést. Tagságának nagy száma és változatos összetétele (orvos, gyógyszerész, piarista tanár, diák stb.) miatt inkább ismeretterjesztő, mint orvosi érdekvédő szerepet töltött be. Az egyesületi élet megalapozása mellett eredményes volt az orvosi árvák számára létrehozott Schuster-alapítvány, melynek tervei között szerepelt egy nyugdíjintézet létrehozása is. Az alapot a Schuster János emlékére befolyt összeg maradékából különítették el, de ez a terv végül nem valósult meg.⁶¹

Feltűnő, hogy a két sebészegylet és a Budapesti Orvosegyesület kivételével minden ekkor létrejött szervezet vegyes tagságú volt, olyannyira, hogy több helyen nemcsak a tényleges gyógyítókat (orvosok, sebészek), hanem „segítőiket”, azaz például a gyógyszerészeket is bevették. Ennek oka valószínűleg a vidéki orvosok csekély létszámában keresendő, ugyanis orvosdoktor – a hivatalos (főorvosi) helyeken kívül – inkább csak a városokban fordult elő, míg a vidék egészségügyének ellátásáról ténylegesen továbbra is a sebészek gondoskodtak.

⁵⁸ Mint korábban már említettük, Tessényi készítette el az Orvosegyesület alapszabályának tervezetét, és annak első pénztárosa is lett. SOMKL I. 1. 1. 1837. október 7-i jegyzőkönyv.

⁵⁹ Finály értesítése szerint: Finály 1847: 143–144.

⁶⁰ A társaság tagjai ekkor: Brachfeld Mór, Burghard Ferenc, Cohn Lénárd, Erényi Antal, Finály Zsigmond (titkár), Heinrich Ferenc, Hintermayer József, Hoenigswald Lőrinc, Huttler Lőrinc, Kádas József, Keller Ferenc, Kiss Sándor, Krész Károly, Lobmayer Ferenc, Miskritz József, Molnár József, Pollák József (könyvtáros), Popovics György, Posgay János, Procopp József, Riffel Andre, Schenk Károly, Störk Samu, Viszay Károly, Vadovics Károly, Wagner Andre (pénztáros), Welczel Gáspár és Zlamál Vilmos (igazgató).

⁶¹ Kapronczay 1995: 166–167.

ORVOSKARI OKTATÁS, ORVOSI-SEBÉSZI ÉRDEKELLENTEK A REFORMKORBAN ÉS A SZABADSÁGHARC UTÁN

Egy szakma, hivatás történetének vizsgálatakor megkerülhetetlen a képzés és annak hatékonyságának vizsgálata: mekkora az adott szak vonzereje, mekkora a lemorzsolódás a képzés alatt, majd annak befejezése után milyen minőségű munkát végez az onnan kikerülő személy,⁶² illetve hol és hogyan tud elhelyezkedni. Ezzel kapcsolatban egyelőre csak részeredmények születtek: ismerjük a Pest-Budán tanult sebészek és orvosok születési helyét, társadalmi hovatartozását, az évfolyamok létszámváltozásait és végzett diákjait, ismerjük a Habsburg Birodalom egyéb egyetemein, líceumaiban megforduló magyarországi hallgatókat, de döntő többségüknél nem tudjuk, hogy a diploma megszerzése után milyen életutat jártak be. A Helytartótanács II. József korától kezdve 1848-ig részletes nyilvántartást kért évente az országban működő orvosi állományról, ezen összeírásokat azonban József halála után meglehetősen esetlegesen küldték be a városok, illetve a vármegyék. Az itt tanuló, de külföldre távozó és ott praktizáló (nem neves) személyek pályájának kikutatása pedig szinte lehetetlen feladatnak tűnik.

A 19. század az orvosi tudományok fejlődésében is óriási változásokat hozott. A század eleje még a hagyományos ún. humorálpatólógia kora. Az áttörést a század közepén az éter- (1846), majd a kloroformnarkózis (1847) bevezetése hozta meg. A hatékony érzéstelenítésnek köszönhetően lehetőség nyílt a test hosszabb idejű felnyitására, bonyolultabb beavatkozások elvégzésére, így – a hasüreggel együtt – a sebészet előtt is óriási lehetőségek nyíltak meg. Az érzéstelenítés után rövid idő alatt több nagyjelentőségű vívmány, felfedezés született még, például az aszepszis (Semmelweis, Pasteur, Koch), antiszepszis (Lister). A század folyamán az orvos-beteg viszony is jelentősen átalakult. Az 1700-as években még az orvos, sebész függött a betegétől, a kezeléseket – a kórházak kivételével – a beteg házában történtek. A század végére alakították ki az első, modern értelemben vett kórházakat, ahol az orvoskari hallgatók gyakorlati oktatása mellett az elsődleges cél immár a beteggondozás, és nem például a szegények elhelyezése volt (ilyen intézmény volt a berlini Charité vagy a bécsi Allgemeines Krankenhaus). Az 1800-es évek közepétől a kórházak váltak a betegek ápolásának színtereivé, így a korábbi viszony megfordult, és a páciens lett a kiszolgáltatót fél, miközben a kívülálló számára immár érthetetlen szakszavakat használó orvos óriási tekintélyre tett szert, miközben egyre távolabb került betegeitől. Korábban a diagnózis felállításához a beteggel lefolytatott részletes beszélgetésre volt szükség, a 19. század közepétől ezek a beszélgetések meglehetősen lerövidültek, helyüket a test, a szervek egyre alaposabb vizsgálata foglalta el.⁶³

⁶² Ezt legfeljebb közvetett forrásokból lehet megítélni, például, ha bepanaszoltak egy orvost vagy seborvost betege nem megfelelő kezelése miatt.

⁶³ Ez a folyamat a mai napig tart, amikor már sokszor a sejt szintjén kutatják egy-egy betegség okát. Az orvos-beteg kapcsolatról részletesebben lásd például Thien 1994.

Az 1820-as évekre jelentősen megnőtt a pesti egyetem hallgatóinak és végzőseinek száma, köszönhetően a peregrinációk napóleoni háborúk utáni ideiglenes betiltásának, melynek következtében a pesti orvosi kar birodalmon belül betöltött szerepe is fontosabbá vált. Az 1825/26-os és 1846/47-es tanév között átlagosan évi 292 orvostanhallgató fordult meg Pesten (a legkevesebben, 161-en az 1825/26-os tanév tavaszi félévében, a legtöbben, 418-an pedig 1832/33-ban). Közel ennyien tanulták az „alsóbb fokúnak” tartott sebészetet is. A kétéves német, illetve magyar nyelvű kurzus hallgatóinak évi átlaga ugyanebben az időszakban 274 fő volt, ahol a legkevesebben (127 fő) 1846/47-ben, a legtöbben (494 fő) az orvosokhoz hasonlóan 1832/33-ban keresték fel az orvosi kart.⁶⁴ Mindkét csoport létszáma egyenletesen emelkedett az 1832/33-as csúcspontig (vö. kolerajárvány), majd a harmincas évek végétől az érdeklődés fokozatos csökkenésének lehetünk tanúi (különösen a sebészek esetében), ennek oka részben a külföldi tanulmányok végzésének újbóli engedélyezése lehetett. Azonban a sebészképzésbe vetett bizalom ekkorra már érezhetően megrendült: egyre inkább nyilvánvalóvá vált az alsóbb szintű képzés túlhaladott volta (miközben a sebészet, mint technika fejlődése és jelentősége is egyértelmű volt), de nem használt a kurzus jó hírének az azt ellenző, időről időre megjelenő nyilatkozatok sokasága sem.⁶⁵

A sebészképzés elleni támadásokat természetesen az ott végzőknek is szánták. A 19. század első felére átalakult az „egészségügyi piac”, ami a két nagy gyógyítással foglalkozó csoport fennmaradását, illetve a páciensekért folytatott küzdelmét jelentette. Az 1770-es Generale Normativum utáni évtizedekben igyekeztek a képzés színterét az egyetemekre korlátozni, a cikkünk elején említett specialistákat, egyéb gyógyítókat pedig fokozatosan kiszorítani. Így a 19. század első felének végére a betegek már csak az orvosdoktorokhoz és a doktori címmel nem rendelkező sebészekhez fordulhattak panaszaikkal. Az egyetemről kikerülők nagyobb száma, és az ebből fakadó elhelyezkedési nehézségek egyre nagyobb feszültséget generáltak a két csoport között. A reformkorban (1825/26–1847/48) 902 orvosdoktor, 257 sebészmestert és 1138 polgári sebész és szülész avattak (összesen tehát 1395 sebészi diplomát adtak ki).⁶⁶ Ehhez még hozzá kell számítani a korábban diplomázottakat és azokat, akik nem Pesten jártak egyetemre. A városok, vármegyék ennek a tömegnek csak a töredékét tudták alkalmazni. A vármegyék egy-két rendes főorvost tartottak, valamint járásonként egy seborvost (azaz megyénként átlagosan négy sebészt tudtak fizetni). A tiszteletbeli főorvosi címért nem kaptak járandóságot. A szabad királyi városok jó része rendes főorvost és egy-két sebészt alkalmazott. A járási seborvosi állásokat eredetileg sebészmestereknek hozták létre, akik azt nyugdíjba vonulásukig vagy halálukig viselték. A reformkorban még élt az a generáció, amelyik sebészként kapta ezt az állást, csak egy-két esetben adódott alkalom a megüresedő helyek képzetesebb, akár orvos-, vagy sebészdoktori címmel is rendelkezőkkel történő feltöltésére. 1840-ben 246 főorvos volt hazánkban (beleszámítva

⁶⁴ SOTE 1/d. 9–47; SOTE 1/e. 12. alapján.

⁶⁵ A reformkori képzésről részletesebben lásd Simon 2009.

⁶⁶ SOTE 1/f. 1–3. alapján.

a tiszteletbelieket is), valamint 329 járási seborvos, akik közül 11 rendelkezett doktori végzettséggel. Mellettük 574 orvosdoktor és 1042 sebészmeister vagy polgári sebész vezetett magánpraxist.⁶⁷ Mivel az orvosi állomány meglehetősen egyenlőtlenül oszlott meg az országban, a feszültségek még jobban kiéleződtek: az orvosdoktorok a költséges képzés után érhető módon nem szívesen mentek vidékre, ahol kisebb esély volt jól fizető állás megszerzésére.⁶⁸ Ha mégis ezt választották, akkor ráadásul meg kellett küzdeniük a bejáratott helyi praxissal és ismeretsséggel rendelkező sebészekkel. A törésvonalak tehát részben a sebészek és a doktorok között húzódtak, de (különösen Pesten) ellentét feszült az ugyanott elhelyezkedni próbáló orvosok között is.⁶⁹

Az orvos-sebész viszonyról számtalan cikk íródott az *Orvosi Társa*. A doktorok sérelmezték, hogy a sebészek belső betegségeket is gyógyítanak, noha nincs joguk ahhoz, hogy doktori jogokat vindikáljanak maguknak; továbbá vidéken sokhelyütt az orvos volt a tekintélyes sebész személyzete (holott ennek fordítva kellett volna lennie). Egyesek a sebésztanfolyam eltörlését is javasolták. A sebészek viszont úgy gondolták, hogy jogosan kezelnek belső betegségeket, hiszen azt is megtanították nekik az egyetemen. Az orvosok munkája pedig, ha a tényleges kezelés elvégzésére nem hajlandók, lényegében fölösleges cicoma, amit az is igazol, hogy az orvosok nem szívesen kezelnek szegény betegeket. Az orvosok sebészek iránti mentalitását tükrözi Szathmáry István konzíliumról szóló írása:

„Az orvostudor, seborvost, bárha a főnforgó eset sebészi legyen is, mentsen az ég, hogy tanácskozásba részeltessen, hisz elfogult orvosi helyzetében lehetetlennek véli, hogy tudományos műveltsége vagy tapasztalatával vele mérközhezzék, az őszbeborult vagy tapasztalatot aratott seborvos. Pedig megfontolhatná, hogy a gyakorlati gyógytan mezején a szorgalom utjánai szellemi műveltség s tapasztalás gyűjtése mindenki előtt tárva áll, s hogy ennek babérát közölünk még senki föl nem teheté.”⁷⁰

Ilyen hozzáállással nehéz volt kompromisszumot kötnie a két rendnek. Joggal merül fel a kérdés: miként alakulhatott ki e két rétegből az egységes *Doctor medicinae universalis* rendje?

A képzés reformjának mozgatórugója a sebészeten rejülő lehetőségek (és a kórházi oktatás fontosságának) felismerése volt. Ahogy Balassa János mondta a pesti egyetem sebészeti tanszéke élére történt kinevezése alkalmából:

⁶⁷ Bugát – Flór (szerk.) 1840. A felmérésből kimaradt Pozsega, Szepes, Varasd és Zágráb vármegye, viszont benne vannak az erdélyi területek. A meglévő hivatalok száma nem egyenlő az alkalmazottak számával, mivel több esetben a megyei főorvos járási seborvosi címet is betöltött.

⁶⁸ „[A] gazdagoknak kelleitnél több, a szegényeknek a szükségnél is kevesebb orvosa.” Gyurkovszky 1843.

⁶⁹ Rechnitz János pesti gyakorló orvos szerint aránylag sehol nincs olyan sok orvos Európa városaiban, mint Pesten. Bécsben 400 000 lakos és 100 000 „idegen” mellett 400 orvos praktizál, a 90 000-es Pesten viszont 300 orvosdoktor él. Rechnitz 1846: 307.

⁷⁰ Szathmáry 1847.

a sebészetet fel kell emelni a kézművességből a tudomány szintjére.⁷¹ A reform-elképzelések az orvosok egy része felől a sebészkurzus megszüntetését jelentették, radikális változatban akár az orvosi tanulmányok ideiglenes megszüntetésével.⁷² Felmerült a képzésről kikerülőök számának szabályozása is. Mindkét fél egyetértett abban, hogy túl sok embernek ad képzést a pesti egyetem. Hatásosnak tartották volna a különböző kontárok (így a „vénasszonyok”, de egyesek, például Töltényi Szaniszló,⁷³ ide sorolták a sebészeket és a homeopata orvosdoktorokat is) visszaszorítását. A sebészképzéssel kapcsolatos viták 1848-ban lángoltak fel igazán. Az elkészült hivatalos reformtervezet – a készítőkön kívül – mindenkiben visszatetszést keltett, különösen a sebészekkel szemben tanúsított intoleráns magatartása miatt. A javaslat formáját vagy tartalmát ellenzők rámutattak, hogy mennyire hibás az orvosok arroganciája, amikor számtalan vidéki vagy szegény család meg van elégedve a „félorvossal”, és hiányolták a vidéki orvosok meghallgatását is. A „bűnös csalódás”-nak titulált „hiányos és tökéletlen félorvosi nevelés” ellen több vidéki orvosdoktor is tiltakozott, miután az „nem vall se barátságra, se testvériségre”.⁷⁴ A forradalom alatt a sebészmesterek és polgári seborvosok közötti vita is kiéleződött.⁷⁵

A vitákat végül a háborús események döntötték el. Az orvos-sebészi tanfolyamot kénytelenek voltak elhalasztani, helyette 1848 novemberétől tábori sebészetet és tábori kovácsságot oktattak.⁷⁶ A szabadságharc leverése után visszaállt a hagyományos „kétfokú” képzés: az orvosdoktori és az ahhoz képest alsóbb fokúnak számító sebészi (sebészmesteri, polgári sebész és szülész). A hallgatók létszámára ebből az időszakból kevés adat áll rendelkezésünkre, de azok alapján úgy tűnik, a sebészmesteri tanfolyam nem veszett gyorsan a népszerűségéből: feltehetően a rövidebb képzési idő és a költségek miatt választották többet ezt a képzési formát. Eközben az orvosdoktori hallgatók száma is folyamatosan növekedett.⁷⁷

⁷¹ *Orvosi Tár* 1843. október 15. 265–276.

⁷² Rechnitz 1846: 308.

⁷³ Töltényi 1845.

⁷⁴ Nyilatkozat a sebészi ügyben tett orvoskari javaslatra. *Orvosi Tár* 1848. május 21. 329–334; Kovács 1848; Makara 1848.

⁷⁵ Tüske 1848.

⁷⁶ *Orvosi Tár* 1848. Negyedik Folyamat, Második kötet, 17. szám 272.

⁷⁷ Győry 1936: 808; SOTE 1/d. 48–66. SOTE 1/e. 14–21. alapján. A források nemcsak hiányosak, hanem néhol egymásnak ellentmondóak. Az orvostanhallgatók létszámánál az 1865/66-os tanévben 387 rendes és 16 rendkívüli hallgató szerepel, míg egy összesítésben csak 366 rendes hallgatót írnak. SOTE 1/e. 20. 2–50.

3. táblázat

Orvos- és sebészhallgatók Pesten (1850/51–1871/72)

Tanév	Orvostanhallgatók	Sebészhallgatók
1849/50	167	103
1850/1	194	131
1851/2	240	113
1852/3	267	111
1853/4	242	140
1854/5	228	151
1855/6	221	156
1856/7	210	160
1857/8	191	197
1858/9	?	?
1859/60	190	202
1860/1	168	195
1861/2	?	?
1862/3	287	174
1863/4	317	193
1864/5	341	195
1865/6	364	191
1866/7	422	174
1867/8	428	184
1868/9	429	172
1869/70	41	116
1870/1	461	78

Forrás: Györy 1936: 808.

A végzett hallgatók számát összehasonlítva (4. táblázat)⁷⁸ láthatjuk, hogy a sok reformkori vita, majd a szabadságharc ideiglenes megszüntető intézkedése ellenére a sebészképzés nem tűnt el egykönnyen, sőt, először csak 1853/54-ben avattak több orvosdoktor, mint alsóbb fokú sebészt. Az 1850-es évek végén, majd 1865 körül megemelkedő számuk jelzi, hogy korszakunkban utoljára megpróbálták kihasználni a rövid képzési idő nyújtotta lehetőségeket (ezt támasztja alá, hogy az akár négy tanévnyi munkát is igénylő mesteri címre kifejezetten kevesen vállalkoztak, kivéve ugyanazokat az éveket, ahol a polgári seborvosból is több végzett Pesten).⁷⁹ Az orvosdoktorok száma az előző évtizedek átlagához képest nem esett vissza, viszont egyre nagyobb arányban szereztek meg közülük is a sebészdoktori képesítést: ez a folyamat már a negyvenes években megindult, de az éternarkózis (1847) megjelenésével vált kardinális kérdéssé.

⁷⁸ Hőgyes 1896: 132–133.

⁷⁹ Ugyanez a jelenség megfigyelhető a Habsburg Birodalom többi részén is, például Innsbruckban. Kulhanek 1996: 68–70.

4. táblázat

A pesti egyetem orvosi karának 1850/51–1867/68 között végzett diákjai

Tanév	Orvosdoktor	Sebészdoktor	Sebészmeister	Polgári sebészek és szülészek
1850/51	30	10	2	21
1851/52	22	5	7	36
1852/53	25	10	9	35
1853/54	36	25	7	19
1854/55	37	18	6	29
1855/56	35	9	6	30
1856/57	40	11	4	27
1857/58	45	13	10	29
1858/59	29	15	15	31
1859/60	22	16	4	33
1860/61	35	11	5	38
1861/62	28	10	4	35
1862/63	34	11	5	23
1863/64	36	7	5	17
1864/65	26	11	6	17
1865/66	24	15	20	35
1866/67	32	19	13	30
1867/68	40	8	10	33

Forrás: Högyes 1896: 131–132.

Habár a szabadságharcot leverték, a tudományos munka – némi szünettel és bizonyos korlátok között – folytatódhatott. Miután tisztán tudományos működést fejtett ki, és nem politikait, ezért a Budapesti Királyi Orvosegyesület már 1850 januárjában engedélyt kapott működése folytatására.⁸⁰ Az *Orvosi Tár* megszűnésével keletkezett űrt ideiglenesen a német nyelvű *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* című folyóirat vette át, amely 1850 és 1860 között jelent meg, annak a Wachtel Dávidnak a jóvoltából, aki korábban az orvosi egyesületek megalakulását is el kezdte szorgalmazni.⁸¹ Az *Orvosi Tár* méltó utódja azonban az 1857-ben indított, magyar nyelvű *Orvosi Hetilap* lett.⁸² A folyóiratban nemcsak az orvoslás időszerű kérdései kaptak helyet, hiszen ez vált a szakmai érdekvédelmi törekvések, kérdések egyik fontos fórumává is.

⁸⁰ Engedélyt kapott a szintén reformkorban létrejött Magyar Természettudományi Társulat is ülések tartására, egyedül a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nem kezdhették újra vándorgyűléseiket 1849 után (ők 1863-tól működhettek újra legálisan). Kapronczay 2004: 65–66.

⁸¹ Kapronczay 2004: 67–71.

⁸² Az *Orvosi Tár*hoz hasonlóan az *Orvosi Hetilap*nál is szoros együttműködés jött létre a Budapesti Királyi Orvosegyesülettel. Az *Orvosi Hetilap* mellett meg kell még említeni az 1861-ben indult *Gyógyászatot*. Kapronczay 2004: 76, 88.

Magyarországon az 1872. évi VIII. törvénycikk eltörölte a céheket, és ezáltal a hagyományos sebészképzés maradványait. Ugyanekkor a Habsburg Birodalom egészében megszüntették az alsóbb fokú sebésztanfolyamot, és bevezették az egységes orvosképzést. Ezáltal újra egymásra talált a gyógyítás középkor óta egymástól elválasztott elméleti alapja és gyakorlata. Az újabb sebészi eljárásokkal és a klinikai oktatás meghonosodásával pedig megkezdődött a modern orvoslás diadalútja.

* * *

Amint láthattuk, a magyarországi orvosi rend 19. századi felemelkedése során az összes olyan fontosabb grádicson átment, amit Wilensky a professzionalizáció lépcsőfokának tart. A 18. századi magánorvosi iskolák után az ország első komplex egészségügyi rendelkezésével egy időben megkezdődött a hazai egyetemi szintű orvostudományi képzés, s az itt megszerzett diploma vált a későbbi legális praktizálás feltételévé. A reformkorban megalakultak az első – főleg szakmai továbbképzéssel foglalkozó – orvosi szervezetek, köztük a Budapesti Orvosegyesület, amely nem hivatalosan ugyan, de az egész ország orvosi társadalmát képviselte rendszeres, eredményes ülési korszakú kérdéseinek közzétételével, nemzetközi kapcsolatok kiépítésével. A szakmai kérdések és az orvosok érdekeinek védelmével kapcsolatos vélemények megvitatásának színterei az egyesületi ülések mellett az első orvosi szakfolyóiratok hasábjai lettek. A reformkor ilyen jellegű, mondhatni kísérletező időszaka után, a szabadságharc leverését követően rövid szünet után ismét megindulhatott a tisztán tudományos alapú egyesületi élet, majd az orvosi érdekek kérdéseit is boncolgató szakfolyóiratok.

A modern orvos elődei között azonban nem szabad elfeledkezni a betegek kezelését ténylegesen végző sebészekről, akik a 18. században még kézművesként, céhes keretek között tanulták szakmájukat, majd az egyetemi diploma megkövetelésével a gyakorlati tudás mellé egységes, alapos elméleti képzettséget is kaptak, és gyakran nagyobb bizalommal fordultak hozzájuk a páciensek, mint az orvosokhoz. A 19. század első két harmadában egymás mellett élt ez a két különböző gyógyító típus, sőt, 1816-tól a sebészek sorai közötti szakadással (sebészmester, polgári sebész és szülész) három különböző tudású és képzettségű csoport alakult ki. A magasabb szintű egyetemi képzés és a sebészet – éternarkózis megjelenése utáni – rohamos fejlődése hozzájárult az egységes doktori képzés megvalósításához és a modern orvosi hivatás kialakulásához. Amint azt láthattuk, a mai orvosi rend számtalan és eltérő társadalmi megítélésű szakgyógyítóból alakult ki: kezdetben a kellő elméleti tudással nem rendelkező specialisták („kontárok”) morzsolódtak le a betegekért folytatott versenyben, majd az abszolutista állam segítségével megmaradt két csoport, az orvostudományi és a sebészmesteri olvadt össze. Az állam meghatározása alapján az előbbieknél elméleti tudása, kutatási eredményei váltak a modern orvosi kánon alapjává, melyhez a hozzájárult a doktori cím tekintélye is, míg a sebészet úttörő fejlődése révén egy korábban sokak által lenézett szakma vált komoly hivatássá.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1202.c Pest város Tanácsának iratai. Rendeletek és felterjesztések.

IV.1202.v Pest város Tanácsának iratai. Polgárkönyvek.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

N 78. Regnicolaris Levéltár, Urbaria et conscriptiones, 1715-ös összeírás.

C 37. Helytartótanácsi Levéltár, Acta Sanitatis.

C 66. Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Sanitatis.

Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár (SOMKL)

I. 1. csomó 1. Testületek, Budapesti kir. Orvosegyesület iratai, jegyzőkönyvek.

Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltára (SOTE)

1/d. 1–66. Classificatiós kötetek.

1/f 1–3. Promotiós kötetek.

1/e 12, 14–21. Matrikulák.

Orvosi Tár, 1838–1848.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balázs Péter 2004: *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete. Orvosok, sebészesterek, patikusok, bábák és a járványügy a XVIII. század magyar jogalkotásában.* Piliscsaba – Budapest.

Bugát Pál – Flór Ferenc 1840: *Magyarországi Orvosrend névsora 1840-re.* Pest.

Burnham, John C. 1998: *How the Idea of Profession Changed the Writing of Medical History.* London.

Burnham, John C. 1999: A Brief History of Medical Practitioners and Professional Historians as Writers of Medical History. *Health and History* (1.) 4. 250–273.

Bynum, William 2010: *Geschichte der Medizin.* Stuttgart.

Czilchert Róbert 1839a: Valami az orvosi tár', 's magyar orvosi egyesület' ügyében. *Orvosi Tár* 1839. március 31. 193–200.

Czilchert Róbert 1839b: Jelentés Nyitra vármegye egyesült orvosai' ápril 30-kán tartott második gyülekezete felől. *Orvosi Tár* 1839. június 2. 337–345.

Daday András 1960: Sebészestérelmek a XVIII. században. *Orvostörténeti Közlemények* 18. 168–174.

Daday András 2005: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Gyógyvizsekről, patikákról, járványokról, orvodoktorokról, kirurgusokról, bábákról az 1740 és 1790 közötti feljegyzésekben.* Budapest.

Demkó Kálmán 1894: *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig.* Budapest.

Eckart, Wolfgang Uwe – Jütte, Robert 2007: *Medizingeschichte. Eine Einführung.* Köln – Weimar – Wien.

- Engländerné Brüll Klára 1930: *Orvosok és kórházak Pest-Budán. A legrégebbi időkől a városok egyesítéséig.* Budapest.
- Finály Zsigmond 1847: Jelentés a budapesti sebész-egyletről. *Orvosi Tár* 1847. augusztus 29. 143–144.
- Gortvay György 1953: *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története.* Budapest.
- Gross, Dominik 1999: *Die Aufhebung des Wundarztberufs. Ursachen, Begleitumstände und Auswirkungen am Beispiel des Königreichs Württemberg (1806–1918).* Stuttgart.
- Györy Tibor, nádudvari 1936: *Az orvostudományi kar története. 1770–1935.* Budapest.
- Gyurkovszky István 1843: Esmék orvosi rendünk állásáról. *Orvosi Tár* 1843. május 28. 517–518.
- Hógyes Endre 1896: *Emlékkönyv a budapesti királyi magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának múltjáról és jelenéről. Magyarország ezredéves fennállásának ünneplése alkalmával.* Budapest.
- Hóke Lajos 1847: Borsod-miskolczi orvosegylet. *Orvosi Tár* 1847. május 2. 281–287.
- Huerkamp, Claudia 1985: *Der Aufstieg der Ärzte im 19. Jahrhundert vom gelehrten Stand zum professionellen Experten. Das Beispiel Preussens.* Göttingen.
- Jankovich Antal 1842: Budapesti Királyi Orvosegyesület. *Orvosi Tár* 1842. május 1. 273–275.
- Kapronczay Katalin 1995: Az orvosok érdekvédelmi törekvései a 19. századi Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények* 41–42. 149–157, 165–181.
- Kapronczay Katalin 2004: *A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867).* Budapest.
- Kapronczay Katalin 2007: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest.
- Katona G. 1840: A miskolczi orvosegyesület első közgyűléséhez (1840. febr. 8.) küldött iratok. *Orvosi Tár* 1840. április 5. 214–216.
- Kulhanek, Evelyn 1996: *Wundärzte, ein verdrängter Beruf. Zur Sozialgeschichte des Sanitätspersonals im Tirol des 19. Jahrhunderts.* Diplomamunka, Universität Innsbruck.
- Kovács Imre 1848: Észrevételek az orvosügyi javaslatra. *Orvosi Tár* 1848. június 4. 357–361.
- Magyary-Kossa Gyula 1931: *Magyar orvosi emlékek III.* Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1940: *Magyar orvosi emlékek IV.* Budapest.
- Maizner János 1890: *A kolozsvári Orvos-sebész Tanintézet történeti vázlat (1775–1872).* Kolozsvár.
- Makara György 1848: Nyiltszó az orvoskar mostani vezetőihez. *Orvosi Tár* 1848. június 11. 375–382.
- Patzek József 1839: Szathmári orvosegyesület. *Orvosi Tár* 1839. augusztus 25. 119–122.
- Rechnitz János 1846: Az orvosi rend korviszonyairól s reform szükségéről. *Orvosi Tár* 1846. november 8. 307–308.
- Sander, Sabine 1989: *Handwerkschirurgen. Sozialgeschichte einer verdrängten Berufsgruppe.* Göttingen.
- Schmall Lajos 1899: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez.* II. kötet. Budapest.
- Simon Katalin 2009: Sebészképzés a Pesti Egyetem Orvosi Karán a reformkorban. *Orvostörténeti Közlemények* 206–209. 91–130.

- Stoltz Samu 1843: Fölszólítás egy orvosi-tudományos egyesület alapítása ügyében sz. kir. Eperjes városa orvosaihoz s sebészeihez intézve s előadva az első gyűlésben, nov. 26. 1842-ben. *Orvosi Tár* 1843. május 7. 439–445.
- Stoltz Samu 1844: Az eperjesi orvosegylet munkálatai. *Orvosi Tár* 1844. március 31. 209–220.
- Stoltz Samu 1846: A puffadt porhonrojról (Lobelia inflata). *Orvosi Tár* 1846. augusztus 2. 83–87.
- Szathmáry István 1847: Igénytelen vélemények s javaslatok az orvosi tanácskozás érdekében. *Orvosi Tár* 1847. január 24. 49–55.
- Thien, Klaus 1994: „Der Arzt soll ein Herrscher sein”. *Über den Wandel in der Arzt-Patient-Beziehung im 19. Jahrhundert*. Diplomamunka, Universität Wien.
- Töltényi Szaniszló 1845: A gyógykontárság korlátozási rendszere. Közlemények Töltényi Szaniszló cs. kir. tanácsos s bécsi egyetemi tanár utazási naplójából. V-dik közlés. *Orvosi Tár* 1845. július 1. 1–6.
- Tüske Ferenc 1848: A sebészmeister és a polgári sebész. Észrevétel Kovács Imre „Észrevételek az orvosügyi javaslatra” című cikkére. *Orvosi Tár* Negyedik Folyamat, Második kötet. 13. 202–205.
- Wachtel Dávid 1839a: Még egy szó a' hazánkban alapítandó orvos-egyesületek iránt. *Orvosi Tár* 1839. július 14. 17–32.
- Wachtel Dávid 1839b: A' Temesvári Orvosi Egyesület. *Orvosi Tár* 1839. április 28. 267–269.
- Wilensky, Harold L. 1964: The Professionalization of Everyone? *The American Journal of Sociology* (70.) 2. 137–158.
- Wyklicky, Helmut 1985: *Das Josephinum. Biographie eines Hauses*. Wien – München.

Keller Márkus

A kelet-közép-európai változat

*A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. században Magyarországon**

A következőkben a magyarországi középiskolai tanárság professzionalizációját egy Hannes Siegrist *ideáltípusos* professzionalizáció-fogalmára épülő¹ módszertan szerint elemzem részletesebben.² Két lényeges szempontot emelnék ki előzetesen: egyrészt szemben a klasszikus (angolszász) professzionalizációs elméletekkel, a kontinentális Európa professzionalizációjában fontos szerepet tulajdonítok az államnak; másrészt értelmezésemben a professzionalizáció nem egyirányú folyamat, tehát bizonyos korábban biztosított pozíciók, elért kiváltságok el is veszhetnek. Éppen ezért nem az a fő kérdésem, hogy a középiskolai tanárság professzió-e, hanem az, hogy felfedezhetőek-e a professzionalizáció jegyei a magyarországi középiskolai tanárság történetében, és ha igen, milyen jellegzetességei vannak.

Ennek megfelelően a dolgozatban négy kérdéskörre összpontosítok. Egyrészt arra, miként is alakult ki a tanárok képzése, hogyan szabályozták a tanárok képe-
sítését, és hogyan alakult ki ezen keresztül a tanításhoz szükséges speciális tudás. Másrészt arra, miként építik fel a tanárok a szakmai etikájukat, és hogyan igye-
keznek társadalmi fontosságukat bizonyítani. Harmadrészt azt vizsgálom, milyen
eszközökkel próbálták a középiskolai tanárok megvédeni szakmai autonómiájuk-
at, illetve monopolizálni szakmai tevékenységüket. Végül kísérletet teszek arra,
hogy felvázoljam, milyen hatással volt a professzionalizáció a középiskolai taná-
rok gazdasági és társadalmi pozíciójára. A tanulmány végen ennek a vizsgálatnak
az eredményeit vetem össze a Wilensky-féle megközelítéssel.³

* A cikk létrejöttét az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíja segítette. A témát részletesen, összehasonlító perspektívában vizsgálva kifejtem: Keller 2010.

¹ Siegrist 1988: 13–15.

² Ennek megfelelően az általam alkalmazott hivatásdefiníció a következő: a hivatás a foglalkozás speciális változata, gyakorlása specializált, általában tudományosan megalapozott képzést feltételez. Az egyén ideális esetben a hivatásra vonatkozó általánosítható és elméleti tudást etikai normákkal együtt sajátítja el. A tudást – melyet önérdékre való tekintet nélkül kell a közjó szolgálataiban alkalmazni – vizsgák és diplomák igazolják. A hivatások monopóliumot igényelnek az általuk ellátott funkciók és szolgáltatások terén és a civil vagy állami kontroll akadályozására törekuszenek. Az *ideáltípusosan* szervezett hivatáscsoport autonóm módon kontrollálja az álláshoz való jutást és magát a tevékenységet is. A hivatások gyakorlói kompetenciájukra, az általuk kidolgozott etikai normákra, illetve tevékenységük társadalmi fontosságára hivatkozva kiemelt gazdasági juttatásokra és magas társadalmi presztízssre tartanak igényt.

³ Vö. Wilensky 1964.

A HIVATÁSHOZ SZÜKSÉGES SPECIÁLIS TUDÁS KIALAKULÁSA ÉS MEGSZERZÉSE, A TANÁROK KÉPZÉSE ÉS KÉPESÍTÉSE

A neveléstörténeti összefoglalók rendszerint az őskorral indítják a tanítás történetének elemzését, innen nézve a tanítás mint szerep egyidős az emberiséggel. Ha azonban a mai tanári foglalkozás (vagy hivatás) pozíciójának és tulajdonságainak előképét keressük a múltban, akkor némileg későbből kell elkezdni a történetet.

A 16. században alakult ki az az új iskolarendszer, mely nyomaiban (a gimnáziumok és akadémiák rendszerével) emlékeztet már a mai iskolarendszerre, de amely alapját képezte a neohumanista reformoknak. Ezek a neohumanista reformok alakították ki a 19. században azt az alapvető iskolai struktúrát, melyet lényegében napjainkban is használunk.

A 16. században azonban az iskolarendszer kizárólag felekezeti volt: a protestáns kollégiumok és líceumok elsősorban papképző intézmények voltak; a katolikusoknál különböző rendek tartották fenn az iskolákat, és az itt tanítók is papok voltak.⁴ Tanulmányaikat, képzésüket is ez határozta meg elsősorban. *Tebát a papi-lelkészi és a tanári szerep ezekben az évszázadokban nem vált el egymástól.* Csak 1773-ban, Mária Terézia reformtörekvéseivel összhangban, és a jezsuita rend feloszlásának következményeként jelentek meg először világi kötődésű pedagógusok a magyar iskolarendszerben.⁵ Ez azt is jelenti, hogy az állami tanárképzés igénye, illetve a képzés állami szabályozásának gondolata egészen addig komolyan nem merült fel. Az 1777-es *Ratio Educationis* írt elő elsőként állami normákat a pedagógusképzés számára, és szabályozta a népiskolai tanítóképzést is.⁶

A középiskolai tanárképzés is a különböző felekezetek belülege volt a *Ratio Educationis*-ig. A tanítással foglalkozó szerzetesrendek közül a jezsuiták már a 17. század közepén felállították magyarországi rendtagjaik számára a *collegium repentium*okat, ahol hároméves filozófiai stúdium után ismételték át egy féléves kurzus keretében a gimnázium és a filozófiai kar tananyagát, azzal a céllal, hogy annak középiskolai tanítását megtanulják.⁷ A szintén nagyon sok gimnáziumot fenntartó piaristák hasonló keretek között készítették fel rendtagjaikat a tanításra. Ez a képzési rend a katolikus szerzetesrendeknél lényegében az 1883-as középiskolai törvényig megmaradt. Az akkor kötelezően előírt egyetemi tanulmányok azonban alapvetően megváltoztatták ezt a rendszert is. Több éves átmeneti időszak után a 19. század végére alakult ki a lényegében máig is működő modell, miszerint a szerzetesek a rend saját főiskoláját és az állami egyetemet párhuzamosan látogatják (e rendi főiskolák összevonásából jött létre a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Budapesten 1990 után).

⁴ Mészáros – Németh – Pukánszky 1999: 321–323.

⁵ Mészáros – Németh – Pukánszky 1999: 331.

⁶ Mészáros (szerk.) 1981: 72–73.

⁷ Németh 2000.

Az állami középiskolai tanárképzés szintén a *Ratio Educationis* körüli törekvésektől eredeztethető. 1773-tól vezették be a tanárképzést az immár „állami” nagyszombati egyetemen, a *collegium repetentium* intézményével. 1775-ben 18 repetens kapott ösztöndíjat.⁸ Az 1777-es *Ratio Educationis* is ezt a formát szabályozta tételesen, fejlesztette tovább, és tette elvileg kötelezővé.⁹ A kezdeményezés azonban inkább csak terv maradt, az 1806-os *Ratio Educationis*, már nem is említette ezt az intézményt, és újra elismerte az egyházak tanárképzési jogát. Ebben az időben az egyetlen állami szakmai kontroll a királyi katolikus (tehát irányításukat tekintve állami) gimnáziumok állásainak betöltésekor bevezetett szóbeli és írásbeli vizsga volt.¹⁰ Az egyházi fenntartású gimnáziumok a tanári állásukat továbbra is saját hagyományaik és képzési rendszerük alapján töltötték be.

Úgy vélem, hogy ebből a rövid összefoglalóból is jól látszik, miszerint a 19. század közepéig a tanárképzés nem volt egységes, tanári képesítésről, tehát olyan vizsgáról, mely speciálisan a tanárok sajátja, nem beszélhetünk. Ez a 19. század második felében változott meg, amikor az állam egyre inkább képes volt központosan meghatározni, a középiskolai oktatás minden szereplőjére vonatkozó és minden szereplőjének tevékenységét meghatározó normákat kidolgozni és érvényesíteni. A továbbiak ezeknek a tanárképzést és a tanári képesítést meghatározó állami előírásoknak a kialakulását írom le.

Az 1849-es *Organisationsentwurf* (a továbbiakban: *Entwurf*) által – melynek hatályát 1852-ben kiterjesztették Magyarországra is¹¹ – az állam (az iskolák nyilvánossági jogának megvonása révén) újra a kizárólagosság igényével fogalmazott meg normákat olyan területen, amely addig szinte csak az egyházak terepén volt.¹² Ezen keresztül – főleg a képesítési vizsgálattal és a szaktanári rendszerrel – megindította a tanári pálya leválását a teológusi pályáról, melynek ugyan – mint láthattuk – voltak korábban előzményei, de lényegében ekkortól vált tendenciává. Az *Entwurf* és az azt követő rendeletek azonban csak igen korlátozott mértékben érték el céljukat. A sikertelenség fő oka, hogy sok kivétel volt a megszabott szigorú követelmények alól. A szerzetesrendi tanárok eleve felmentést kaptak a tanári vizsga alól, az alsóbb osztályokban való tanításhoz elég volt az érettségi, az autonóm felekezeti tanáraik képesítéséről pedig az *Entwurf* kötelező hatályának megszűnése után (1860) teljesen szabadon rendelkezettek.¹³ Érthető, hogy Eötvös József első miniszteri intézkedései közé tartozott ennek a területnek a szabályozása, 1870-ben a tanárképző intézetek felállításával. Ezt az utat folytatták Trefort Ágoston rendeletei is, majd a végső, mindenkire kötelező szabályozást az 1883. évi XXX. tc., az ún. középiskolai törvény hozta

⁸ Németh 2002: 125.

⁹ Mészáros (szerk.) 1981: 171–174.

¹⁰ Mészáros (szerk.) 1981: 163–164.

¹¹ Ladányi 2008.

¹² Többek között az *Entwurf* nyomán jöttek létre az első állami fenntartású középiskolák. Vö. Mészáros 1988: 87.

¹³ Rombauer 1908: 8–9.

magával.¹⁴ A tanárképzés és a tanári képesítő vizsga intézménye már csak funkciójából és szocializációs szerepéből adódóan is fontos volt a tanárság számára. Az *Entwurf* által (kivételekkel) kötelezővé tett tanári vizsga, illetve az 1870-ben felállított tanárképző intézetek nagyban segítették a tanári pálya végleges leválását a papi-lelkészi pályáról, és ennek már a kortársak is tudatában voltak. A leválást segítő és kikényszerítő állami intenció, illetve a fenti állami intézkedések ezért a tanárság (függetlenül attól, milyen fenntartású iskolában tanítottak) lényegében egyöntetű helyeslésével találkoztak. A tanár egyesület tagjaként támogatták ők is a változásokat. A kiegyezés után a tanárképzés (és ez lényegét tekintve a bolognai rendszer átvételéig nem változott) a tudós/bölcsészképzés keretében történt. Azok, akik középiskolai tanárok kívántak lenni, ugyanazokat az órákat hallgatták, mint azok a társaik, akik más pályákra készültek. A különbség a két képzés között az volt, hogy a tanári pályára igyekvőknek tanári képesítő vizsgát kellett tenniük, azaz bizonyítaniuk kellett, hogy járatosak választott szakjaikban (és egyetemen tanulták azokat három, majd később négy éven keresztül), illetve pedagógiai, elméleti tudásukról is számot kellett adniuk az egy év gyakorlótanítás abszolválása után. Szakmódszertannal kombinált speciális kötelező tanárképzés azonban az egyetemen nem létezett, így sokan a gyakorlótanítás során szembesültek azzal, milyen is egy középiskolában a katedra másik oldalán állni. Ezen a problémán igyekeztek segíteni a tanárképző intézet létrehozásával.

Az állami tanárképezde célja az volt, hogy tagjainak olyan szaktudományos és pedagógiai képzést adjon, melynek köszönhetően azok kiváló tanárokká válhatnak. A tanárképző-intézeti tagság nem volt feltétele annak, hogy valaki tanár lehessen, már alapítói is elitintézetnek szánták. Az intézetbe külön felvételizni kellett, ugyanis az korlátozott számú tagsággal rendelkezett (az első évben harminc rendes tagot vettek fel). A tagság idejét is limitálták, két évnél tovább senki sem lehetett az intézet hallgatója. A rendes tagok évi 400 forint ösztöndíjat élveztek, és komoly tanulmányi elvárásoknak kellett megfelelniük.¹⁵ A tanárképezde öt (óklasszikai nyelvészeti és irodalmi, történelem-földrajzi, mennyiség- és természettani, természetrajzi és nevelés-oktatástani) szakosztályból állt. A szakosztályokba legalább két egyetemi szemeszter elvégzése után lehetett jelentkezni, kivételt képezett ez alól a pedagógiai szakosztály (mely a tanítás gyakorlati problémáit boncolgatta), ahova csak az egyetemi tanulmányok befejezése után lehetett felvételizni, sőt a letett tanári vizsga előnyt jelentett. A tanárképezde tagjainak egyrészt előírták, hogy a szakosztályokhoz kapcsolódó

¹⁴ A fontosabb rendeletek: 1872. évi 6.351. sz. alatt kiadott szabályzata a pesti m. kir. tudomány-egyetem bölcsészeti kara mellett középtanodai tanárjelöltek számára felállított állami tanárképezdének; 1873. évi 20.811. sz. rendelet a gimnáziumi és reáltanodai tanárképezdék egyesítéséről; 1875. évi 26.077. sz. rendelet a középiskolai tanárvizsgálat tárgyában; 1880. évi 17.396. sz. rendelet a tanárképzés újabb berendezése iránti átmeneti intézkedések tárgyában; 1881. évi 11.166. sz. rendelet a tanító rendi tagok tanári vizsgálata tárgyában; 1882. évi 4.567. sz. rendelet a középiskolai tanárvizsgálatra vonatkozó szabályzat tárgyában.

¹⁵ Ez a korban komoly összegnek számított. Az 1871/72-es tanévben a középiskolai rendes tanárok átlagfizetése (igaz nagy szórásokkal) 600 forint volt. Vö. Mazsu 1980: 8.

tárgyakból és pedagógiából legalább heti tizenöt „leckeórát” hallgassanak, másrészt részt kellett venniük a szakosztályuk gyakorlatain. A gyakorlatok általában írásbeli és szóbeli részre tagozódtak. Az intézet hallgatóinak félévente 2–4 értekezést kellett leadniuk, amiket utána a szakosztály tagjai és tanárai előtt kellett megvédeniük. A szóbeli gyakorlatok általában próbaelőadásokat, a nyelvi szakosztályokban szóbeli fordításokat, a természettani szakosztályban kísérletek elvégzését, vagy egy kijelölt témáról való vitatkozást foglaltak magukban. A cél minden esetben ugyanaz volt: a szaktudás mellett az annak közvetítéséhez szükséges készségek fejlesztése.¹⁶

A tanári pálya professzionalizálódását elősegítő állami intézkedések azonban nem voltak következetesek. Az egyházi fenntartók nyomására számos kivétellel segítették például a szerzetestanárokat. Az 1881. évi 11.166. sz. rendelet lehetőséget adott a teológiát végzett tanító rendi tagok számára a tanári vizsgára való jelentkezésre, akkor is, ha nem végeztek egyetemi tanulmányokat, feltéve, hogyha a pedagógiában és szakjaikban való jártasságukat külön dolgozatokkal tudták igazolni. A piarista rend azonban a meglévő kedvezmények ellenére, már 1876-ban elhatározta, hogy a rend tagjai csak a nyitrai teológia elvégzése után kerüljenek az egyetemre, és csak ezután tegyék le a tanári vizsgát.¹⁷ De nem csak az – értelemszerűen katolikus – tanító rendek engedtek a nyomásnak; az 1880-as évektől kezdve a protestáns felekezetek is előnyben részesítették az állami vizsgabizottságok előtt képesített tanerőket.¹⁸ Mindezek mellett, a felekezeti iskola-fenntartók igényére, a középiskolai törvénytervezetekbe előbb öt-, majd háromévi rendes tanárkódás került a felmentés feltételeként.

A miniszter a középiskolai tanári képesítővizsga fő szabályait az 1883-as középiskolai törvénybe foglalta bele. Ennek főleg jogi oka volt (hiszen a törvény paragrafusai teljes mértékben követik az 1882-ben megújított középiskolai tanárvizsgálati szabályzatot), mivel így előírásai az autonóm felekezetek iskolái és az azokban tanító tanárok számára is kötelező érvényűek voltak. A tanári vizsga komplexebbé vált. Már 1882-ben az addigi háromról négy évre nőtt a kötelezően előírt egyetemi tanulmányok hossza. A vizsgálat is három szakaszra bomlott: a kétévnyi egyetemi tanulmányok után letehető alapvizsgálatra, a negyedik év után letehető szakvizsgálatra, és végül a pedagógiai vizsgálatra, melyre csak egy év gyakorló tanítás után (tehát rendszerint az ötödik év végén) kerülhetett sor. Az alapvizsgálat során a jelöltnek bizonyosságot kellett tennie arról, hogy a választott szakjain a középiskolai tananyagot biztonsággal tudja, ezen kívül magyar nyelvbéli, magyar irodalomtörténetbeli tudásáról is számot kellett adnia. A szakvizsgálat célja annak igazolása volt, hogy a jelölt tudományos képzettsége választott szakcsoportjain a középiskola színvonalát meghaladja, illetve, hogy fő szakján önálló tudományos munkára képes. Az alapvizsgálat írásbeli zárthelyi és szóbeli részre tagolódtott, a szakvizsgálatnál pedig a jelöltnek ezeken

¹⁶ Vö. a már idézett, 1872. évi 6.351. sz. szabályzattal.

¹⁷ Balanyi – Bíró – Bíró – Tomek 1943: 221.

¹⁸ Rombauer 1908: 9.

kívül egy házi dolgozatot is le kellett adnia. A tanári vizsgák sorozatát lezáró pedagógiavizsgán, mely csak szóbeli volt, a tanárjelöltnek a tanítás gyakorlatának ismeretét kellett bizonyítania.

Az 1880-as évek közepétől fellépő tanárhiány azonban a fizetések alakulása mellett a tanárképzésre is hatással volt. A képzés egyedüli szabályozója, az állam több módon is igyekezett növelni a képzési rendszer kibocsátó képességét. A hiányszakok (francia és német nyelv, rajz) tanulói számára nagyobb számú ösztöndíjat biztosított, illetve az addig csak kevés tanárjelöltet képezni tudó tanárképző intézetek helyett az egyetemet jelölte ki – a végül bevezetett szemináriumi rendszer révén – a tanárképzés helyéül, az addigi tanárképző intézeteknek ezzel csak kiegészítő szerepet szánva.¹⁹ Szintén a megfelelő minőség és a mennyiség összekapcsolását jelentette a már 1872 óta tervezett, de végül csak 1895-ben – francia mintára – megalapított Eötvös Collegium, melynek fő feladatául a középiskolai tanári utánpótlás kinevelése lett kijelölve.²⁰ Végleges megoldást azonban ennek az intézménynek az alapítása sem hozott magával, hiszen az Eötvös Collegium nagyon gyorsan elitképzővé vált, és 1911-ig mindössze 160 tanárt bocsátott ki.²¹ Ez azt is jelentette, hogy tanári pályára igyekvők többsége nem vett kötelezően részt speciális, kifejezetten a tanári munka gyakorlati oldalára előkészítő képzésen. Ezen csak az 1924. évi XXVII. tc. 4. §-a változtatott, mely kötelezővé tette a tanárképző-intézeti tagságot.

A fenti problémák ellenére a tanári vizsga szigorításával és törvénybe foglalásával a tanárság megszerezte a professziók egyik fontos „attribútumát”. Elismertette saját külön tudományát (pedagógia), melyet a legmagasabb (egyetemi) szinten kell elsajátítania azoknak, akik ezt a hivatást gyakorolni akarják.²² Ez pedig egybeesett a középiskolai tanárok érdekeivel, hiszen a vizsga egyrészt nehezítette a pályára jutást, másrészt a középiskolai törvény elfogadásával végérvényesen megszüntette azt a lehetőséget, hogy a pusztán teológiai végzettséggel rendelkező személyek tanári állásokat foglaljanak el. Ez egyszerre tette vitathatatlaná azt, hogy a tanítás külön szakma, illetve csökkentette a tanári piacra belépni törekedők számát, és növelte a tanárok presztízsét. Nem véletlen, hogy a nagylelkű felmentési lehetőségek ellenére 1886-ban, három évvel a középiskolai törvény elfogadása után (Láng Lajos adatai szerint) a tanárság 75,9%-a rendelkezett tanári oklevéllel (de nem föltétlenül állami képesítéssel), ami majdnem 16%-os emelkedést jelentett az 1882-es állapotokhoz képest. 1891-re pedig (a középiskolai törvény alapján elismertekkel együtt) arányuk elérte a 90%-ot.²³

¹⁹ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) közoktatás állapotáról szóló tizennegyedik jelentése, Budapest, 1885: 258, 477. [a továbbiakban az adott VKM-jelentés számát és a kiadás évét tüntetem fel azonosítóként]; VKM 22. jelentése, 1893: 94; VKM 26. jelentése, 1897: 89; VKM 27. jelentése, 1898: 82.

²⁰ Vö. VKM 1873. évi jelentése, 1875: 50–51; VKM 14. jelentése, 1885: 478; VKM 25. jelentése, 1896: 261; VKM 26. jelentése, 1897: 88; VKM 27. jelentése, 1898: 81.

²¹ Ladányi 2008: 34.

²² Ezt hangsúlyozza Mann Miklós is írásában: Mann 2004.

²³ Láng 1886: XXI. Tábla; VKM 20. jelentése, 1891. II: 72.

Az 1880-as évek végén évente 80–90 jelölt szerezte meg az állami középiskolai tanári képesítést. Ennek hatására 1889-től 1895-ig a rendes tanárok között az állami oklevelet szerzők száma 31%-kal nőtt, ami azt is jelentette, hogy a rendes tanárok többsége ekkorra már állami képesítéssel rendelkezett, ami megfelelt a középiskolai törvény intenciójának is, hiszen annak alapján 1883 óta rendes tanárrá már csak állami oklevelet szerzett középiskolai tanárt lehetett kinevezni.²⁴ A tanárképzés minden problémája ellenére a törvényi előírások gyors érvényesülését és a fenntartók gyors alkalmazkodását jól mutatja az, hogy 1894-re az okleveles és jogosított tanárok száma meghaladta a törvényi minimumot.²⁵

A különböző fenntartók által vezetett iskolák tanári karai között a képesítettség tekintetében komoly különbségek mutatkoztak. A sorrend a korszakon belül lényegében változatlan maradt, azzal együtt, hogy a képesített tanárok száma minden fenntartónál folyamatosan emelkedett. A legtöbb, már az 1880-as évek közepétől 90% feletti okleveles tanárral az állam rendelkezése alatti iskolák rendelkeztek, őket követték az evangélikus és a görögkeleti iskolák 70% feletti aránnyal, az állam vezetése alatti (azaz lényegében a katolikus szerzetesrendek és egyházmegyék által fenntartott) iskolák 60% feletti aránnyal és végül a református iskolák 50%, illetve az unitárius iskolák 40% feletti aránnyal.²⁶ Jól látszik, hogy az állam modernizációs szándékai elsősorban az általa jobban kézben tartott iskolákban érvényesültek a legjobban, ezzel magyarázható a vezetése és rendelkezése alatt álló intézetekben tapasztalható magas okleveles arány. A görögkeleti iskolák jó helyezése némileg meglepő, hiszen hasonlóan az unitárius iskolákhoz, az abszolút tanári létszám náluk jóval alacsonyabb volt (51 és 31 fő), mint a többi autonóm felekezetenél, így könnyebb volt jó arányt produkálniuk. Az evangélikus vallású lakosság volt az *egyik* lepolgárosodottabb a korban, így az egyház anyagi erőforrásai is meghaladták a többi autonóm egyházét; ezért számukra nem jelentett nagy gondot az okleveles tanárok alkalmazása. A református iskolák rossz helyezése hasonlóan az anyagi erőforrásokkal, csak azok hiányával magyarázható.

Az állami képesítési előírások, ha különböző sebességgel is, de érvényesültek, és nyolc évvel a középiskolai törvény után már 10% alá csökkent a valamilyen képesítés nélkül tanító tanárok aránya, és egyre növekedett (és többségbe kerül) azok száma, akik az állami oklevél birtokosai voltak. Egy történelmi-társadalmi folyamat gyorsaságát vagy lassúságát megítélni mindig veszélyes, hiszen a megítélés szubjektív, de annyi mindenképpen leszögezhető, hogy a formálódó tanári társadalom

²⁴ VKM 19. jelentése, 1890. II: 60; VKM 25. jelentése, 1896: 379.

²⁵ VKM 23. jelentése, 1894. II: 70.

²⁶ A középiskoláknak az állam rendelkezése, vezetése és főfelügyelete szerinti csoportosítását lényegében az 1883-as középiskolai törvény alakította ki, azzal, hogy különböző mértékű eltérési lehetőséget engedélyezett pedagógiai, iskolaszervezeti kérdésekben az állami előírásoktól az adott csoportokba sorolt iskoláknak, illetve azok fenntartóinak. A legkisebb mozgástérrel az állam rendelkezése alatt álló iskolák bírtak, a legtöbbel az állam főfelügyelete alá tartozók. Az autonóm felekezetek által fenntartott iskolák az utóbbi csoportba tartoztak, a tisztán állami alapítású és fenntartású iskolák pedig értelemszerűen az első csoportba. Vö. VKM jelentései.

és az iskolák fenntartói nagyon rugalmasan (és a korabeli közvélemény által vártnál sokkal gyorsabban) alkalmazkodtak az állami előírások formájában jelentkező kihívásokhoz. Ennek köszönhetően a képezés tekintetében bizton beszélhetünk a századfordulón professzionalizálódott középiskolai tanárságról.

SZAKMAI ETIKA, A TANÁRSÁG TÁRSADALMI FONTOSSÁGÁNAK INDOKLÁSA, AZ IDEÁLIS TANÁR ESZMÉNYE

Az általunk vizsgált korszakban nem alakult ki formális etikája a tanári hivatásnak. Ennek ellenére ki lehet tapintani azokat a normákat, amelyeket a középiskolai tanárok magukra nézve kötelezőnek tartottak, és amely értékeket a társadalom többi tagja felé képviseltek.

Ez testesült meg az „ideális tanár eszméjének” a kidolgozásában. Ez természetesen nem egy okiratban lefektetett fogalom volt, hanem a külső és belső elvárások dinamikusan változó keveréke, mely most bemutatott formájában részben jelen sorok írójának konstrukciója is. Mégis amellett érvelek, hogy létezett a törekvés ennek az ideális tanárképnek a kidolgozására, mely minden változással és esetlegességével együtt integráns részét képezte a középiskolai tanárok foglalkozásának, és így befolyásolta annak professzionalizációját is. Az ideális tanár képe segített jobban megfogalmazni a még elérendő célokat, és erre, illetve az ehhez kapcsolt tanári/tanítási etikára való hivatkozással lehetett igazolni a társadalom és az állam számára a tanárság igényeit a jobb anyagi és erkölcsi megbecsülés tárgyában. Tehát a jó tanár képének megalkotása nemcsak egy ideális személyt jelent, hanem azoknak a fontos szolgálatoknak, feladatoknak a meghatározását is, melyet egyedül a tanárok képesek ellátni, és amelyek fejében különleges (a hivatásoknak megfelelő) elbánásban kell őket részesíteni.

A jelenkor az – írta az *Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye* (a továbbiakban: *Közlöny*) 1873-ban – mely végre az oktatás és a népmvelés fontosságát megértette, és amelyik a „legtiszteletreméltóbb” helyet biztosítja az eddigi korok közül a tanítói (értsd: tanári) foglalkozásnak. Problémák és előítéletek természetesen még vannak, de a tanárság hamarosan elfoglalhatja az őt megillető helyet, jó nevelői munkával és a valódi műveltség terjedésével.²⁷ Mivel a tanár az egyik legfontosabb feladatra, „a haza serdülő ifjúságának, jövőnk reményteljes tényezőinek nevelésére vállalkozik”, alapvető, hogy a „jellemisség, az erény legfinomabb vonásaival is fel legyen ruházva”. Melyek ezek az erények? Mint az önmeghatározások legtöbbször, az Országos Középiskolai Tanáregyesület (OKTE) tagjainak önmeghatározása is elhatárolódással kezdődik, és valami ellen íródik. Az egyesületet ért hírlapi támadások, azok hangneme kapcsán fogalmazódott meg a tanárok első „credo”-ja. Hogyan nyilatkozzon meg egy tanár a nyilvánosság előtt?

²⁷ Életrajzi vázlat Ney Ferenc tanítói működésének 41-ik évfordulója alkalmából. *Közlöny* 1873/74. (7.) 8. 409–414.

Az íróként fellépő tanároknak felül kell emelkedniük az összes irodalmi ágon – fogalmazta meg Ney Ferenc, az egyesület elnöke.

„[A publikáló tanár] legyen mindig mindenben *tárgyilagos, igaz és igazságos*. Ne koholjon, ne ferdítsen, ne ámítson. Ne hallgassa el, a mi saját okoskodására nézve kényelmetlen lehetne. Adja elő a tényeket úgy, a mint vannak; ne gyanúsítson, ne gyalázzon személyt ott, hol csak ügygyel, véleménnyel, nézettel van dolga. Legyen *hangja és modora* komoly és művelt, a kérdéses ügghöz, önmagához, állásához méltó. Ne gúnyoljon, ne élceskedjék a dolog vagy éppen személy rovására, s önnön elmeélelnek idétlen fitogtatására. Tudjon méltányos és kíméletes is lenni, hol az ügy fontossága s a bírálendő jóhiszemősége úgy kívánja. Legyen meggyőződve, hogy az ügynek, melynek használni akar, csakis úgy használhat valóban, ha lehárítván magáról minden önhittségi s pöffeszkedési gyanút, megadja mindenkinek, a mi őt emberi jogánál fogva, első sorban illeti. Ne kezdjen vitát, ne szórjon vádakot, főleg ne ferde és valótlan adatok alapján, oly lapban, oly nyelven, oly közönség előtt, hol – bármi oknál fogva – az egyenértékű megtorlás útja elzárva, módja lehetetleníve maradna.”²⁸

Látható, hogy itt az elnök az elfogulatlanságot, a lankadatlan igazságkeresést és a méltányosságot várja el a tanároktól, illetve ígéri meg a nevükben. Ezzel a tanárok lényegében a felelős értelmiségi erényeit veszik magukra, és igyekeznek képviselni azt egy, már a gyakorlatban másnak érzékelt diskurzusban.

De a nyilvános szereplés csak az egyik oldala a tanári létnek. Mi a helyzet magával a tanítással? Milyen normákat írtak elő a tanárok ebben maguknak? Azt, hogy az oktatással problémák vannak, ők maguk sem tagadták. Az Eötvös-féle középiskolai törvényjavaslat vitájában ki is fejtették, hogy az oktatással kapcsolatos problémák egy részének megoldását, az oktatás színvonalának emelését a tanárok képzettségének javításában látják. De ahhoz, hogy a tanár a minőségbiztosítás megbízható őrévé váljon, szükséges, hogy minden mellékkörülményen felülemelkedhessen és független lehessen. Ez jórészt anyagi függetlenséget jelentett a tanárok olvasatában, hiszen kellő anyagi erő birtokában egyrészt képesek lennének csak a tanításra koncentrálni, másrészt nem lennének (legalábbis anyagi értelemben) kiszolgáltatva a helyi potentátoknak. Ez segítene azon a problémán is, hogy a tanárok nem eléggé szigorúak a vizsgáknál, így ők is felelősek azért, hogy „iskolai proletárok” árasztják el az országot. Hangsúlyozták, hogy csak a következetes szigor hozhat megoldást, így a tanároknak is keményebben kell majd fellépni, hogy csak az kerüljön gimnáziumba, akiről biztosan tudható, hogy a „szaktudósi osztályt” fogja gyarapítani, de világossá kell tenni a szülők számára is, hogy nem kell mindenáron diplomát szereznie a gyerekeknek.²⁹

²⁸ Ney Ferenc elnök nyílt levele. *Közlöny* 1873/74. (7.) 3. 117–129.

²⁹ Névy László: A vizsgálatok szigora. *Közlöny* 1873/74. (7.) 3. 140–143.

Az oktatás színvonalának emeléséhez szükség volt a helyes tanítási módszerre is. Ebben az OKTE meglehetősen modern nézeteket képviselt, melyek szerint, a helyes tanítási módszer esetén a tanár és a diák kölcsönhatásban áll egymással, és nemcsak a tanító, hanem a tanuló is „öncselekvő és önálló módon viselkedik”.³⁰ A helyes tanítási módszert azonban csak képzés útján lehet elérni. Nem véletlen, hogy az egyesület tagjai többszörösen állást foglaltak a tanári vizsga kötelezővé tételének kiterjesztése mellett, illetve felszólaltak az alóla való felmentés ellen. Kezdetektől fogva egyértelmű volt a tanárok számára, hogy a vizsga nemcsak a szakmai színvonalat emeli, hanem a tanári pálya elismertségét is növeli, hiszen a vizsga intézményén keresztül válik mindenki számára világossá, és nyer állami elismerést a tanárság szakértő mivolta és a tanítás szakmaisága, ami addig, amíg a foglalkozás külön speciális képzettség nélkül volt gyakorolható, mindig vitatható maradt.³¹ A vizsga nemcsak szükséges, hanem már lehetséges is, mivel a pedagógia tudományának eredményei lehetővé teszik a tanítás ideális szempontjainak meghatározását³² – került kijelentésre a *Közlönyben*, azaz a tanításnak vannak a tudomány nyelvén leírható, megfogható részei, nem pusztán készség már, és így megtanulható, és számon kérhető is. De a tanárok szakmaisága nemcsak a pedagógia tudományán, hanem a saját szakjukon, szakterületükön végzett kutatásaikon keresztül is jelentkezett. Például a tanárok ilyen értelmű szakmaiságának nevében védtek meg az iskolai értesítőket a kritikákkal szemben, kijelentve, hogy azok nem pusztán a nagyközönségnek szólnak, hanem az egyes tanárok kutatási eredményeinek bemutatására is szolgálnak.³³ Jól mutatja a szakmaiságon alapuló kizárólagosságra törekvést a tanároknak az instruktori intézmény elleni fellépése. Annak hangoztatásával, hogy az instruktorok (legtöbbször idősebb diákok) nem értenek a tanításhoz, és így több kárt okoznak, mint ami hasznot hajtanak, egyszerre hívták fel a figyelmet ismételtlen a tanárok által birtokolt speciális tudásra, és sajátították ki a társadalmi szolgáltatások egy speciális szegmensét saját maguk számára.

Ezért aztán nem véletlen, hogy a kialakított imázs védelmében határozottan léptek fel a tanárságot mint hivatást érintő kritikákkal szemben, és megvédték azt akár a legnagyobb hivatalos tekintélyekkel szemben is. Ennek egyik jó példája Csengery Antal megjegyzésére adott válaszuk. Csengery egy nyilatkozatában azt állította, hogy a tanári pályát csak azok választják, aki nem érznek magukban kellő erőt, hogy a jogi vagy az orvosi pályára lépjenek, illetve Csengery szerint a tanárok jelentős része nem is tud jól magyarul. A tanárok körében ez komoly felháborodást és tiltakozást váltott ki.³⁴ Hasonlóan reagáltak Trefort

³⁰ Schleininger Alajos: A fővárosi egyetemünk katedráján képviselt paedagogia és még valami. II. *Közlöny* 1873/74. (7.) 4. 188.

³¹ A tanári állás érdekében. *Közlöny* 1873/74. (7.) 10. 550–554; Az erdélyi r. kat középtanodák főigazgatóságának néhány újabb rendelete. *Közlöny* 1874/75. (8.) 12. 419–421.

³² Névy László: Tankönyvirodalmunk és a kritika. *Közlöny* 1874/75. (8.) 13. 444.

³³ Károly Hugó: Középtanodai program-irodalmunk 1873/74-ben. *Közlöny* 1874/75. (8.) 14. 498.

³⁴ Valami a tanárok képességéről. *Közlöny* 1873/74. (7.) 8. 427–430.

Ágoston kritikájára is, mikor is a vallás- és közoktatásügyi miniszter az elégedetlenségét fejezte ki a tanárok „szolgáltatikészsége” miatt. A vád lényege, hogy a középiskolai tanárok (legalábbis egy részük) túl sokszor kértek helyettesítést, illetve vettek fel pénzt a helyettesítésért, és ez sok pénzébe került a kincstárnak és a tanulmányi alapnak. Az OKTE válaszában elismerte, hogy történhettek visszaélések, de szerintük ezek megtörténhettek a tanügyi adminisztráció hibái miatt is, mivel ők engedélyezték a kifizetéseket, azt pedig, hogy egyesek hibája miatt egy rendelet kapcsán a „vétek nélküli többség” is a szegyenpadra kerüljön, kifejezetten méltánytalannak tartották.³⁵

Szintén határozottan reagáltak arra az 1878. március 3-án elmondott országgyűlési beszédre, amelyben Trefort azt állította, hogy a középiskolákban a diákokat túlterhelik, és a gimnázium „most nem készíti elő a gyermeket az egyetemi oktatásra, de eltompítja az elméjét”. A *Közlöny* cikkének írója ez esetben sem tagadta magát a tényt, a túlterhelés lehetőségét, de eltúlzottnak érezte a miniszteri aggályokat. Ha van is túlterhelés – érvelt –, annak oka a gimnáziummal szemben támasztott elvárásokban rejlik, hiszen egyszerre kell a gyakorlati és a tudományos pályára felkészíteni a diákokat, ennek következtében sok és sokféle a tananyag is, és ezzel a gyengébb képességű diákok nehezen birkóznak meg. A megoldást mégsem a tananyag csökkentésében, hanem inkább a tanítási módszerek javításában látták.³⁶ A miniszteri vádat az „agyak eltompításáról” pedig a tanárok egyáltalán nem tartották indokoltnak, hiszen szerintük rengeteg tehetséges diák került ki a gimnáziumok falai közül.³⁷ Jól kimutatható tehát az egyesületi taktika: elismerik a konkrét hibákat, de jelzik, hogy nem csak ők a hibásak a létrejött helyzetben, és elutasítanak mindenfajta negatív általánosítást.

A diákok túlterheléséről szóló vita megmutatja azt is, milyen hozzáállást vártak el a tanárok a társadalomtól és a szülőktől. A tanároknak nem is annyira az őket érő vádakkal, hanem inkább a túlterhelés körüli vita mikéntjével voltak gondjaik. Úgy érezték, hogy – mivel a kérdés annyira egyszerűnek tűnik – mindenki hozzászól, köztük sokan olyanok is, akiknek nincs meg hozzá a kellő szakértelmük. Egyáltalán a társadalom, a szülők igen kevésbé támogatják az iskolát és a tanárokat, sőt sokszor kifejezetten ellenük lépnek fel. Így fordulhat elő, hogy „az iskolával ellenkezni, az iskolát, jobban mondva a tanárt szíves jó akaratral kritizálni, a gyermek hazugságaira a panaszok és vádak egész rendszerét építeni, a szülői ház mulasztásaiból, a nevelés ferdeségeiből, a tanuló tehetségének gyengeségeiből az oktatás hiányosságaira következtetni stb., oly egyszerű, annyira mindennapi dolog, mint akár a politikai bölcsesség.”³⁸ Éppen ezért a család és a társadalom hozzáállásán is változtatni kellene, hiszen amíg a szülők nem végzik el a saját nevelési feladataikat, és nem tisztelik meg az iskolát a bizalmukkal, nem

³⁵ Nagy Z.: A „szolgálati készségről”. *Közlöny* 1877/78. (11.) 7. 193–196.

³⁶ Névy László: A túlterhelés ügyéhez. *Közlöny* 1878/79. (12.) 1–2. 4–11.

³⁷ Nagy Z.: A túlterhelés. *Közlöny* 1877/78. (11.) 17. 513–517.

³⁸ Névy László: A túlterhelés ügyéhez. *Közlöny* 1878/79. (12.) 1–2. 4.

lehet sikeres az oktatás.³⁹ Nem véletlen, hogy az OKTE szolgálati szabályzat tervezetében az igazgatónak joga van a tanulók feletti „házi felügyelet” ellenőrzésére és kezdeményezheti annak megváltoztatását is.⁴⁰ Szintén a tanári tekintély megőrzését célozta az egyik tankerületi főigazgató akciója, mellyel, eredménytelenül, azt kívánta elérni, hogy a *Borsszem Jankó* c. újság ne közölje a diákok tanáraikat gúnyoló írásait, mivel ez aláássa a tanári tekintélyt.⁴¹

Összefoglalva: az OKTE a tanárságot felelős, nem részrehajló, higgadt értelmiségikként kívánta láttatni és pozicionálni. Ebbe a képbe illeszkedik a szakmai színvonal növelése és az önképzés melletti kiállás. Azért, hogy ez a szakmai színvonal a tanárságon kívül is elismerést nyerjen, a laikusok számára is láthatóvá váljon, egyhangúlag szorgalmazták a tanári vizsga kötelezővé tételét, és tiltakoztak a könnyítések ellen. A szakmaiságra hivatkozva tiltakoztak az ellen is, hogy laikusok kritizálják, vagy próbálják befolyásolni azt, ami az iskolán belül történik. Azaz az OKTE tagjainak minden tevékenysége arra irányult, hogy elhatároljanak maguk számára egy olyan területet a társadalmi feladatokból, melyben kompetenciájuk megkérdőjelezhetetlen. Ezt a kompetenciát védték meg mindenféle, azt csökkenteni akaró beavatkozással szemben.

A TANÁROK SZOCIOÖKONÓMIAI STÁTUSA ÉS A PROFESSZIONALIZÁCIÓ

A 19. században a középiskolai tanároknál is megfigyelhető professzionalizáció gyakran nem tudatos. A foglalkozás tagjainak ugyanis nem az a célja, hogy hivatássá formálják szakmájukat. Ennek ellenére bizonyos konkrét célok kitűzése megfigyelhető. Az egyik ilyen a társadalmi és gazdasági státus folyamatos emelésére irányuló küzdelem, mely – ahogy ez *utólagosan* megfigyelhető – szorosan összekapcsolódott a professzionalizáció folyamatával. Ezért a következőkben a középiskolai tanárság társadalmi és gazdasági státusának a változását fogom megvizsgálni. Ez a legjobban a tanárok fizetésének és nyugdíjának változása, illetve a tanárok különböző fizetési osztályokba való besorolása esetén követhető nyomon.

Mivel a nem állami középiskolák tanárainak fizetése fenntartónként és akár iskolánként is változott, a tanári fizetések teljes spektrumát bemutató folyamatos adatsor nem áll rendelkezésre a vizsgált korszakból. Ezért csupán az OKTE, illetve a VKM (és Mazsu János) sporadikus adataira támaszkodhatunk. Mazsu számításai szerint az 1871/72-es tanévben a középiskolai rendes tanárok átlagfizetése (az összes középiskolát figyelembe véve) 600 forint volt, de ez az átlag 367 és 1750 forint közötti szóródást takar.⁴² 1871-ben az állam által fenntartott fővárosi iskolákban dolgozó tanárok fizetése 1200–1300 forint volt, ötvenként

³⁹ Névy László: A túlterhelés ügyéhez. *Közlöny* 1878/79. (12.) 1–2. 4–11.

⁴⁰ Javaslat OKTE 1880: 18–19.

⁴¹ Quid pro quo. Egy középiskolai tanár. *Közlöny* 1879/80. (13.) 6. 178–182.

⁴² Mazsu 1980: 8.

100 forint pótlékkal; a tanároknak 250, az igazgatóknak 300 forintnyi lakbértámogatás járt, ezen túlmenően pedig az igazgatóknak 300 forintos jutalomdíjat adott a minisztérium. Vidéken 800 és 1100 forint között váltakoztak a fizetések. Itt is járt az ötödévi 100 forintos pótlék, illetve a fizetés 10%-át kitevő lakbértámogatás. Ehhez jött még a főgimnáziumi és reáltanodai igazgatóknál a 300, az alreáltanodai igazgatóknál a 200 forintos jutalomdíj.⁴³ 1873. január 1-jétől a budapesti tanárok számára 300 forint helyi pótlékot engedélyezett a minisztérium, vidéki gimnáziumoknál pedig a lakbértámogatást a fizetések 10%-a helyett a tanároknál 200 forintban, az igazgatóknál pedig 300 forintban állapították meg, ami komoly növekedést jelentett. Lakbértámogatásként Budapesten az igazgatók 400, a tanárok 300 forintot kaptak.⁴⁴

1880-ban, az OKTE szolgálati szabályzattal kapcsolatos javaslatának megfogalmazása idején, Budapesten a rendes tanárok kezdő fizetése (a helyi pótlékkal és a szálláspénzzel együtt) évente 1800 forintot, vidéken 1400 forintot tett ki (itt nem fizettek helyi pótlékot és a szálláspénz is csak 200 forint volt). Ez az összeg 100 forinttal nőtt ötéves ciklusonként, mind vidéken, mind Budapesten. Így a harmincadik szolgálati évben (mely után már teljes fizetéssel lehetett nyugdíjba menni) vidéken 1900, Budapesten 2300 forintot keresett egy középiskolai tanár.⁴⁵

Az OKTE ellenkező irányú erőfeszítései ellenére a tanárok fizetését az 1883-as középiskolai törvény 33–35. §-a is csak általánosságban szabályozta. Az 1888/89-es tanévről készült jelentésben a VKM kísérletet tett a középiskolai tanárok fizetési helyzetének feltérképezésére, de a jelentést közreadó miniszter kénytelen volt megállapítani, hogy az adatok értelmezése még számukra is nehézkes, hiszen például a szerzetesrendeknél (az adatszolgáltatás hiányossága miatt) a „teljes ellátás” számítása nem volt lehetséges, így az sem, hogy valójában mennyi pénzt költöttek a rendek egy-egy tanárukra. A különböző pótlékokról sem kapott teljes körű adatokat a minisztérium, így azok nem szerepeltek a kimutatásokban. A bizonytalanság ellenére a forrás értékes, hiszen rendszerezett adatokat ad az egyházi fenntartású középiskolákban tanító tanárok jövedelmi viszonyairól is. A következőben tehát a fizetések, ha nincs külön jelezve, pótlékok nélkül, de a *lakbérrel együtt* értendők.⁴⁶

Az állam rendelkezése alatt álló középiskolákban egységesen szabályozták a jövedelmeket: a fővárosban egy rendes tanár 1800 forint fizetést és 100 forint ötödéves pótlékot kapott, a helyettes tanár pedig 900 forintot; vidéken a rendes tanár javadalmazása 1400+100 forint ötödéves pótlék, a helyettesé pedig 800 forint volt. Jóval zavarosabb volt a helyzet az állam vezetése alatt álló, de a szerzetesrendek és a katolikus püspökök által fenntartott iskolák és az autonóm felekezetek által fenntartott középiskolák esetében. Az állam vezetése alatt álló iskolákban (jellemzően a szerzetesrendeknél) néhol csak teljes ellátás vagy

⁴³ VKM 1870–71. évi jelentése, 1872: 134–135.

⁴⁴ VKM 1872. évi jelentése, 1874: 75.

⁴⁵ OKTE 1880: 84.

⁴⁶ VKM 18. jelentése, 1889: 149.

teljes ellátás és némi fizetés járt a munkáért, ebben a csoportban a legmagasabb fizetést a keszthelyi premontrei gimnáziumban találjuk: egy rendes tanár 1800, egy helyettes tanár pedig 1600 forintot keresett.⁴⁷ A református iskoláknál 690 forinttól (Székelykeresztúr, Gyöngyös) 1900-ig (Nagyenyed) terjednek a rendes tanári fizetések, de a legtöbb iskola 1000 forint körüli összeget fizetett egy rendes tanárnak, az evangélikusoknál 500 és 1450 forint között váltakoztak a rendes tanári fizetések.⁴⁸ Ezek az adatsorok csak két köztudott jelenség igazolására alkalmasak. Az egyik az, hogy az állami iskolákban a tanárok jobban kerestek, mint az egyéb fenntartók által fizetett kollégáik (fontos azért újra megjegyeznünk, hogy a nem állami alkalmazásban álló tanároknál az esetleges pótlékok nincsenek feltüntetve), a másik, hogy a nem állami fenntartású iskolák tanárainak fizetése között hatalmas különbségek voltak.

A részletes törvényi szabályozásra csak tíz év múlva, 1893-ban került sor, a IV. tc.-ben, mely általánosságban szabályozta az állami tisztviselők illetményeit. A törvény az állami alkalmazásban álló középiskolai tanárokat és igazgatókat a IX–VII. fizetési osztályba sorolta, ahová a minisztériumi fogalmazókat, segédtitkárokat, titkárokat, rendőrfőparancsnokokat, járásbírókat és királyi ügyészeket is, ráadásul az utóbbi kettővel közösen megkapták azt a kedvezményt is, hogy – a főszabállyal szemben – a IX. fizetési osztály két felsőbb fokozatába kerültek. Ez fizetésben azt jelentette, hogy egy reáliskolai vagy gimnáziumi rendes tanár illetménye évi 1200 forintra indult, melyhez állomáshelyétől függően 200–400 forintnyi lakáspénz járult. A hivatalnoki rangsorban előre haladva a fizetés és a lakbértámogatás összege is fokozatosan emelkedett. A tanárként elérhető legmagasabb fizetés évi 1800 forint volt, és ehhez járt 250–500 forintnyi lakáspénz. Az igazgatók és a gyakorlóiskolai rendes tanárok 1400 és 2400 forint között kerestek évente, melyhez fizetési fokozattól függően 250–600 forintnyi lakáspénz járult.⁴⁹ Ezzel együtt mintegy 300 forintra emelkedett az 1892-ben érvényben lévő fizetésekhez képest a középiskolai rendes tanárok fizetésének maximuma, a kezdő fizetéseket változatlanul hagyva.⁵⁰ 1895-ben pedig az addig fizetési osztályba nem sorolt tornatanárok is a X. fizetési osztályba kerültek.⁵¹

Az intézkedéseknek köszönhetően a magyar középiskolai tanárok lényegében elérték régi céljukat: a járás- és törvényszéki bírákkal (a bírói rend alsó szejletével) való egyenjogúságot. Sokkal fontosabb azonban, hogy a középiskolai tanárok „megérkeztek” a középrétegek közé, és a fizetésük lehetővé tette az átlagos polgári életmódot.⁵² A törvényben meghatározott fizetések kezdetben természe-

⁴⁷ A kiemelkedő fizetés oka valószínűleg a teljes ellátás „forintosítása”, ami más szerzetesrendeknél, például a legtöbb középiskolával rendelkező piaristáknál nem történt meg.

⁴⁸ VKM 18. jelentése, 1889: 150–154.

⁴⁹ 1893. évi IV. tc. B melléklet.

⁵⁰ Törvényjavaslat 1892: 138.

⁵¹ VKM 1895. évi 27.001. sz. rendelet; VKM 26. jelentése, 1897: 93.

⁵² A középiskolai tanárok a Kovács I. Gábor által kidolgozott hierarchikus szintek szerint is a „középosztály törzséhez” tartoztak. Kovács – Kende 2006: 473–493. Ezt a pozíciójukat még a két világháború között is tartani tudták. Vö. Kovács 1978: 232.

tesen csak az állami iskolákban tanító tanárookra vonatkoztak, de hatásukat fokozatosan kifejtették az egyházi iskolák tanárainak fizetésére is, a VKM államsegélyei pedig a 19. század végére már jelentősen csökkentették a különbségeket.⁵³

Az egységesülést meggyorsította az 1880-as évek második felétől jelentkező tanárhány. Ennek oka a középiskolai törvény minőségi előírásaiban, a középiskolák és különösen a párhuzamos osztályok számának gyors növekedésében rejlett. Emellett 1890-től a görögpótló tantárgyak bevezetésével tovább nőtt az alkalmazandó tanárok száma, az 1894. évi XXVII. tc. életbelépését követően (amely megadta számukra az állami nyugdíjat) pedig a felekezeti tanárok közül sokan nyugdíjba vonultak.⁵⁴ Az így kialakult helyzetben a kisebb fizetést kínáló felekezeti középiskolák nehezebben tudták üres státusaikat betölteni, illetve a jobb képességű tanárok az állami iskolák felé orientálódtak. Az állam a középiskola színvonalát (is) féltve államsegéllyel sietett a nehéz helyzetbe került iskolák segítségére, de megkövetelte, hogy abból a tanárok fizetését is emeljék.⁵⁵ A segélyek végső soron enyhítették a különbségeket, de a középiskolai törvény rendelkezéseinek megfelelően növelték az állami befolyást a felekezeti középiskolákban.⁵⁶

A fizetés mellett a vizsgált időszakban az államilag garantált nyugdíj léte nemcsak az anyagi biztonság, hanem ezen keresztül a társadalmi presztízs növekedéséhez is nagyban hozzájárult. Ennek menete hasonló volt, mint amit a fizetések egységesülésékor meg lehetett figyelni: az 1885. évi IX. tc. még csak az állami tisztviselők (köztük az állami és az Országos Tanulmányi Alapból fenntartott iskolákban tanító középiskolai tanárok) nyugdíját szabályozta, 1894-ben azonban lényegében kiterjesztették ezt az összes középiskolai tanárra.

SZAKMAI AUTONÓMIA

A professzionalizáció egyik fontos jellemzőjének tartja a szakirodalom a szakmai autonómia meglétét. A következőkben azt vizsgálom a gimnáziumok és reáliskolák rendtartásain keresztül, hogy milyen mértékű szabadsággal rendelkezett egy középiskolai tanár akkor, amikor szakmai döntéseket kívánt meghozni. Megelőlegezve az áttekintés egyik eredményét, a kezdeti külön utas fejlődés után itt is az állami és nem állami iskolák közötti egységesülés figyelhető meg.

Magyarországon a középiskolák szervezetét, a tanárok és az igazgatók jogait, köteleseit először átfogóan és kötelezően az 1849-es *Entwurf* szabályozta. 1860-ban e rendelkezés ugyan elvesztette mindenkire kötelező hatályát, de az állami, a királyi katolikus és a szerzetesrendek által fenntartott iskolák lényegében továbbra is ez alapján működtek, és készítették el rendtartásaikat.

⁵³ Vö. VKM 19. jelentése, 1890. II: 5; VKM 23. jelentése, 1894. II: 72.

⁵⁴ VKM 27. jelentése, 1898: 80.

⁵⁵ VKM 25. jelentése, 1896: 385.

⁵⁶ Vö. VKM 14. jelentése, 1885: 258; VKM 20. jelentése, 1891. II: 71; VKM 21. jelentése, 1892. II: 53; VKM 22. jelentése, 1893: 93–94.

A protestáns felekezetek viszont 1860 után – autonómiájuknak érvényt szerezve – saját szabályozást alakítottak ki. A fenntartók tagoltságának köszönhetően a protestáns (evangélikus és református) középiskolai rendtartások gyakran még az egyes egyházkerületekben sem voltak egységesek, ezért nehéz átfogó elemzést adni róluk. Az *Entwurf*nak a tanárok és az igazgatók jogait és kötelességeit szabályozó előírásainak bemutatása után mégis kísérletet teszek a protestáns rendtartások főbb vonásainak bemutatására – néhány összefoglaló munka és ajánlás, illetve szabályzat alapján.

Az *Entwurf*– elsőként – szabályozta kötelezően a nyilvános középiskolák felépítését, tantervét és szervezetét, legyenek azok államiak vagy másfélék.⁵⁷ Az iskola közvetlen vezetője az igazgató, aki maga is a gimnázium tanára. A tanári kar tanácsadással és határozathozattal támogatja őt. Az igazgató közvetít a felsőbb hatóság és az iskola között, ő osztja be a tanárokat, akik iskolai ügyekben engedelmességgel tartoznak neki. Az *Entwurf* alapján a tanári értekezlet határoz viszont – a szótöbbség elvét követve – a legfontosabb fegyelmi és szakmai kérdésekben. Szavazategyenlőség esetén az igazgató dönt, és ha jónak látja, az iskola érdekében felfüggesztheti a tanári kar határozatait, igaz, ezt haladéktalanul jelentenie kell a felsőbb hatóságoknak (jelentéséhez mellékelve a tanári kar megindokolt döntését is). Az igazgató pozícióját tovább erősítette, hogy a rendes tanári állásokat ugyan pályázat útján, de az igazgató szakvéleménye alapján töltötték be. Az *Entwurf* fontos újítása volt az osztályfőnöki pozíció létrehozása. Az osztályfőnök hangolja össze az osztályában tanító tanárok munkáját, figyel az egyöntetű fegyelmezésre és a feladatok megfelelő eloszlásának biztosítására. Hetente, kéthetente elbeszélget a tanárokkal diákjai előmeneteléről. Centrális pozícióját jól jellemzi, hogy a más tanárok által elrendelt büntetésekről értesítést kellett kapnia.⁵⁸

Annak ellenére, hogy elvileg a tanári karnak széles jogköre volt, és szinte minden kérdést véleményezhetett (de azt például nem, hogy milyen szakos új tanárt alkalmazzanak, és hogy pontosan kit), a gimnázium valódi vezetője az igazgató volt. Ez a kiemelt pozíció nemcsak a napi bürokratikus döntések meghozatalában öltött testet, hanem a fontos stratégiai kérdésekben is, hiszen az, hogy a tanári kar döntését az igazgató felülbírálhatta, és a tanárok többségének akarata – vitás esetekben – csak később, a tartományi iskolatanács útján érvényesülhetett, egyértelművé tette, hogy az ügyeket első körben minden esetben az igazgató preferenciái határozták meg. Ez nyilvánvalóan behatárolta az egyes tanárok kompetenciáját, és csak az igazgató és a tanárok személyiségén múltott, mennyire élt, élhetett az igazgató ezzel a fölényrel szakmai, pedagógiai kérdésekben. A szülőkkel, illetve a helyi társadalommal való jobb kommunikációt szolgálta és egyben a tanárok autonómiáját gyengítette az *Entwurf* másik újítása, a gimnázium városi/községi testülete, melynek tagjait a közösség képviselői

⁵⁷ A 19. század második felétől kezdve folyamatosan nőtt az állami fenntartású középiskolák és a bennük dolgozó tanárok aránya, de még a század végén is a tanároknak több mint 60%-a valamilyen felekezeti fenntartású középiskolában tanított.

⁵⁸ Organisationsentwurf 91–109.§

választották. A testület tagjai bármikor meglátogathatták az iskolát, véleményt nyilváníthattak a munkájáról. A testület nem volt a gimnázium felügyeleti szerve, viszont véleményét bármikor közvetlenül a tartományi iskolatanács elé terjeszthette. Az *Entwurf* alapján a vezetés és a tanári kar szempontjából a reáliskolákra (kivéve, ha csak két évfolyamosak voltak) ugyanazok a szabályok vonatkoztak, mint a gimnáziumokra.⁵⁹

Már említettem, hogy az autonóm hitfelekezetek középiskoláinak rendtartása korszakunkban sokszor még egyházkerületen belül sem volt azonos. Kimutathatók ugyan egységesülési tendenciák, és a szűrőpróbaszerű vizsgálatok sem mutattak kardinális eltéréseket, de egységes átfogó szabályzat nem létezett.⁶⁰ Az egységesülés igényére jó példa az 1870-ben megjelent *Magyarhoni evangélikus gymnasiumok szervezése* című könyvecske, mely lényegében ajánlat arra, milyen elvek szerint szerveződjön egy evangélikus gimnázium. A következőkben ezt, illetve a dunamelléki református egyházkerület középiskoláinak rendtartását elemzem, a tanárok, igazgatók, fenntartók jogaira, kötelességeire és a köztük levő alá-fölérendeltségi viszonyokra koncentrálván.⁶¹ Az összehasonlítás előzetesen világossá tette, hogy a protestáns rendtartások struktúrájukat és lényegüket tekintve nem különböznek egymástól. Ennek megfelelően az általános érvénnyel megfogalmazott evangélikus rendtartást ismertetem, és csak az eltéréseket jelzem a dunamelléki református egyházkerület esetében.

Az evangélikus iskoláknál deklaráltan az alapító (az egyházközség, az esepresség vagy az egyházkerület) befolyása volt a legnagyobb. Ez az elv hatja át a szabályzatot, és határozza meg az egyes szereplők jogait is. Az iskola legfontosabb irányító szerve a „pártfogósági iskolai gyűlés”, melynek tagjai az iskola fenntartói, pártfogói, a tanoda tisztviselői és tanárai. A gyűlés elnöke a tanodai felügyelő. A tanév elején és végén összehívott gyűlés dönt a tanoda külső és belső ügyeiben, megválasztja és kinevezi az iskolai tisztviselőket (a tanárokat és az igazgatót is), meghatározza a javadalmakat, megalkotja az iskolai törvényeket és eljárási szabályokat, a tanárok a gyűlés előtt teszik le az esküt. Az év közbeni könnyebb működés érdekében az iskolai gyűlés saját tagjai közül egy 15–20 fős iskolai bizottmányt választ (konzisztórium), melynek feladata, hogy a gyűlés nevében állandóan felügyelje az iskolát. A konzisztórium tagja hivatalból az igazgató és választással két rendes tanár.

Az iskola felügyelőjét (a tanodai felügyelőt) a pártfogósági iskolai gyűlés választja. A felügyelő feladata az iskolai gyűlés összehívása az igazgatóval közösen, ő képviseli a tanodát az egyházi gyűléseken és más hatóságoknál, felügyeli a tanoda hivatalnokainak működését, különösen a tanítást és a fegyelmet. Ha alapos panasz merül fel a tanárok ellen, amelyet az igazgató nem tud elintézni, de még nem tartozik a konzisztórium elé, ő intézkedik, a tanárok közötti összeütközésekben is ő dönt.

⁵⁹ Organisationsentwurf 117–120. §.

⁶⁰ Vö. egyházkerületi jegyzőkönyvekkel, illetve Klamarik 1881: 291.

⁶¹ Vandrák 1870; Klamarik 1881: 311–316.

Az igazgatót három évre választják. Nem kötelező, de a rendtartás ajánlása szerint jó az iskolának, ha közvetlenül is részt vesz a tanításban. Feladata az iskola belső igazgatása, ő veszi fel a tanulókat (kivételes esetekben a tanári szék hozzájárulásával), figyelemmel kíséri az összes tanuló munkáját. Elvileg egyenlő a tanárokkal, akiknek azonban törvényes intézkedéseit követniük kell. Az igazgató joga és kötelessége a tanárok munkáját szemmel tartani, hibáikra figyelmeztetni őket. Ez történhet a heti tanácskozáson, de a kényesebb dolgokban négy szemközt. Ha nem tapasztal javulást, akkor a tanodai felügyelő, majd a konzisztórium igyekszik megoldani a problémát, a végső állomás pedig a pártfogói iskolai gyűlés. Ugyanezt az utat kell követniük a tanároknak is, ha az igazgatóval kerülnek ellentétbe. A belső ügyekben az igazgató határoz, a szabályzat ajánlása szerint az az ideális, ha a tanodai felügyelő az igazgatónak szabadságot ad a „tudomány és a methodika mezején”. Kettejük összeütközése esetén a közbenjáró az iskolai bizottmány vagy a közgyűlés.

Az evangélikus mintarendtartás szerint nyilvános rendes tanár csak az lehetett, aki a tanárvizsgálatot letette. A gimnáziumi rendes tanárok rangra és jogokra nézve egyenlők. A tanár – a mintaszabályzat interpretációjában – nemcsak tudós, hanem nevelő is. Ennek következtében nemcsak az a fontos, amit mond, hanem az is, ahogyan mondja, azaz a tanításban alkalmazott módszerek, illetve a személyes példaadás is. Az evangélikus mintaszabályzat az egyik legfontosabb nevelőeszköznek a tanár személyiségét tartja. Az *Entwurf*hoz hasonlóan itt is az osztályfőnök kezében összpontosul az osztály fegyelmezése, hangsúlyos szava van az általános osztályozásnál, ő érintkezik a szülőkkel, büntethet négyórás bezárásig, de testi büntetést csak az alsóbb osztályokban szabhat ki, súlyosabb esetekben az igazgató közreműködésével. A kizárásokról az iskolaszék dönt (tagjai a tanárok, elnöke az igazgató).

A tanárok közösségi testülete a tanári kar, amely heti tanácskozáson keresztül fejti ki tevékenységét. Az igazgató elnököl, a megjelenés az összes tanár számára kötelező. A gyűlések tárgya a felsőbb helyekről érkező leíratok, rendeletek stb. közlése, a teendők megbeszélése, a heti iskolai események feletti szemle, egy-egy pedagógiai vagy didaktikai kérdés megvitatása, az osztályzatok, leckerend meghatározása. A tanári tanácskozmány iskolaszékké változik át, ha fegyelmi kérdést kell tárgyalni. Döntést abszolút többséggel hoz, minden tanár szavaz, szavazategyenlőség esetén az igazgató szavazata dönt.

A dunamelléki református egyházkerület rendtartása nagyon hasonló az evangélikus mintarendtartáshoz. Egy lényeges pontban különbözik csak: az iskolaszék (amely az evangélikus pártfogói gyűléssel azonos) a tanárok szavazatképes tagjaiból, illetve a fenntartó egyházi testület *azonos számú* tagjából áll, tehát itt a tanárok súlya nem kisebb, mint a fenntartóké, igaz, az elnököt a fenntartó egyházi testület adja. Kevésbé fontos, de hasonló irányba mutat, hogy a tantárgybeosztásról és a diákok felvételéről is a tanári kar dönt.

A protestáns rendtartásokat áttekintve először egy témánk szempontjából kevésbé fontos, de mégis izgalmas tényre hívnám fel a figyelmet: a más esetekben elvetett *Entwurf* hatására. Annak ellenére, hogy az autonóm felekezetek

iskolái fordultak szembe vele a leghatározottabban, 1860 után készült rendtartásaikban világosan kimutathatók az átvételek az *Entwurf*ból. Gondoljunk csak az osztályfőnök szerepére vagy a szaktanítási rendszerre. Vannak azonban lényeges (főleg az iskola irányítására vonatkozó) különbségek is. Az *Entwurf* alá tartozó iskolákat az igazgató vezette, a protestáns felekezeteknél azonban egyértelműen az iskolaszék vagy a pártfogói iskolai gyűlés, azaz a fenntartók. Lényegében ők (illetve képviselőik) határoztak minden stratégiai kérdésben, komolyan csonkítva ezzel (az *Entwurf*hoz képest) az igazgató, a tanári kar – és így a tanárok – autonómiáját is. Nemcsak arról van szó, hogy egy távoli, közvetlenül csak nagyobb városokban jelenlévő állami felügyelet mindig kevésbé intenzív, mint a helybeli fenntartók ellenőrzése, hanem arról is, hogy a protestáns iskolákban az igazgató kisebb eséllyel határozta meg az iskola irányvonalát, mint állami kollégája. Az állami iskolákban az igazgató javaslata alapján vették fel az új tanárokat, a protestánsoknál ez a fenntartók által dominált gyűlések feladata volt, illetve ezek a gyűlések határoztak az iskola minden fontosabb külső és belső ügyében, a gyűlés elnöke (aki sohasem a középiskola igazgatója) képviselte az iskolát minden külső fórumon, és jogosult volt ellenőrizni a tanítás folyamatát is. Nagyon egyértelműen határozza meg a helyzetet az evangélikus iskolák rendtartása, amikor a fenntartókat lényegében megrendelőnek, a tanári kart pedig szolgáltatónak nevezi. Ebben a konstrukcióban az igazgató csak gyengébb lehetett, mint az állami fenntartású iskolákban.

A tanári karok, tanári értekezlet szerepében már nincs ilyen nagy különbség, mindkettő befolyása korlátozott, de döntési kompetenciájukat a protestáns iskoláknál a fenntartók és az igazgató, az *Entwurf* alapján működő iskoláknál csak az igazgató korlátozhatja. Az egyes tanárok működési szabadsága – úgy tűnik – korlátozottabb volt a protestáns iskolákban. Az óvatos fogalmazás azért indokolt, mert a rendtartásokból lényegében csak egy fontos különbség mutatható ki. Az *Entwurf* alapján szerveződő iskolákban valójában csak az igazgató felügyelte a konkrét pedagógiai munkát, és ő volt az, aki kifogásait ez ügyben megfogalmazhatta, a protestáns iskolákban viszont az igazgató mellett az iskolaszék elnöke is ellenőrizhette a tanítás módját, még akkor is, ha nem ez volt az elsődleges feladata. A tanári autonómia különbözőségének meghatározásakor azonban tudatában kell lennünk, hogy a szabályok által előírt keretek és a konkrét mindennapi mozgástér sok esetben eltérhetett egymástól, a tanár személyiségétől, szakmai potenciáljától függően is. Mindezek ellenére jól látszik, hogy az *Entwurf* meghatározta szervezeti keretek némileg nagyobb szakmai szabadságot és presztízst is adtak a tanári karnak, hiszen ők mentesültek a közvetlen laikus befolyástól, és mind közvetlen, mind közvetett feletteseik az oktatással, annak szervezésével hivatásszerűen foglalkozók közül kerültek ki. A következőkben azt mutatom be, milyen irányban változtatott ezen a helyzeten az új állami rendtartás.

A VKM 1876-ban bocsátotta ki az új középiskolai rendtartást, amely nemcsak az állami és a királyi katolikus, hanem a szerzetesrendek által fenntartott iskolákban is érvénybe lépett, és a protestáns középiskolák fenntartói is ehhez

a rendtartáshoz igyekeztek igazítani a sajátjukat.⁶² Az új általános állami szabályzat lehetőséget ad arra, hogy megvizsgáljuk, milyen jogai és kötelességei voltak egy tanárnak, mi volt a feladata és döntési kompetenciája egy igazgatónak, miben dönthetett a tanárok együttese, a tanári értekezlet. A rendtartás szövege alapján az is elemezhető, mennyire kívánta szabályozni (ha csak elvi szinten is) a tanárok tevékenységét az állam, és milyen eszközökkel igyekezett utasításának érvényt szerezni. Úgy vélem, e kérdéseken keresztül ragadható meg legjobban, mekkora szakmai autonómiát kívánt adni a tanároknak, és a rendtartásra adott reakciókon keresztül az is, hogyan vélekedtek erről az érintettek.⁶³

Az 1876-os rendtartás szerint a tanárok legfőbb kötelessége a lelkiismeretes tanítás, abban a formában és ütemben, ahogyan azt az iskolánként tartandó „módszeres tanácskozások” (a rendtartás által bevezetett speciális tanári gyűlés) meghatározták. Ha egy tanár osztályfőnök is, köteles volt a rábízott osztály tanulóinak munkáját és előmenetelét figyelemmel kísérni. Az egyes tanárok ugyan maguk feleltek az órájuk fegyelmi viszonyaiért, de minden fontosabb – a fegyelem javítását célzó – intézkedést fel kellett jegyezniük az osztálynaplóba, hogy a többi tanár is tudomást szerezhessen azokról. Ami talán még érdekesebb: minden intézkedést, amely az egész osztályt érintette, legyen az bármilyen apróság (például: valamelyik diák elültetése), az osztályfőnököknek előzetesen engedélyeznie kellett. Nagyon fontos új elem volt, hogy éves munkásságáról minden tanárnak jelentést kellett írnia. Ez lehetett szak- vagy osztályjelentés. A szakjelentés értelemszerűen az adott tantárgy tanításának módjáról és az eredményekről szólt. Ha egy tanár több tantárgyat tanított, ezek mindegyikére ki kellett tennie. Az osztályjelentésnek, amelyet az osztályfőnök írt, az osztály által elvégzett tananyag mellett a fontosabb közösségi eseményeket is tartalmaznia kellett, illetve itt nyílt arra lehetőség, hogy az osztályfőnök javaslatot tegyen mind az iskola eszközállományának fejlesztésére, mind a tanítás módjának megváltoztatására. Ezeket a jelentéseket az igazgató összesítette a minisztérium számára, de a saját jelentésével együtt az összes tanár egyéni beszámolóját is be kellett küldenie.⁶⁴

Tanulmányi és fegyelmi ügyekben a közvetlen felügyeletet az egész intézet felett az igazgató gyakorolta. Ő osztotta be az egyes tanárokat (figyelembe véve kívánságaikat), jelölte ki az osztályfőnököket, vezette a már említett módszeres tanácskozmányokat, és elnökölt az általános tanártestületi tanácskozásokon. Az igazgató volt a kapocs a tankerületi főigazgató és az iskola között, mindenféle beadvány, jelentés rajta keresztül jutott el a felsőbbséghez (a fontosabb eseményekről külön kérés nélkül is jelentenie kellett), illetve ő közölte a minisztérium rendeleteit, utasításait a tanári karral. Ellene irányuló panasz esetén a tanároknak joguk volt problémájukat közvetlenül felterjeszteni az iskolát felügyelő ható-

⁶² Vö. egyházkerületi jegyzőkönyvekkel, illetve Trefort 1877. március 4-én kelt levelével, ahol a rendtartás egy apróbb módosítására hívja fel a tartományfőnök figyelmét: PRMTKL 1877.

⁶³ Az 1876-ban kiadott rendtartást az 1888/89-es tanévben részlegesen átdolgozták, de a lényegét tekintve nem történt változás. Vö. VKM 18. jelentése, 1889: 116.

⁶⁴ Középiszkolai rendtartás 30–34, 55–57. §.

sághoz.⁶⁵ Az igazgató feladata volt továbbá a tanárok munkájának ellenőrzése. A rendtartás tanáronként havi egy óralátogatást írt elő, ezenkívül a tanév folyamán egyszer az összes diák kijavított házi dolgozatát át kellett néznie, és mulasztás vagy hiány esetén beszélnie kellett az érintett tanárral.

A tanárok közös feladata volt a rendtartás szerint „az ifjúság erkölcsi érzésének ápolása, az iskola jó szellemének megőrzése”.⁶⁶ A tanári kar dolgozta ki az iskola fegyelmi szabályzatát, gyakorolta a legsúlyosabb büntetés, az iskolából való kizárás jogát is (igaz, a minisztériumnak meg kellett a határozatot erősítenie), illetve javasolhatta a tanuló kizárását az ország összes középiskolájából.⁶⁷ Lényegében – az osztálytanári tanácskozmány és az általános tanártestületi tanácskozás útján – a tanári kar határozta meg a tanulók bizonyítványát, és azt is, ki léphetett a következő osztályba. Az iskolai módszeres tanácskozmány útján pedig (a minisztériumi előírásokat követve) a tanári kar állapította meg az egyes tantárgyak tanításának mikéntjét is. Az iskola és a szülők közötti legfőbb kapcsolattartó a rendtartás alapján az igazgató volt. Nála kellett jelentkeznie a szülőknek gyermekük beiratkozásakor, illetve neki kellett bejelenteni a kijelölt gyám személyét, ha a szülő nem az iskola székhelyén lakott. Fontosabb talán, hogy az igazgatónak joga volt a helyzet megváltoztatását követelni, ha a gondviselő befolyását elégtelennek vagy károsnak látta.⁶⁸ A rendtartás a szülők kötelességévé is tette, hogy gyermekeik az iskola fegyelmi szabályzatát és a jó erkölcsöt viselkedésükkel ne sértsék.

Talán a rendtartás rövid ismertetéséből is kitűnik, hogy az éves ügymenet szabályozása során az állam milyen finom fegyelmező hálót szőtt az egyes tanárok köré, igyekezve ott korlátozni az autonómiájukat, ahol addig a legnagyobb volt: az osztálytermekben. A fentiekben ismertetett szabályzások mind az egyes tanárok szakmai autonómiájának korlátozását hozták magukkal. Nem biztos, hogy ez önmagában negatív folyamatként értékelhető – még a tanárok szempontjából sem –, hiszen a tanítás színvonalának emelkedéséhez és modernizálódásához is vezetett (és nyilvánvaló, hogy ez *is* szerepelt a kormányzat céljai közt), de mindenképpen csökkentette a tanárság szakmai mozgásterét.

A tanárok munkájuk során nagymértékben ki voltak szolgáltatva az igazgatónak. Ennek ellenére a tanári karnak egészében nem elhanyagolható kollektív jogai voltak, hiszen formálisan mind a legfontosabb fegyelmi kérdésekben, mind a tanulmányi előmenetel meghatározásakor a tanári közösség együttesen döntött, és nem – pusztán javaslataik alapján – az igazgató. Ezek a döntési jogosítványok, legyenek bármilyen jelképesek is (mint ahogy az is, hogy az év végi bizonyítványokat az osztályfőnök és az igazgató írta alá), mégiscsak korlátozták az igazgatót, és a tanári kar egészének (és ezen keresztül egyes tagjainak is) presztízst biztosítottak. Az 1876-os rendtartás elvette az igazgatónak a tanári kar döntéseire vonatkozó felülbírálati jogát – amely az *Entwurf*-ban megvolt –, és azt

⁶⁵ Középiskolai rendtartás 24–26, 35, 58. §.

⁶⁶ Középiskolai rendtartás 16. §.

⁶⁷ Középiskolai rendtartás 18–19. §.

⁶⁸ Középiskolai rendtartás 12. §.

csak egy 1897-es miniszteri utasítás adta vissza.⁶⁹ Az új rendtartás ugyan jócskán megnövelte az állam rálátását és befolyását a tanítás folyamatára (legalábbis ezt célozta), de az állam hatalmát nem tette kizárólagossá.

A rendtartás a szülőknek kevés lehetőséget biztosított az iskola működésének befolyásolására. Elsődleges beszélgetőpartnerük az igazgató volt. Növekvő fontosságukat jelzi, hogy – igaz, még befolyásolási jog nélkül – feladatukká tették az iskola munkájának segítését. Érdekes, hogy ezt a viszonylag csekély szerepet is túlzásnak (és illuzórikusnak) tartották a tanárok, ami arra utal, hogy viszonyukat a szülőkkel nem látták igazán harmonikusnak.

Annak ellenére, hogy a középiskolai tanárok kifejezetten üdvözölték a rendtartás megjelenését, nem titkolták, hogy rengeteg hibát találtak benne. A javítás érdekében az OKTE tagjai az 1876/77-es tanévben többször összegyűltek Budapesten, a vidéki tanári karok és tagtársak pedig írásban fejtették ki a véleményüket. A több hónapos munka végeredménye lett az *Emlékirat a középiskolai rendtartás ügyében*, mely nyomtatásban is megjelent.⁷⁰ Bevezetőjében az egyesület kettős módon alapozta meg a jogcímét arra, hogy komolyan veendő véleményt nyilvánítson a rendtartás ügyében. Egyrészt az országosságra (az OKTE 1867-től országos egyesületként működött), tehát arra hivatkozik, hogy a középiskolai tanárság egészét (vagy legalábbis nagy részét) képviseli, másrészt arra, hogy a tanárok a „gyakorlat” emberei, és így a rendtartásnak olyan hibáit láthatják meg, melyek a jobbára elméleti irányultságú minisztériumi tisztviselők számára rejtve maradnak. A sok gyakorlati hozzászólás mellett (tanévkezdet, beiratkozás módja, felvételi vizsgálatok díja) kritikájukat leginkább a fegyelmi kérdésekkel, a módszertani értekezletekkel és a tanári beszámolókkal kapcsolatban fogalmazták meg. Úgy tűnik, hogy a háttérben mind a három (mint látni fogjuk, részben összefüggő) kérdés esetén a tanári autonómia és az állami beavatkozás ellentéte figyelhető meg.⁷¹ A fegyelmi kérdések szabályozásánál két hibát emeltek ki a tanárok. Az egyik, hogy az új rendtartás nagy szerepet szánt a szülőknek és a családnak, fegyelmezést csak rossz magaviselet esetén engedélyezett, a szorgalom javítása érdekében nem. A másik, hogy az iskolából való kizárást a minisztériumnak jóvá kellett hagynia. Mindkét esetben a tanárok és az iskola jogkörének valamiféle korlátozásáról van szó, illetve arról, hogy adott iskolai helyzeteket már nem kizárólag a tanárok határozták meg, hanem a szülők, illetve a minisztérium is. Ez szerintük egyértelműen a tanári kar autonómiájának korlátozásával és bizonyos fokú presztízsvesztéssel jár együtt. A szülők bevonását célzó paragrafusoknál csak

⁶⁹ VKM 1897. évi 37.560. sz. utasítás.

⁷⁰ Emlékirat a középiskolai rendtartás ügyében. *Közlöny* 1876/77. (10.) 20. 617–630.

⁷¹ Ezt alátámasztja a rendtartásról szóló vita menete is. Vö. Névy László: A középiskolai rendtartásról. *Közlöny* 1876/77. (10.) 1–2. 1–8; uő: A fegyelmi büntetésekről. *Közlöny* 1876/77. (10.) 5. 129–134; Az OKTE összes ülése a középiskolai rendtartás tárgyalására dec. 12-én. *Közlöny* 1876/77. (10.) 8. 253–254; A középiskolai rendtartás tárgyalása. *Közlöny* 1876/77. (10.) 9. 257–259; Óry: A tárgyalás végén. *Közlöny* 1876/77. (10.) 11. 321–323; Összes ülés jan. 30. *Közlöny* 1876/77. (10.) 11. 347.

szkepticizmusukat fogalmazták meg, de a diákok eltávolításával kapcsolatban félelmüket egyértelműen ki is fejezték. Ennek megfelelően az OKTE-javaslatban csak a tanári kar döntene az iskolából való kizárásról, a minisztérium azt csak *tudomásul* veheti.

Az állami beavatkozás fő eszközei a tanárok szemében a módszertani értekezletek, a szaktanári, osztályfőnöki és az – ezek alapján is készülő – igazgatói jelentések voltak. A kötelező módszertani értekezletek, melyek menetét a középiskolai rendtartás szabályozta, új, a minisztérium által preferált pedagógiai elvek és módszerek bevezetését célozták, a különböző jelentések pedig ezek számonkérését szolgálták (volna). A módszertani értekezleteket és céljukat csak óvatos fenntartással kezelték a középiskolai tanárok, a részletes jelentéseket viszont egyértelműen feleslegesnek ítélték, és jelezték, hogy az ilyen mértékű ellenőrzéssel a minisztérium túllő a célon, és csak a bürokráciát erősíti meg az iskolákban. Az eredmény ráadásul – már csak mennyiségénél fogva is – feldolgozhatatlan. Az ellenőrzést mást módon kell megoldani – mondták.⁷² Látható, hogy a tanárság a szabadságát védelmezte az állammal, az általa gyakorolt hatalommal szemben. A cél az egyéni szakmai autonómia megtartása volt, amit a tanárok hivatássá válásának egyik fontos attribútumaként fog fel a szakirodalom.⁷³ Az egyéni és közösségi autonómia, az egyéni és közösségi presztízs (a kettő elég szorosan összefügg) egyaránt megvédendő a tanárok szemében, s azt, hogy védelemre is szorulnak, jól mutatja, hogy már a szülők szerepére való enyhe rendtartási utalás is ellenreakciót váltott ki belőlük.

Az OKTE érzékenysége nem volt megalapozatlan, hiszen nem a rendtartás volt az első és utolsó kormányzati próbálkozás a tanári szakmai autonómia csökkentésére, a tanítás módjának állami ellenőrzésére. A VKM már 1872-ben – az óklasszikai nyelvek területén elért rossz eredmények miatt – módszertani tanácskozások tartását írta elő, hátha így a tanárok egymást tanítva fejlődnek, illetve legalább egységesülnek az egyes iskolákon belül követett módszerek.⁷⁴ Az 1875-ben átalakított Országos Közoktatási Tanács új feladatai is ebbe az irányba mutattak. A törvényjavaslatok és rendeletek véleményezése (azaz egyfajta tanácsadói szerep) mellett a közoktatási tanács feladatai közé tartozott „az iskolai oktatás tudományos és methodikus részének, nevezetesen a középiskolai és tanítóképezdei tanártestületek, továbbá a tankerületi és járási tanítótestületek tanácskozmányainak és eljárásának figyelemmel tartása és irányzása”.⁷⁵ Az 1876-os rendtartás tehát csak megerősítette a létező tendenciát, illetve a gyakorlatban is szabályozta a kormányzati szándékot. A felmerülő nehézségeket jól mutatja, hogy már a rendtartás kihirdetését követő évben megszületett az említett módszeres tanácskozások megtartását számon kérő rendelet, mely szerint a tanári karok többsége vagy egyáltalán nem, vagy nem elég alaposan tesz

⁷² Emlékirat a középiskolai rendtartás ügyében. *Közlöny* 1876/77. (10.) 20. 629.

⁷³ Tenorth 1996: 295.

⁷⁴ VKM 1872. évi jelentése, 1874: 70–71.

⁷⁵ 1875. A magyar közoktatási tanács alapítása, 3. §; VKM 5. jelentése, 1876: 289.

eleget a miniszteri előírásnak. Trefort miniszter ezért a rendtartás erre vonatkozó 26. §-át részletesen kifejtette, előírva, hogy pontosan milyen formában számoljanak be az iskolák a tanítás módjáról.⁷⁶ A reáliskolai érettségi vizsgálatokra kiküldött biztosok számára kiadott utasításokban is szerepelt, hogy jelentésükben térjenek ki a tanítás színvonalára, illetve az intézet és a tanári kar általános állapotára. Ez szintén a minisztérium információs forrásait és interveniálási képességét erősítette. Egy 1879-es rendelet pedig a középiskolai tanárok véglegesítését is a módszertani tanácskozmányok alapján meghatározandó szakmai fejlődésükhöz kötötte, megerősítve és pótlólagos funkcióval felruházva az állam által bevezetett értekezletet.⁷⁷ 1882-ben pedig (a modern nyelvek tanításában észlelt hiányosságok miatt) a reáliskolai tanárok képzettségi fokáról és módszeréről várt el jelentést a miniszter a tankerületi főigazgatóktól.⁷⁸

A tanárok munkájának állami kontrollja, illetve az erre irányuló szándék tehát folyamatosan jelen volt a vizsgált korszakban. Mértéke azonban – nem függetlenül a tanári kompetencia hangoztatásától – változott. A középiskolai törvény elfogadása után például a kizárólagosan állami fenntartású iskolákban is lehetőség nyílt helyi tantervek kidolgozására, ami egyértelműen a tanári karok szakmai autonómiájának erősödését jelezte.⁷⁹

A rendtartás és a minisztériumi rendeletek szándéka világos: szoros, a tanárok pedagógiai munkájára is kiterjedő szabályozást kívántak kialakítani. A cél nyilvánvalóan nem pusztán az állam hatalmának kiterjesztése, hanem az oktatás színvonalának növelése is volt. Az, hogy ennek ellenére komoly ellenállásba ütközött (hiszen nemcsak a petíció tekinthető annak, hanem a tanácskozmányok szabotálása is) mutatja, hogy létezett egyfajta tanári szakmai öntudat, mely nem szívesen fogadta az ilyen típusú korlátozást. A tanárképzés és a középiskolai törvény körüli vita azt is kétségtelenné tette, hogy a tiltakozás nem a szakmai számonkérésnek szólt, hanem a szakmai autonómia korlátozásának. A „birkózás” még jó ideig eltartott, de végül a tanárok „sikerével” zárult, hiszen az 1890-es években csökkent jelentésadási kötelezettségük.⁸⁰

* * *

Azt gondolom, hogy a középiskolai tanárság történetének fenti szempontok alapján történő elemzése vitathatatlanul megmutatta, hogy esetükben a profeszionalizáció folyamata megfigyelhető. Kialakult egy lényegében mindenki számára kötelező, államilag szabályozott képzési és képesítési rendszer, és a tanári vizsgában helyet kapott a tanítás speciális tudománya, a pedagógia is. Az, hogy a tanárok képzési és képesítési rendszere a korszakban (és máig is) állandó viták

⁷⁶ VKM 1877. évi 2.757. sz. rendelet.

⁷⁷ VKM 1879. évi 30.290. sz. rendelet.

⁷⁸ VKM 1882. évi 2.891. sz. rendelet.

⁷⁹ VKM 16. jelentése, 1887: 106.

⁸⁰ Kemény 1896: 23–24.

tárgya, nem változtat ezen. Az Országos Középtanodai, majd később Középiskolai Tanáregylet folyóiratának elemzése megmutatta, hogy a 19. század utolsó harmadára kialakult (egy nyilván nem kőbe vésett) tanári szakmai etika, kialakításra került az „ideális tanár” képe, melynek egyik fontos célja a tanárok által végzett munka társadalmi hasznosságának bizonyítása volt. A szakmai autonómia léte és az annak védelmében tett lépések is igazolják azt, hogy a középiskolai tanárság korszakunkban úton volt a hivatássá válás felé. A középiskolai tanárok társadalmi és gazdasági pozíciójának folyamatos javulása a korszakon belül pedig arra utal, hogy a fent elemzett professzionalizációs folyamatok eredményei a társadalmi presztízs emelkedésében is lecsapódtak.

Az is világosan látszik, hogy (a nemzetközi szakirodalom alapján nem meglepő módon) a professzionalizáció kontinentális modellje írja le legjobban a magyarországi folyamatokat. Azaz az államnak sokkal nagyobb (kiemelkedő) szerepe volt az egyes foglalkozások hivatássá válásban, mint ahogy azt a klasszikus, angolszász professzionalizációs elméletek feltételezték. Ha korabeli német folyamatokkal hasonlítjuk össze a magyarországi változásokat, akkor a magyar középiskolai tanárság professzionalizációjában kitűnik az egyházak sajátos szerepe is. Az egyházi jelenlét egyrészt fékezte a professzionalizációt, hiszen nehezítette a papi-lelkészi és a tanári szerep kettéválását, és mint láttuk, korszakunkban sokáig lassította-nehezítette az általános tanárképzés és a tanári képesítés kialakulását is. Másrészt azonban úgy tűnik, hogy az államtól független és az oktatási rendszerben komoly súlyt képviselő egyházak léte növelte a tanárok szakmai autonómiájának kereteit, a két „hatalmi központ” törekvései kölcsönösen korlátozták egymást, és ennek nyertesei a középiskolai tanárok lettek. Ez az autonómia természetesen csak viszonylagos, az állam sok tekintetben kezdeményező szerepét a professzionalizációban nem érinti.

Mit látunk ebből a folyamatból, ha Wilensky „ötlépcsős szemüvegén” keresztül szemléljük azt? Az első lépcső a hasonló területen végzett tevékenységek egy foglalkozássá való összeolvasztása. A középiskolai tanárság esetében egyrészt ez már a 16. században megtörtént, amikor a népiskola és a gimnázium világosan elvált egymástól, másrészt azonban a lelkészi és a tanári tevékenység szoros összekapcsolódása a 19. század közepéig megnehezíti az egyértelmű állásfoglalást ebben a kérdésben. Az időben következő lépés Wilensky-nél a speciális képzés kialakulása. Ez a 17. században a collegium repentinumokkal kialakult, igaz, kötelezővé válása a 19. század végéig elhúzódott. A harmadik lépés a szakmai egyesület megalakulása. Az Országos Középiskolai Tanáregyesület némi előzmények után 1867-ben alakult meg, a szokásos mintáknak ellentmondva rögtön országos egyesületként (a jogelőd Budapesti Tanáregylet csak hatósági kényszer miatt mondott le az „országosság igényéről”), és a csak a 20. században alakultak meg az életképes konkurens egyesületek.⁸¹ A negyedik lépés a diploma és

⁸¹ Országos Református Tanáregyesület 1902, Országos Evangélikus Tanáregylet 1907, Katolikus Középiskolai Tanáregyesület 1908, Magyar Középiskolai Tanárok Országos Nemzeti Szövetsége 1919. Az OKTE megalakulásáról részletesen lásd Keller 2006.

a képzési rendszer kialakulása az 1883-as középiskolai törvénnyel történt meg. A befejező lépés a professzióvá válás útján Wilensky szerint a formális szakmai etika kialakulása. A vizsgált korszakban ugyan komoly diskurzus folyt arról, hogy milyen is a jó tanár, de ezeknek a gondolatoknak formális etikává alakítása nem történt meg. A középiskolai tanárság tehát Wilensky szempontrendszere szerint nem vált hivatássá a 19. században Magyarországon az utolsó lépés elmaradása miatt.

Azt hiszem, hogy két eltérő megközelítésű elemzés összevetésekor jól kirajzolódnak azok a területek és folyamatok, amelyek Wilensky elméleti keretével nem, vagy csak pontatlanul ragadhatóak meg a magyarországi középiskolai tanárság professzionalizációját vizsgálva. Először is egymásutánosság helyett sokkal inkább párhuzamosság fedezhető fel a szakmai egyesület megalakulása, a képzés és a diploma kialakulása tekintetében, másodsor (és ez talán a fontosabb) sem az állam, sem az egyházak szerepe nem – vagy csak nehezen – értelmezhető az általa felvázolt elméleti keretben, ami pedig esetünkben kiemelten fontos szempont. Szintén hiányosságnak tartom a szocioökonómiai státus elemzésének elmaradását Wilensky-nél. Egyrészt azért, mert egy foglalkozás vagy hivatás tagjainak viselkedését a szorosan vett szakmai szempontok mellett a társadalmi megbecsültség és az anyagi helyzet is befolyásolja, másrészt a professzióvá válás *elméletileg* (a különböző kiváltságok megszerzése miatt) együtt jár a társadalmi és gazdasági pozíció javulásával. Ennek vizsgálata rávilágíthat a professzionalizációs folyamat ellentmondásosságára is. Természetesen rengeteg olyan szempont jelenik meg Wilensky-nél, melyek nagyon fontosak a professzionalizáció folyamatának elemzésekor. Egyértelmű azonban, hogy ahhoz, hogy Wilensky klasszikus cikke egy társadalomtörténeti, egészen pontosan társadalomtudományos történetírás alapja lehessen, historizálni kellene azt, illetve transzponálni a (közép-)kelet-európai viszonyokra. Ennek hiányában az ötlépcsős modell eredeti formájában nem alkalmas arra, hogy a 19. századi Magyarország (és általában a kontinentális Európa) professzionalizációjának történetét elemezni lehessen vele. A klasszikus professzionalizációs elméletek (köztük Wilensky) módosítását a német történettudomány már az 1980-as évektől elvégezte. A nemrég megjelent, a porosz és a magyar középiskolai tanárok professzionalizációját összehasonlító monográfiában is ezekre a munkákra támaszkodtam.⁸²

⁸² Legújabbban, összefoglalóan lásd Siegrist 2004. A professzionalizációs elméletek történettudományi hasznosíthatóságáról lásd Keller 2010: 11–30.

FORRÁSOK

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (PRMTKL)

PRMTKL 1877: Magyarországi tartományfőnökség levéltára, iktatott levelezések/VKM/1877. Trefort Ágost 1877. március 4-én kelt levele.

Közlöny: Országos Középkolai Tanáregyesület Közlönye, 1873–1880.

Egyházkerületi jegyzőkönyvek

A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület 1876. és 1877. évi közgyűlésének jegyzőkönyve.

A tiszáninneri ev. ref. egyházkerület 1876. évi őszi közgyűlésének jegyzőkönyve.

A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1878. június 15-től Budapesten tartott gyűlésének jegyzőkönyve.

Értesítő 1877: *Értesítő a budapesti Református Főgimnáziumról az 1876/77. tanévben*. Szerk.: Vámosy Mihály. Budapest.

Középkolai rendtartás: A VKM 1876. évi 12.787. sz. rendelete a középkolák rendtartásáról.

OTKE 1880: *Az országos középtanodai tanár-egylet központi választmányának javaslata a középkolai igazgatók és tanárok hivatalbeli kötelességeinek jogi és fegyelmi ügyeinek rendezésére*. OKTE, Budapest.

Törvényjavaslat 1892: Törvényjavaslat az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról. In: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés képviselőházának irományai* 1. kötet. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 11–148.

VKM 1–27. jelentése 1871–1898: A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 1–27. jelentése. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Pest – Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balanyi György – Bíró Imre – Bíró Vencel – Tomek Vince 1943: *A magyar piarista rendtartomány története*. Magyar Kegyeztanítórend, Budapest.

Horánszky Nándor (s. a. r.) 1990: *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve – Organisationsentwurf*. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.

Keller Márkus 2006: „...mentől előbb s mentől nagyobb súlylyal bírjunk mi magunk”. Az Országos Középtanodai Tanáregylet megalakulása és első évei. In: Kóvér György (szerk.): *Zsombékok. Középszintű és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Századvég, Budapest, 647–671.

Keller Márkus 2010: *A tanárok helye. A középkolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. L'Harmattan – 1956-os Intézet, Budapest.

- Kemény, Franz 1896: *Die Mittelschulen Ungarns. Geschichte Verwaltung-Organisation-Statistik*. Carl Stämpfel, Pozsony.
- Klamarik János 1881: *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása. Törvényeink, szabályzataink, rendeleteink, utasításaink s a fennálló gyakorlat alapján*. Eggenberger, Budapest.
- Kovács I. Gábor 1978: Az értelmiségi keresetek változása (1920–1975). In: Huszár Tibor: *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Kossuth, Budapest, 227–259.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2006: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalom-történeti tanulmányok*. Századvég, Budapest, 417–506.
- Ladányi Andor 2008: *A középiskolai tanárképzés története*. Új Mandátum, Budapest.
- Láng Lajos 1887: *A közép oktatás hazánkban (1867–1886)*. MTA, Budapest.
- Mann Miklós 2004: Középiskolai tanárok és képzésük a 19. század második felében. *Iskolakultúra* (14.) 6–7. 166–170.
- Mazsu János 1980: A szellemi foglalkozásuk jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus időszakában. In: Fehér András (szerk.): *Magyar történeti tanulmányok*. 13. KLTE, Debrecen, 5–55.
- Mészáros István (szerk.) 1981: *Ratio Educationis*. Akadémiai, Budapest.
- Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948. Általánosan képző középiskolák*. Akadémiai, Budapest.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla 1999: *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris, Budapest.
- Németh András 2000: A katolikus tanárképzés történetéből. *Vigilia* (65.) 5. 328–331.
- Németh András 2002: *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés*. Osiris, Budapest.
- Rombauer Emil 1908: *Az 1883. XXX. törvényzikk hatása középiskoláink fejlődésére*. K. n., Budapest.
- Siegrist, Hannes 1988: Bürgerliche Berufe. Die Professionen und das Bürgertum. In: Uő. (Hrsg.): *Bürgerliche Berufe. Zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 11–48.
- Siegrist, Hannes 2004: The Professions in Nineteenth-Century Europe. In: Kaelble, Hartmut (ed.): *The European Way. European Societies during the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Berghahn Books, New York – Oxford, 68–88.
- Tenorth, Heinz-Elmar 1996: Die professionelle Konstruktion der Schule. Historische Ambivalenz eines Autonomisierungsprozesses. In: Leschinsky, Achim (Hrsg.): *Die Institutionalisierung von Lehren und Lernen. Beiträge zu einer Theorie der Schule*. Beltz, Weinheim – Basel, 285–298.
- Vandrák András 1870: *Magyarhoni evangélikus gymnasiumok szervezése*. K. n., h. n.
- Wilensky, Harold L. 1964: The Professionalization of Everyone? *American Journal of Sociology* (70.) 2. 137–158.

Cieger András

A politikus mint hivatás a 19. századi Magyarországon?

Mennyiben tekinthető a politikusi tevékenység önálló szakmának, sőt hivatásnak? Alkalmazhatók-e és ha igen, miként a közügyeket országos szinten irányító politikusokra a professzionalizációs teóriák kategóriái?¹ A kérdéseket nem pusztán elméleti felvetéseknek szánjuk. Általuk a 19. századi magyar politika működésében bekövetkező változásokról kívánunk többet megtudni.

A „HIVATÁSOS POLITIKUS” FOGALMÁRÓL

A legnagyobb hatású koncepció kétségtelenül Max Weberé. 1919-ben elmondott híres előadása szerint mindnyájan *alkalmi politikusok* vagyunk azokban a pillanatokban, amikor például elmegyünk választani vagy éppen részt veszünk egy tiltakozó nagygyűlésen. A *mellékfoglalkozású politikusok* csoportját azok alkotják, akik csak időlegesen, de elkötelezetten szolgálják pártjuk ügyét, ugyanakkor nem űzik a politikát foglalkozásszerűen és alapvetően nem a belőle származó jövedelemből élnek.² Weber közéjük sorolja a pártaktivistákat és – ma már talán meglepően – az országgyűlési képviselők zömét is. A politika világának legbelső köréhez a *hivatásos politikusok két típusa* tartozik: a szent „ügyet” szolgáló, magánvagyonából a politikára áldozni képes, független, politikáért élő elhivatott politikus, illetve a politikát tartós bevételi forrásnak és foglalkozásnak tekintő, pártérdekek mentén cselekvő professzionális politikus. A koncepció szerint a hivatásos politikus „archaikus” típusát a 20. század elején váltja fel a modern korra jellemző második típus, amelybe például a párthivatalnokok, a közigazgatás politikai kinevezettjei, illetve a valamely politikai erő (vagy vezér) mellett elkötelezett politizáló újságírók és ügyvédek sorolhatók be.

Weberre hivatkozva a szakirodalom a modern és professzionális politikus típusának a megjelenését szinte kizárólag két tényezőhöz köti: a pártelvű politizáláshoz és a politikusi munkából szerezhető tartós bevételi forrásokhoz. Nem kívánjuk vitatni e két tényező jelentőségét, de úgy véljük, hogy csupán e két jelenség segítségével meglehetősen nehéz leírni a tényleges folyamatokat. Az is bizonyíték erre, hogy a 19–20. századi magyar országgyűlési képviselők szociológiai hátterét és politikai karrierjét legújabbán vizsgáló Ilonszki Gabriella

¹ Wilensky 1964; Szívós: 2009: 179–183; Keller 2010: 17–30.

² Weber 1998 [1919].

is csak körülményesen jutott túl ezen a problémán. Weber kategóriáit kiegészítette ugyan a nemzetközi politikaelit-kutatás által meghatározott politikustípusokkal és elemzési szempontokkal, mégis csak túlzottan általános végkövetkeztetéseket tehetett, jóllehet több ezer magyar honatya adatainak a statisztikai elemzését végezte el kutatócsoportjával. Ilonszki szerint a megkésett demokratizálódás (az általános választójog sokáig halogatott bevezetése) és a lassú pártosodás következtében a modern politikus tömegesen nálunk csak 1990 után jelent meg, ám máris megkérdőjeleződik „uralma”, teljesítménye, szaktudása, egyéni szerepe a képviselet posztmodern világában.³ 1945 előtt „az elitcsoportok igyekeztek lezárni a társadalmi modernizáció csatornáit is. A képviselők foglalkozásában, képzettségében döntően nem a modernitás útját járta. [sic!] Nem lett szakértő: az elithez kötődő jogász végzettségűek alkották többségét.” A „politikai vállalkozókkal körülölelt notabilitások dominanciáján csak lassan tudott enyhíteni a pártfunkcionáriusok, majd a hivatásos politikus megjelenése”.⁴

Ilonszki tehát, a nemzetközi kutatás kategóriáiból kiindulva,⁵ úgy véli, hogy szűkebb korszakunk, a dualizmus parlamentjét – az európai trendektől eltérően – a korszak egészében a *notabilitások* (azaz a földbirtokon és a nemesi rangon alapuló tradicionális elit tagjai), illetve kisebb részben a *politikai vállalkozók* uralták. Így például azok az ügyvéd-képviselők, akik ugyan nem büszkélkedhettek jelentős vagyonnal vagy patinás családnévvel, ám befolyásukat és megélhetésüket mégis biztosítani tudták azáltal, hogy kiterjedt kapcsolatrendszerrel építettek ki és mozgattak, esetenként politikai fordulatok árán.

Véleményünk szerint a modernizációs kritériumok merev alkalmazása több fontos – ám nehezen mérhető – változást takar el. A megkésett tézise bizonyos megszorítások mellett lehet akár igaz is a magyar politikai elitet illetően, ám a politizálás hivatásosodásának hazai folyamatairól nem sokat árul el. Márpedig a 19. század a modern polgári jogállam és parlamentarizmus kiépülésének, a tömegnyilvánosság kialakulásának és az új hatalomgyakorlási technikák kifejlődésének a korszaka. Nagy biztonsággal feltételezhetjük tehát, hogy e folyamatok a politikai kultúra és benne a politikusi tevékenység fokozatos átalakulását eredményezik Magyarországon is. A politikusi szerep – igaz, korántsem egyöntetű és egyirányú, de mégis létező – lassú átformálódását nem annyira a statisztikai vizsgálat, mint inkább például a diskurzuselemzés mutathatja ki.

Kari Palonen immár magyarul is olvasható izgalmas könyvében francia, angol és német szövegek elemzésével azt mutatja be, milyen fogalmi változásokon ment keresztül a *politika* kifejezés, nagyjából a 19. század közepe óta. Munkája természetesen részletesen foglalkozik azzal is, hogy koronként, országonként és pártállás szerint mit értettek az emberek (pontosabban az újságírók, tudósok, politikusok) a politikus, sőt a *hivatásos politikus* szavak alatt. Palonen úgy látja, hogy a demokratizálódás folyamata (választójog kiterjesztése, tömegpolitika) és

³ Ilonszki 2005.

⁴ Ilonszki 2009: 43–46, 146 (itt található az idézet).

⁵ Cotta – Best 2000: 523–525.

a pártalapú politizálás kiépülése az 1870–1880-as években kezdi éreztetni a hatását a fogalomhasználatban. Jóllehet az európai diskurzusban is viszonylag korán megjelennek azok az aggódó hangok, amelyek arra a veszélyre figyelmeztetnek, hogy a politika szakmává és ezáltal túlzottan belterjessé válhat, így a közügyek intézése könnyen egy szűk, a közérdek helyett saját magánérdekeit képviselő csoport kezébe csúszhat át, mégis az amerikai politikai életben figyelhető meg a leghamarabb és legteljesebb formájában a politikus szó jelentésváltozása. Palonen James Bryce megállapítását idézi, aki szerint az Amerikai Egyesült Államok demokráciájában „a politika fáradságos foglalkozássá vált, akárcsak az ügyvédi hivatás, a tőzsdei ügynökösök, a divatáru-kereskedelem vagy az árucsomogolás”.⁶ Bryce ezért megkülönböztette a politikáért és a politikából élő közéleti szereplők kategóriáját (Weber ezt veszi és alakítja át 1919-ben), illetve a politikaformálók külső és belső körét. Ez utóbbi népes táborba a politikát foglalkozás-szerűen űző személyek tartoznak, akiket további hat alcsoportba osztott.⁷

Palonen szerint a fokozatosan Nyugat-Európára is jellemzővé váló változás a gentleman-stílusú politika végét jelentette. Azaz a politikus egyre inkább felszabadul az időtlen eszmék és a politikán túli követelmények (például a közjó önzetlen szolgálatának) kényszere alól, és egy választástól választásig szervezeten működő politikai gépezet rövidtávú céljainak a szolgálatába szegődik.⁸ Leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk, hogy mire elérkezünk a 20. század küszöbére, az országok sorsát maroknyi államférfi helyett már pártpolitikusok hada irányítja. A modern politika eme természeteszerű következménye azonban sok kortárs számára a politizálás leértékelődéseként, a politikusi munka presztízscsökkenéseként, illetve egyfajta morális romlásként jelent meg.

Mi magunk nem végezhetünk kiterjedt és szisztematikus diskurzus kutatást: alábbi megállapításainkat az MTA Nyelvtudományi Intézete által összeállított Magyar Történeti Korpuszban, valamint az 1854 és 1921 között megjelent népszerű családi hetilap, a *Vasárnapi Ujság* digitalizált változatában való böngészésünkre, illetve néhány más kiadvány áttanulmányozására alapítjuk. A politikus kifejezésre (ragozott alakban is) a Magyar Történeti Korpusz keresője 959 találatot adott, a *Vasárnapi Ujság*ban ez a szó – szintén nem túl gyakran – 541 alkalommal fordult elő. Csak összehasonlításképpen: az író 5309, az ügyvéd 3209 és az újságíró-hírlapíró kategória 1026 találattal szerepelt a lapban.⁹

A tudományos elemzéseket és az egykorú hazai szóhasználatot fogalmi sokféleség jellemzi. Az etimológiai kutatások szerint a politikus szó a manapság használt főnévi jelentésében 1751-ben bukkant fel a magyar nyelvben. Sokáig megmaradt azonban az eredetileg az uralkodók környezetében működő tanácsadók jellemzésére használt melléknévi változat is, ami utal az önállósuló politikusi

⁶ Palonen 2009: 77.

⁷ Bryce 1888: 386–402. (The Politicians.)

⁸ Palonen 2009: 75–78, 83–85.

⁹ Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpusza / Magyar Történeti Korpusz: http://www.nyttud.hu/hhc/Vasarnapi_Ujsag_1854-1921. Arcanum Adatbázis Kft. 2008. (Blu-ray lemez.)

tevékenység ambivalens megítélésére: udvarias, ravaszkodó.¹⁰ A *Vasárnapi Ujság* hasábjain többször megjelenik az a toposz is, miszerint ősi alkotmányos tudatának köszönhetően a magyar egy politikus nép, ugyanis nálunk mindenki előszeretettel magyarázza a közélet aktuális történéseit. Jókai Mór igen hamar (1856 táján) meg is alkotja élclapjában a *Politikus Csizmadia* figuráját (alakja már a 18. század óta ismert volt), aki egyszerű polgárként, kvázi alkalmi politikusként hosszú évtizedeken át kisebb-nagyobb tréfás bölcselkedéseket fűz a napi eseményekhez. 1884-ben Reviczky Gyula *Politikus nemzet* című költeményében ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy az effajta felületes, valódi szakértelem nélküli politizálás, amely egyaránt jellemző a képviselőház falain kívül és belül, mennyire haszontalan és káros.¹¹ A *politikus kádár* szerzője, Rudnyánszky Gyula pedig egyenesen úgy látta a politizálást, mint amely lerombolja a magasztos értékeket (a család- és munkaszeretetet, a vallásosságot) és örületbe kergeti művelőjét.¹²

Az oktatási kérdésekkel foglalkozó akadémikus honatyáról azt olvashatjuk a családi lapban 1878-ban, hogy „[n]em politikus. A politikára sem elég szenvedélye, sem megfelelő szaktudománya nincs”, holott Molnár Aladár közel tíz évig politizált a képviselőházban és korábban osztálytanácsos volt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban.¹³ Három évtizeddel később – mintegy az előző gondolatot folytatva – a következő fejtegetésre bukkanhatunk:

„[A] jó politikus és a jó képviselő fogalma nem egészen azonos. A kiváló politikus és a jó képviselő között a viszony körülbelül az, ami egy tudomány fejlesztői, úttörői, művelői és hűséges, megbízható szolgálói között. [...] A politikussághoz speciális talentum vagy genie szükséges, a jó képviselőséghez a polgári képességek s erények kiváló fejlettsége. Értelmieké és jellembelieké egyaránt.”¹⁴

A mi olvasatunkban e mondatok értelme így hangzik: a hivatásos politikus birtokában van egy olyan tehetségből, ösztönökből táplálkozó képességnek, amely egyik tudomány szempontjai szerint sem megítélhető; jellemének és közéleti magatartásának a minősége pedig jelentősen különbözhet környezetétől. Ők egy elkülönülő csoportot alkotnak a (mellékfoglalkozású) képviselők tömegében. Valószínűleg erről a belső körről van szó abban az általános kijelentésben is, amely szerint „amint tudjuk, a hivatásos politikus oly művész, ki nem a maga, hanem a társadalom jóllétén fáradozik”.¹⁵ Ugyanakkor megmarad, sőt úgy gyanítjuk, hogy erősödik az a felfogás, amely a hivatás szót – esetenként negatív felhanggal – a kenyérkereset értelemében használja.¹⁶

¹⁰ Benkő (főszerk.) 1976: 244.

¹¹ Reviczky 2007 [1884]: 449–451.

¹² Rudnyánszky 1886.

¹³ *Vasárnapi Ujság* 1878. 45. 714.

¹⁴ *Vasárnapi Ujság* 1910. 13. 273.

¹⁵ *Vasárnapi Ujság* 1903. 26. 419.

¹⁶ Lásd például Ady 1977 [1910].

A szűrőpróbaszerű vizsgálat számunkra azt jelzi, hogy ha számsorokkal nem is tudjuk kimutatni, fogalmi szinten már lezajlik a hivatásosodást jelző változás: a politika világán belül elkülönülnek azok a csoportok, amelyekről Weber is beszél tanulmányában. Ráadásul nyelvi szinten vizsgálva a kérdést, a megkésetttség tézise sem igazolható, hiszen a Palonen által idézett nyugat-európai szövegekhez nagyon hasonlókat olvashatunk magyar nyelven is a 19. század második feléből.

JOGI KÜLÖNÁLLÁS

Országgyűlési politikussá válni elvben igen egyszerű volt, hiszen a törvények speciális szaktudást nem írtak elő. A választási törvények (1848: V. és 1874: XXXIII. tc.) értelmében, mindenki bekerülhetett a képviselőházba, aki maga is választójoggal rendelkezett, elmúlt 24 éves, nem volt büntetve, beszélt magyarul és választókerületében elnyerte a választók többségének bizalmát. Persze e feltételek közül néhánynak a gyakorlatban meglehetősen kevesen tudtak megfelelni: a választójogi cenzusok következtében körülbelül minden negyedik felnőtt férfi szavazhatott, és ennél is kevesebben engedhették meg maguknak, hogy részt vegyenek egy költséges választási kampányban. Nyilvánvaló, hogy a magyar nyelv beható ismeretének a kritériuma is sokaknak akadályt jelenthetett egy soknemzetiségű és nem kellően alfabetizált országban.

A politikusi tevékenységet azok a speciális előírások is segítették más foglalkozásoktól elkülöníteni, amelyek a mandátumot szerzett honatyák jogállását szabályozták. Az összeférhetetlenségi törvények (1875: I. és 1901: XXIV. tc.) tételesen meghatározták azokat a foglalkozásokat, amelyeket egy képviselő nem láthatott el megbízatása időtartama alatt. A mentelmi jog és a fegyelmi jog – mindkettőt a házszabályok tartalmazták – pedig külön erre a csoportra érvényes etikai normákat alakított ki. Miközben a mentelmi jog alapján kivonták a képviselőket az igazságszolgáltatás fennhatósága alól, az évtizedek során egyre szigorúbban büntették (például megrovással, kizárással, a honatya nevének kiplakátolásával) az igazolatlan hiányzásokat, a helytelen viselkedést, a napirendtől való eltérést stb. A képviselők és a kormány tagjai ellen elkövetett bűncselekményeket a büntetőtörvénykönyv fokozottan szankcionálta.

Az államapparátus irányítóival szinte alig foglalkozott jogszabály. Míg az 1883. évi I. törvénycikk részletesen meghatározta az állami és helyhatósági köztisztviselők alkalmazási feltételeit és vizsgarendszert vezetett be – igaz, ennek végrehajtása meglehetősen elhúzódott –, addig a miniszteri, államtitkári és főispáni állások betöltését nem kötötte képesítéshez. E politikainak minősíthető tisztségeket tehát nem a számon kérhető szakértelem, hanem az ingatag bizalmi viszonyok határozták meg. A minisztereket, államtitkárokat és a főispánokat miniszterelnöki, illetve szakminiszteri előterjesztésre a király nevezte ki (vö. 1848: III., 1867: VIII., 1870: XLII. és 1886: XXI. tc.). Hivatalba kerülésük és távozásuk időpontja az uralkodó, a kormány és a kormánypárt bizalmától függött.

Paradox módon a legegértelműbb „szakmai” elvárás az a szokásjog fogalmazta meg, amely szerint – a parlamentnek felelős kormányzat elvének megfelelően – a kinevezett minisztereknek és államtitkároknak igyekezniük kellett az általános vagy időközi választáson mandátumot szerezni, tehát a fenti kritériumoknak nekik is meg kellett felelniük. A központi és helyi közigazgatás egyéb tisztségviselőinek ugyanakkor az összeférhetetlenségi törvények megtiltották a képviselői pozíció betöltését, lényegében elválasztva ezzel a politikai és a szakigazgatási szintet egymástól. A szabályozás tehát ez alapján nagyjából az államtitkári poszt környékén húzta meg a politikusi tevékenység határvonalát. Zavarokat okozott azonban az irányításban, hogy az államtitkár egyszerre volt minisztere helyettese a parlamenti vitákban, illetve az apparátus szakértő irányítója a minisztériumban. Éppen ezért 1880 tavaszán a kormány úgy döntött, hogy létrehozza a közigazgatási államtitkári (angol mintára állandó államtitkárnak nevezték) szintet is:

„[E]gyfelől a jó közigazgatás érdekében szükséges, hogy a kormányzatban bizonyos folytonosság uralkodjék s a közigazgatás vezetése a politikai élet hullámvászáinak befolyása alól lehetőleg elvonassék, másfelől [...] állami tisztségviselők, kik a közigazgatás egyes ágaiban kellő szakismerettel és tapasztalattal bírnának, biztos állásuk és nyugdíjigényük kockázatásával vonakodnak a bizonytalan tartamú s nyugdíjra igényt nem adó államtitkári állást elvállalni.”¹⁷

Az elkészült törvénytervezetet, amely hét új államtitkári állást kívánt felállítani, végül – talán takarékosági megfontolásokból – nem terjesztették be.¹⁸ A *Vasárnapi Ujság* cikkírója hiába figyelmeztetett arra, hogy ez a rendszer „nem maradhat fenn sokáig: vagy lesz politikus és államtitkár, akkor bukik a miniszterrel, vagy lesz főhivatalnok, és akkor nem politizál”, a kérdést a két világháború között sem rendezték.¹⁹

A politikusi hivatásosodás folyamatáról sokat elárul, ha röviden megnézzük, miként alakult az e tevékenységért járó díjazás szabályozása. A magyar országgyűlésre küldött követek a 17. század óta részesültek napidíjban a tanácskozások időtartamára, amelynek mértéke az őket küldő törvényhatóság teherbíró képességétől függött. Tulajdonképpen ezt a rendszert vette át 1848-ban a népképviselői országgyűlés is: a honatyák számára csekély napidíjat és lakbérilletményt határoztak meg, amit azonban már az állami költségvetés fedezett. A kiegyezést követően a képviselők megnövekedett munkaterhére és sokasodó hivatalos kiadásaira tekintettel 1873-ban kísérlet történt a díjazás felemelésére, de az éppen akkor kirobbant pénzügyi válság hosszú időre elnapolta ezt a kérdést, sőt Podmaniczky Frigyes ellenzéki képviselő például a napidíjak eltörlésére tett javaslatot, mondván a honatyák függetlenségét és az országgyűlés tekintélyét csak az ingyenes

¹⁷ Az ügy iratai megtalálhatók: MOL K 26. 1880-VII-1241. 156. csomó.

¹⁸ Cieger 1999: 90.

¹⁹ *Vasárnapi Ujság* 1880. 39. 638.

szolgálat révén lehet megóvni.²⁰ Képviselőtársa, Hegedüs Sándor viszont éppen a jogegyenlőség elve (ti. ne csak a gazdagok kiváltsága legyen az ország ügyeinek intézése) és a képviselői önállóság védelme miatt fontosnak tartotta az anyagi juttatást. Egyébként is „a képviselői hivatás egy ember egész idejét és munkásságát veszi igénybe, vagy legalább úgy kellene lenni” – fogalmazta meg elvárását a honatyák felé Hegedüs egy új képviselői szerepfelfogás jegyében.²¹ Ugyanezen érvek és ellenérvek csaptak össze ekkoriban a kormánytagok havonta folyósított fizetése körüli vitákban is.²²

Végül a képviselői díjazás akkor már 45 éves rendszerének a felülvizsgálatára az 1893. évi VI. törvénycikkben került sor (ellenzéki kezdeményezésre). Egyrészt felemelték a képviselői tiszteletdíjakat, másrészt a napidíjakat illetményátalánnyal váltották fel, amit negyedéves részletekben fizettek ki a honatyáknak. A képviselőház pénzügyi bizottsága a következőképp indokolta e két lépést:

„[A] képviselői hivatás teljesítése ma nemcsak azt igényli, amit Deák Ferenc 1848-ban előre látott, hogy a képviselő 3–4 hónapot töltsön a fővárosban, hanem szükségessé teszi, hogy különösen a bizottsági munkákban részt vevő képviselő rendszeren 8–9 hónapon át állandóan a fővárosban tartózkodjék. Ily áldozatra azonban a társadalomnak igen széles rétegei egyáltalában nem képesek; nem képesek különösen a tudományos szakférfiak, kiknek minél nagyobb számban való részvétele a törvényhozási munkákban – még pedig olyképpen, hogy idejüknek javarészét ezen munkáknak szentelhessék – felette kívánatos. [...] [K]erülendő minden intézkedés, melynek következtében a képviselőség a kenyérkereseti pálya színezetét ölthetné. Ez okból alkalmaztuk a törvényjavaslat új szövegezésében a napidíj-átalány fejében megállapítandó tiszteletdíj kifejezését.”²³

Az óvatos fogalmazás ellenére a változás iránya jól kivehető: a politikai vezető tisztségek elvesztették nobile officium jellegüket. Az ingyenes közszolgálat elvét később sem lehetett visszahozni, sőt kialakításra került az állandó összegű és szabályos időközönként folyósított díjazás rendszere. Egyébként a képviselők tiszteletdíja 1893-tól kezdve nagyjából a vármegyei alispánok, illetve a miniszteri osztálytanácsosok fizetésével egyezett meg. Ekkoriban sok más európai országban is járt már honorárium a honatyáknak, de például Angliában csak 1911-ben döntöttek a díjazás bevezetése mellett.

²⁰ Podmaniczky Frigyes határozati javaslata a képviselői napidíjak megszüntetéséről. 214. szám, 1873. január 23. *Irományok* 1873: 318.

²¹ Hegedüs Sándor: A képviselők díjazása. *A Hon* 1873. január 25. Közli Buzinkay 2009: 123–126.

²² A miniszterelnöki fizetésről folytatott vitát lásd Andrassy 1891/1893: II. 141–144.

²³ Pénzügyi bizottság jelentése az országgyűlési képviselők tiszteletdíjának átalányösszegben leendő megállapításáról szóló törvényjavaslat tárgyában. 310. szám, 1893. január 7. *Irományok* 1893: 201–203.

SZAKKÉPZÉS, SPECIÁLIS TUDÁS

A professzionalizációs elméletek fontos vizsgálati szempontja, hogy az adott foglalkozás űzéséhez milyen előzetes szakképzés, speciális iskolai stúdiumok elvégzése szükséges, illetve mi az a tudás, ismeretanyag, amelynek az elsajátítása valakit szakértővé tesz az adott területen. Éppen ezek azok a problémák, amelyek a politikusi tevékenység körülhatárolását, besorolását oly nehézé teszik. Természetesen, nem tudunk megjelölni egyetlen olyan oktatási intézményt és tananyagot, amely a professzionális politizáláshoz szükséges tudást kizárólagosan terjesztené. Mindazonáltal a politikusi karrierek tömeges vizsgálatának köszönhetően kirajzolódnak tipikusnak mondható képzési helyszínek és ismeretek.

A dualizmus korában – az elmúlt évszázadok örökségeként – a leendő politikusok számára a legfontosabb közeget tulajdonképpen saját, a politikát helyi és/vagy országos szinten irányító családjuk jelentette, a közéleti szereplés első fórumaként pedig rendszerint saját vármegyéjük közgyűlései szolgáltak. Elsődlegesen a családi és a vármegyei közösség minősítette és választotta ki a fiatalokat a politikusi pályára és tervezte meg a karrier (helyi szintű vagy országos) ívét.²⁴ Ugyancsak a megye kínált lehetőséget a fiatal politikusoknak arra, hogy gyakorlati ismereteket szerezzenek a közigazgatás területén.

Kecskeméti Károly az 1790-től 1848-ig terjedő időszakot elemezve 25, sokszor egymással is rokoni kapcsolatban álló, három generációt kitevő követi dinasztiát tudott megkülönböztetni,²⁵ saját vizsgálataink pedig azt mutatják, hogy 1848 és 1892 között 19 olyan család volt biztosan (de ennél feltehetően több is), amely legalább hat politikust adott a képviselőháznak az évtizedek során, ami összesen 154 személyt és 347 mandátumot jelentett. A családi hálózatokra a szakirodalom korábban csak mint valamiféle feudális, „urambátyám” vonásra tekintett, holott a számok arra is utalnak, hogy kialakult egy a politikát hosszútávon professzióként űző csoport a politikai vezetőrétegen belül. Kurtán Sándor az 1884 és 1910 között lezajlott általános képviselőválasztásokon megválasztott politikusok adatait elemezve 164 olyan honatyát talált, aki 6 ciklust (kb. 25–30 évet) töltött ki összesen.²⁶

Az 1884 és 1910 között megválasztott képviselőknek átlagosan a harmada rendelkezett hosszabb-rövidebb idejű helyi közigazgatási gyakorlattal.²⁷ Egy századfordulóra fókuszáló kutatás pedig úgy találta, hogy a honatyák közel kétharmada vállalt korábban valamilyen tisztséget a lokális és/vagy a központi közigazgatásban.²⁸ Ez utóbbi adat azt is jelzi, hogy a vármegyék mellett egyre inkább megnőtt a kormányzati hivatalok szerepe a politikusok gyakorlati felkészítésében. A korszak végén sem volt viszont általános gyakorlat, hogy valaki a pártja

²⁴ Sasfi 2008: 171–179.

²⁵ Kecskeméti 2008: 309.

²⁶ Kurtán 2005.

²⁷ Rudai 1936: 16; Ilonszki 2009: 84.

²⁸ Pap 2007: 11, 23.

apparátusában iskolázódva válják hivatásos politikussá, ami nyilván a pártszervezetek lassú magyarországi kiépülésével magyarázható.

A törvényhozók általános iskolázottságáról elmondható, hogy európai összehasonlításban is magas volt a felsőfokú végzettségűek aránya: 90% körül mozgott. A közfelfogás sokáig a jogi tanulmányokat tekintette a politizálás legfontosabb előfeltételének: a mindenkori országgyűlés közel kétharmadát a jogászok alkották. Az, hogy a jogi végzettség vált mintegy a politikusi tevékenység közös tudásanyagává, egyrészt a politizálás erős közjogi szemléletéből fakadt, másrészt a hazai felsőoktatás lassú differenciálódásából, harmadrészt pedig abból, hogy a jogi tárgyakat az ún. államtudományok oktatásával kapcsolták össze. A politikai elit jövőbeni tagjai tehát például az alkotmányjog mellett politikatudományt, statisztikát, közigazgatást stb. is tanultak.²⁹ Még részletesebb elemzésre vár, hogy vajon ezek a tantárgyak, illetve a vidéki jogakadémiák mennyire közvetítettek korszerű ismereteket.

Ha a politikai pályára készülődőnek esetleg nem sikerült az iskolapadban elsajátítania a politizáláshoz szükséges gyakorlati tudást, akkor ezt pótolhatta az említett családi és vármegyei szocializáció révén, de gazdagíthatta tapasztalatait külföldi tanulmányutakkal is. A 20. század elején a képviselők közel 30%-áról tudható, hogy az ország határain túl is folytatott tanulmányokat.³⁰

A 19. század utolsó harmadáig az igazi politikusi teljesítménynek egy-egy logikusan felépített, nyelvileg jól megformált és politikai tartalommal kellően megtöltött beszéd elkészítése és szabatos előadása számított, hiszen az országgyűléseken inkább egymás meggyőzését célzó, hosszas elvi vita és nem annyira gyakorlati törvényhozói munka folyt. A paraszti sorból törvényhozóvá emelkedett Táncsics Mihály éppen azért érezte sikertelennek képviselői működését, mert nem mehetett keresztül a politika iskoláin, nem tanult retorikát, és nem vett részt például vármegyei tárgyalásokon:

„[A]z eke szarva mellett növekedtem föl, hol nem hintették el a dikciózás magvait, ifjúságom éveiben, mikor a kebel minden szépre, jóra legfogékonyabb, nem híres tanárok csepegtették belém a szónoki kellékeket, hanem robotosok háta mögött ácsorgó hajdúk, mogyorófa pálcaikkal mérték nyakam közé a munka szabályait, hivatalos szobák zöld asztalai körül sohasem forogtam, mik a dikciózás iskoláiuul szolgálnak.”³¹

Elég beleolvasnunk a korszak egyik legnagyobb szónokának tartott Apponyi Albert emlékiratába, hogy elhiessük: valódi mesterségbeli tudás szükségeltetett az ékesszóló beszédek elkészítéséhez. Erre utalnak a politikus által használt szavak is: gondos kicsiszolás, megrostálás, kiigazítás stb.³²

²⁹ Arczt 2004.

³⁰ Pap 2007: 11, 23.

³¹ Táncsics 1949: 253.

³² Apponyi 1925: 102–104.

A kiegyezést követő évtizedekben ugyanakkor az elvekről egyre inkább a szakfeladatokra helyeződött a hangsúly a parlamenti politikában. A kortársak számára is feltűnt, hogy a parlamenti üléseket már nem annyira a nagy sorskérdésekre rámutató, tetszetős stílusú szónoklatok jellemzik, hanem a látszólag érdektelen résztémákat tárgyaló és a hallgatóságot untató hétköznapiabb beszédstílusú szakpolitikusok felszólalásai, aminek persze sokan nem örültek. Természetesen az általunk jelzett változás sosem válhatott teljessé, hiszen a jó beszéd-készség mindvégig előnyt jelentett a Ház falain belül, de leginkább azokon kívül, a választók vagy az ünneplő tömegek előtti szereplések alkalmával. A politikusokkal szembeni társadalmi elvárások között sokáig hangsúlyosan megmaradt a megfelelő retorikai jártasság igénye.

A pénzügyi kérdések specialistájának számító Lónyay Menyhért felszólalásait az 1860-as évek közepén – tehát a lassú változás kezdetén – egy képviselőtársa így jellemezte:

„Lónyay egyszerűen az összeadás és sokszorozás embere, tiszta számító ész, termékeny és eredeti gondolatok nélkül. [...] Azonban ő valódi szónok soha sem [volt]; rendesen jól beszél, de nem szónok. Valami betegség van előadásában, valami ekegés-bekegés, ami rossz hatást tesz a hallgatóra.”³³

Lónyay maga is nehezen fogadta el a szakpolitikus skatulyát, egyfajta kudarcként élte azt meg, naplójában mégis kénytelen volt elismerni:

„Alkalmi beszédeket éppen nem tudok mondani, miután könyv nélkül nem tudok beszédet megtanulni, szólni csak azon tárgyakról tudok, melyek szakomba vágnak, másképp nem vagyok correct szónok.”³⁴

Zelenski Róbert esete is azt mutatja, hogy a hivatásosodás útja meglehetősen rögzös volt, mert a régi szerepelvárások még a századforduló felé közeledve is működtek. Visszaemlékezése szerint 1881-ben éppen azért vállalt mandátumot, hogy szavát fölemelhesse a „még most is meglehetősen elhanyagolt közgazdasági kérdésekben”. A plenáris üléseken azonban egészen 1894-ig nem mert felszólalni, mert úgy vélte, hogy rossz szónok.³⁵ A szónoki képességeiért csodált Apponyiról ugyanakkor az is tudható, hogy fiatal kora óta céltudatosan politikusnak készült, nagy hangsúlyt helyezett például a közgazdasági tanulmányokra – a nyelvek mellett –, valamint Nyugat-Európa megismerésére.³⁶

A szakpolitikusok szerepének fokozatos megnövekedése szoros kapcsolatban áll az országgyűlési munka szervezeti átalakulásával. Lényegében már az 1870-es

³³ [Szász Károly] 1891: 159. (1866. február 17.)

³⁴ Lónyay Menyhért politikai naplója, 1865. (pontosabb dátum nélkül). MOL Filmtár 37153. A kérdéstről részletesebben: Cieger 2008: 103–109.

³⁵ Zelenski [1928]: 20–22.

³⁶ Apponyi 1925: 17–21. Élete vége felé már azt írta, hogy ha újra kezdhethé pályáját, tudós lenne.

évek végére a törvény-előkészítés legfontosabb fórumává a szakbizottságok váltak,³⁷ ahová elsősorban az államélet egy-egy területén otthonosan mozgó, speciális ismeretekkel rendelkező, sőt gyakran a többedik ciklusukat taposó képviselőket választották be (például a pénzügyi, az igazságügyi vagy a közoktatási bizottságba). Legkésőbb tehát a 20. század kezdetére körvonalazódik az eliten belül egy csoport, amely szakmaként, szakmai feladatként tekintett a politikusi tevékenységre. Kornis Gyula 1933-ban már ezt írja:

„A modern élet a politikában is kifejlesztette, úgy ahogy a tudományban és a technikában, a specializmust. A rétor-politikussal szemben mindinkább nő a szakértő politikusnak tekintélye. [...] Ma a szakműveltség természetes kiinduló pontja a politikai tevékenységnek.”³⁸

A kormányzati politikusok esetében a szakértelem szerepe sokkal nehezebben meghatározható, hiszen a miniszteri és államtitkári pozíciókba kerülést alapvetően a politikai bizalmi viszonyok döntötték el. A tárgyalt időszak miniszterei- nek csak egyötöde érkezett az államtitkári szint felől, az államtitkárok fele viszont a minisztériumok saját hivatalnokai közül került ki (azaz a szakigazgatásból).³⁹

CSOPORTTUDAT

Elvben a politikusi tevékenység hivatássá válását a hozzá közelálló foglalkozásokhoz való viszonyával is leírhatjuk. Csakhogy például az írói, újságírói és ügyvédi hivatás önállósulásának folyamata is sok tekintetben még feltáratlan, így inkább csak benyomásaink lehetnek a politikához fűződő viszonyukról és annak átalakulásáról.

Úgy véljük, hogy a 19. század utolsó harmadára a szépírói tevékenységnek és életformának a politika világtól való eltávolodása lényegében lezajlott, még akkor is, ha a századfordulón a képviselői padsorokban olyan népszerű írókat találunk, mint Jókai Mórt, Mikszáth Kálmánt vagy Herczeg Ferencet. Esetük inkább a szabályt erősítő kivétel. Mikszáth 1897-es írásában már nosztalgiával tekint vissza arra a korra, amikor Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Kemény Zsigmond és Eötvös József egyszere vállalkozhatott írói és politikusi szerepre.

„Vagy húsz év múlt el s az irodalom és politika nincs többé közösségben. Elváltak asztaltól, ágytól. [...] De nemcsak elváltak, kezdik egymást lenézni kölcsönösen. Az író politikusok kivesztek, azaz vannak még írók bent a parlamentben, de azokat idegen, excentrikus lényeknek tekintik” – sajnálkozik Mikszáth.⁴⁰

³⁷ Pesti 2002: 195–210.

³⁸ Kornis 1933: II. 80–81.

³⁹ Bővebben: Cieger 1998: 4–11.

⁴⁰ Mikszáth 1992 [1897]: 36; T. Szabó 2007: 59–94.

Herczeg Ferenc is arról vall visszaemlékezésében, hogy lényegében csak környezete elvárásainak kívánt megfelelni, amikor író létére harcba szállt a képviselői mandátumért. A fiatal írónak arra is felhívták a figyelmét, hogy mind Jókai, mind Mikszáth „ráfizetett” a politikusi tevékenységre.⁴¹

Az újságírás önálló hivatássá válásának hosszú történetében az első lépések ugyancsak az 1870-es évek végére tehetőek. Az újságírók éppen a politika világtól kívántak nagyobb távolságot tartani, amikor érdekvédelmi szervezkedésbe fogtak a szólásszabadság védelmére, és a politikához fűződő viszonyukat gondolták át akkor is, amikor közös etikai normák kialakításán fáradoztak. Ez az az elhúzódó folyamat, amit a szakirodalom általánosságban úgy jellemez, hogy az újságírás a politika szolgálatából annak partnerévé válik.⁴²

A statisztikák szerint ennek ellenére a képviselők körében az egész korszakban, országgyűlési ciklusonként nagyjából 15 és 20 fő között mozgott az újságírók száma, ami azért jelzi, hogy a két foglalkozás elkülönülése nem volt teljes. A századfordulón ugyanakkor már magyarázatra szorult, miként lehet együtt művelni a hírlapírói és a politikusi hivatást. 1908-ban 12 újságíró honatyá mondta el véleményét erről a problémáról. Természetesen az álláspontok sokfélék voltak: néhányan megkerülték a választ, mások kifejezetten hasznosnak tartották a két szerep egyidejű felvállalását – például a jobb emberismeret vagy a fejlettebb kifejezőképesség miatt. Gratz Gusztáv és Farkasházy Zsigmond viszont arról írt, hogy a pártfegyelem és a politikai érdekek rendszerint a független újságírói véleményalkotás gátjává válnak. A korszak elismert író-újságírója, Rákosi Jenő is azt tartotta fontosnak hangsúlyozni visszaemlékezésében, hogy sikerült megőriznie a politikától való tisztes távolságot és személyes függetlenségét.⁴³

Az ügyvédi hivatás és a politika korabeli viszonya talán a legösszetettebb kérdés, hiszen – mint már szó volt róla – a két foglalkozás képzési helye lényegében egybeesett, továbbá a közélet erős jogászias szemlélete is szorosra fűzte kapcsolatukat. A 19. század második felére ugyanakkor az ügyvédség önálló hivatássá fejlődése – például az írókkal, újságírókkal szemben – teljesnek mondható. Többször fölmerült Magyarországon is, hogy szabályok közé kellene szorítani az ügyvédek politizálását (vö. a bírókkal, ügyészekkel), illetve a honatyák ügyvédi tevékenységét, ám erre végül nem került sor. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a képviselők negyedét-harmadát az egész korszakban olyan politikusok tették ki, akik gyakorló ügyvédek is voltak. Európában átlagosan 20% körül mozgott az arányuk, de például a francia, angol és olasz törvényhozásban – a magyaréhoz hasonlóan – ennél hangsúlyosabb volt a jelenlétük.⁴⁴ Az ügyvédi kart bíráló számos korabeli szerző egyike szerint:

⁴¹ Herczeg 1940: 98–99.

⁴² A kérdésről bővebben Gergely – Veliky 1977; Buzinkay 2000.

⁴³ Ha az újságíróból képviselő lesz. *Budapesti Újságírók Almanachja 1908-ra*: 194–213; Rákosi 1926: 4–7, 193–194.

⁴⁴ Rudai 1936: 32–33; Cotta – Best 2000: 501; Ilonszki 2009: 130.

„Magyarországon az ügyvédi pálya a közéleti szereplésnek és a politikai emelkedésnek legbiztosabb alapja. Nálunk, az osztályuralom klasszikus hazájában óriási jelentősége van a jogszabályok ismeretének, a jog szövevényeiben való jártasságnak. Az ügyvéd hivatásánál fogva folytonosan a közélet színterén mozog, a hatóságokhoz és vezető emberekkel ismeretséget és kapcsolatot szerez, neve szélesebb körben válik ismertté, betekinthez az osztályuralom gépezetébe, a szónoklásban gyakorolja magát és a nyilvános fellépés külső kellékeit könnyedén elsajátíthatja. Ezért olyanok is, akik politikai karriert akarnak csinálni, az ügyvédi pályán teszik meg előkészületeiket, mert ez a legalkalmasabb előiskola.”⁴⁵

Annak eldöntése, hogy az ügyvéd-politikusok viszonylag nagy száma a professzionalizáció bizonyítéka-e (vö. Weber megállapításaival az újságírókról és az ügyvédekről) vagy valamiféle antimodern, feudális jelenség (vö. Ilonszki), még társadalomtörténeti és életrajzi vizsgálatokra vár.

Jóllehet, a politikusi tevékenység éles elhatárolása a „rokonzakmáktól” nem lehetséges, mégis beszélhetünk a politikusokkal kapcsolatban egy markáns csoporttudatról, amely jól felismerhetővé és elkülöníthetővé tette hordozóikat. Elsősorban a rájuk vonatkozó íratlan, de egyre gyakrabban meg is szövegezett etikai normákra, kódexekre gondolunk: például a korábban már említett házszabályokra vagy a pártklubok alapszabályaira. Az Országos Szabadelvű Pártkör alapszabály-tervezete például így szól a klub feladatairól:

„A szabadelvű párthoz tartozó országgyűlési képviselőknek tanácskozási helyül szolgálni, s úgy ezeknek, valamint politikával foglalkozó és a szabadelvű párt politikai elveit valló nem képviselőknek is találkozási, érintkezési és szórakozási központot képezni s ez által az együttes működést előmozdítani és az összetartozás érzetét fejleszteni, fokozni.”⁴⁶

A politikusi munka és kikapcsolódás színhelyeiről, zárt világáról leginkább Mikszáth írásaiból tájékozódhattak a korabeli olvasók, és tudhat meg kulisszatitkokat az utókor is.

A politikusi elkülönülést erősítették a vezetőréteget behálózó rokoni kötelek is, valamint a továbbszolgáló képviselők jelentős aránya a dualizmus kori törvényhozásban. Az először mandátumot szerző honatyák rendszerint csak nagyjából a mindenkori képviselőház harmadát tették ki. E tényezők egyszerre biztosították az elit kiegyensúlyozott utánpótlását, a professzionalizációt segítő tapasztalatátadást, de az elit zártságát is.

Végül azokra az eljárásokra, rítusokra és nyelvezetre is utalni kell, amelyek közösséget teremtettek a politikai vezetőrétegen belül, miközben a politikát mások számára rejtélyessé és bonyolulttá tették: a látványos ceremóniáktól a kulisszák

⁴⁵ Szende 1912: 194–195. Az ügyvédség korabeli helyzetéről és megítéléséről: Kovács 2001: 40–45.

⁴⁶ *Országos Szabadelvű Pártkör alapszabályainak és házszabályainak tervezete*. André Tardieu szerint a parlament nem más, mint a politikusok érdekvédelmi szervezete. Idézi: Palonen 2009: 153.

mögötti alkudozásokig. A közösségteremtő rítusok közül említhetjük például a politikusok kötelező tegeződését, amelyet mindenkinek el kellett fogadnia a politika világába lépve. Igaz ugyan, hogy e szokás még annak a rendi korszaknak az öröksége, amikor a politikai közfunkciók betöltése kizárólag a nemesség számára volt lehetséges, tehát ebben az esetben egy származási alapon működő tradíció továbbéléséről beszélhetünk a dualizmus kori képviselőház falai között (a honatyák közel fele még ekkoriban is nemes volt), ugyanakkor a társadalmi érintkezésben egyre inkább terjedő „rang- és címkórság” idején, az immár származásra, rangra és pártállásra tekintet nélkül használt tegeződés hozzájárult a politikusi csoporttudat formálódásához. A tegeződés kötelező volta érvényesült akkor is, ha az adott politikus eleinte nem szívesen vállalta ezt a közösséget. Az elszegényedett kereskedőcsaládból származó újságíró, Falk Miksa például friss honatyaként nem akarta letegezni a konzervatív Sennyey Pált a köztük lévő bizalmatlan viszony miatt, de a báró a szokásokra hivatkozva kikövetelte ezt a maga számára – később pedig barátságot is kötöttek.⁴⁷ Vázsonyi Vilmosnak is formálisan azonosulnia kellett ezzel a szokással, noha nem értett egyet vele. Igyekezett úgy alakítani mondatait, hogy ne kelljen tegező formát használnia, amikor képviselőtársaival beszél, de ők ezt mégse vegyék észre – elképzelhetjük, milyen körülményes lehetett.⁴⁸

ÖNKÉP ÉS IMÁZS

A tanulmány végére a talán legizgalmasabb, de a legnehezebben is feltérképezhető (kettős) elemzési szempontot hagytuk. Miként alakul át a politikusi önabrázolás, azaz a politikusoknak saját magukról kialakított és tükrözni kívánt képe, illetve hogyan változnak a rájuk vonatkozó társadalmi elvárások?

Mint ismeretes, a szabadelvű teóriák jegyében hazai politikusaink is vallották, hogy a közvéleményt sokkal inkább vezetni, formálni kell, mintsem engedelmessé tenni. A hatalomgyakorlás liberális (elitista) felfogása szerint a felelős politikai döntéshozatal elvben nem függhet a gyorsan változó közvéleménytől. Óvtak a „többség zsarnokságától”, éppen ezért igyekeztek szűkre szabni azok körét, akik törvényesen élhettek politikai jogaikkal. A szabadelvű eszmék és reformprogram győzelemre juttatása érdekében ugyanakkor maguk is gyakran támaszkodtak és hivatkoztak a közvélemény erejére, legitimitációjukat is a népakarattól származtatták. E kettősség a gyakorlati politikai életben egyre kevésbé volt fenntartható. Hermann Róbert például Kossuth Lajost tekintve az első magyar populista politikusnak, mivel kiválóan tudott hatni hallgatóságára és a tömeget felhasználni politikai célokra. Kossuth pályafutása alatt egyre inkább azonosította magát a népakarattal, ami komoly előnyt jelentett számára a politikai csatározásokban és az önkultusz építésében is.⁴⁹

⁴⁷ Falk 1903: 297–298.

⁴⁸ Vázsonyi 1931: 101.

⁴⁹ Hermann 2003.

A 19. század második felére a politikusok kénytelen-kelletlen elfogadták, hogy nem hallgathatnak kizárólag saját meggyőződésükre, hanem közszereplőként figyelniük kell a nyilvánosság előtt róluk kialakuló képre is. Miközben ugyanis a korszak egészében a választójoggal rendelkezők száma alacsony maradt, a politika iránt érdeklődők köre (például a tömegsajtó révén) jelentősen megnőtt. A politikai nyilvánosság kiszélesedésével a politikai osztály ellenőrzése is szorosabbá vált.

„Az átkozott újságírók lejáraták a nagyságokat, mert közel hozták őket a közönséghez. Minden bibircs, májfolt látható lett” – fogalmazott ironikusan Mikszáth.⁵⁰

A tömegsajtó korában politikai tőkévé vált a reputáció, a jó hírnév, a politikusi imázs kialakításának és ápolásának pedig elengedhetetlen kelléke lett a nyilvánosság előtti szereplés. Valójában ez az egyik központi témája Krúdy Gyula életrajzi regényének is, amelyet Kossuth Ferenc hazatéréséről és a századforduló magyar belpolitikába való bekapcsolódásáról írt. Igen tanulságos ezt a művet úgy olvasni, hogy a politikus és a nyilvánosság összetett viszonyára, valamint a tömegpolitizálás rítusaira és technikáira (is) figyelünk.⁵¹

Megjelennek a hivatali kötelességeként rendezett társaséleti események is. Andrassy Gyula miniszterelnök például nagy kedvvel élt ezzel az eszközzel, Eötvös József viszont bár viszolygott tőle, alávetette magát e társadalmi elvárásnak:

„A hivatalos élet legnehezebb része nem a munka sokasága, s nem azon küzdelmek és kellemtelenségek, melyek parlamentáris miniszterségnél kikerülhetetlen[ek], de azon temérdek idővesztés, mellyel a hivatal jár. Elfogadása oly embereknek, kiknek velünk s kikkel nekünk semmi dolgunk nincs, tisztelgések, díszebédek, egy szóval a száz haszontalanság, melynek semmi eredménye nincs, s melynek elmulasztását a nagybecsű publikum nehezebben bocsátja meg a legnagyobb hivatalos hanyagságnál.”⁵²

Ha tehette, Tisza Kálmán is kibújt az efféle feladatok alól, kapott is érte hazai és külföldi kritikát egyaránt. Mindez arra utal, hogy a politikusokkal szemben elvárt közéleti magatartás az 1870–80-as években átalakulóban volt. A Tiszát követő miniszterelnökök, Szapáry Gyulát már azért dicsérték az újságok, mert „kötelességnek tartotta a reprezentálást”.⁵³ A nyilvánosság előtt zajló fogadások természetesen sokrétű célokat szolgálhattak: növelhették a házigazda politikus népszerűségét, demonstrálhatták hatalmát, segíthették beágyazódását, alkalmat teremthettek az informális politizálásra, a meghívottak pedig kísérletet tehetnek az érdekkijárára.

A nyilvánosság tudatos felhasználására kialakultak más eljárások is. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter például 1870-ben kiadta beszédgyűjteményét, amit (titokban) ő maga állított össze, és látott el méltató kommentárokkal, mert így

⁵⁰ Mikszáth 1977 [1885]: 198.

⁵¹ Krúdy 1976.

⁵² Eötvös 1978 [1870]: 401. (1870. okt. 26.)

⁵³ *Vasárnapi Ujság*, 1899. 15. 237–238. A kérdésről bővebben: Cieger 2004.

kívánta ellensúlyozni a miniszteri tevékenységét ért bírálatokat.⁵⁴ Andrassy Gyula pedig azért fogadott történészt, hogy összeállíttassa vele beszédeinek gyűjteményét, mert nem akarta, hogy az a szatirikus kép maradjon fenn politikai működéséről, amit egyik kritikusa, ifj. Ábrányi Kornél rajzolt róla.⁵⁵ Ide sorolhatjuk azokat a honatyákat is, akik egy-egy országgyűlési felszólalásuk után, hosszasan javították, pontosították, esetenként átírták beszédeiket a gyorsírói irodában, hogy a sajtótudósításokban és az országgyűlési naplóban kedvezőbb kép rögzüljön róluk és politikusi képességeikről.

A későbbi évtizedekben a fényképek jelentősége növekedett meg. Az angol és amerikai tapasztalatokkal rendelkező emigráns Kossuth Lajos talán minden honfitársánál hamarabb tudatára ébredt, hogy a politikusi szerep megköveteli a fényképkészítést:

„Én nem szeretem az arckép-cultust s csak akkor ülök le a photographnak, ha ki nem kerülhetem. [...] Hanem hát a közéletbe vegyülésnek megvan a maga kénytelensége. Aki oly életet élt, mint én, az közprédává lett.”⁵⁶

A politikusok idővel itthon is egyre gyakrabban rendelték meg portréjukat, és osztogatták aláírt arcképeket, például választási időszakban. Számos könyvből ismert az a fotográfia is, amelyen az ellenzéki honatyák egy csoportja a frissen átadott képviselőház összetört berendezése előtt fényképezte magát 1904 végén, a belpolitikai válság napjaiban – a cél nyilván az erődemonstráció volt. Másfelől viszont a politikusok az imázs őrzése érdekében igyekeztek távol tartani a fotósokat a képviselőházi ülésektől, mert tartottak tőle, hogy olyan képek is készülhetnek, amelyek a nyilvánosság elé jutva kínosak lehetnek a képviselőkre nézve. Mikszáth több tudósításában élcelődik azon, hogy politikustársai amint megtudták, hogy fényképész dolgozik az ülésteremben, rögtön mosolyogva fordultak az objektív felé: így viselkedett például Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter, pedig éppen kormánya lemondása volt napirenden, vagy a konzervatív főrendek, noha az egyházpolitikai törvényekről tanácskoztak.⁵⁷ A legérdekesebb (tragikomikus) szituáció kétségtávol akkor alakult ki, amikor az egyik ellenzéki képviselő rá akart pirítani a kormánypárti honatyákra, ezért a földművelésügyi tárca költségvetési vitája során lefényképezte üres padsoraikat, s a fotókat szétosztotta a Házban. Az író elmondása szerint másnap a kormánypártiak vágta vissza, és ők is fényképen örökítették meg a távollévő ellenzékiek hült helyeit. Az esetre a képviselői díjazásról folytatott vitában is visszautaltak.⁵⁸

Az éles szemű Mikszáthot többször érte bírálat képviselőtársai részéről azért, mert élcelődő írásaival úgymond lerombolja a képviselőház tekintélyét, és torz

⁵⁴ Cieger 2008: 257–258.

⁵⁵ Marczali 2000 [1929]: 163–167. Az elkészült mű: Andrassy 1891/1893.

⁵⁶ MOL R 90. I. 4989. Kossuth Lajos levele László Károlyhoz, 1868. január 15. Turin.

⁵⁷ Mikszáth 1988 [1892], 1992 [1895].

⁵⁸ Mikszáth 1988 [1893].

színben tünteti fel a politikusokat a közvélemény előtt. Egyszer Schvarcz Gyula még az Akadémián is szóvá tette, hogy a közélet iránt érdeklődők lényegében csak a különféle gúnyiratokból és Mikszáth karcolataiból tájékozódhatnak a képviselőház életéről, holott szükség lenne a parlament működésének mélyebb és tárgyilagosabb bemutatására is.⁵⁹

A 20. század elején már egyre többször fordult elő, hogy a képviselőház vezetése korlátozta az újságírók és a fotósok épületen belüli munkáját. Tisza István házelnökként kiadta a jelszót: „Nem csinálunk mozit az országházból.”⁶⁰ A nyilvánosság politikai felhasználása mellett tehát a titok és a titkolózás is mind gyakoribbá válik.

Azt is megállapíthatjuk ugyanakkor, hogy a dualizmus öt évtizede alatt a parlament és a politikusi munka megítélése minden óvintézkedés ellenére megváltozott. A változás egyfelől az alkotmányos intézmények és az elit tekintélyvesztését jelentette, ami szorosan következett a dualista politikai rendszer századfordulós válságából és általános reformképtelenségéből. Másfelől viszont – és témánk szempontjából most ez a fontosabb – a változás a politika szakosodásából is fakadt: a képviselőház az évtizedek során vitaparlamentből munkaparlamentté alakult át, ahol a nyilvános és érdemi eszmecsere helyett a zárt ajtók mögötti szakbizottsági munka dominált. Némileg leegyszerűsítve: míg a plenáris ülések gyakran az ellenzék által kirobbantott botrányoktól, leleplezésektől voltak hangosak, addig a kodifikációs eljárás szinte észrevétlenül zajlott, évente átlagosan 41 törvény született a korszakban. Önkéntelenül is pontosan írja le ezt a folyamatot a korabeli képviselőház egyik bírálója:

„De mit látunk a mi parlamentünkben? Közöséges napimunkát. Mintha a törvényhozás testületének hivatása nem lenne egyéb, mint tömeges törvényalkotás [...] Olykor-olykor megesik, hogy egy-egy törvényjavaslat nagyobb vitára ad alkalmat, de azért ezeknek a nagy vitáknak a során sem hangzik fel sohasem valamely magasabb eszme, amely nemes hévre ragadhatná a nemzetet. [...] A viták összes érdekessége a személyeskedésekben, az elvek feladásának bizonygatásában kulminál, s ha efféle jelenetek nincsenek, a tárgyalások kétségbeejtő módon szárazak, unalmasak vagy hogy a divatos jelzővel éljek: »dicséretesen tárgyilagosaak.«”⁶¹

A változás e kettős értelmezése teszi megmagyarázhatóvá, hogy a korabeli szövegek miért beszélnek a parlamentről egyrészt úgy, mint színházról vagy cirkusról, ahol a politikusok csak szerepelnek, intrikálnak a közönség előtt, illetve mint gyárról vagy szavazógépről, amely ontja magából a száraz törvényeket.

* * *

⁵⁹ Mikszáth 1983 [1888]. Vö. Schvarcz 1889: 65–67.

⁶⁰ Bethlen 1913: 891. Ehhez lásd még: Bakí – Nánási 2000.

⁶¹ Brennus [Szatmári Mór] 1889: 7.

A legtöbb kutatási problémát éppen csak jelezhattük. Reméljük azonban, hogy sikerült hihetően érvelni amellett, hogy a professzionalizáció folyamata egy időhöz (például választási ciklusokhoz, kormányzati megbízatáshoz) erősen kötött tevékenység, illetve egy meglehetősen képlékeny határvonalú foglalkozási csoport esetében is vizsgálható, még ha a szociológia bevett kategóriái nem is alkalmazhatók itt maradéktalanul. A politikusi tevékenység hivatássá válása lényegében már a 19. század folyamán érezhetően kibontakozik, és nem függ egyértelműen a demokratizáció és a pártosodás folyamataitól – véleményünk szerint a szakirodalom itt túl szoros kapcsolatot feltételez, részben ezért fókuszál a probléma tanulmányozásakor a 20. századi fejleményekre. Végül pedig úgy látjuk, hogy a politika világának az átalakulásában talán nincs is akkora különbség („lemaradás”) hazánk és Európa tőlünk nyugatabbra fekvő országai között a vizsgált korszakban. Kétségtelen azonban, hogy szinte mindegyik általunk megfogalmazott állítás, illetve sejtés igazolásához vagy elvetéséhez további kutatások szükségesek.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Filmtár 37153. Lónyay Menyhért politikai naplója.

K 26. Miniszterelnökség iratai.

R 90. Kossuth-gyűjtemény, időrendi rész.

Ady Endre 1977 [1910]: Jegyzetek a Szajna mellől. A hivatásos politikusok. In: *Ady Endre publicisztikai írásai*. (Szerk. Vezér Erzsébet.) III. kötet. Budapest, 245–246.

Andrássy Gyula 1891/1893: *Andrássy Gyula beszédei*. (Kiadta Lederer Béla.) Budapest.

Apponyi Albert 1925: *Emlékirataim. Ötven év – Ifjúkorom*. 2. kiadás, Budapest.

Bethlen Oszkár 1913: Parlamenti fotográfiák. *Vasárnapi Ujság* (60.) 45. 891.

Brennus [Szatmári Mór] 1889: *A sülyedő társadalom. Parlament, klérus, sajtó*. Budapest.

Budapesti Újságírók Almanachja 1908-ra. (Szerk. Szerdahelyi Sándor.) Budapest.

Buzinkay Géza 2009: *Hírharang, vezércikk, szenzációs riport. Magyar sajtótörténeti antológia, 1780–1956*. Budapest.

Eötvös József 1978 [1870]: Naplójegyzetek. Közzéteszi Czegle Imre. *Történelmi Szemle* (21.) 2. 364–410.

Falk Miksa 1903: *Kor- és jellemrajzok*. Budapest.

Herczeg Ferenc 1940: *Herczeg Ferenc emlékezései. A gótikus ház*. 2. kiadás, Budapest.

Irományok 1873: *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. III. kötet, Budapest.

Irományok 1893: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. IX. kötet, Budapest.

Krúdy Gyula 1976: *Kossuth fia*. (S.a.r. Fábri Anna.) Budapest.

Marczali Henrik 2000 [1929]: *Emlékeim*. Budapest.

- Mikszáth Kálmán 1977 [1885]: Képviselői mesterség. In: Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok XXI.* (S.a.r. Rejtő István.) (Mikszáth Kálmán Összes Művei 71.) Budapest, 198–201.
- Mikszáth Kálmán 1983 [1888]: A „T. Ház” az Akadémián. In: Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok XXVII.* (S.a.r. Fürth Éva – Rejtő István.) (Mikszáth Kálmán Összes Művei 77.) Budapest, 74–76.
- Mikszáth Kálmán 1988 [1892]: A főrendiházban. In: Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok XXXI.* (S.a.r. Rejtő István.) (Mikszáth Kálmán Összes Művei 81.) Budapest, 210–211.
- Mikszáth Kálmán 1988 [1893]: Illusztrált polémiák. In: Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok XXXII.* (S.a.r. Rejtő István.) (Mikszáth Kálmán Összes Művei 82.) Budapest, 85–87.
- Mikszáth Kálmán 1992 [1895]: Vége az egyházpolitikának. In: Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok XXXIV.* (S.a.r. Rejtő István.) (Mikszáth Kálmán Összes Művei 84.) Budapest, 190–191.
- Mikszáth Kálmán 1992 [1897]: Irodalom és politika. In: Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok XXXVI.* (S.a.r. Rejtő István.) (Mikszáth Kálmán Összes Művei 86.) Budapest, 35–39.
- Országos Szabadelvű Pártkör alapszabályainak és házszabályainak tervezete.* Budapest [1900].
- Rákosi Jenő 1926: *Emlékezések.* I. kötet, Budapest.
- Reviczky Gyula 2007 [1884]: Politikus nemzet. In: *Reviczky Gyula Összes verse.* (S.a.r. Császtvay Tünde.) I. kötet, Budapest, 449–451.
- Rudnyánszky Gyula 1886: *A politikus kádár. Mulatságos rigmusok.* Budapest.
- Schvarcz Gyula 1889: *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez.* Budapest.
- [Szász Károly] 1891: *Egy képviselő napló-jegyzetei.* Új kiadás, Budapest.
- Szende Pál 1912: A magyar ügyvédség válsága. *Huszedik Század* (13.) 1–2. 29–43, 194–206.
- Táncsics Mihály 1949: *Életpályám.* Budapest.
- Vasárnapi Újság,* 1854–1921.
- Vázsonyi Vilmosné 1931: *Az én uram.* Budapest.
- Zelenski Róbert [1928]: *Emlékeim.* Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arczt Ilona 2004: *A „politikai tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben.* Budapest.
- Baki Péter – Nánási László 2000: A Vasárnapi Újság és a fotográfia kapcsolata. *Magyar Média* (1.) 1. 14–25.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* III. kötet. Budapest.

- Bryce, James 1888: *The American Commonwealth*. Vol 2. London.
- Buzinkay Géza 2000: „A haladás közvitézei”. A magyar újságírók öntudatra ébredése a 19. század végén. *Magyar Média* (1.) 1. 27–34.
- Cieger András 1998: A kormányférfi. A dualizmus kori kormányzati politika egyes kérdéseiről. *Századvég* 11. 3–23.
- Cieger András 1999: Kormány a mérlegen – a múlt században. *Századvég* 14. 79–107.
- Cieger András 2004: Társasági élet „hivatalból”. *Budapesti Negyed* (12.) 46. 313–330.
- Cieger András 2008: *Lónyay Menyhért, 1822–1884*. Budapest.
- Cotta, Maurizio – Best, Heinrich 2000: Between Professionalization and Democratization. A Synoptic View on the Making of the European Representative. In: Best, Heinrich – Cotta, Maurizio (eds.): *Parliamentary Representatives in Europe 1848–2000. Legislative Recruitment and Careers in Eleven European Countries*. Oxford, 493–526.
- Gergely András – Veliky János 1977: A sajtó útja a politikában 1867 után I–II. *Rádió és TV Szemle* (9.) 1–2. 80–89, 117–125.
- Hermann Róbert 2003: Kossuth, az első magyar populista politikus. *Honismeret* (31.) 1. 33–41.
- Ilonszki Gabriella 2005: A modern politikus. In: Ilonszki Gabriella (szerk.): *Képviselők Magyarországon 1*. Budapest, 173–192.
- Ilonszki Gabriella 2009: *Képviselők és képviselőlet Magyarországon a 19. és 20. században*. Budapest.
- Kecskeméti Károly 2008: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest.
- Keller Márkus 2010: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében magyar–porosz összehasonlításban*. Budapest.
- Kornis Gyula 1933: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. Budapest.
- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest.
- Kurtán Sándor 2005: Az elit elitje: a hosszan szolgáló parlamenti képviselők a Monarchia időszakában. In: Ilonszki Gabriella (szerk.): *Képviselők Magyarországon 1*. Budapest, 51–74.
- Palonen, Kari 2009: *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. Budapest.
- Pap József 2007: „Két választás Magyarországon”. Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben. *Aetas* (22.) 1. 5–31.
- Pesti Sándor 2002: *Az újkori magyar parlament*. Budapest.
- Rudai Rezső 1936: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest.
- Sasfi Csaba 2008: A felsőbb iskolázottság térhódítása a magyarországi késő rendi társadalomban. *Történelmi Szemle* (50.) 2. 163–194.
- Szívós Erika 2009: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918*. Budapest.
- T. Szabó Levente 2007: *Mikszáth, a kételkedő modern*. Budapest.
- Weber, Max 1998 [1919]: A politika mint hivatás. In: Weber, Max: *Tanulmányok*. Budapest, 156–209.
- Wilensky, Harold L. 1964: The Professionalization of Everyone? *American Journal of Sociology* (70.) 2. 137–158.

Vári András

Félprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek?

*A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái
a 19. századi Európában*

A címben fölvetett ironikus címkézések valóság alapját keressük az alábbiakban,¹ s ezzel együtt a professzionalizáció fogalmát igyekszünk alkalmazhatóbbá tenni a társadalomtörténet számára. A javaslat magva az, hogy „klasszikus”-nak számító, sikeresen professzionalizálódott csoportok mellett másokat is lehetne vizsgálni, ám e befejezetlen formákat, ahol a szakmások sikere felemásnak tűnik, érdemes más korabeli emancipációs folyamatokkal kombinálva tekinteni. Ez egyben erősebben visszaköti az eljárást az adott történeti kontextushoz, historizálja is azt.

A professzionalizációs folyamat történetének ábrázolásai a német, az osztrák vagy a magyar szakirodalomban gyakran valamilyen hiány, félsiker vagy kudarc elbeszéléseivé válnak, szerintem indokolatlanul. Ebben van némi része a két világháborúban is legyőzött országok történetírásában kialakult sajátos diskurzusnak arról, hogy e társadalmak mely állítólagos torzulásai vezettek egyrészt a politikai-állami szervezet elfajulásához – beleértve a náci diktatúrát –, másrészt a két hatalmas vereséghez. Ezek a *Sonderweg*-tézisek különféle változatai, amelyek a győztesek szellemi gyámsága alá helyezett országokban jelentek meg, ám az utóbbi húsz évben folyamatosan szorulnak vissza a tudományból a politikai beszédmódba. A professzionalizáció ilyen negatív ábrázolásaiban a főntényezőnél még nagyobb szerepe van a társadalomtörténet vonzódásának a zártnak tűnő modellekhez, különösen, ha a szociológia vagy a közgazdaságtan adja őket. Éppen ezért érdemes lesz röviden földézni a professzionalizáció mint társadalomtörténeti modell egyes értelmezéseit,² hiszen árulkodó, hogy ki mit vesz inkább vagy kevésbé figyelembe.³

Le kell szögezni, hogy a hatalmas irodalom módszeres áttekintése helyett csak esszé jellegű fölvetéseket tudok tenni a nyugat- és a közép-európai fejlődésből vett példák kapcsán, Dél-Európa figyelmen kívül hagyásával. E bevezető sorokban pedig meg kell vallanom személyes, családi érintettségem is. Nagyapám 1945 után, egy igen rendszerető, szabályt szívesen alkotó korszakban „áll. vizsg. fogász” fölrást tettethetett neve alá a kapualji fehér zománcablára. Vagyis

¹ A félprofi eredetije a „semiprofessional”, lásd Etzioni (ed.) 1969.

² A problémátörténetről: Keller 2010: 18–30.

³ A témáról szóló áttekintések: Rüschmayer 1980; Siegrist 1988; McClelland 1991.

az addig „fusizó” fogtechnikusból egy átmeneti könnyítést biztosító rendelkezés során fogorvos lett – az egyetemi tanulmányok sokéves nyúge nélkül. Ezzel témánknál is vagyunk.

VAN-E A SIKERES PROFESSZIONALIZÁCIÓNAK MODELLJE?

A professzionalizáció eredeti modellje szociológiai, Amerikában találták ki, és egy sikeres pályát rögzített. Klasszikus megfogalmazását ebben a fázisban Talcott Parsons adta.⁴ E modellt ugyanakkor már a hatvanas években elkezdtek térben és időben távolítani az amerikai gyökereitől. A távolabbi perspektívában szembe-
szökővé vált, hogy többféle professzionalizáció lehetséges. Innen a kérdés: van-e sikeres és sikertelen, jobb és rosszabb professzionalizáció? Úgy tűnik, kell, hogy legyen. Az idevágó irodalom elég egyértelműen definiál egy modellt, amit úgy is tekinthetünk, mint egy pályát, amit a professzionalizálódó rétegeknek be kell futniuk. Ezen a pályán már a választott metafora szerint is nyilvánvaló, hogy lesznek élen járók, lemaradók és olyanok is, akik el sem érnek a célhoz.

Harold Wilensky tömör összefoglalása meghatározza a szakértelmiség fogalmát:

„Mind a laikus közönség, mind maguknak a professzionális csoportoknak gondolkodásában két megkülönböztető kritérium tűnik elő: (1) A szakértelmiségi (professional) munkája technikai jellegű, hosszabb, előírt képzésben megszerzett, rendszerezett tudáson illetve doktrínán alapul. (2) A szakértelmiségi a szakmai (professional) normák betartásával tevékenykedik.”⁵

Az utóbbi értékrendet a szerző „*service ideal*” meghatározással is illeti, aminek az a lényege, hogy a *professional* nem egyszerűen kompetens és jó minőségű munkát végez, de minden vonatkozásban megrendelője érdekeit tartja szem előtt, nem pedig a saját hasznát.

Wilensky megpróbálja megmutatni, hogy ez a törekvés csak egyes csoportoknak sikerülhetett, korántsem mindenkinek. A folyamat célját a választott metafora pontszerűnek láttatja, a valóságban azonban a különböző rétegek különböző utakon különböző végállapotokat értek el. Szerintünk csak annyi hasonlóság van csak köztük, amennyire az eltérő természetes tájból kimetszett, egyéni formájú golfpályák is mind ugyanannak a játéknak a színterei. De a versenyzők, nos, azok egyszerűen nem ugyanazon a pályán mennek végig.

Wilensky az a szerző, aki a legkevesebb ismertető jegyet, csak az említett kettőt – képzettség és értékrend – tartja a professzionalizációs modell alkotóelemének. A téma többi klasszikusa ennél többet, általában hat-nyolc ismérvet vesz

⁴ Parsons 1968.

⁵ Wilensky 1964: 138.

föl, amit akár táblázatba is lehet foglalni.⁶ Ha viszont több eleme van a definíciónak, egyből fölmerül a kérdés, hogyan minősíthető egy olyan folyamat, amely a kritériumkészletből például csak annak felét mutatja, míg az ismérvek másik fele nem jellemző, nem lelhető fel a vizsgált folyamatban. Minél több a kritérium, annál több a variáció, és azt a lehetőséget még nem is mérlegeltük, hogy az ismérvek egymást is helyettesíthetik. Ha az adott időben és térben zajló folyamatban, például nagyon pregnáns az *A* ismérv, de hiányzik a *B*, akkor az egyiket a másik helyett is számba lehet venni, mintegy kiváltani általa. Kézenfekvő, hogy az eltérő társadalmakban végbemenő professzionalizációs folyamatoknak az így fölfogott, igen széles variációs skálája éppen azt a helyzetet jeleníti meg, mint az eltérő pályákon eltérő eredményekkel golfozó szereplők.

Természetesen Wilenskynek jó oka volt rá, hogy ilyen szűkre szabta a definícióját: ő lehatárolni akart, megpróbálta korlátozni a „professional” jelző, illetve kifejezés parttalan használatát. Nem stiláris kérdést látott a folyamatban, hanem a „szakmaiságukat” előtérbe tolok kísérletét az érvényesülésre, tegyük hozzá jogosan. A probléma ma is élő – naponta hallhatjuk egy vagy más szakma, például egy disc-jockey panaszait a rádióban, hogy a diszkó munkások „szakmai minőségét” emelni kellene, és az ocsút a tiszta szemtől, a „képzett” DJ-t (vagy akárki mást) a mezei kontártól a megfelelően szervezett állami képzés lenne hivatott elválasztani.

Wilensky kritériumait érvényesnek lehet elfogadni, hiszen azok a professzionális csoport lényegi jellemzői. Eltekintünk attól, hogy a formalizált technikai tudás és a szolgálat ideálja, mint megjegyztük, további tényezőkre bonthatók le, illetve más ismérveket is melléjük lehet tenni. Ám még így is szemet szúr, hogy a Wilensky által fölvázolt professzionalizációs folyamat egyes állomásai, de főképpen annak két végpontja között igen hosszú idő telik el. A történésznek ez fontos szempont, hiszen hogyan minősítsük az éppen átmenettel bajlódó csoportok tömegeit kialakulásuk folyamatának száz-kétszáz évében?

Az is megfontolandó, hogy ott, ahol Wilensky és társai meghúzták a határokat, nem kellene-e a kint rekedt, de szakmaiságukat rendületlenül bizonygató csoportokat valamilyen módon tovább tagolni, például aszerint, hogy van-e valami realitása a professzionalizációs projektjüknek, vagy hangoztatott igényeik tisztán csak a nagyotmondás körébe tartoznak-e. A kint rekedtek potenciális fejlődőképessége mellett azt is tekintetbe kellene venni, hogy a szociológusok által – kritériumaik alapján – már professzionálisnak tekintett csoportok között is vannak viszonylag gyengébb helyzetűek. Az ilyeneknél az intézményes alapok például nem mindig védenek eléggé a betolakodó kontároktól, akik nem tisztelik a professzionális elkülönülést. Ez a helyzet például akkor, ha az álláspiacra az

⁶ Az angolszász szociológia klasszikusai által alkalmazott ismérvek táblázatos összefoglalását lásd: McClelland 1985: 247. Az ismérvek – zárójelben föltüntetve, hogy hányan vették föl őket: felsőfokú szakképzés (8), altruizmus, illetve a szolgálat etikája (7), viselkedési kódex (6), autonómia (6), törekvés piaci monopóliumra (6), presztízs (5), vizsgarendszer (4), gazdasági különállás (4), karrierlétra (3).

egyébként meglévő, sőt, kötelező névjegyzék, vizsga- vagy diplomakövetelmény ellenére tömegével jelennek meg, és kapnak alkalmazást a vizsgát nem tettek, illetve a diplomanélküliek. Az állásmonopólium megsértése a professzionalizációs projekt legfájóbb sérelme, de lehetnek más, hasonló kudarcok is.

Értelmes lenne tehát félig professzionalizálódott csoportokról beszélni? Megvilágítaná ez azok útját, akik az élenjárókat követik? Vagy a „félprofi” csoportok lényegüket illetően nem is különböznek a legsikeresebbektől, csak időbeli késétségük orientálja a társadalomtörténész figyelmét és éppen ez a történelmi figyelem rajzolja ki élesebben a különbségeket? Segíti az alapmodell differenciálása, szétbontása a történelmi valósághoz való jobb illeszkedést?

A PROFESSZIONALIZÁCIÓ IDŐRENDJE: A „FÉLPROFIK” MEGKÉSETTSÉGE VAGY BEFEJEZETLENSÉGE

Wilensky maga is ad egy menetrendet, amihez hasonló a legtöbb ilyen elemzésben szerepel. Ebben az első lépés az adott szakma teljes időben űzött kenyérkeresetként való kialakulása, a második lépés a formális szakmai képzőintézmények létrejötte, a harmadik a helyes és helytelen tudásanyagokat, valamint a szakembereket és kontárokat szétválogató, utóbbiakat üldöző össznemzeti szakmai szövetségek megszervezése. (Utóbbi kettő némileg egymásba csúszhat, vagy akár a sorrendjük is fölcserélődhet.) A negyedik lépés az így körülhatárolt tudást alkalmazó, a szakmát gyakorló csoport szakértelmét tanúsító címek és diplomák állami elismerése, a jogosulatlan címhasználatok büntetése, végül pedig az állami támogatás az adott szakma állásainak monopolizálásához és a kontárok üldözéséhez.⁷

Nyilvánvaló, hogy ezen a hosszú akadálypályán többen is elakadhatnak félúton: vagyis érdemes elkülöníteni a csak félig sikeres professzionalizációs stratégiákat és a félig professzionalizálódott csoportokat. A „félig sikereseknek” van valamennyi reális esélyük, hogy tevékenységüket és annak kontextusát a professzionalizáció modellje szerint alakítsák tovább. Ez a helyzeti sajátosság önmagában is értelmessé teszi e csoportok megkülönböztetését.

Az is föltehető ugyanakkor, hogy vagy magához ehhez a vállalkozáshoz, vagy az eredmény folyamatos védelméhez olyan további segítség, érv, erőforrás is szükséges, amely a szociológusok által a professzionalizáció klasszikus eseteire kialakított modellben nem szerepel. A félig sikerült professzionalizációjú csoportok helyzeti sajátosságainak számbavételén túl tehát kínálkozik a lehetőség, hogy talán éppen ezeknek az intézményesülési, szakmásodási segéderőknek, pótlólagos forrásoknak az alapján is meghatározhatóak lehetnek típusok. Nemcsak helyzetük, de az itt alkalmazott stratégiák alapján is nevezhetnénk e történéseket félig sikerült professzionalizációs folyamatoknak, résztvevőiket pedig némi iróniával „félprofiknak”. Tekintsük át először a megkésettség tényeit! Hasonlítsuk

⁷ Wilensky 1964: 142–145.

össze azt a pozíciót, ahová eljutottak az – ügyvédek mellett – legsikeresebb csoport tagjai, az orvosok, azzal az állapottal, amit két másik csoport, a mérnökök és a gazdaszok értek el 1914–1920 körül!

Wilensky felsorolásában az orvosok, legalábbis az ő amerikai történetében, mindenkit megelőznek a professzionalizációban. Már 1700 körül képes eltartani a foglalkozás a gyakorlóját. 1765-ben megalakul az első szakképző iskola, 1779-ben az első egyetemi orvosi képzés és már 1778 előtt elfogadják az első állami engedélyezési törvényt, 1847-ben pedig országos szakmai egyesületük alakul.⁸ A kontinentális európai történeti kontextusban is megszoktuk, hogy az orvosképzés egyetemi szinten zajlik a középkor óta, továbbá azt is emlegetjük, hogy legkésőbb a felvilágosult abszolutizmus – nálunk például 1770-ben *Generale Normativum in Rei Sanitatis* keretében – átfogóan szabályozza az orvosi hivatás gyakorlását.⁹ A képzőintézmények és az állami regisztráció korai megszervezése alapján az orvosok professzionálódásának kezdeteit a 18. századra szoktuk tenni. Az orvosokkal, mint etalonnal szemben tehát nézzünk két olyan csoportot, akik megkésett, illetve befejezetlen professzionalizációs fejlődésük miatt a félprofik csoportjába sorolhatók.

A mérnöki professzionalizáció korán indult, de lassan ért célba. Igaz, hogy a 18–19. század fordulóján Közép-Európában is létrejöttek műszaki szakképzést nyújtó tanintézetek,¹⁰ ám ezektől az állami műszaki hivatalnokokat képező intézetektől eltekintve a mérnökképzés csak lassan bontakozott ki a céhes formákból, illetve a városi kézműves réteg által látogatott ipariskolák kereteiből. A mérnökök túlnyomó része minden bizonnyal a 19. század közepéig nem kapott formális szakképzést. Nálunk az *Institutum Geometricum* 1782-es megalapításakor ugyan azt a cél tűzte ki, hogy minden állami-megyei állásba szakképzett mérnök kerüljön, de az alacsony hallgatói létszámokat tekintve ez nem igen sikerülhetett. A hallgatói névsorokat és a megyei tisztikarokat összehasonlítva nyilvánvaló, hogy 1800–1810 körül a megyei mérnökök egy része a közéletben sem járt az *Institutumnak*.¹¹ Ráadásul az *Institutum* vizsgáira a tanfolyam látogatása nélkül is lehetett jelentkezni, így az ott vizsgázottak sem mindig járták végig a kurzusokat.

⁸ Wilensky 1964: 143.

⁹ Vö. Kapronczay 2007.

¹⁰ Az 1794-es párizsi *École polytechnique* mintájára 1799-ben állították föl Poroszországban a *Bauakademie*-t a műszaki személyzet képzésére. 1815-ben a bécsi, majd később a linzi, grazi (1809-től: *Johanneum*) és klagenfurti egyetemeken is föllállítottak ilyen tanszékeket. Prágában 1803-ban a rendek alapítottak Polytechnikumot, amelyben a párizsi és bécsi mintáktól eltérően „a gazdasági, erdő- és bányász tudományokat” is oktatták. (lásd „Polytechnika”, „Polytechnikum” szócikk.) Az erdészeti szakiskolák ugyanezidőtájt, a bányászati és kohászati iskolák úttörői pedig az 1760–70-es években alakultak ki.

¹¹ Vö. Lósy-Schmidt 1920. Lósy-Schmidt szerint 1785–1800 között összesen 84 hallgató jelentkezett szigorlatra vagy kapott jutalmat különböző tárgyakból, ezek egy része nem tette le a vizsgát. Így még a központi és megyei mérnöki létszám sem lett volna fedezhető a „céhes” képzettségük nélkül. Vö. Fodor 1955.

A német fejedelmi műszaki szolgálatok utánpótlását adó, mélyépítő jellegű intézeteken kívül a különböző iparosmestereket képző ún. „ipariskolák” csak lassan zárkóztak föl a mérnökképzők szintjére, a berlini ipariskola például csak 1879-ben egyesült a „fejedelmi” mérnökképzővel (*Bauakademie, Gewerbeakademie*). A német, svájci és osztrák egyetemek képzési formákról és követelményekről egyeztető konferenciasorozata csak ekkor, 1877–1880 között definiálta és hozta létre az egységes műegyetemeket. Az új műegyetem még Poroszországban is csak 1899-ben, a többi német műegyetem néhány évre rá, a pesti műegyetem pedig 1901-ben kapta meg a jogot a doktori diploma kibocsátására.¹² A mérnökök még ennek ellenére sem értek révbé, a mérnöki hivatás gyakorlását még sokáig nem kötötték szakképzettség igazolásához. A századforduló Magyarországon például nemcsak a műegyetemen képeztek mérnököket, hanem az építészakadémiákon is, és nemcsak építészek tervezhettek, hanem az építőmesterek is – akár ugyanolyan nagyszabású épületeket is. Az állásmonopólium, amit az ügyvédek és az orvosok legkésőbb fél évszázaddal korábban kivívtak maguknak, a mérnököknél még az I. világháború előtt is hiányzott Európában. Magyarországon csak 1923-ban kötötték a magánmérnöki gyakorlatot az ekkor fölállított kamara tagságához, a kamarai tagságot pedig mérnöki oklevélhez.¹³ Még ott sem érvényesült az állásmonopólium, ahol a törvényekben is ki volt kötve a felsőfokú szakképzettség, mint például a magyar állami szolgálatban. A Kvassay által 1879-ben fölállított kultúrmérnöki szolgálatot kommentálva a visszaemlékező Péch Béla szerint Kvassay csak oklevelés mérnököket vett föl, noha „ez akkor újdonság volt. Hiszen a MÁV és a többi vasutak egyáltalán nem követeltek oklevelet mérnökeiktől. A közmunka- és közlekedésügyi minisztériumban is többen mérnökösködtek oklevél nélkül – nem is alacsony állásokban.”¹⁴ A század utolsó harmadáig egész Európában megvolt még a régi minta, a formális képzés mellett mérnökök tömegei kerültek a szakmába egy-egy idősebb úr rajzasztalának sok évig tartó szorgos körbehordozgatása után.¹⁵ A „fejletlen” Angliában például az építészmérnökök vonatkozásában 1931-ig váratott magára a kötelező regisztráció és az ehhez kapcsolódó állásmonopólium.¹⁶

Oroszországban a műszaki képzőintézmények és képzettségi bizonyítványok korai létrehozása elsősorban az állami fejlesztő politika részét képezte, ezen túl viszont a professzionalizációnak a társadalomban elég gyenge alapjai voltak.¹⁷ Ám ha az iparosodott Németországra tekintünk és az ottani, technikailag legfejlettebb ipari üzemeket, mint a Siemens & Halske-t vesszük szemügyre, világos lesz, hogy ott sem az ipar igénye tartotta el a politechnikai iskolákat. A vezető elektrotechnikai cég még a századfordulón is kétszer annyi technikust alkal-

¹² „Technische Hochschulen” szócikk.

¹³ Vö. 1927: XVII. tc., illetve Tóth 1993.

¹⁴ Péch 1940. Az 1883. I. tc. 10. §-a előírta nem csak a kultúrmérnökségnél, de a többi állami műszaki szolgálatnál is „a műegyetemi tanulmányok bevégzését, s arról oklevél” kiállítását, ezek szerint hiába.

¹⁵ Fischer – Lundgreen 1975; Thorstendahl 1985.

¹⁶ Clark 1985.

¹⁷ Späth 1985: 564–566, 570–571.

mazott, mint mérnököt, tudatosan igyekezve helyettesíteni a mérnököket.¹⁸ A *Zivilingenieur* címszó a *Meyers lexikonban* még 1905-ben is azt állapítja meg, hogy e „foglalkozás szabad, nincs államvizsgálóhoz kötve. Ezért gyakran kielégítő ismeretek és képzettség nélküli emberek lépnek föl *Zivilingenieur*-ként és ebből adódik, hogy időnként az egész foglalkozást gyanakvással szemlélik.”¹⁹

A mezőgazdák nál hasonlóan bizonytalan eredménnyel zárult a professzionalizáció menete. Az angol nagybirtok munkajogi viszonyai az egész itt tárgyalt korszakban szabályozatlanok maradtak. A farmok komplexumát jelentő birtokot leggyakrabban jogászok kezelték, mint „agents”, akik tulajdonképpen nem alkalmazottak, inkább megbízottak voltak. A kontinensen a nagybirtok, illetve a nagy erdőbirtok tudott szakképzett embereket foglalkoztatni, a gazdászok professzionalizációja is csak ott kerülhetett napirendre, ahol ezek előfordultak. Közép-Európában például viszonylag nagy jövedelmet, tisztességet és főleg biztos állást jelentett állami, közületi erdésznek lenni. Ez a csoport a fejlődés során besorolódott az állami tisztviselők közé, és szakképzettségét az államhivatalnokok képzettségi előírásai szabályozták. A szorosan vett mezőgazdászok kizárólag a nagybirtokrendszer közép-európai területein játszottak szerepet, a német, cseh, magyar és lengyel területeken. A nagybirtokokkal átszótt területeken már a 19. század első felében fölmerült az igény a szakirányú képzésre és a szakképzettek állásmonopóliumára, de Magyarországon ugyanebből csak 1900-ban, Ausztriában 1914-ben lett törvény.²⁰ A törvények a kötelező szakirányú képzettséget csak az állami, közületi és egyházi birtokokra írták elő, és csak fokozatosan vezették be – ráadásul ezt is folyamatosan kijátszották, képzetlenebb és olcsóbb „botospánokat” alkalmazva az okleveles gazdák helyett.²¹

Föltűnő, hogy az etalonként szolgáló orvosokhoz és ügyvédekhez képest – ha eltekintünk az egyetemi jogi, orvosi, teológiai oktatás középkori kezdeteitől – ezek az úgynevezett félprofi szakmák szakmásodásuk első állomásaihoz viszonylag korán, az etalonnal nagyjából egyidőben elérkeztek. Közép-Európában ügyvédnek, orvosnak, de éppen így gazdáznak is a felvilágosult abszolútizmus kormányzatai adtak először olyan vizsgarendszereket és ennek kapcsán a vizgázottak olyan nyilvántartásait, melyek legalábbis elvben szabályozták, hogy mely tevékenységet milyen tudással kell és lehet folytatni. Nagy Frigyes és Mária Terézia idejéből származnak az ügyvédek és az orvosok, de Morvaországban például a gazdatisztek első átfogó vizsgarendjei is.²² Ezek általában nem kötötték ki, hogy a tudást csak szakképző intézetben lehet megszerezni, de a vizgázottak regisztrációját és az állásokra való monopóliumukat igen, tehát elég erős jogosítványokat adtak. Ugyanezidőtájt alakultak az első bányászati képzőintézetek is

¹⁸ Späth 1985: 579.

¹⁹ „Zivilingenieure” szócikk.

²⁰ Marchet 1896.

²¹ Hamar 1994: 50–51.

²² Vö. Balázs 2004. A morva–sziléziai gazdatiszti vizsgáztatásra és regisztrációra: Vári 2008: 550–552.

– a Habsburg Birodalomban Selmecbányán 1763-ban, Szászországban a Bergakademie Freibergben 1765-ben, a Bergschule Eislebenben 1798-ban –, amelyeknél azonban – az állások állami szakszolgálati jellege miatt – maga a képzőintézet léte nagyobb jelentőséggel bírt, mint a vizsgarendszer és a regisztráció. Az erdészeti iskolák és ipariskolák, amelyekből a 19. század derekára a polytechnikumok kialakultak, szintén a 18–19. század fordulóján keletkeztek. Ám ezek a közép-európai szakképző intézetek a korai kezdetek ellenére szinte sehol nem kaptak az orvosokéhoz hasonló vizsga- és regisztrációs rendszert. Igaz ugyanakkor, hogy mivel nagyrészt a fejedelmi szakigazgatási szolgálatok személyzetét képezték, a szolgálat megfelelő káderpolitikájával enélkül is létrejöhetett állásmonopólium.

A gazdászok és mérnökök történetén, korai kezdetein és sokáig tartó lezáratlanságán végigpillantva mintha nem is a rendeletileg fölállított vizsgarendszerek, sőt, talán nem is a képzőintézetek léte lenne a professzionalizációs folyamat sikerének alapja. Már csak azért sem, hiszen csak az egyes törvények idejét, megkésetttségét regisztrálhatjuk, a társadalmi pozícióról csak sokkal homályosabb ismereteink vannak. A tényleges szakmai fejlettség jobb mutatója lehetne az, hogy körülbelül mikortól lesz egy szakmából „full-time occupation” – de erre a legnehezebb válaszolni. Míg Wilensky optimistán úgy véli, hogy már 1700 körül ilyen teljes állás volt az orvosi foglalkozás, az Angliáról szóló beszámolók szerint azonban az angol orvosok nagyobb része még 1815-ben is jelentős jövedelmet szedhetett gyógyszerek és gyógyeszközök eladásából, így lettek alanyai a patikáriusokat szabályzó törvénynek.²³

A professzionalizációs fejlődési verseny tehát, úgy tűnik, bonyolult és sokféleképpen meghatározott pályákon zajlott, szakmánként és országonként más-más eredménnyel. Ám ettől még továbbra is érdekes a kérdés, hogy az egyes lemaradó csoportok milyen tényezők segítségével próbáltak gyorsítani. A „fél-profik” megkülönböztetésének értelmét talán éppen azok a plusz erőforrások, tényezők adhatják, amiket fel kellett használniuk a szakmásodásuk kivívásához.

Első ránézésre kétféle többletet, szakmaiságukat építeni segítő tényezőt találhatunk. Az egyik tényező a csoportok törekvéseit egységesítő, segítő kiscsoportok és ezek hálózatos működése vagy sajátos identitása. Ilyenek például a családi-dinasztikus hálózatok. Noha az olyan, viszonylag kis létszámú csoportoknál, mint a 19. század elejének mérnökei és gazdászai, a családi és kliensi hálók szerepe ropant szembeszökő, nem ismerek olyan földolgozást, amely komolyan figyelembe venné e tényezőt. Rosszabb esetben egyes dolgozatok arról értekeznek, hogy egy család több generációját jellemző szakmai kiválóságnak mennyiben lehetnek genetikai alapjai.²⁴ Ugyanide tartoznak a családon kívüli hálózatok, a koronként, országonként eltérő módon egyes szakmákban nagy jelentőségre szert tevő etnikai-konfeszionális csoportok is. Mivel ezek a csoportok, legalábbis fejlődésük kezdeti szakaszaiban viszonylag kis létszámúak, az aktivitást koordináló szerve-

²³ Az 1815-ös Apothecaries Act-ra lásd Waddington 1985: 394.

²⁴ Vö. Vámos – Vámosné (szerk.) 2005. Komplexebb elemzés: Kosáry 1997.

zetekben, egyesületekben rendszeresen csak egy pár tucat tekintélyesebb szakember vett részt, az etnikai-konfeszionális személyhálóok jelentősége tehát elég nyilvánvaló. Látványosan megmutatkoznak e hálózatok a Habsburg-monarchia cseh–morva területeiről a magyarországi állomáshelyekre átvándorló szudétánémet erdészek esetében, vagy a 19. század első felében Belgiumba kirajzó angol mérnökök példáján, illetve az orosz mérnökök körében megfigyelhető nagy és zárt lengyel és zsidó kontingensek esetében.²⁵ A hálózatokban kialakult belső kohézióknak segítenie kellett a koordinált nyilvános föllépést és az állásokkal kapcsolatos magánstratégiák megvalósulását is. Mindezt ugyanakkor éppolyan nehéz tanulmányozni, mint a vállalkozói csoportok etnikai-konfeszionális hálóit, így ezt a típusú segítséget a szakmásokban a megfelelő kutatások hiánya miatt nem tudom áttekinteni.

Némileg könnyebb a helyzet a professzionalizálódó csoportokat segítő másik tényezővel. Ezt az a helyzet szolgáltatja, amikor tevékenységük egybecseng, megjeleníthetővé tesz egy olyan korabeli ideológiát, amelyet az akkori uralkodó elit támogatott. Ez az ideológiai föltöltődés meglendíthette a szakmásokat is. A szakértelmiségi csoport például képes lehetett értékes ideológiai legitimációt nyújtani. Ennek nyomai a különböző rituális alkalmakkor, éves közgyűléseken és az ott elhangzó szövegekben lelhetők föl. A gyors ideológiai feltöltődés kulcsa az ideológia és a szakmai szerepek összehangzásában keresendő, nem pedig magában az országos közvélemény fordulataiban, ideológiai attackokban és divatokban. Szakmánként külön tárgyalva kell tehát fölillantani egy-két példát erre a jelenségre.

A PROFESSZIONALIZÁLÓDÓ CSOPORTOK A KORABELI KÖZBESZÉDBEN: SZAKMAI ÉS IDEOLÓGIAI ELEMÉK

Agrárszakemberek

Sem a magyar agrárszakemberek, sem a porosz, osztrák vagy cseh társaik nem szerepeltek ideológiai művek szerzőiként, de okuk és eszközeik is voltak arra, hogy bekapcsolódjanak a kortárs politikai közbeszédbe. Az okot egyfelől a munkáltatójuktól, a nagybirtoktól függő, kiszolgáltatott munkajogi helyzetük adta, de szerepet játszott a szakmások szaktudományos alapjainak gyengesége is: a mezőgazdasághoz mindenki érteni vélt, ezért nehéz volt ebből titkos, csodálatos, helyesen csak a bennfentesek által alkalmazható tudáskorpuszt létrehozni.²⁶ Az agrárelit – különböző korokban – komolyan igyekezett összekapcsolni szakmai törekvéseit társadalmi ideológiákkal. Könnyen megtehették ezt a publicistái például a reformkorban, hiszen ekkor a közvélemény meggyőződése szerint is a konkrét gazdasági kérdések mögött a társadalmi-gazdasági rend alapvető

²⁵ Spáth 1985: 577, 583. A pétervári Technológiai Intézet hallgatóinak harmada volt lengyel, illetve katolikus ukrán.

²⁶ Egy korai szakmai ideológiai kísérletre lásd Horváth 2008.

problémái álltak. A marhatartás gondjai a legelő-elkülönözéshez, az alacsony gabona-termésért a robothoz, a paraszti gazdálkodás alacsony színvonala a jobbágyrendszerhez, az elvben könnyen piacra vihető termékek – dohány, bor, repce stb. – értékesítési nehézségei a kapitalista jog- és hitelrendszer hiányaihoz vezették el a publicistákat.²⁷ Az összefüggés persze nem biztos, hogy valós: a kvantitatív gazdaságtörténet elég minimális hatást tulajdonít az intézményes változásoknak, de a mi szempontunkból most csak a korabeli vélekedés a döntő.

Az ideológiai feltöltődést segítő másik korabeli sajátosság nem a helyzethez, hanem a résztvevőkhöz kapcsolódott. A 19. század első felének agrárszakemberei, miközben alapvető feladataik közé tartozott a mezőgazdaságban szükséges intézményes változások tervezése és levezénylése, arra is törekedtek, hogy a szükséges társadalmi változtatásokat technikai-gazdasági lépésekre redukálják. Ez az eljárás, függetlenül attól, hogy az adott téma, probléma a gazdasági ág vonatkozásában mennyire volt indokolt vagy akár teljesen indokolatlan, bizalmat gerjeszthetett a régi rend reformját szorgalmazó csoportokban. Márpedig egész Közép-Európában ezek a csoportok határozták meg az agrárátalakulást, nem pedig a forradalmárok. Az 1848 előtti magyar, cseh, porosz nagybirtokosok szerették magukat átadni a korlátozott, „szakszerűen végrehajtott” társadalmi változások illúzióinak. Az agrárszakembereknek a korabeli szakmai vitákban kirajzolódó sajátos képessége a nyugodt haladás vezérletére visszahatott saját társadalmi helyzetükre is. A gazdasági haladásról alkotott vélemények cseréjével párhuzamosan az agrárszakemberek, a gazdatisztek helyzetéről is vita folyt – lényegében egy professzionizációs projekt föltételeinek nyilvános tárgyalása zajlott. A folyamat egyik elemének tekinthető például az 1844-es magyar törvényjavaslat egy közpénzből fölállítandó központi gazdatiszti képzőintézetéről, amit az országgyűlés kis híján elfogadott.²⁸ Azt persze nehéz lenne bizonyítani, hogy saját ügyeikben is azért nyertek több-kevesebb meghallgatást a gazdatisztek, mert az ország gazdasági megújításával kapcsolatos vitafolyamban éppen a vázolt szerepet, a nyugodt változások szakképzett irányítóinak szerepét öltötték magukra, de legalábbis a személyek és fórumok szintjén látható egy ilyen összefüggés.

Nemcsak nálunk van átjárás a korabeli gazdasági diskurzusbeli jelenlét és a társadalmi szerep alakulása között. Az angol vívmányok kontinentális átvételében kiemelkedő fontosságot nyert az évelő takarmánynövények vetése, a nyomáskényszer fölszámolása és a legelő-elkülönözés. Ezek apostolai Poroszországban 1807 után a sebesen haladó reformer klikk farvizén haladtak ideáljaik megvalósítása felé, némiképp forradalmi szint is adva az egyébként inkább agrártechnikai-üzleti jellegű javaslataiknak.²⁹ A legelő-elkülönözések a reformera után is napirenden maradtak, a mindig konfliktusos megvalósításukat nemcsak Poroszországban, de a többi államban is *Landeskulturrat*-ok és más hatóságok

²⁷ Erre részletesebben lásd Vári 2009: 86–111.

²⁸ Emlékirat 1843; Erdei 1985.

²⁹ A reformerek által kreált agrárpolitikai feladatok és a szakmai szerepek egymás erősítő hatására: Brakensiek 2005.

felügyelték. Ezek pedig bázist adtak a korábbi agrár-apostolok utódainak, akik ebben a korszakban már szakiskolákban képzett agronómusokból kerültek ki.

Az agrárszakemberek ideológiai harcba szállásának másik példája az állítólag prefasiszta német agrárius mozgalomban, a *Bund der Landwirte*-ben figyelhető meg.³⁰ A *Bund der Landwirte* politikai hatását és társadalmi hátterét némileg elrajzolták mind a korábbi német, mind a magyar történetírásban, túlhangsúlyozva a nagybirtok szerepét. Ennél is nagyobb probléma azonban, hogy kizárólag az agráriusoknak a politikai mozgósításban játszott szerepére koncentrálva nem látják *szakmai* szerepük egybecsengése a neokonzervatív ideológiával, antiliberalis utópiával. A világgpiaccal szembeni korabeli agrárius-konzervatív kritika elsősorban a gabonaválságra reagált, viszont relatív stabilitást keresve a vidéki termelőszférának fölértékelt a szakképzett mezőgazdasági feldolgozóipari tevékenységet, a komplex gazdálkodást – középpontban a szakképzett mezőgazdász alakjával.

Van példa fordított irányú kapcsolatra is, legalábbis a 20. századból. A bio-élelmiszerek (*organic food*) elterjesztéséért 1946 óta küzdő brit *Soil Association* lényegében agrotechnikai és fogyasztói oktatással, élelmiszertermékek minőségvizsgálatával és minőségtanúsítványok kiállításával, az állatbarát állattartás népszerűsítésével foglalkozik, tevékenysége szigorúan szakmai jellegű. Igaz, a *Soil Association* standardjai rendszeresen szigorúbbak a brit állami vagy az EU-előírásoknál – ha az ő normaértékeik országosan érvényesülnének, az *agrobusiness* nagy része tönkre menne. Ez minden hosszabb távra néző szabályozásnál így van, a *Soil Association* ettől még nem lesz radikális. Ha viszont nem a szakmai tevékenységüket, hanem annak önmaguk által adott értelmezését tekintjük, akár a kapitalista mezőgazdaság és a modern agrárszakma elleni támadóéknak is vélhetjük őket.³¹ Ha pedig összevetjük a hétköznapi tevékenységskálát a szövegekkel és a vezetőik életrajzával, markáns ideológiai dimenziót fedezhetünk fel. A világgal szembehelyezkedő antikapitalista neheztelés, a természetes, illetve „szerves” termelési módba vetett rajongó hit és a mozgalmi kollektíva élménye magában is rokonítja őket a zárt egyházi közösségekkel, vezetőiken keresztül pedig korai fázisukban az angol szélsőjobboldalhoz, újabban a *new age* szektához is kapcsolja őket.³² Úgy tűnik, itt előbb volt a *Soil Association* ideológiai irányultsága és ehhez csatolták a szakmaiságukat, de szakmaiság és ideológia egymást erősítő kapcsolódása ilyen hátrameneti fokozatban is működik.

Mérnökök és építések

Az agrárszakembereken kívül a mérnökök is segítségül hívták a koronként változó ideológiai elemeket a professzionális törekvéseikhez. Itt is az a probléma, hogy

³⁰ Vári 2007: 95–99.

³¹ <http://www.soilassociation.org/Aboutus/Ourhistory/Ourachievements/tabid/71/Default.aspx> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 1.)

³² Gill 2008.

a technikai jellegű szövegek mellékmondataiban elbújtatott eszmetöréseket kellene összegyűjteni, amire a mérnökökkel foglalkozó, nagyobbrészt technikatörténeti jellegű irodalom nem tűnik túl fogékonynak.

A mérnökök első nagy csoportja katonai vagy civil földmérő és vízmérnök volt, a civilek a központi kormánysszervek, a megyék vagy az uradalmak alkalmazásában álltak. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a mérnöklétszám legnagyobb részét az uradalmi alkalmazottak adták, akik mellett ráadásul ismeretlen számban napidíjas mérnökök is szolgáltak. A polgári mérnökök ráutalt helyzete hasonló volt a gazdatisztekéhez, szakmaiságukat előtérbe helyezve igyekeztek pozícióikon javítani. Velük szemben a náluk sokkal nagyobb presztízzsel és stabil szolgálati hellyel bíró katonai mérnökök álltak, akikre viszont a professzionalizációs paradigmát csak egészen sajátos módon lehetne alkalmazni.

Vajon mire alapították a civil mérnökök társadalmi tekintélyüket? Olyasmikre, amiket a mezőgazdászoknál láttunk. A vízépítések első hulláma Közép-Európában a felvilágosult abszolútizmus vállalkozásaihoz kötődött, és annak gazdaság- és társadalomszemléletéhez illeszkedett. *In abstracto* a természet legyőzése, az árvizek vad erőinek leigázása lett a program, a termelés és a népesség által használt terek kiterjesztése volt a cél.³³ A vízszabályozások mérnökei is magukévá tették az abszolútizmus populacionista és produkcionista jelszavait, a természet legyőzésének és a hasznot hajtó tevékenység kiterjesztésének céljait. De legnagyobb problémájuk is „mentorukkal”, az abszolút kormányzattal kapcsolatban adódhatott. A kormányzat csak korlátozott erőforrásokkal rendelkezett, különösen a francia háborúk és a rákövetkező államcsődök időszakában, viszont a rendi-liberális ellenzékek mindenhol egyformán gyűlölték a pénzpozcékoló természetlegyőzést. Az ecsedi lóp 1775-ben kezdett lecsapolása II. József alatt előbb erőltetett ütemben ment tovább, majd 1785-ben leállították: a megyei birtokosságot mélyen megrázta a rájuk zúdított terhelés és egy évszázadra diszkreditált minden hasonló vállalkozást.³⁴ Ez se sajátosan magyar történet, a Rajnát is ilyen módon, előre-hátra lépve szabályozták.

Az eltartóképeséget, a foglalkoztatás stabilitását tekintve a 19. század első felében a porosz állami műszaki apparátus kivétel lehetett ebben a vonatkozásban. Itt ugyanis a nálunk is ismert vízépítési tevékenység összekapcsolódott más nagy tevékenységi körökkel. Az 1810–1820-as években a műút-hálózat kiépítése és az állami tulajdonú, illetve államilag ellenőrzött és szabályozott bányászat kapcsolódott hozzá, majd kibontakozott az új iparágak, berendezések és vállalatok állami támogatásának rendszere is. Mindez együtt volumenében is igen jelentős volt: az 1830-as és 1840-es években Poroszországban az éves ipari nettóberuházások 11–12%-a állami forrásból eredt.³⁵ A technikailag kompetens, fenntartható és nagyobb társadalmi megrázkódtatások nélküli bányászati és ipari fejlesztésre törekvő műszaki szolgálatok alapot adtak egyfajta techni-

³³ Az abszolútizmus államfelfogása az államra mechanikai szerkezetként tekintett: Kunisch 1986.

³⁴ Nyárády 1908.

³⁵ Boch 2004: 19–22.

cista bürokratikus-paternalizmusra, mely rímelt a mérnöki önképre. Az abszolút kormányzat azonban Európában sehol máshol nem tudott állandóan eltartani nagyobb mérnöki létszámot, a poroszhoz hasonlót biztosan nem.

A mérnökök később is elég látványosan használhattak ideológiai segéderőket. Az I. világháború alatti rendkívüli hadellátási és logisztikai feladatok nyomán Rathenau és Veblen fogalmazott meg a társadalmat szakemberek által megoldandó feladatként felfogó koncepciókat, amelyek a mérnökök és közgazdászok szerepének fölértékeléséhez vezettek. A két háború közötti korszakban Magyarországon Gömbös Gyula „országrendezés” jelszava – bár inkább közigazgatási reformot értettek alatta – a mérnökök szerepét is felértékelte.³⁶ Az európai és hazai politikai közvéleményben igazán nagy port az amerikai technokrácia-mozgalom (*Technocracy Incorporated*, 1933) kavart, de azt ugyanakkor nem tudni, hogy e „technicista” társadalomszervező elképzelések mennyiben mozgatták meg magukat a mérnököket.³⁷

Talán ez a pár utalás is elég ahhoz, hogy a professzionális folyamat ideológiai feltöltődésének lehetőségét illusztráljam. A jelenség azonban több irányba mutat. Túl azon a kérdésen, hogy az ideológiai föltöltődés mennyiben lendíti előre a mérnököket a professzionalizációban, látnunk kell azt is, hogy ezt a fajta segédeszközt nem csak a professzionalizáció érdekében, de az ellen is be lehet vetni. Az angol századvég vezető művészeti írója, a keresztényszocialista, romantikus antimodernista John Ruskin például kollégáival az építészsakmának a vizsgáztatás és regisztráció eszközeivel való lehatárolása ellen lépett föl. Ruskinnak 1891-ben a *Times*-nak elküldött, 70 vezető építész által aláírt olvasói levele, teljes összhangban társadalmi nézeteivel, úgy foglalt állást, hogy a valódi művészi elhivatottság nem lesz mérhető ily módon, és nem is szorul arra, hogy ilyen igazolást állítsanak ki neki.³⁸ A művészek ugyanakkor, Ruskin véleményével szemben, éppen ezidőtájt egész Európában professzionalizálódtak: egyesületeket alapítottak és képzőintézeteket kaptak az államtól. Egy magyar alcsoportjukról készült átfogó tanulmány megerősíteni látszik az ideológiai föltöltődés segítő-serkentő hatását a képzőművészek szakmásodására is.³⁹ A magyar századvégen a millennium körüli megbízások konkrét lehetőségei és a nemzeti optimizmus légköre a képzőművészek professzionalizációjának meghatározó elemei közé tartoztak.

A PROFESSZIONÁLÓDÓ SZAKMÁK ÉS A TÁRSADALMI REAKCIÓK

A fentiekben előbukkant egy-két olyan tényező, amely a „félprofi” rétegeknek pótlólagos erőt biztosíthatott a szakmásodáshoz, mint amilyen például a fent

³⁶ Vö. Kaffka 1932; Kaffka 1933.

³⁷ A harmincas évek elején tucatnyi német publikáció reagált az amerikai technokrata mozgalomra.

³⁸ Clark 1985: 538.

³⁹ Szívós 2009: 164–172.

tárgyalt az ideológiai feltöltődés, elköteleződés volt. Kérdésként merülhet fel ugyanakkor, hogy miért csak a lemaradók alkalmazhatták volna ezeket az eszközöket? Az „ideológiai segédeszközök” a sikeres csoport számára éppúgy elérhetőek voltak. Gondoljunk például az orvosok hasonló, egyébként jól ismert átjáróira a népegészségügy és az antialkoholizmus, valamint az eutanázia témáin keresztül mind a jobb-, mind a baloldali radikális antiliberális mozgalmak felé.

Ha viszont a pótszereket mindenki alkalmazhatta, akkor nem ez lehetett a „félprofil” számára a siker kulcsa. Mind a „félprofi”, mind a „klasszikus” szakmák esetében a nagy sikert, illetve a részleges és megkésett elismerést nemcsak más tényezőkkel, de az eddiektől eltérően, más módon is kell magyaráznunk.

A hagyományos történész a fordulópontokra, eseményekre, a szociológus az intézményekre, modellekre figyel. Ha viszont egy antropológus tekint például a svájci orvosi szakma formálódására, akkor az ő szeme más képet rögzít. Látja például az orvoscsoport fejlődésében az 1789-ben alakított késő-aufklärista tudós társaságot, amelyben egybefonódott a személyes és tanítványi hálózat, a szakmai igények és a politikai szerepvállalás.⁴⁰ Tovább léphet-e a társadalomtörténész, ha az antropológushoz hasonlóan komplex viszonyrendszerekre fókuszál az intézményes fejlődés modelljei helyett? Mielőtt megpróbálkozunk a fókuszváltással, tekintsünk vissza. Nézzük meg még egyszer, kiket is tart a történeti szociológia sikeresen professzionalizálódottnak?

A ma legáltalánosabb koncepció szerint a sikeres professziók az egyetemi vizsgáztatás és az állami regisztráció kombinációjával tudták elérni szolgáltatásaik piacainak monopolizálását. Ezt az elgondolást már Parsons és kollégái elemzései lehetővé tették, de akkor még ebben a formában nem fogalmazták meg. E ma népszerű professzionalizációs koncepció-változat a 1960-as, 1970-es évekbeli, Parsons-szal és generációjával szembeni kritika folytatója. A hatvanas évek kritikus munkái szkeptikusan tekintettek a korábban Parsons és társai által közép-pontba állított, a személytelen, csak az ügyfelek javára tekintő, nem anyagi, hanem ideális szempontok által motivált szolgáló hivatás eszméjére. A kritikusok, például Freidson és Larson a korábbiaknál erősebben koncentráltak a professzionális csoportok monopolizációs törekvéseire, melyeket a képzőrendszerek, a csoportoknak az egyesületek által biztosított belső kohéziója és az állam is segített.⁴¹ Azt hangsúlyozták, hogy a hivatások – különösen az orvosi hivatás – *service ideal*-ját lényegében álcának kell tekinteni. A színpalak mögött valójában a potenciális vevők és a szolgáltatások piacának monopolizálása zajlik úgy, hogy a szakképzettségi oklevelekkel és állami tekintéllyel alátámasztott szaktudás demonstrálásával foglyul ejtik a közönség bizalmát. Ez a *professional project*, aminek eredménye magasabb jövedelem és presztízs a hivatás gyakorlóira számára, valamint több költség és nagyobb kiszolgáltatottság az ügyfeleik részére.

⁴⁰ Braun 1985.

⁴¹ Freidson 1972; Larson 1977.

Bár e kritika kiugratta a professzionalizációs folyamat egoista motívumait, az elődökhöz hasonlóan természetesnek vette, hogy a professzionalizálódó csoportok keresztül tudják vinni akarataikat. De miért is kellene a nagyközönségnek és az államnak mindenkor készséggel belemennie az orvosok, ügyvédek stb. utcájába? Corfield ironikus megjegyzése szerint a Larson-féle elképzelés a „nagy monopóliumot” összeeskábáló professzionálisokról tulajdonképpen a 18. századi, doktorral-pappal-ügyvéddel kapcsolatos népszerű összeesküvés-elméletek tudományos formában történő föltámasztása.⁴²

A valóság bonyolultabb, mint azt a sürgős szükséglet kielégítő, az igaz tudományban képzett és államilag is elismert szakemberekről festett kép láttatja. Állam és szakemberek kölcsönös és egyező érdeke – a professzionális fejlődés állítólag optimális esete – nemcsak előre, de hátra is mozdíthatja a professzionalizációt. A porosz állam például az 1825-ös orvosi rendtartásban az – egyébként sebészi ismeretekkel is ellátott – orvosok mellett első osztályú – tehát egyetemi orvosi tárgyakat is tanult – seborvosok működését is országosan engedélyezte.⁴³ Tette ezt azért, mert a magasabb társadalmi rétegeket kezelő városi orvosoktól nem volt elvárható a vidék teljes ellátása. Így tehát az abszolutisztikus állami politika konzerválta az orvosi szakmák rendies hierarchiáját, ami ugyan szöges ellentétben állt a „professzionális projekt” koncepció szerint az államra háruló szereppel, viszont nem kerestette a 19. század elején ténylegesen működő orvosok törekvéseit, akik távolról sem ragaszkodtak sem a vidékre költözéshez, sem pedig vevőkörüknek a pénztelen vidéki senkikkel való kibővítéséhez. Az államra konzerválta a rendi viszonyokat, amelyek maguk sem akartak elmúlni.

Nem csak az állam lehetett mozdító erő. Angliában a szakmai egyesületek kezében volt a szakmai piacra való belépés ellenőrzése. Ez sokáig azt jelentette, hogy az egyesületek keretet adtak a szakma szenior művelőinek a szükséges minimumokról folytatott eszmecseréhez. Ugyancsak az egyesületek adtak bizonyítványt, összhangban saját követelményeikkel az adott szakmában segédeiket letöltött aspiránsok számára, sőt némelyikük ezen is túllépve valamilyen vizsgarendszert is működtetett. Az idővel az egyesületeket formálisan is képző- és minősítési feladatokkal ellátó állami megbízások csak stabilizálták és egységesítették a már korábban, rendies keretek között kialakult eljárást, ahogyan például Angliában a *Medical Registration Act* tette 1858-ban: az állami fölhatalmazásból vizsgáztató grémium a korábbi rendies korporációk és egyetemek konzorciuma volt.⁴⁴

Az angol orvosok már 1858 előtt is nagy tekintélyű társulatot jelentettek. Corfield, kritizálva Larson nagyhatású munkáját a professzionalizációról, arra mutatott rá, hogy nem ajánlatos a professzionalizációt pusztán a monopóliumra törekvő, maguknak intézményes kereteket követelő szakemberek és a némileg vonakodó, majd magát megadó kormányzat duettjeként bemutatni. Volt egy

⁴² Corfield 1995: 179.

⁴³ Huerkamp 1985.

⁴⁴ Waddington 1985: 411–412.

harmadik tényező is: a társadalom igénye az adott szolgáltatásra.⁴⁵ Ebbe beleértendők a szolgáltatás keretfeltételei is, vagyis az, hogy olcsón vagy drágán, éjjel vagy csak nappal, tegezve vagy magázva, több vagy kevesebb asztrológiai hókuszpókusszal körítve vették-e igénybe az orvosok vagy általában a szakemberek által kínált szolgáltatásokat. Mindezek a társadalmi közbeszéd állandó témái voltak.

Az angliai társadalmi közbeszédben a „*professions*”, mely ott eredetileg a lelkeszi, az orvosi és az ügyvédi hivatásokat jelentette, már a 19. század közepi sikereket megelőzően is legalább másfél évszázadon át terítéken voltak, különös tekintettel e szakmák presztízse, szolgáltatainak értéke és ellenértéke vonatkozásában. A cenzúra hiánya bőséges forrásanyagot biztosít ennek tanulmányozásához. A puha források mellett a társadalmi makroszerkezet változásainak néhány vonása is jelzi a professzionális szolgáltatások piacának megváltozását. Tudjuk, hogy az angol társadalom a 18. század közepe és a 19. század közepe között erőteljesen városiasodott. Az is ismeretes, hogy az orvosok páciensei a gazdagabb városlakókból kerültek ki, e rétegnek bővülése tehát egyben piacuk bővülését is jelentette. Az orvost ugyanakkor jómódú betegéhez kliensi, függő viszony kötötte. Mint arra Waddington rámutatott, mind az orvosok területi szétszórtsága, mind a személyes függőségi viszony a páciensekkel, mind a megélhetés bizonytalansága a 18. században még jelentős akadálya volt valamiféle egységes szakmai normák kialakulásának.⁴⁶ A gazdagodó és városiasodó Angliában a csekélyebb társadalmi állású fogyasztók belépése a piacra és az orvosok iránti kereslet növekedése kezdte lassan megváltoztatni ezt a helyzetet. Még jelentősebb volt az orvosi képzés intézményeinek átalakulása: a mester melletti inaskodás rendszere a 18. század végétől összekapcsolódott a kialakuló kórházakban való gyakorlással és tanulással. Formálisan megmaradt ugyan az *apprenticeship*: a szerződéses inaskodás, ám ahogy ennek része lett a nagy kórházakban megszerzendő képzés, az addig széttagolt tevékenységet a kórházi gyakorlat egységesítette. Evvel párhuzamosan a kórházakban az orvosok és betegek kapcsolata is megváltozott. A kórházakat egész Európában jótékonyági alapon működtették és szegény, illetve elesett emberek alkották a páciensek tömegét, ahogy ekkortól fogalmazták: a „beteganyagot”.⁴⁷ Angliában billent át először az orvos kliensi függése a betegről a szakembernek a gyógyító tevékenység tárgya iránt megnyilvánuló fölényébe. Mivel mind az urbanizáció, mind a középrétegek gyarapodása, mind pedig a közkórházak kialakulása és terjedése egész Nyugat-Európában lezajlott, így az orvosszerep átalakulása is összeurópai jelenség lett.⁴⁸

Mindezek a változások – nem is beszélve a mentalitásbeli változásokról, a tudomány növekvő tekintélyéről, a mágikus gondolkodás visszaszorulásáról – azonban csak a keretfeltételeit adták az orvosi és más hagyományos szakmák hivatásgyakorlásának. E klasszikus „hivatások” (orvos, lelkeszi, ügyvéd) angliai

⁴⁵ Corfield 1995: 148. felsorolja a föllállított General Medical Council tagjait.

⁴⁶ Waddington 1985: 406–407.

⁴⁷ Waddington 1985: 409.

⁴⁸ Hudemann-Simon 2000: 122–140.

fejlődését próbálta leírni Corfield a szakmák gyakorolását államilag szabott medrekbe szorító, 19. század végi nagy szabályozások előtti másfél évszázadban, ami nem könnyű vállalkozás, hiszen ebből a korszakból hiányoznak a fókuszpontként szolgáló intézményes fordulópontok. A kutató vizsgálhat viszont pamfleteket, népi vígjátékokat, parlamenti beszédeket, különböző szövegek és gesztusok áradó folyamait, amelyeknek a hivatások 18. században alakuló, majd megerősödő egyesületei, klubjai, testületei, céhei kínáltak fórumot. Maga a diskurzus is nagyrészt éppen arról folyt, hogy hol vannak e testületek kompetenciáinak határai, ki minek mondhatja magát és mit tehet. A 19. század végének intézményei felől nézve néha triviális kérdések ezek, ám az itt zajló szakmai-testületi vetélkedés a szakmai identitás létrehozásának rituális gyakorlatait képezte. E torzalkodásokat végső soron a privilégiumlevelek (*charter*) rendelkezései, a bíróságok és a parlament határozatai döntötték el: a szakmai identitások e korai fejlődési szakaszában Angliában is az állam szabta meg a kereteket. De az állam nem személytelen képződmény volt, nem is egy bürokratikus elit, inkább egy színpad.

A professzionalizáció-magyarzatok kritikája után a pozitív megoldást is ebben az irányban érdemes keresni: a differenciált professzionalizációs modelleknél sokkal szórakoztatóbb és életközelibb csoportjátékokat is meg lehet figyelni a történeti-társadalmi közegben. A mérnökké, orvosá, gazdásszá válás csavaros történetei összeköthetők más társadalmi csoportok történeteivel. Ezek mindegyike emancipációs történet, amihez a professzionalizálódó csoportok más-más módon kapcsolódhatnak.

SZAKEMBEREK: ÚRIEMBEREK, PÉNZEMBEREK ÉS MŰVELT POLGÁROK

Szakemberek és úriemberek

Angliában, úgy tűnik, a közvéleményt, a bíróságokat és a parlamentet egyaránt befolyásolta az a közbeszéd, amelyben a szakmák minden kicsinyes abszurditás, visszaélés és kudarc ellenére lépésről lépésre közelebb kerültek az úri tisztesség magas polcához. Az egész közbeszéd-folyamnak lényege a szakmák közelítése volt az úriemberek világához, s ezzel párhuzamosan folyt a másik erőfeszítés: az úriemberség minőségének átírása, átszabása a 18 századi Angliában.⁴⁹ Corfield szerint ekkortájt a klasszikus „*professions*” vonatkozásában egy bizonyos *savoir oblige* lépett a *noblesse oblige* maximája mellé. Ezt egy 1715-ös orvosi kézikönyvből származó idézettel is szemlélteti: „A hivatások, csakúgy, mint a rendek és a művészetek a szegények megsegítésének és szolgálatának terhét viselik.”⁵⁰ Az angol fejlődés fokozatossága és a régi formák makacs továbbélése elfedi a változásokat, leginkább éppen a társadalmi hatalom terén. A hivatások föllívelése

⁴⁹ Corfield 1996.

⁵⁰ Corfield 1995: 202: „Professions and Art, as well as Estates, are charg'd with a Debt of Succour and Service to the Poor.”

nem jelentette ugyan a hagyományos arisztokrata elitek leváltását, de a 19. század közepére igenis a hatalom alternatív forrását és legitimitációját képezhették ezek a csoportok. Ez bizony meritokráciát, az érdem uralmát jelentette. Ahogy azt 1843-ban Carlyle követelte: az ország kormányzói szűnjenek meg sarlatánságokkal és varázsigékkel kormányozni, a tehetség arisztokráciája kell, hogy vezessen. „Az írástudókból is válhat egy »Lovagság«, egy tényleges, nem pedig virtuális papi rend.”⁵¹ A meritokratikus elemek jelenthették ugyan a hagyományos úri szerepfőfogás konkurenciáját is, de megjelentek magán a 18. században már átalakulóban lévő úriemberi szerepen belül is, amelynek változását, tágulását az egykorú közbeszéd alapján szintén Corfield elemezte.⁵²

Ha a klasszikus *free professions* ábrázolása a nagy professzionális áttörés elérése előtti korszakban ennyire az osztársadalmi átalakulás részévé tette a professzionalizációs folyamatot, akkor mit várhatunk a gyengébb, vagy megkésettbb professzionalizációs törekvések vonatkozásában? Valami hasonlót. Az angol mérnökök esetében például a *Society of Civil Engineers* (1771) és az *Institute of Civil Engineers* (1818) elsősorban úri társaságok voltak, különösen a fogyasztott vacsorák minőségét tekintve.⁵³ A profán hasonlat elfedi a konzonanciát a *professional* és *gentleman* szerepének alakulása között. Ez a *professions* oldaláról dióhéjban egyrészt a társadalmi megkülönböztetésre, tiszteletadásra jogosító tevékenységek átalakulásaként, körének szélesedéseként adható meg, másrészt a sajátos szakértelemre alapuló, fizetett személyes szolgálatoknak közszolgálatná nemesedését takarja. Erre a nemesség oldalán a szolgálat és a kiválóság fogalmainak hasonló tágulása rímel.

A 18. században a klasszikus angol *professions* tekintélye és elfogadottsága a közbeszéd, a nyilvános kritika, sőt, szatíra tüzeiben alakult, növekedett és amalgamizálódott más szerepekkel, így az úriemberekével együtt. Corfield megközelítésének magva, hogy az intézmények, egyesületek, képzőintézetek és vizsgarendszerek szerepét beágyazza azok környezetébe. A *professions* fejlődését tehát összekapcsolja a többi társadalmi rétegnek a hivatásokkal szembeni attitűdjével és azok változásaival. A módszer alkalmazható más szakmai csoportok vagy országok vonatkozásában is. Fölmerülhet azonban, hogy vajon a Corfield által vázolt fejlődés, a szakemberek és úriemberek egymáshoz csiszolódása nem speciálisan angol fejlemény-e?

Bár nem ismerem a Corfield által végzett elemzéshez hasonló munkát a kontinentális országokra, az angol tájakon általa leírt tényezők közül több is vizsgálható a kontinentális Európában. Így például a fejlődő szabadfoglalkozások és társadalmi környezetük kapcsolatának dialógusa: Corfield brit orvosai ellenséges pamfletek, botrányok, karikatúrák közepette botladoztak – hasonlóra van példa a kontinensen is, legfeljebb a hangtompítót tartják fönt a szentszövetségi Európa hírharsónái és pamfletírói. Ennél még meglepőbb, hogy a szakma és környezete

⁵¹ Corfield 1995: 210: „Men of Letters too may become a 'Chivalry', an actual instead of a virtual Priesthood.”

⁵² Corfield 1995: 210–213, 226, 237.

⁵³ Buchanan 1989: 40–41, 63–65.

közötti dialógus ott is zajlik, ahol nem várnánk, például magán az állami szférán belül. Az angol és a német fejlődés között az egyik jól megragadható különbség az államilag szabályozott képzettségi bizonyítványok sokkal nagyobb szerepe a német területeken. Itt az államnak szó szerint meghatározó szerep jutott, az erről szóló egykorú nézeteket az újabb kutatás gyakran az állami regulációk és az autonómiára törekvő professziók ellentétévé stilizálta. McClelland szerint viszont ez a polarizáció értelmetlen. Helyesebb partneri viszonyt föltételeznünk, ahol nem az államtól való elhatárolódás, hanem az államkormányzatnak az adott szakma szekerébe fogása a cél.⁵⁴ A folyamat pedig nem pontszerű konfliktusokból vagy döntésekből állt össze, hanem alkudozások és befolyásolások végtelen menetéből, amely csak azért látszik kevésbé, mert nem a parlament színpadán, hanem a szakigazgatás büroinak falain belül zajlott.

A kritikai párbeszéd szikráinak fényében az is jobban látható, hogy a *professional project* résztvevői a brit példákhoz hasonlóan a kontinensen is csatlakozhattak a régi elit, az úriemberek kísérleteihez önmaguk társadalmi szerepének újrafogalmazására. A csatlakozás sikere nyilván attól is függött, hogy mikor és milyen presztízsű szakembercsoportról volt szó, és persze attól is, hogy hogyan alakult át az úriemberek társadalmi szerepe.

A magyar agrárszakemberek vonatkozásában az angolhoz hasonló tendenciát látok. Nálunk is elválaszthatatlanul összefonódtak az intézményes pozíciók erősítésének lépései, elsősorban a felsőfokú szakképzés kiépítésének követelése avval a törekvéssel, hogy úriemberként fogadják be az agrárértelmiséget.⁵⁵ Régi nemesi elitnek és föltörekvő professzionális elitnek a társadalmi szerepek szintjén megnyilvánuló egybenyílására hívják fel a figyelmet *ex negativo* a századforduló magyarországi radikális szerzői is, amikor azon háborodnak föl, hogy a „feudális” ügyvédekkel viselkedéskultúrájuk összeköti a középosztály más részeivel: tegeződnek.⁵⁶

Szakemberek és pénzemberek

Úriember nem beszél pénzről, de a szakemberek kénytelenek voltak. A 18–19. században az állandóan nagy szervezetekben foglalkoztatott jogászokon, mérnökön, orvosokon, gazdászokon kívül a legtöbb szakember vagy a szolgáltatás teljesítéséhez kapcsolódóan, tehát honoráriumként, vagy adott időre, esetleg konkrét feladatra szóló szerződésben rögzített, illetve szokásszerű fizetséget kapott. Valószínűleg lehetetlen összesített számokhoz jutni arról, hogy melyik foglalkozás mikor mennyire volt kifizetődő, de az összbenyomás egyértelműen az, hogy hosszabb távon a szakemberek jóléte nőtt.

⁵⁴ McClelland: 1985: 243–245.

⁵⁵ Vári 2009: 112–124, 181–207.

⁵⁶ Szende 1973: 135: „Rá kell mutatnunk a tegeződésnek nagy társadalmi jelentőségére, mely ugyyszólván szabadkőművesi ismertetőjele az uralkodó osztályhoz való tartozásnak...”

Ezen túl is lehet azonban jellemző adatokat kapni a szakemberek és társadalmi környezetük viszonyának alakulásáról, ha itt is elszakadunk a mérhetőség és megszámlálhatóság fétiseitől. Hiszen igencsak jellemző mozzanat, hogy hogyan határozzák meg a honoráriumot, van-e szakmánként kötelező díjszabás, és ha nincs, milyen vélelmek támogatják a szakember, illetve a szolgáltatást igénybevevő keresetét egy jogi konfliktusban, vagy a szakemberek a nyújtott szolgáltatás ki nem fizetésekor milyen eszközökhöz nyúlhatnak. E tényezők vizsgálata képet adhatna erejükről vagy kiszolgáltatottságukról, a korabeli lexikonok azonban hallgatnak e mozzanatokról, és erre irányuló kutatást sem sikerült találni – noha nem lenne lehetetlen.

Az általános honorárium-kérdésen túl van ugyanakkor egy specifikus probléma is, ami legélesebben a mérnökök esetében vetődik föl. A mérnöki szaktudás már régebben is eladható volt a szaktudások piacán földmérői, illetve vízmérnöki formában. Európában léteztek napidíjas és adott terület földmérésére szerződött mérnökök, és számuk többnyire meghaladta a királyi-fejedelmi állásban lévőkét. A porosz műszaki szolgálatban alkalmazott földmérők 1847-es létszámánál (93 fő) például ötször több volt a magánföldmérők száma.⁵⁷ A magánmérnökök esetében durván három pozíció jöhetett szóba: rövid vagy hosszabb időre alkalmazott mérnök, független szakértő vagy vállalkozó. Így az is tárgya lehetne a mérnökök vizsgálatának, hogy mikor melyik pozíció volt a jellemzőbb, és vajon hogyan hatottak e pozíciók a mérnöki professzionalizációra?

Európában a 18–19. század fordulóján az angol szakértő mérnök, a csatornák, utak, hidak csodáinak megalkotója a legnagyobb figyelmet keltő alak. Ez a független *consulting engineer* nevet viselő, elsősorban mélyépítéssel foglalkozó mérnök a tervezésen kívül az engedélyezésben és az építkezés ellenőrzésében is közreműködött, de gyakran befolyt a kivitelezésbe és az anyagbeszerzésbe is, legtöbbször anélkül, hogy saját számlára az egész vállalkozás fővállalkozója lett volna.⁵⁸ A pozíció tehát egyesítette az előnyöket, míg a hátrányokat, vagyis a kockázatot távol tartotta. A *consulting engineer* szakmai tudását busásan kamatoztatva stabil vagyoni helyzetben élő úriemberként köztiszteltnek örvendett. Azonban egy generációval később, a vasútépítés csúcán a mérnök-hősök életrajzait publikáló Samuel Smiles lényegében megalapozatlan szédelgessel, a divatörület továbbcsigázásával és az ebből való nyereszkedéssel, valamint a konzulensi és vállalkozói szerep tisztességtelen összerosásával vádolta a vasútmérnököket. Tehát nem magában a vállalkozói, vagy az alkalmazotti minőség diszkvalifikálta az úriember-mérnököket, hanem a szerepek tisztázatlansága vezetett – racionálisan – a tisztességtelenség vádjához Erre föl az *Institution of Civil Engineers* 1857-ben el is küldte Smiles-hoz titkárát, akinek sikerült meggyőznie Smiles-t, hogy

⁵⁷ Bolenz 1988: 313.

⁵⁸ Buchanan 1989: 56. Rennie kezén egy szerephármas alakult ki: *consultant engineer*, *resident engineer*, *engineering contractor* (azaz mérnök-szaktanácsadó, az építetöt képviselő mérnök és vállalkozó mérnök). A nagy csatorna- és útmérnökök, Thomas Telford, John Rennie, William Jessop többé-kevésbé mindegyik szerepben előfordultak.

helyénvaló a bocsánatkérés, és a Stephenson-életrajz további kiadásai már nem kerültek be ezek a passzusok.⁵⁹

Homályos pontja áttekintésünknek, hogy nem tudom megmondani, az angol mérnököknek ez autonóm és elismert figurája mennyiben köszönheti autonómiáját és elismertségét a fentebb bemutatott elmélyülő úriemberségnek és mennyiben sajátos professzionális minőségének. A század végi, visszatekintve mintákat kereső közép-európai mérnökök szemszögéből nézve ez valószínűleg közömbös volt. Az viszont nem véletlen, hogy ez az anyagilag sikeres, műszakilag innovatív, úriemberként is helyt álló *consulting engineer* határozta meg az európai mérnökök önképének egyik alapvonalát, amit talán nem is csak az angolok mérnöki téren elért sikerei magyaráznak. Az anyagi siker ellenére jellemzőnek vélem, hogy ez az Angliában oly emblematikus alak, noha száz helyen is egybefolyt tevékenysége a vállalkozóéval, mégis honorárium- vagy komisszió-bázison dolgozó „konzulens” maradt. Talán a mérnökök érzékelték, hogy a profit vágyának túlságosan őszinte képviselote útját állhatja a professzionális szolgálat-eszménynek, miként ez például az orvosoknál is fölmerült.⁶⁰ A profitvágy megzabolázása nemcsak a szabadpiacon dolgozóknak volt „erkölcsi” föladat. A földméréssel és mélyépítéssel foglalkozó állami szolgálatokban, így még a porosz apparátusban is fölmerült, hogy a földmérő, csak úgy, mint a hatósági mérnök (*Baubeamter*) roppant hasznos segítséget nyújthat az építési engedélyekkel kapcsolatban is...⁶¹

A mérnökök többsége már a csatorna-korszakban, illetve a mezőgazdaság modernizációja kezdetén is alkalmazott mérnök kellett, hogy legyen,⁶² és nem csak Nyugat-Európában. A vízszabályozás és a csatornaépítés a gazdasági fejlődés legelső lépései voltak, amelyeket a 19. század első felében a közép- és kelet-európai kormányzatok is hatalmas erővel támogattak, ha a magántőke nem vállalta magára a feladatot.⁶³ Másfelől pedig a birtokfelméréseknek is meg kellett előzniük a racionális mezőgazdaság egyéb intézeteit, benyomásom szerint a napóleoni korszaktól a 19. század derekáig a magyar nagybirtokokon is nagy lendülettel folytak a kartográfiai felvételek, amelyeket aztán részletesebb földmérői munkák követtek a század derekán. A 19. század második felében a földadó-kataszterek és revízióik kapcsán a földmérők is mind többen lettek, hiszen a víz- és egyéb mélyépítési tevékenység is tovább bővült, a század végén pedig az önállóként alkalmazott mérnökök száma is jelentősen megnőtt, főleg a gépészmérnökök megszaporoásával. Magyarországon 1895–96-ban az 1149 műegyetemi

⁵⁹ Buchanan 1989: 69.

⁶⁰ Corfield 1995: 57–59. az orvosi kapzsisággal kapcsolatos szatírákról, és uo.: 56. – a lelkészekről.

⁶¹ Bolenz 1988: 313. A korrupció gyanúja ott van a korabeli közbeszédben, a szakmai krónikák a témát sem említik.

⁶² Fényes 1847. Ennek alapján 5254 uradalmi tisztii alkalmazottból 151 volt mérnök.

⁶³ Nálunk kevésbé ismeretesek a 19. század első felének közép- és kelet-európai óriás-projektjei: a Lajos-csatorna a Duna és a Majna között, vagy a Tyihinszkaja és Marinszkaja vízrendszerek a Volga és a Balti-tenger között, a műszaki csodának számító Oberländischer Kanal Kelet-Poroszországban, illetve a Visztulát a Nyemannel összekötő Augustow-csatorna a kongresszusi Lengyelországban.

hallgatóból 43% volt általános, illetve mélyépítő mérnök, 40% gépészmérnök és csak 11% volt építész.⁶⁴ Az alkalmazott mérnöki, így az adott kapitalista munkaszervezettől jobban függő csoportok megszorodása nem magyar sajátosság. Ehhez hasonló megoszlást mutattak a német egyetemek is, ott is hasonló a gépészek előretörése. A hazai műegyetemi hallgatók összlétszáma azonban – a népesség nagyságában mutatkozó négyszeres különbséget is beszámítva – csekélynek mondható a németországihoz képest, ahol a magyarnak hét-nyolcszorosa volt a létszám ugyanekkor.⁶⁵

A különböző fejlettségi szintek ellenére az iparban alkalmazott mérnökök ugyanazokkal a problémákkal szembesültek egész Közép-Európában. Az ipari ciklusok bizonytalanra tették alkalmazásukat, szaktudásuk üzemen belüli értékelését nehezítette az alacsonyabban képzett technikusok benyomulása, a tulajdonosok által definiált üzemi hierarchia, a marketing szempontok és a funkcionális vállalati igazgatási osztályok kezdődő érvényesülése. Mindez lefelé nyomta, távolította őket mind a professzionális, mind az úriemberi világtól, gazdáik, a pénzemberek világáról nem is beszélve. A technika rendkívüli fejlődése ugyanakkor mindig újabb és technikailag egyre komplexebb iparágakat indított el (elektrotechnika, vegyipar). A szakma e táguló határvidékein továbbra is realitása volt akár a független, klasszikus mérnök-konzulens szerepnek, akár a gyors meggazdagodásnak. Ez a reális esély tartott életben olyan szerepképeket, amelyeknek alig volt köze a mérnökök nagy részének életéhez.

Talán ebben is szerepet játszott az, hogy a mérnökképző intézetek merítési bázisa idővel, úgy tűnik, tölcészerűen kitágult. Ahogy a különböző magasabb ipariskolák, polytechnikumok fölfelé zárkóztak, főiskolai szintre kerültek, a polgárság egyre magasabb és jobban képzett körei fordultak e képzési formák felé, miközben többé-kevésbé benn maradtak a városi kézműves rétegek fiai is.⁶⁶ Ez szintén erősíthette az alárendelt mérnökök fölemelkedéssel kapcsolatos illúzióit.

Azt mindenesetre le kell szögezni, hogy a tőke tulajdonosainak és képviselőinek és a mérnököknek az útja Közép- és Kelet-Európában nem vezetett a társasági szerepek, illetve a társadalmi fölemelkedési stratégiák olyan egymásba nyílásához, mint ami az angol úriemberek és szakemberek között végbement. Tekintélyének és autoritásának szakmán vagy a munkahelyen belüli erősítését Kelet-Európában még jobban igényelte a mérnök, mint a fejlettebb vidékeken. Oroszországban például az elit tagjává képzett-nevelt mérnök igen gyakran távoli tájakon, másoktól elszigetelve és asszisztensi-technikusi személyzetet teljesen nélkülözve dolgozott, s eközben bele kellett nevelnie a paraszti eredetű munkástömegeket a társadalmi és üzemi fegyelembé.⁶⁷ A technikai feladatok csak ezután, másodsorban jöhettek szóba. Ez a képlet nálunk és Lengyelországban sem ismeretlen.

⁶⁴ „Műegyetem” szócikk.

⁶⁵ Az összes német műegyetemen 1896-ban 8682 hallgató és 887 rendkívüli hallgató volt. „Technische Hochschulen” szócikk.

⁶⁶ Spáth 1985: 572–574; Spáth 1988: 91–93.

⁶⁷ Spáth 1985: 581–582.

Szakemberek és művelt polgárok

Ha máshol nem, a német területeken adódhattak volna olyan társadalmi csoportok, amelyek fejlődéstörténetéhez az itt futólag áttekintett mérnökök, de akár a többi szakmai csoport is, valamelyest hozzákapcsolódhatott. A polgárság és a *Bildungsbürgertum* ilyen lehetett. A *Bildungsbürgertum*, vagyis a művelt polgárság és ezen túl a polgárosodás eszménye a hetvenes–nyolcvanas években a német társadalomtörténet-írás egyik legmarkánsabb jelensége, legszelesebbre feszített vetítővászna volt.⁶⁸ Annak ellenére, hogy a *Bildungsbürger* fogalma az elemzett korszaknál később született, illetve, hogy a történeti forrásokban nehezesen lehet e csoportot egyértelműen elhatárolni, vagy, hogy az evvel foglalkozó történeti kutatás rogyadozik az ideológiai előfeltevésektől, a legendás fogalomnak mégis van valós magva: a műveltség, a *Bildung* ideálja. A külső szemlélő számára meglepő, milyen hévvel dúlt a harc a 19. század második felében is a neohumanisztikus gimnázium és a rivális reáliskola, illetve a polytechnikumok és a tudományegyetemek között. Tévedünk, ha úgy véljük, hogy a görög és latin nyelv helye a középiskolai képzésben a 19. század végén már nem lehetett kardinális kérdés, vagy, hogy a „*zweckfreie Bildung*” célkitűzése, bármi is volt az eredeti humboldti elképzelés érdeme vagy hibája, az iparosodó és városiasodó századvégi Németországban már nem volt egészen aktuális. A latintudás sorsokat döntött el: egy bajor sörfőzde-tulajdonos fia például nem versenyezhetett egy érettségizett fiatalúrral egy leányért.⁶⁹

A neohumanista műveltség-ideál réteggépző, illetve lehatároló elemként funkcionált, bár ennek eltérő értékelései léteznek. Van, aki szerint a humboldti reform a klasszikus műveltséget közvetítő gimnáziummal a porosz reformkorra jellemző, paternalista módon reformáló elit adekvát képzési formáját hozta létre. Ez az elképzelés a *Sonderweg*-tézisek első elemeit amerikai emigrációban megfogalmazó német zsidó történész, Hans Rosenberg elképzeléseit vetíti a szakképzés és művelődés területére.⁷⁰ Az e nézetben a változások őreiként ábrázolt művelt polgárok ugyan igyekeztek haladóak lenni, de mivel a poroszországi nem volt igazi demokratikus fejlődés, így a klasszikus műveltség funkciója itt lényegében kimerült a feudális elitpozíció legitimálásában. A műszaki értelmiség felső rétege ennek megfelelően ehhez, az alkalmazott tudománnyal és a gyakorlattal szemben kifejezetten ellenséges milióhöz asszimilálódott és a műhelyekben fölvirágzó, gyakorlati szempontú üzemi technikai kultúrát, „*shop floor culture*”-t sem fogadhatta el egyenrangúnak az általa képviselt elméleti-természettudományos műveltséggel.⁷¹ Gispen szerint az ily módon üzemi és elméleti emberekre hasadt, s ezért professzionalizációjában is megakadt műszaki értelmiség aztán mi más tehetett volna, támogatta a náciakat.

⁶⁸ Vö. Halmos 1990; Keller 2010: 44–55.

⁶⁹ Thoma 1987: 56.

⁷⁰ Vö. Rosenberg 1966: 287–308.

⁷¹ Gispen 1989. Gispen Rosenberg tanítványa volt.

Bár az értelmezési keret kritikára szorul, a gondolatnak van reális magva: a reál és humán műveltség korabeli konfliktusa valóban létezett és kihathatott a profeszszionalizációra. De vajon a humboldti reform szülötte, az iskolaszervezet eredménye volt-e ez a konfliktus? Továbbá: mik lehettek a kihatásai? Az iskolatörténet és az értelmiségtörténet újabb szerzői elvetik e kritikus, baloldali-liberális történelem-szemléletben a humboldti reformnak tulajdonított szegregációs hatást.⁷² Egyrészt arra hivatkoznak, hogy már maga a klasszikus műveltség is egységesítő hatású volt a korábbi, rendiesen szegmentált modellhez képest. Másrészt szerintük csak részben áll meg a vád, hogy az új rendszer, amelyben az alacsonyabbakból a magasabb képzési szintekhez csak a megfelelő klasszikus képzettséggel, érettségivel lehetett továbbjutni, osztálytársadalmi szegregációt épített volna ki. Úgy tűnik, kevésbé az intézmények közti zsilipek szűk volta, mint inkább az volt a meghatározó, hogy az egyes társadalmi rétegek mire használták az iskolát, milyen műveltséget akartak megszerezni általa. A mérnökök vonatkozásában megjegyzendő, hogy a 18–19. század fordulóján a fejedelmi szolgálatok igényeire alapított műszaki főiskolák alkalmazott tudományt oktattak, mellőzték a latin–görög oktatást, és viszonylag alacsonyabb előképzettség is elég volt a fölvételhez. Mindez komolyan gyengítette az ott végzetek társadalmi pozícióját.⁷³ A probléma megoldását maguk a műszaki főiskolák tanárai találták meg és ők is harcolták ki: az iskolai tananyagot és a fölvételi követelményeket több lépcsőben, fél évszázadon keresztül fokozatos fölfelé fejlesztették, emelték. A változáshoz az aktivistákon és a minisztériumi engedékenységen kívül arra is szükség volt, hogy a megemelt szintű iskoláknak maradjon elég hallgatója. Az, hogy e feltétel teljesült, arra utal, hogy a műszaki főiskolák, noha a lépcsőzetes presztízsemelkedéssel párhuzamosan a magasabb pozíciójú csoportok gyermekei is egyre nagyobb számban kezdték őket látogatni, megmaradtak az alacsonyabb rétegek mobilitási csatornájának is.⁷⁴

Miközben tehát valóban tagolta a társadalmat a műveltségideál, ugyanakkor bár nem automatikusan, nem könnyen, de mégis biztosította az elválasztott elemek közötti átjárásokat is. A mérnököknek a *Bildungsbürger*, úgy tűnik, nem ellenséget vagy alternatívát, hanem követnivaló mozgó célpontot jelenthettek. Míg Angliában az úriember pozíciója lett a különböző csoportok nagy integrátora, addig Németországban a művelt ember került ilyen szerepbe. Természetesen további kapcsolódások is elképzelhetők, más kristályosodó-szilárduló csoportok irányába.

* * *

Vizsgálódásainkat úgy tudjuk összefoglalni, hogy bár értelme lehet az eltérő, professzionalizálódni vágyó csoportok helyzetére, fejlettségére vonatkoztatva megkülönböztetéseket tenni, de nem célravezető egyfajta fejlődéstipológiát alkalmazni. Nemcsak azért, mert az itt is elemzett félprofilok esetében nem igazolódott

⁷² Lundgreen 1980: 56–86, 100, 118; McClellan 1980: 111–122.

⁷³ Clark 1985: 535.

⁷⁴ Späth 1985: 573–574.

az egész, fél- és harmadprofik közötti különbségtétel, vagyis hogy a később vagy csekélyebb sikerrel professzionalizálódó csoportok jellemzően más eszközökhöz nyúlnának, más serkentő tényezőket vennének igénybe, mint a legelőször professzionalizálódó „klasszikusok”. A járható út a nagycsoportok történeti alakulásának követésében is egyfajta eklektikus neohistorizmus lehetne. Az itt végigtekintett komplex nagycsoportok – szemben a történeti szociológia elvárásaival – roppant sokféleképpen kapcsolódhattak egymáshoz és társadalmi-gazdasági környezetükhöz. Talán éppen a lassan évszázados szociológiai fogalomalkotás, adatgyűjtés és diskurzus eredményeként is, nekem úgy tűnik, itt az ideje a komplex társadalmi folyamatok következetes visszakötésének saját történeti kontextusukba – pillanatra sem felejtve, hogy nagyjából azonos korokban különböző pályákon, de mégis hasonló logikájú játékokat játszottak a társadalmi érvényesülésre összeálló egyes csapatok.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Péter 2004: *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770*. Mati – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Piliscsaba – Budapest.
- Boch, Rudolph 2004: *Staat und Wirtschaft im 19. Jahrhundert*. R. Oldenbourg Verlag, München.
- Bolenz, Eckhard 1988: Vom Baubeamten zum freiberuflichen Vermessungsingenieur. Zur Geschichte der Vermessungsingenieure im 19. und frühen 20. Jahrhundert. *FORUM. Zeitschrift des Bundes der Öffentlich bestellten Vermessungsingenieure (Berlin)* 2. 309–320.
- Brakensiek, Stefan 2005: Das Feld der Agrarreformen um 1800. In: Engstrom, Eric J. – Hess, Volker – Thomas, Ulrike (Hrsg.): *Figurationen des Experten. Ambivalenzen der wissenschaftlichen Expertise im ausgehenden 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Peter Lang, Bern – Berlin, 101–122.
- Braun, Rudolf 1985: Zur Professionalisierung des Ärztstandes in der Schweiz. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*. Klett-Cotta, Stuttgart, 332–357.
- Buchanan, Robert Angus 1989: *The Engineers. A History of the Engineering Profession in Britain, 1750–1914*. Jessica Kingsley Publishers, London.
- Clark, Vincent Alan 1985: Entstehung und Professionalisierung der Architektenberufe in England und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*. Klett-Cotta, Stuttgart, 529–542.
- Corfield, Penelope J. 1995: *Power and the professions in Britain 1700–1850*. Routledge, London – New York.
- Corfield, Penelope J. 1996: ‘The Rivals: Landed and Other Gentlemen’. In: Harte, N. B. – Quinault, R. E. (eds.): *Land and Society in Britain 1700–1914*. Manchester U. P., Manchester.

- Emlékirat 1843: *Emlékirat Magyarország törvényhozóihoz a honi mezőgazdaság ügyében a Magyar Gazdasági Egyesület által*. Pest.
- Erdei Aranka 1985: Egy reformkori gazdasági tervezet és sorsa. *Agrártörténeti Szemle* (27.) 3–4. 654–676.
- Etzioni, Amitai (ed.) 1969: *The Semi-Professions and their Organization: Teachers, Nurses, Social Workers*. Free Press, New York.
- Fényes Elek 1847: *Magyar gazdatiszti névtár 1848. szökő évre*. Pest.
- Fischer, Wolfram – Lundgreen, Peter 1975: The Recruitment and Training of Administrative and Technical Personnel. In: Tilly, Richard (ed.): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton U.P., Princeton, 456–651.
- Fodor Ferenc 1955: *Az Institutum Geometricum: az egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet*. BME Központi Könyvtár, Budapest.
- Freidson, Eliot 1972: *The Profession of Medicine*. Dodd – Mead and Co., New York.
- Gill, Erin 2008: The British Organic Movement and 'New Age' Religion. *Paper Given at Common Ground, Converging Gazes – Integrating the Social and Environmental in History*. 11. 09. 2008 – 13. 09. 2008. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris. (Kézirat. A szerző engedélyével.)
- Gispén, Kees 1989: *New Profession, Old Order. Engineers and German Society, 1815–1914*. Cambridge U.P., Cambridge.
- Halmos Károly 1990: Jürgen Kocka (Hg.): Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. München, 1988. *BUKSZ* (2.) 4. 291–294.
- Hamar Anna 1994: *Professzionálódás és az okleveles gazdászok*. Kandidátusi értekezés, MS, Gödöllő.
- Horváth Gergely Krisztián 2008: „Lépcsőnkénti csendes haladás”. Wittmann Antal eszmévilága. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 204–227.
- Hudemann-Simon, Calixte 2000: *Die Eroberung der Gesundheit 1750–1900*. Fischer, Frankfurt am Main.
- Huerkamp, Claudia 1985: Die preußisch–deutsche Ärzteschaft als Teil des Bildungsbürgertums: Wandel in Lage und Selbstverständnis vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis zum Kaiserreich. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*. Klett-Cotta, Stuttgart, 358–387.
- Kaffka Péter 1932: Országrendezés. *Magyar Szemle* (6.) 2. 164–172.
- Kaffka Péter 1933: *Az országrendezés mérnöki megvilágításban. A Nemzeti Munkaterv alapján*. Magyar Mérnök és Építész Egylet, Budapest.
- Kapronczay Katalin 2007: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*. Semmelweis Egyetem Levéltár, Budapest.
- Keller Márkus 2010: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. L'Harmattan, Budapest.
- Kosáry Domokos 1997: Péch Antal élete és munkássága. In: Zsámboki László (szerk.): *Péch Antal (1822–1895) és kora. Bányászat és kohászat a 19. század második felében*. Miskolci Egyetem Központi Könyvtár és Levéltár, Miskolc – Rudabánya, 7–54.
- Kunisch, Johannes 1986: *Absolutismus*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

- Larson, Salfatti Magali 1977: *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis*. University of California Press, Berkeley – London.
- Lósy-Schmidt Ede 1920: Művelődéstörténeti vázlatok a magyar technika sok évszázados múltjából II. *Technikus* (1.) 4. 106–113.
- Lundgreen, Peter 1980: *Sozialgeschichte der deutschen Schule im Überblick*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Marchet, Gustav 1896: *Über die rechtliche Stellung der Privaten Güterbeamten und die Altersversorgung der Privatangestellten*. 2. Aufl., Hitschmann, Wien.
- McClelland, Charles E. 1980: *State, Society and University in Germany 1700–1914*. Cambridge U. P., Cambridge.
- McClelland, Charles E. 1985: Zur Professionalisierung der akademischen Berufe in Deutschland. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*. Klett-Cotta, Stuttgart, 233–247.
- McClelland, Charles E. 1991: *The German Experience of Professionalization: Modern Learned Professions and Their Organizations from the Early Nineteenth Century to the Hitler Era*. Cambridge U. P., Cambridge.
- „Műegyetem” szócikk. In: *A Pallas Nagy Lexikona. XII*. Pallas Rt., Budapest, 1896.
- Nyarády László 1908: Vízszabályozás és ármentesítés. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. (Magyarország monográfiája.) *Szatmár vármegye*. Országos Monográfiai Társaság, Budapest.
- Parsons, Talcott 1968: Professions. In: Sills, David L. – Merton, Robert K. (ed.): *International Encyclopaedia of the Social Sciences. XII*. Macmillan/Free Press, New York, 536–547.
- Péchy Béla 1940: A régi kultúrmérnökségről. In: Lászlóffy Waldemár – Trummer Árpád (szerk.): *A kultúrmérnöki intézmény hat évtizede (1879–1939)*. M. kir. Földművelésügyi Min., Budapest.
- „Polytechnika” szócikk. In: *Közhasznú Esméretetek Tára. IX*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1844. 396–399.
- „Polytechnikum” szócikk. In: *Meyers Großes Konversations-Lexikon. 16*. 6. Aufl. (1905–1909). Bibliographisches Institut, Leipzig – Wien, 1908. 131.
- Rosenberg, Hans 1966 [1958]: Die Pseudodemokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse. In: Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Moderne deutsche Sozialgeschichte*. Kiepenheuer & Witsch, Köln – Berlin, 287–308.
- Rüschemayer, Dietrich 1980: Professionalisierung. Theoretische Probleme für die vergleichende Geschichtsforschung. *Geschichte und Gesellschaft* (6.) 3. 311–325.
- Siegrist, Hannes 1988: Bürgerliche Berufe. Die Professionen und das Bürgertum. In: Uő. (Hrsg.): *Bürgerliche Berufe. Zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 11–50.
- Späth, Manfred 1985: Die Professionalisierung von Ingenieuren in Deutschland und Russland 1800–1914. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung im internationalen Vergleichen*. Klett-Cotta, Stuttgart, 561–588.
- Späth, Manfred 1988: Der Ingenieur als Bürger. Frankreich, Deutschland und Russland im Vergleich. In: Siegrist, Hannes (Hrsg.): *Bürgerliche Berufe. Zur Sozialgeschichte*

- der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 84–105.
- Szende Pál 1973: A magyar ügyvédség válsága. In: Huszár Tibor (szerk.): *A magyar értelmiség történetéhez I. Dokumentumok.* Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest, 121–167. (Eredetileg: *Huszádik Század* 1912. (13.) 25. 29–43, 194–206, 547–551.)
- Szívós Erika 2009: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete.* Új Mandátum, Budapest.
- „Technische Hochschulen” szócikk. In: *Meyers Großes Konversations-Lexikon.* 19. 6. Aufl. (1905–1909). Bibliographisches Institut, Leipzig – Wien, 1909. 365–366.
- Thoma, Ludwig 1987 [1905]: *Lausbubengeschichten.* 3. Aufl. Aufbau Verlag, Berlin – Weimar.
- Thorstendahl, Rolf 1985: Engineers in Sweden and Britain 1820–1914. Professionalization and Bureaucratization in a Comparative Perspective. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung im internationalen Vergleichen.* Klett-Cotta, Stuttgart, 543–560.
- Tóth Ernő 1993: *Fejezetek a Mérnöki Kamara történetéből.* Mérnöki Kamara, Budapest.
- Vámos Éva – Vámosné Vigyázó Lilly (szerk.) 2005: *Mérnök, természettudós és orvos dinasztiák, melyek befolyásolták Magyarország szellemi életét. Prof. Dr. Beck Mihály tiszteletére.* Országos Műszaki Múzeum – Áron Kiadó, Budapest.
- Vári András 2007: Német és magyar agráriusok 1849–1909. *Korall* (8.) 28–29. 88–108.
- Vári András 2008: A gazdák birodalma és a birodalom gazdái. Az agrárértelmiség 19. századi fejlődésének kérdése magyar és közép-európai keretben. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.) *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 545–560.
- Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898.* Argumentum, Budapest.
- Waddington, Ivan 1985: Medicine, the Market and Professional Autonomy. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung im internationalen Vergleichen.* Klett-Cotta, Stuttgart, 388–416.
- Wilensky, Harold 1964: The Professionalization of Everyone? *American Journal of Sociology* (70.) 2. 137–158.
- „Zivilingenieure” szócikk. In: *Meyers Großes Konversations-Lexikon.* 20. 6. Aufl. (1905–1909). Bibliographisches Institut, Leipzig – Wien, 1909. 967.

Pál Judit

Az állam és a patrónus szolgálatában

Egy Károlyi-kliens a 18. század elején

A PATRÓNUS-KLIENS VISZONY

Az állami bürokrácia kiépülésével a 18. században viszonylag sokat foglalkozott a történetírás,¹ de a helyi hatalomgyakorlásról még mindig igen keveset tudunk. Az intézmények működése nem érthető a személyi kapcsolatok működése nélkül, különösen nem olyan körülmények között, amikor a fejletlen bürokrácia a maga kis létszámú hivatalnokával és kezdetleges eszköztárával igen bonyolult viszonyokkal, sőt egy „elvadult” világgal állt szemben, mint amilyen a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukása utáni Kelet-Magyarország volt.

A kora újkori államfejlődés, bürokratizálódási folyamat vizsgálatában hasznos elméleti modellként szolgálhat a patrónus-kliens viszony.² A patrónus-kliens kapcsolatok szerepét a kora újkori állam, illetve közigazgatás kiépülésében sokszor hangsúlyozták. A lojalitás akkor még nem absztrakt hivatali lojalitás, hanem sokkal inkább személyes kötődés volt. E nélkül a kora újkorban igen nehéz lett volna az államot irányítani, a hivatalokat működtetni, de akár pénzt kölcsönözni vagy információhoz jutni.³ Wolfgang Reinhard szerint: „a kora újkori patrónus-kliens kapcsolatok a társadalmilag elfogadott és erkölcsileg megalapozott mikropolitikai magatartásminták olyan rendszerét képezik, amelyet időközben a kora újkori Európa politikai kultúrája emblematikus jegyének tartanak.”⁴

A fogalom használata körül vita zajlott, egyesek igen tágan értelmezik,⁵ mások felhívták a figyelmet ennek buktatóira.⁶ Az elhatárolás sokszor nehézségekkel jár, nem mindig könnyű például a rokonsági kapcsolatoktól elválasztani. A patrónus-kliens viszony igen sokféle volt, megjelenési formái jellemzőek az adott országra vagy régióra. Ezek a kapcsolatok kisebb-nagyobb mértékben behálózták egész Európát, jelen voltak az udvarokban, az egyetemeken, a városokban, jelen voltak a pápai kúriában, a kolostorokban, de a reformáció is részben ezeken a csatornákon keresztül terjedt (egyesek szerint Luther volt a német történelem

¹ Reinhard 1999.

² A terminológiai nehézségekre lásd Nolte (Hrsg.) 1989; Mączak 2005: 18–24.

³ Volker Reinhardt jellemzése szerint a patrónus-kliens kapcsolatok: „Instrumentum Regnandi ersten Ranges”. Reinhardt 2002: 176.

⁴ Reinhard 1998: 140.

⁵ Van, aki a feudalizmust is csak a patrónus-kliens egy sajátos megjelenési formájának tekinti, lásd például Morgan 1988: 99–102. A fogalom különböző meghatározásaira: Mączak 2005: 39–69.

⁶ Droste 2003; Hengerer 2005.

legeredményesebb patrónusa).⁷ Kelet-Közép-Európában a jelenséget elsősorban a lengyel történetírás vizsgálta alaposabban. A 18. században gyakorlatilag a lengyel–litván nemesség egészét behálózták a patrónus-kliens kapcsolatokat.⁸ A Habsburg Birodalom esetében főleg az udvar kapcsán kutatták a jelenséget.⁹

A patrónus-kliens viszonyok egyik alapvető jellemzője a kölcsönösség, ugyanakkor az aszimmetria, az egyenlőtlenség a partnerek között: egy olyan kapcsolatról van szó, amelyben a magasabb társadalmi statusú személy hatalma, presztízse, gazdasági lehetőségei, kapcsolatai révén bizonyos előnyökhöz juttatja kliensét, aki más jellegű ellenszolgáltatások révén „törleszt”. Patrónus és kliens között azonban nem csak anyagi javak cserélődtek, hanem olyan immateriális tényezők is a kapcsolat velejáráói, mint a szolgálat, a hűség. Fontos elem a konszenzus a partnerek között, az önkéntesség a kliens részéről, e nélkül ugyanis másfajta kapcsolatról van szó. A patrónus-kliens viszonyoknak több formája is van, de általában a tartósság jellemzi: minél erősebb egy társadalomban a hierarchia és minél kisebb a mobilitás, annál stabilabb és tartósabb e kapcsolat.¹⁰ Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy itt társadalmi szerepekről van szó: valaki lehet egyszerre patrónus és egy másik viszonyrendszerben pedig kliens is.

Nagy szerepe volt a patrónusoknak egy-egy hivatal elnyerésében is. A rokonok, kliensek hivatalba segítése mintegy társadalmi kötelességnek számított. A karrier egyik lényeges – ha nem a leglényegesebb – eleme a megfelelő patrónus keresése és a személyes kapcsolat kiépítése volt. A társadalmi hálók végső soron a mobilitást is elősegítették. A bürokratikus szabályok, ha léteztek is, túl gyengék voltak, hogy általános normaként szolgálhassanak. A formális szabályok helyett a személyes kapcsolatok játszottak nagyobb szerepet a hivatali ügyek intézésében is. Ahogy azonban ezt Valentin Groebner a késő középkorra megállapította: a hivatali normák és a gyakorlat között nem annyira deficit vagy szakadék volt, sokkal inkább az a tér, amelyben a hivatalt viselő személyek mozogtak, és amelyet saját logikájuk szerint használtak.¹¹ A kora újkori mikrotörténeti kutatások is jól mutatják, hogy nem létezett teljesen koherens, strukturált normarendszer, és a rendszer réseit a társadalmi szereplők saját érdekükben kihasználták a normák manipulálására, a szabályok különféle interpretálására.¹² Mindkét fél saját stratégiája részeként használta: az egyik hatalma növelésére, a másik érdekei védelmére és céljai elérésére.

⁷ A Német-Római Birodalom vonatkozásában lásd Moraw 1988: 5–12; Press 1988: 20–21.

⁸ Ebben nagy szerepe volt Antoni Maćszaknak, az általa szerkesztett kötetben (Maćzak [Hrsg.] 1988a) két érdekes tanulmány is foglalkozik Lengyelországgal és Litvániával: Tygielski 1988; Zielińska 1988.

⁹ „Der Hof war der zentrale »Patronagemarkt«, die wichtigste »Patronagebörse« der Habsburgermonarchie.” Winkelbauer 2003: 188. Lásd még Winkelbauer 1999: 255–287; Hengerer 2004; illetve MacHardy 2003, aki vázolja ennek felekezeti vonatkozásait is. Magyar szempontból: Pálffy 2001; Koltai 2002.

¹⁰ Reinhard 1988: 50.

¹¹ Groebner 1998: 181.

¹² Lásd erre Czoch Gábor ismertetését Giovanni Levi könyvéről: Czoch 1999.

Ezzel összefüggésben a kora újkori közigazgatás és a korrupció kapcsolata is rég ismert jelenség.¹³ A korrupció szorosan összefüggött a hatalmi struktúrával és a hivatalnokok javadalmazásával. Egyesek egyenesen úgy látják, hogy az informális hálókra, az ajándékozás rendszerére épült rá az újkori modern közigazgatás.¹⁴ Magának az államnak is ezekre az informális kapcsolatokra kellett támaszkodnia, ezek enyhítették a feszültségeket a központ és a helyi hatalom között, és ezek segítették az integrációt.¹⁵ Ahol ráadásul a központi hatalom valamilyen értelemben idegen volt, ott még nagyobb szerep hárult ezekre a kapcsolatokra és személyekre. A kliensi hálózat egy eszköz volt, amely lehetővé tette a súrlódásmentesebb hatalomgyakorlást, a perifériák hatékonyabb ellenőrzését. A központ és a perifériák közti kapcsolat is ezeken a kapcsolat-hálókon keresztül épült ki. Úgyszintén szerepük volt a lokális eliték közti konszenzus kialakításában.¹⁶ A modern állam kiépülésével nem szűnt meg a patrónus-kliens kapcsolatok szerepe, csak átalakult, és felértékelődött a közvetítők, az ún. brókerek szerepe. Ők a kulcspozíciók birtokosai voltak egy-egy társadalmi háló csomópontjában, akik összekötő szerepet játszottak a helyi hálózat és egy felsőbb szint (gyakran a központi hatalom) között.¹⁷ A jelenséggel nagyobb mértékben gyenge államhatalom és szegmentált társadalmak esetében találkozunk.

Magyarországon a források nem teszik lehetővé, hogy teljes szociális hálókat rekonstruáljunk,¹⁸ de ezek egy-egy elemének a feltárása is sokatmondó lehet, közelebb vihet annak megválaszolásához, hogy milyen szerepet játszott a patrónus-kliens kapcsolat a helyi hatalomgyakorlásban.¹⁹ A következőkben egy olyan „közvetítő” személyt vizsgálok a 18. század első feléből, aki egyszerre több síkon is mozgott: a város, az államhatalom és a Károlyiak között töltött be valamiféle közvetítő szerepet.

---

¹³ Mączak 1988b.

¹⁴ A klientelizmus és korrupció újraértékelésére lásd Groebner 1998: 168–169; Reinhard 1998.

¹⁵ Blockmans 1988.

¹⁶ Fosi 2002: 183.

¹⁷ A patrónus és a bróker közötti alapvető különbségről: Blockmans 1988: 119.

¹⁸ A patrónus-kliens viszony ugyan kétoldalú kapcsolat, de ritkán létezik elszigetelten, általában egy nagyobb hálózat részeként funkcionál. Kettering 1986: 3–4.

¹⁹ Hasonló jelenséget inkább csak a 16–17. századra vonatkozóan vizsgáltak, lásd például: Varga 1981; Dominkovits 2002, 2005. A köz- és a főnemesség kapcsolatának átalakulására a 18. században: Pál 2007: 1409–1411. Abban eltérnek a vélemények a magyar történetírásban, hogy a korábbi familiárisi viszony meddig élt tovább. Terjedelmi okokból eltekintünk a vita ismeretétől, néhány vélemény: Ember é. n.: 153–154; Varga 1981: 192–194; Wellmann 1988: 144–145; Vörös 1989: 714–718; Szijártó 2005: 371–377. Abban viszonylagos konszenzus uralkodik, hogy voltak eltérések Kelet- és Nyugat-Magyarország között. A 18. század eleje, a Rákóczi vezette szabadságharc amúgy is még az átmenet időszaka. A tárgyalat eset kapcsán tehát arról is el lehet gondolkodni, hogy ez mennyiben tekinthető még a hagyományos familiárisi viszony továbbélésének, és mennyiben mutat új vonásokat.

A HELYSZÍN: SZATMÁRNÉMETI A 18. SZÁZAD ELEJÉN

Szatmár komoly károkat szenvedett a Rákóczi-szabadságharc során, így a szatmári béke idején a város erősen leromlott állapotban volt, mindössze 101 polgárt és 42 zsellért írtak össze, ezzel szemben a puszta házak száma 169 volt.²⁰ A pusztulás ellenére azonban a városi tanács megragadta a kedvező alkalmat a szabad királyi városi rang megszerzésére, amelyre már korábban is tettek több sikertelen kísérletet. Próbálkozásukat hosszas utánajárás nyomán siker koronázta: az egyesített város, Szatmárnémeti szabad királyi városi rangját 1722-ben törvénybe iktatták. A rangemeléssel járó kiadások, illetve ezzel összefüggésben a kincstári javak és a kisebb királyi haszonvételek megváltása viszont meghaladta a város anyagi erejét és eladósodásához vezetett.²¹ Ráadásul a város – részben a fentiek kapcsán – összeütközésbe került a környék legnagyobb földesurával és a megye főispánjával, Károlyi Sándorral. Károlyit nemcsak, mint főispánt zavarták a város függetlenedési törekvései, hanem ő volt a két nemesi tulajdonban levő kúria és a hozzájuk tartozó kocsmá egyikének tulajdonosa is, amelyért elkeseredett küzdelem indult a város és Károlyi között. A kocsmajog volt a konfliktus legérzékenyebb pontja, de időről-időre más vitás kérdések is felmerültek, ilyenek voltak a határviták, a közös erdőhasználat, illetve a legeltetés kérdése. A harcba mindkét fél bevetett minden eszközt, az információszerzéstől a hivatalnokok megvesztegetéséig, és persze igyekeztek személyes kapcsolataikat is mozgósítani. Károlyi Sándornak a városban is volt bizalmas embere, Erős Gábor szatmári harmincados, akitől információkat szerezhetett.

A KÉT „FŐSZEREPLŐ”: KÁROLYI SÁNDOR ÉS ERŐS GÁBOR

A Károlyi-család ősisége ellenére a 17. század elejéig nem emelkedett ki igazán a megyében/régióban fontos családok köréből. Károlyi Mihály 1609-ben – miután katolizált – báróságot kapott, és ő tekinthető a család első nagy birtokszerezőjének is, de csak unokája, Károlyi Sándor révén játszott a család először szerepet az országos politikában és emelkedett túl a megye határain. Károlyi Sándor (1669–1743) II. Rákóczi Ferenc tábornoka és bizalmas embere volt, majd a szatmári béke megkötése körüli érdemei révén sikerült feledtetnie kuruc múltját. Karrierje a békét követően is felfelé ívelt, 1712-ben grófi címet kapott. Közben a politikai kanyarok ellenére vagyona is jelentősen gyarapította. Kiterjedt hitelügyletei révén megsokszorozta birtokai nagyságát, és nagy gondot fordított ezek jövedelmezővé tételére is. A szatmári béke után továbbra is Magyarország egyik vezető politikusa maradt, az 1712–1715. évi országgyűlésen is fontos szerepet játszott. Tagja volt az ezen az országgyűlésen kiküldött – de csak 1722-ben

²⁰ Szirmay 1809: 181–182, 185.

²¹ Lásd erre Pál 2006.

összeült – *systematica commissionak*, és nagy szerepe volt az 1722-ben kezdődő országgyűlésre benyújtott reformjavaslatok kidolgozásában. Az újonnan felállított Helytartótanács egyik tanácsosa lett, titkos tanácsosi címet kapott, de a bécsi udvari élet idegen maradt számára. Károlyi Sándor tehetséges ember és erős személyiség volt, aki kiterjedt kliensi hálózatot épített ki.²² Szatmár vármegye főispánjaként a megye ügyeit végig figyelemmel kísérte. E vármegyében tulajdonképpen a Károlyiak voltak az egyetlen igazán hatalmas főúri család, akiknek vagyona és társadalmi kapcsolatai jóval túlnyúltak a vármegye határain.

Erős Gábor származásáról keveset tudunk, az azonban biztos, hogy nemes volt. Bár több vármegyében is találunk Erősöket, Szatmár vármegyében már a 16. században birtokos volt az Erős család. A 17. században az Erősök (köztük egy Erős Gábor is) Szatmár vármegye jelentősebb birtokos nemes családjaival (például az Irinyi és Sulyok családokkal, de a Szabolcs vármegyei Kállayakkal is)²³ házasodtak össze, ami mutatja a család helyét a birtokos nemesek között. A 17. század második felében egy bizonyos Erős Gábor – feltehetőleg hősünk apja – Irinyi György szolgabíró lányát, Erzsébetet vette feleségül.²⁴ Gábor a 17. század végén tűnik fel a forrásokban, mint a szepesi kamara alkalmazottja: 1690–1691-ben irodatiszt, 1690–1693 között írnok volt a Szepesi Kamaránál, 1694–1703 között tisztartó (provisor) Szatmáron,²⁵ azaz a kincstár ottani birtokainak volt a kezelője, 1703-ban a nagyváradi kincstári birtok tisztartója is. Ezt követően a Rákóczi vezette felkelésben vett részt mustramesterként. 1711–1723 között ismét a szatmári kincstári birtokok tisztartója, ugyanakkor 1718-ig helyettes, majd tényleges harmincados Szatmáron.²⁶ Ezek szerint Erős majdnem tipikus karriert futott be. A kamaráknál a hivatalnokok többsége nemes volt, bár volt köztük polgári származású is. Az előlépési lehetőség viszonylag szűk volt, így például írnokból a szepesi kamaránál soha nem lett tanácsos. A leggyakrabban a karrier egy harmincadhivatal betöltésével fejeződött be, akárcsak hősünk esetében.

A harmincados meglehetősen fontos hivatal volt: a 17. század végén, 18. század elején a kamarák mellett a legnagyobb létszámú hivatalok a harmincadosok voltak,²⁷ amelyek ellenőrző szerepük mellett gyakran politikai feladatot is elláttak. A legtöbb helyen ők képviselték a központi hatalmat, és olykor a környék főnemesi birtokosaival is szembeszálltak. Hivataluknak tulajdonosai voltak,

²² Vári 2005.

²³ A 17. század első felében egy bizonyos Erős Gábor Sulyok Évát vette feleségül, Sulyok János alispán testvérét. Nagy 1857–1868: IV. 78–79.

²⁴ Irinyi Erzsébet unokahúga, Borbála – feltehetőleg hősünk unokatestvére – pedig később Eötvös Miklós, a nagy tekintélyű alispán felesége lett. Ezek azonban feltételezések, és bár valószínűbb, hogy hősünk ebből a Szatmár vármegyei Erős családból származott, de az is elképzelhető, hogy idegen volt a megyében.

²⁵ Az első adat erre egy általa készített összeírás 1694 augusztus 31-ről, amelyben mint szatmári provisor szerepel.

²⁶ Fallenbüchl 2002: 89. Levelezése alapján nem kizárt, hogy Erős Gábor a tényleges harmincadosi kinevezést csak 1720-ban kapta meg.

²⁷ 1724-ben a Magyar Kamara kezelése alá 40 harmincadhivatal tartozott.

kauciót kellett letenniük és saját birtokukkal feleltek. Ez magyarázhatja, hogy a harmincadosok átlagéletkora hivatalba lépésükkor viszonylag magas, 40–50 év volt.²⁸ Ezek szerint tehát Erősnek 1711-re már kellett rendelkeznie megfelelő vagyonnal, hogy megszerezhesse a harmincadosságot, bár helyettesként ekkor még nem számított királyi tisztviselőnek. A Rákóczi-szabadságharc után a szepesi kamarát átszervezték (a szabadságharc alatt ugyanis beszüntette tevékenységét), és a megelőző időszakból alig maradt valaki a személyzet között.²⁹ Erősnek is újra kellett tehát építenie kapcsolatait és újraalapoznia karrierjét.

Erős egyike volt Károlyi kipróbált, hűséges embereinek, aki a kuruc seregben mellette szolgált, és akinek Károlyi szolgálatait több téren is igénybe vette. Ahogy ez a korszakban általános volt, a hivatali és a magán tevékenység alig különült el egymástól, így Károlyi is különböző feladatokkal bízta meg Erőst, hol a hadak mustrájára küldte, hol pénzügyek intézésére.³⁰ A kuruc harcok idején Erős Károlyi hadbiztosa volt, és mint ilyen valószínűleg többször kapott megbízást, hogy előteremtse a hadsereg ellátásához szükséges dolgokat a szatmáriaktól. Így például Károlyi Sándor 1705 szeptemberében megparancsolta egy Erős Gáborhoz küldött levélben, hogy a szatmáriak készítsenek 300 pár csizmát, ezt nyomatékositandó, katonákat is küldött a szatmáriakra, „akik a nagy ostoba varga emberségekben felfuvalkodván, azok eránt nem is feleltek. Ezek az országnak semmi hasznot nem tesznek, emberség benne nincsen, szokásul vették: hogy mindenkor hamis ravasz fejekből kikoholt kifogásokkal mentegessék magokat.”³¹

A szatmári béke után Károlyi több kipróbált híve mellett Erős Gábornak is kegyelmet kért, ezzel még jobban lekötelve őt. De Károlyi maga is sokat köszönhetett „jól megválasztott kapcsolatainak és az őt feltétel nélkül támogató híveinek”.³² Erőst az ezt követő időszakban szatmári harmincadosként látjuk viszont, amit valószínűleg Károlyi támogatásának köszönhetett.³³ A harmincadosi állás felért a szolgabíróival, sőt a korban néha kívánatosabbnak tekintették az előbbit: kétségkívül jövedelmezőbb volt, és úgy látszik presztízs dolgában sem maradt el sokkal attól, pedig „szolgaságot” jelentett, ahogy erre Erős is többször panaszkodott.³⁴

²⁸ Fallenbüchl 2002: 17–23.

²⁹ Fallenbüchl 1967: 219–234.

³⁰ Lásd erről Károlyi Sándor naplóját az 1706–1707-es évekről. Szalay (kiad.) 1865: 157, 189.

³¹ Szirmay 1809: 183.

³² Kovács 1988: 136.

³³ A szatmári harmincadot 1674-ben állították fel.

³⁴ 1752-ben például Melczer Pál kamarai tanácsos lépett közbe a sógora, Horváth Imre Zemplén vármegyei szolgabíró érdekében, aki megpályázta a sátoraljaújhelyi harmincadosi állást, de sok volt a pályázó. A harmincadosi állást jobban szeretete volna, de közben félt, hogy mindkettőt elveszti. MOL P 398. Nr. 47256. Melczer Pál levele Károlyi Ferencnek, Kassa, 1752. június 28.

AZ ELSŐ KATOLIKUS OFFENZÍVA SZATMÁRON A 17. SZÁZAD VÉGÉN

Erős Gábor szatmáriakhoz fűződő kapcsolata a kevés ránk maradt forrás alapján ambivalensnek mondható. Úgy tűnik, hogy ugyan a városban lakott, de a városi tanácshoz csak hivatali és „üzleti” kapcsolatok fűzték. Erős a 17. század végén az egyik főszereplője volt a városvezetésért a reformátusok és a katolikusok között lezajló első nagy összecsapásnak. Az országban uralkodó politikai helyzetet kihasználva ugyanis a Szatmárra 1639-ben betelepített jezsuiták megkísérelték a túlnyomórészt református városban erőszakosan a katolikusok javára billenteni az erőviszonyokat.

Az előzményekhez tartozik, hogy 1690. december 15-én egy királyi rendelet előírta, hogy a következő évtől minden tisztújításra királyi biztosokat küldjenek ki. Ezek rendszerint kamarai tisztviselők voltak, és igen széles hatáskörrel rendelkeztek: ők szedték be a szavazatokat, és ők iktatták hivatalba a tisztviselőket, ellenőrizték a számadásokat, az adószedés módját, a város gazdálkodását, továbbá vizsgálták az egyház helyzetét is, valamint ellenőrizték a magisztrátus igazgatási és bírói tevékenységét. A biztos ellenőrzési joga tehát a város egész igazgatására kiterjedt. Az utasításokban kidomborodnak a protestánsellenes intézkedések. A biztosok véleményes jelentést tettek, ezt a kamara a magyar kancelláriához küldte királyi döntés végett, majd a döntést a kamara hajtotta végre.³⁵

Szatmáron azonban valószínűleg nem került sor 1691-től ilyen biztosok kiküldésére, ezért 1694-ben a jezsuiták kieszközölték a szepesi kamaránál, hogy a tisztújítást kamarai biztos közbejöttével tartsák. Ebbeli minőségében a kincstári uradalmak akkori udvarbírája, Sárpataki János a református bírót és két tanácsost elmozdított a hivatalából. Ennek következtében a következő évben a szatmáriak úgy döntöttek, hogy királyi biztos nélkül tartják a választást, aminek során a református Kőszegi Ambrust választották bírónak. De Göde Péter jezsuita superior feljelentette a városiakat a szepesi kamaránál, és a jezsuiták tiltakozására a szepesi kamara megsemmisítette a választásokat. Az ismételt tisztújításra a kamara kirendelte Erős Gábort királyi biztosként,³⁶ és Erős közbenjárásával végül is katolikus főbíróvá erőszakoltak a városra. A szatmáriak tiltakozására válaszul a kamara kétségbe vonta a város privilégiumait és vizsgálatot rendelt el a tanácstagok ellen.³⁷

1697-ben ismét erőszakos módon történtek a választások. Skottka Mihály szatmári harmincados volt a kamara részéről kirendelt biztos.³⁸ Skottka a református tanácstagok két legtekintélyesebbjét – köztük a későbbi bírót, Nánási Mihályt – kizárta a tisztségekből és ismét katolikus bírót helyezett a város élére.

³⁵ Nagy 1971: 39; H. Németh 2003.

³⁶ Sarkadi Nagy 1860: 125–126.

³⁷ KL F 20. 1695/317, 321, 345.

³⁸ Adataink ellentmondásosak: Skottka Mihályról nem derül ki, hogy pontosan meddig is volt szatmári harmincados. Egyik forrásunk szerint Erős Gábor 1695-ben nemcsak udvarbíró, hanem szatmári harmincados is volt: KL F 20. 1696/350.

A város tiltakozott, és az ügyben vizsgálatot rendeltek el. A vizsgálat kimenetelét nem ismerjük, de végül is a kancellária 1697 végén engedélyezte a városi tisztségviselők szabad választását. A katolikusok további térhódításának, illetve a központi hatóságok a város életébe való beleavatkozásának folyamatát egy időre megakasztotta a kuruc felkelés.

A KÁROLYI-KOCSMA ÜGYE

A várost – mint arra már utaltunk – igen megviselték a háborús események. A kincstári javak egy része ugyancsak elpusztult a harcok során. Az 1712-es összeírás alapján képet alkothatunk ezek nagyságáról, illetve a pusztulás mértékéről.³⁹ Ezek szerint Szatmáron volt egy kincstári major, ahol a jószágigazgató (provizor) is lakott, egy serfőző ház, mellette egy kocsmá, egy uradalmi mézárszék, a Szamoson két malom, amelyből az egyik 1712-re elpusztult, valamint a határban földbirtok és szőlő. A legjelentősebb tétel kétségkívül a kocsmák jövedelme volt. A két városban és a várban összesen 7 kocsmá volt, ezek egy része a városé, de még így is a kocsmák a királyi uradalomnak évi 2100 forintot jövedelmeztek.⁴⁰ Nem annyira tehát a kincstári javak képeztek jelentősebb értéket, mint inkább az ún. kisebb királyi haszonvételek (kocsmá, malom, vám stb.), amelyeknek megszerzésére törekedett ekkor a város.

Károlyi Sándornak és Gückel (Gickl) egykori szatmári várparancsnoknak is volt a városban kocsmája. Mivel a szatmári királyi javadalmak 1708 óta Károlyi kezén voltak,⁴¹ ez még jobban növelte ellenérdekeltségét a város törekvéseivel szemben. Erősnek érdekes szerepe volt a történetben. A kamara embereként neki kellett összeírni a kincstári javakat. Károlyi klienseként azonban bizalmas információkat szolgáltatott neki a városiak lépéseiről. Egy ideig pedig – úgy tűnik – Károlyi éppenséggel neki adta át a kocsmát, hogy a városiakkal való konfliktust elkerülje. Érdekes Károlyi Sándornak egy keltezetlen levele,⁴² amelyet a lányági rokonságnak írt a kocsmá ügyében. Károlyi Sándor apjának halála után ugyanis nem osztották fel a teljes örökséget, így a szatmári kúria közös tulajdonban maradt a Perényi-családdal. A levélből az derül ki, hogy 1697-ben Gückel várparancsnok adóhátralék miatt lefoglalta és a családtól elidegenítette a kocsmát.

³⁹ MOL E 156. 47:20 Conscriptio, amelyet a Szatmár megyei részben fiscusi, részben Károlyi Sándor kezén lévő javakról készített Erős Gábor provizor a Szepesi Kamara meghagyásából; 47:21 Aestimatio, amelyet a Szepesi Kamara megbízásából dolgozott ki a fiscusi javakról Erős Gábor a helyszíne utazva, a jelenlegi és várható értékkel.

⁴⁰ Bagossy é.n.: 232–233.

⁴¹ Károlyi 1708-ban Rákóczitól megkapta a kincstári tulajdonban lévő erdői uradalmat a szatmári fiscalitással együtt az egy évvel korábban a fejedelemnek nyújtott 2000 arany kölcsön fejében. Kovács 1988: 198.

⁴² Elképzelhető, hogy a levél 1717-ben íródott, mert ebből az évből Palocsay Györgynek több levele is fennmaradt „az mi szakmári ház iránt való ugyan Szakmár városa ellen lévő dolognak folytatását illeti”.

A parancsnok néhány évig folytatta a kúriában a szabad kocsmát, de Szatmár nem nyugodott ezalatt sem – „nem elégedvén azzal hogy n. édesatyánkat majd 30 vagy több esztendőig fárasztotta és kültette” a kocsmáért –, *decretumot* szereztek a szepesi kamarától és felfüggesztették a kocsmát. Károlyi perelt, és 1703-ban visszaszerezte a kocsmát. A szatmári béke után azonban megjelentek Gückel emberei is. Károlyi ekkor Erős Gábor harmincadosnak adta át a kocsmát, mert tudta, hogy a város őt nem fogja háborgatni, hiszen mint a kamara embere sokat árthatott nekik a kincstári javak és a kisebb királyi haszonvételek megváltásánál.⁴³ Mikor azonban visszavette Erőstől a kocsmát, a városiak ismét a szepesi kamarához fordultak.

Eszerint tehát Erős egy ideig maga bírta a Károlyi-féle kocsmát, és hatalmánál fogva a városiak vele szemben nem perlekedtek. Ha nem is ismerjük az ügy részleteit, érdemes elgondolkodni, hogy mi lehet ennek a magyarázata: Erős kamarai összeköttetései-e – hiszen őt éppen „saját” hivatalánál, a szepesi kamaránál kellett volna feljelenteni –, vagy inkább az a közvetlen és jelen levő hatalom, amivel Erős, mint harmincados Szatmáron rendelkezett, vagy talán a helyben lakás következtében kiépített személyi kapcsolatai. Leveleiből ez utóbbiak nem derülnek ki, sőt néha az az érzése az olvasónak, hogy Erős egy hermetikusan elzárt világban élt, alig érintkezett a városiakkal, hacsak nem hivatali ügyekről volt szó.

A város minden követ megmozgatott céljai érdekében: a szabad királyi városi rang elnyerése mellett nagyon fontos volt a kisebb királyi haszonvételek megváltása, valamint a Károlyi- és a Gückel-féle kocsmák felszámolása. Az első, Károlyi kezdeti ellenállása dacára, viszonylag egyszerű ügynek bizonyult. Annál bonyolultabb volt a másik két cél elérése. A város a kincstári javakért és a kisebb királyi haszonvételekért 20 ezer forintot ígért. Az értékbecslés és az ügyek intézése nagyon elhúzódott. A fiskális javak összeírásával a szepesi kamara Erős Gábort bízta meg,⁴⁴ aki 1712 őszén írta patrónusának, hogy ha kész lesz az összeírással, majd neki is elküldi. Egyúttal tudósította Károlyit a kocsmák ügyéről is.⁴⁵

Erős – úgy tűnik – kettős játékot űzött. A városnak valószínűleg támogatást ígért, közben azonban nyilvánvalóan nemcsak a kamara, de Károlyi érdekeire is tekintettel volt. Figyelemmel kísérte a városiak lépéseit és értesítette róluk patrónusát, sőt úgy tűnik, hogy amennyire lehetett, akadályozta is őket. Jelentette például patrónusának, hogy az egykori kulcsár nyilatkozatát, mely szerint a Károlyi-kocsmát a kuruc felkelés előtt betiltották volna, ő nem hitelesítette.⁴⁶ Mindez nem történt „ingyen”, ugyanebben a levélben ő is kéréssel fordult Károlyihoz: a kvártély elosztása ügyében kérte, hogy könnyítsen a falvakon, ahol birtokai voltak. Máskor egy levelének utóiratában tudósított: „Az Szakmáriak követtye

⁴³ MOL P 392. 18. fiók, Lad. 17. Nr. 162a.

⁴⁴ MOL E 158. 47:20. Összeírás 1712. július 13-ról. A serföző ház és a kocsmá leégett, a malom is rossz állapotban volt, de a várban működött egy kocsmá, és volt egy allodiális szántó és egy 150 köblös szőlő is.

⁴⁵ MOL P 398. Nr. 16240. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1712. szeptember 22.

⁴⁶ MOL P 398. Nr. 16215. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1713. február 12.

meg jöve most Nánási Miklos az n(emes) Kamarárul, még nem tudom, mit hozot.”⁴⁷ Majd pár nappal később tudósította, hogy leérkezett a kamara döntése, amelynek értelmében a város megkapta a szatmári kincstári birtokokat, amelyek Károlyi kezén voltak, és bár ő próbálta halasztani a végrehajtást, a városiak sürgetése miatt nem tudja.⁴⁸

Mivel a kincstári javak átadását a kamara parancsolta meg, Erős nehéz helyzetbe került; nyilván a városiak sürgetésénél jóval komolyabban esett a latba a kamara parancsa, illetve a feljelentéstől való félelem. Volt tehát egy határ, amit nem tudott (vagy nem akart?) átlépni, a hivatali előírások és követelmények, illetve a Károlyi iránti elkötelezettsége között. 1713 őszén Erős Károlynak írt levelében egyrészt hangsúlyozta, hogy a kamara parancsára „már én ebben igazságosan eljárók”, másrészt viszont lemásolta a kamra parancsát Károlynak, hogy lássa annak szándékait. Ennél tovább is ment, amikor azzal dicsekedett: „Nagy mesterséggel... reávevém az várost, hogy kiadják nekik írt n(emes) Kamara levelének párját, kit Excellenciádnak elküldöttem.” Nyilván a várossal szemben semmilyen lojalitás nem kötötte a kezét. A Károlyi-levéltárban ott vannak részben a város erre vonatkozó iratai is, tehát Károlynak sikerült ezeket – talán szintén Erősön keresztül – megszereznie. A harmincados különben megnyugtatta a generálist: „Az Károlyi ősi házat soha nem praetendálta s nem is kívánta az váras én tőlem, ma is nem vészem észre, hogy kívánná appropriálni..., az korcsma is foly, az mint megtudakozám.” Ezután ismét azonnal be is nyújtotta a számlát: Pálffy János tábornagy, Károlyi jó embere segítséget ígért az Erős harmincadossága dolgában és valószínűleg kárpótlása ügyében, ebben kért segítséget Károlyitól. Ugyancsak „kedvesen venném, ha complanálna Excellenciád a restantiában levő harmincad pénz” – tette hozzá.⁴⁹ És ez még nem volt elég. Erős a Károlyi érdekeit és a maga hasznát jól össze tudta egyeztetni. A szatmáriai állítólag a Károlyi tisztartója által egykor épített ócska házban kocsmát tartottak. Erős felfigyelt erre és kérte Károlyit, hogy „egy commissiót adna azon ócskás házra és darab sövényre, hadd vitessem el onnan, valami istállónak talám válnék”.⁵⁰

Úgy látszik, Erős okosan lavírozott a felek között, a tanáccsal is sikerült elhittetnie, hogy támogatja őket; a Gückel-féle kocsmá ügyében úgy tűnik, ténylegesen segített. 1713 őszén a tanács is megjutalmazta szolgálatait: „recognoscálván az királyi fiskálításoknak redemptiójába nemzetes Eröss Gábor úrnak nemes városunkhoz megh mutatott jó reflexióját”, „az fiscustól redimált allodiális telek feléből” a tanács két darab földet adott neki és örököseinek, „hogy titulo juris civilis szabadosan bírassák és usuálhassák s rajta épületet tehessenek”.⁵¹

⁴⁷ MOL P 398. Nr. 16217/1. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1713. szeptember 14.

⁴⁸ MOL P 398. Nr. 16218. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1713. szeptember 18.

⁴⁹ MOL P 392. 18. fiók, Lad. 17. Nr. 147. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1713. november 1.

⁵⁰ MOL P 392. 18. fiók, Lad. 17. Nr. 147. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1713. november 1.

⁵¹ KL F 20. Nr. 8. Bejegyzés 1713. október 29-én.

1714 nyarán arról értesülünk, hogy a szatmáriak Károlyi kocsmája iránt beadtak egy újabb kérvényt a kancelláriára. Károlyi is küldött fel különböző iratokat „a maga jussának gyámolítására”, ezt Erős Gábor is támogatta. A Gückel-féle kocsmá ügyében azonban másképp állt a dolog: Erős Gábor kapott egy „informatio”-t, „ki is nagy jó indulattal viseltetvén – úgy látszik –, velünk communicálta, és tőlünk vévén bővebb információt azon educillumról, úgy küldötte fel a tekintetes szepesi adminisztrációra” – írta a szatmári tanács a Bécsben tartózkodó követeknek.⁵² A Gückel-féle kocsmá ügyében Erős tényleg segítette a városi tanácsot, míg a város és patrónusa közti vitában egyértelműen az utóbbi pártján állt.

A város 1713 őszére azonban kritikus pénzügyi helyzetbe került. A tanács lázas pénzszerző akcióba kezdett, mivel egy 20 ezer forintról szóló kötlevelet írtak alá a kincstári javak megvétele kapcsán, de szeptemberben nem tudták kifizetni a 8000 forintos részletet. Ez nem csoda, ha tudjuk, hogy a város bevételei 1715-ben mindössze 7400 forintra rúgtak.⁵³ Úgy tűnik, Károlyi ekkor hajlott a meg egyezésre a szatmáriakkal, mert megbízta Erős Gábort, hogy egyezzzék ki a városiakkal, 5–6 ezer forintért eladná nekik városi javait. Ahogy azonban Erős nem túl hízelegve írta: „kódusok ezek, filig adósok, most is húzzák-vonják egymást, futnak kölcsönözni pénzt, mert reászorították őket, hogy tegyék le az alku, mind tovább nem várják, vagy visszafoglalják tőlök, az mit nyertek eddig.”⁵⁴ Az üzlet tehát meghiúsult. Ráadásul jelentkezett egy bizonyos Gückel kapitány – annak testvére, akivel a város a kocsmá fölött pereskedett –, és kérte a tanácstól 10 ezer forint adósságának megadását.⁵⁵ A nyomasztó adósságok miatt a fiskustól megkapott 4 szatmári kocsmát kénytelenek voltak elzálogosítani a két egymást váltó főbírónak és több tanácstagnak 9 ezer rénes forintért.⁵⁶ A város a továbbiakban is kölcsönökhöz folyamodott. A hitelezők között találjuk Erős Gábort is, akitől 1715 tavaszán vettek fel ezer rénes forintot, és ezért a németi részen levő két kocsmát zálogosították el (fele már régebben Erősnél volt zálogban).⁵⁷

A kocsmák ekkor és még jó ideig az egyik legfontosabb és legbiztosabb jövedelemforrást jelentették mind a városok, mind az uradalmak számára.⁵⁸ Ezt a hasznot Erős is felismerte, mert zálogba megszerezte a városi kocsmák egy részét. 1725-ben a tanács elhatározta, hogy kölcsönt vesznek fel a város adósságainak kifizetésére. Ezt részben a németi kocsmák zálogának Erős Gábortól való kiváltására használták.⁵⁹

⁵² KL F 20. Nr. 8. 1715/509. A tanács levele Ladányi és Erdődi követeknek. 1715. június 9.

⁵³ 1715. január 20-án alkudtak meg a kincstárral, hogy a királyi haszonvételekért és jószágokért összesen 41.773 rénes forintot (RFt) fizessenek (ebből 25.066 RFt-ot tettek ki Szatmár haszonvételei, 7106 RFt németi, 9600 RFt a felszabadításért). Szirmay 1809: 188.

⁵⁴ MOL P 392. 18. fók, Lad. 17. Nr. 147. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1713. november 1.

⁵⁵ KL F 20. 1713/355.

⁵⁶ KL F 20. 1713/397. A város adóslevele.

⁵⁷ KL F 20. 1713/397. A város adóslevele.

⁵⁸ Károlyinak is a borárulás után folyt be a legtöbb jövedelme: Kovács 1988: 172.

⁵⁹ 1200 magyar forintnyi összeget fizettek ki Erősnek. KL F 20. Nr. 11. 1725. április 9-i bejegyzés.

A várossal szemben Erős – mint a kamara embere – a központi hatalmat képviselte. Nem lehet tudni, hogy az ajándéknak vagy a megváltozott körülményeknek köszönhetően, bár az 1715-ös választások ismét Erős Gábor, mint kamarai commissarius jelenlétében mentek végbe, de ennek ellenére a megszkott mederben folytak, minden konfliktus nélkül, és a város élén is református bíró maradt. Később ugyan már nem őt bízták meg a választások felügyeletével, de a szepesi kamara küldöttei nála szálltak meg.⁶⁰

Erős az 1719-es pestisjárvány idején is megfigyelte a városiakat, és közvetítette Károlyi rendelkezéseit a karanténról. Szórványos utalásaiból is kiderül, hogy magát egyértelműen a birtokos nemesség részének tekintette, a városiakról leki-csinylő hangnemben írt. Társadalmi és rokoni kapcsolatai is a vármegyei nemességhez fűzték. A vármegyei gyűléseken – úgy tűnik – rendszeresen részt vett. Háza a legtekintélyesebbek és valószínűleg a legkényelmesebbek között volt Szatmáron,⁶¹ ezért például a Károlyi-rokon Perényi kisasszonyok is nála szálltak meg.⁶²

„HOGY ÉN IS ATYAI SZÁRNYAI ALATT MARADVÁN, PROFITÁLHASSAM” – KÁROLYI ÉS ERŐS KAPCSOLATA

A fentiek alapján már képet nyerhettünk kliens és patrónus viszonyáról; a továbbiakban ennek a kapcsolatnak további aspektusaira térek ki. Erős nem túl gyakori, de rendszeres levelezésben állt Károlyival. Ennek volt egy formális része: az ünnepekre – húsvétra, pünkösdre stb. – rendszeresen gratulált, jó egészséget kívánt, „hogy én is atyai szárnyai alatt maradván, profitálhassam”.⁶³ Részvétet kívánt Károlyiné halálakor vagy éppen örömét fejezte ki Károlyi titkos tanácsosi címe és helytartó-tanácsosi kinevezése fölött: „annál is inkább, hogy ezen mi földünkön is léssen, ki reánk vigyáz”.⁶⁴ Többször járult Károlyi „udvarlására”; bár sokoldalú teendői, valamint Károlyi gyakori távolléte miatt nem volt túl gyakori vendég Nagykarolyban. Legtöbbször azonban érdemi dolgokról esett szó. Intézte Károlyi szatmári ügyeit, így például annak megrendeléseit különféle mesteremberektől, vásárlásokat eszközölt, ellenőrizte szatmári udvarbírájának számadásait, Károlyi utasítására utánajárt a városi tanács és a katonaság közti vitának. Károlyinének is többször tett kisebb szolgálatokat: beleegyezett a régi véka használatába a malomnál, annak ellenére, hogy a szepesi kamara előírta a kassai véka kötelezővé tételét; 1712 júliusában kivizsgálta és eligazította a Károlyiak serfőzőjének vitás ügyét az

⁶⁰ Lásd például: MOL P 398. Nr. 16277. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1720. december 31.

⁶¹ Háza a Templom utcában volt, a hely „előkelőségét” mutatja, hogy szomszédai Csegöldi György a város egyik főbírája és Szombati András voltak, akinek felesége valószínűleg Nánási Miklós főbíró lánya volt.

⁶² MOL P 397. 100. cs.

⁶³ MOL P 398. Nr. 16231. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1716. augusztus 16.

⁶⁴ MOL P 398. Nr. 16294. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1723. augusztus 28.

udvarbíróval.⁶⁵ Különbösen utóbbi számadásai között többször találjuk Erős nevét is, mint akinek Károlyi vagy Károlyiné Barkóczy Krisztina parancsára búzát utaltak ki.

Katolikus vallása is összekötő kapocs volt, misére ugyancsak többször átment a Károlyi-családhoz. A katolikus ügyet Erős is szíven viselte. Nemcsak korai szereplése utal erre, de később is igyekezett felekezetének kedvezni. 1722-ben Szatmár vármegye két református országgyűlési követet választott. Károlyi Erősnek is írt az ügyben, aki sietett kimenteni magát, hogy nem vett részt az említett megyegyűlésen, aznap éppen Károlyiné parancsára Nagykárolyban volt, ahová az erdélyi kancellárt várták. Azonban a vármegye főtisztviselőivel „discurálánk, miként kellene már az elválasztott két követeket separálni, és két pápistát adjungálni”.⁶⁶

Saját személyes dolgairól is írt, betegségeiről, nehézségeiről, hogy például büntetésül a kamara ráosztotta a szatmári németek adósságainak behajtását. 1717-ben a tatár betörés hírére tanácsot kért, hogy gyermekeit elküldje-e a városból, mivel „nem nyughatom asszony anyámtól őkegyelmétől”. Az anyja „aprólékos unokácskáit félti”, és Eperjesre vagy Lócsére akarja vinni őket. Kérte, hogy közölje vele a híreket, „assecurálok nálam maradnak”.⁶⁷ Máskor panaszkodott, hogy milyen nehéz élete van, már egy ideje soha nincs otthon, karácsonykor sem; most is Bihar vármegyei és nagybányai domíniumok *conscriptioj*át parancsolták elvégezni, „de szolga vagyok, cselekednem kell jó szívvel”.⁶⁸ Ez utóbbi megjegyzésből kitetszik a nemesek viszonyulása a hivatalnoki léthez, ugyanakkor ő is tisztában volt azzal, hogy milyen anyagi (és más) előnyöket jelent állása.

Ami patrónusa szempontjából igazán fontos lehetett, azok a funkciójából eredő információk voltak. Károlyit folyamatosan tudósította a szepesi kamarától szerzett hírekről: mikor milyen birtokokat íratnak össze, így többek között a Károlyi-rokon Perényi Mihályét. 1719 húsvétján például levélben értesítette Károlyit a kamara parancsáról, hogy „sub manu tanuljam ki” az egyik uradalmat kik bírják.⁶⁹ Károlyi itt megint csak közvetlenül érdekelt volt a dologban, tehát hasznosak voltak számára ezek a jelzések. Máskor viszont ő kérte Károlyi tanácsát a bonyolult rokonsági viszonyok tisztázásában. Ezek viszont a kamara számára jelentettek hasznos információt, mivel a kihalt családok birtokai a kincstárra szálltak vissza, de a távoli rokonokat is igyekeztek kizárni az örökségből.

Az erdődi uradalmat, amelynek birtokjogát Károlyi meg kívánta szerezni – és ez sikerült is neki⁷⁰ – ő írta össze, és a kamara ennek alapján becsülte fel.⁷¹

⁶⁵ MOL P 397. 100. cs.

⁶⁶ MOL P 398. Nr. 16291. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1722. június 7.

⁶⁷ MOL P 398. Nr. 16236. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1717. augusztus 16.

⁶⁸ MOL P 398. Nr. 16247. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1718. július 2.

⁶⁹ MOL P 398. Nr. 16251. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1719. április 4.

⁷⁰ Károlyi 1708-ban kapta meg Rákóczitól a kincstár tulajdonában levő erdődi uradalmat egy a fejedelemnek nyújtott kölcsön fejében. A birtok a szabadságharc után is a kezén maradt, de a 2 mezőváros, 19 falu és 4 puszta birtokjogát csak 1720-ban sikerült elismertetnie 2625 rénes forint ellenében. Kovács 1988: 198. A birtokszerezések történetére lásd Éble – Pettkó 1911.

⁷¹ MOL E 158. 8:18. Az első összeírás, illetve becslés 1713. december 3-ra, a második 1715. június 1-re van keltevez.

A kamaránál azonban feljelentették Erőst, ami után a kamara kétségbe vonta a jelentésének hitelességét, és az árat magasabbra szabta.⁷² Sőt hamarosan kezéhez vette a kamara parancsát az újabb összeírásra vonatkozóan, „leginkább azért, mintha én hibásan conscribáltam volna”.⁷³ A kamarai utasítást megszegve az összeírást Károlynak is elküldte, bár erősen a lelkére kötötte, hogy „eltitkolva légyen, mivel az n. Kamara megharagudnék, tiltva lévén az ilyen párok kiadása köztünk”.⁷⁴

Később felmerült a Szatmárnémeti melletti Réztelek falu ügye is, amelynek hovatarozása iránt kétségek adódtak. Erős utánanézett, és ismét készségesnek mutatkozott patrónusa irányában: „miként vegyem fel és írjam a Rézteleki portiot (mert felét az váras bírta, most Ötvös úr⁷⁵), elvárom Excellenciád tanítást.”⁷⁶ Más szolgálatot is tett Károlynak, így például annak kérésére egy zálogos jószágot visszabocsátott Csáky Istvánnak, mert ahogy írja: „Én Excellenciáért azt nem cselekszem, az mi éppen lehetetlen...”⁷⁷ Szakemberek hiányában 1721-ben Károlyi őt bízta meg egyik szívügyével, egy üveghuta beindításával.⁷⁸ Erősnek úgy látszik, némi fogalma volt erről, azon kívül német tudása révén értekezni tudott a csehországi hutás mesterrel. A hutában tett inspekciói nyomán készült jelentések hozzáértésről tanúskodnak: véleményt mondott az anyagokról és az elkészült edényekről, a huta berendezéséről, továbbá lerajzolta a hiányzó eszközöket is. Amikor Károlyi, illetve a megye megszorult, pénzt is kölcsönzött neki(k): „Ezen óráig örökké munkás voltam, hogy szerezhessenek pénzt Excellenciádnak.” A németi görög kereskedőktől kölcsönzött, akik „ugyan csak nem örömost adnak vala, de megmondám, ha ők is kérnek tőlem (mint sokszor megessik), én sem succursálok nekik”. Tehetőségét, illetve jó kapcsolatait jelzi, hogy 1300 rénes forintot tudott ekkor kölcsönözni, bár hangsúlyozta, hogy nem maradt semmi pénze, és kérte, „ne haladjon megadása, mert majd hittel fogadtam nékik”. Úgy látszik, be is akarta magát biztosítani, mert elnézést kért az elismervény stílusáért, de „fogadásom tartja, hogy senkinek pénzt nem adok absolute, ha adok pedig ily kemény stylussal, azért bocsánatot várok Excellenciádtól.”⁷⁹ Károlyi gyakorlatilag állandóan el volt adósodva – ez birtokpolitikájának része volt –, és igen gyakran élt kölcsönökkel, így ez komoly segítségnek, de egyben kölcsönösen előnyös üzletnek is számított.⁸⁰ Egy alkalommal ő is kérés-

⁷² MOL P 398. Nr. 16225. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1715. április 3.

⁷³ MOL P 398. Nr. 16226. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1715. április 25.

⁷⁴ MOL P 398. Nr. 16228. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1716. június 6.

⁷⁵ Ötvös Miklós Szatmár vármegyei alispánról van szó.

⁷⁶ MOL P 398. Nr. 16276. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1720. december 5.

⁷⁷ MOL P 398. Nr. 16248. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1718. július 11.

⁷⁸ A száldobágyi üveghuta Károlyi egyik legkorábbi ilyen szerű vállalkozása volt. A huta 1722-re épült fel, és az 1720-as években sokféle és jó minőségű terméket készített. Az évtized végére azonban hanyatlásnak indult, és Károlyi támogatása ellenére a harmincas évek végére megszűnt. Kovács 1988: 192–193.

⁷⁹ MOL P 398. Nr. 16270. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1720. június 9.

⁸⁰ Károlyi Sándor látványos gazdálkodásának háttérében Kovács Ágnes szerint a jelentős hitelügyletek rejlenek. Károlyi különböző társadalmi állású személyektől, illetve intézményektől vett fel kisebb-nagyobb kölcsönöket (több tízezer tételben is), és ezeket birtokvásárlásra fordította.

sel fordult Károlyihoz: kérte, hogy fiát, Erős Istvánt, akit az ítélmesterhez küldött, hogy „fogatosabb legyen”, „recommendálja”. Összel visszakérte a kölcsön hátralékát, mivel ekkor erősítették meg hivatalában, és ez sok pénzébe került: „Király Ádám uram ...instantiám elküldése után mind cautiot, mind uraknak való discretio ígírist, mind maga fáradsága remuneratioját kéri, kik többre mennek ezer Rh. forintnál, ...szükségem vagyon az kölcségre, követem alázatosan Excellenciádat, hogy fel kellett vennem.”⁸¹

Más alkalommal azonban kénytelen volt visszautasítani a kérést: „Az pénz iránt bizony Excellenciádat kívánnám segíteni, de az én sok adósim csak bíztatnak minden felől, úgy kiadtam magamat szép szókra jó lélekkel írom, hogy alig akada két, háromszáz forint szükségemre”.⁸² A pénz ezúttal is a vármegyének kellett. Erős pár nap múlva visszatért az ügyre, jelezve, hogy mintegy három hét múlva pénzhez jut és kölcsönadja, de kérte Károlyit, hogy úgy *disponáljon* a vármegyének, hogy az sokáig ne tartsa, és „vesszőbeli és sövényfonóbeli jó akarattal legyen”.⁸³ Máskor ő kérte a vármegye segítségét, ismét csak Károlyin keresztül. A vármegye segítségét máskor is igénybe vette; 1721 elején írta: „valamely malomhoz fogattam, úgy látom n. vármegye assistentiaja nélkül nem lehetek, sokszor sok jót, sok szükségem tettem s teljesítettem az n. vármegyének”, ezért kérte Károlyit, parancsolja meg az alispánnak vagy a szolgabírónak, hogy segítsenek leginkább a gátra való vesszőhordásban.⁸⁴

Neki is többször volt kérése Károlyihoz: hol valamilyen őt érintő hivatalos iratot kellett kiváltani a kancelláriáról, hol apróbb szolgáltatást kért (deszkat, a disznói számára makkoltatási lehetőséget stb.), hol Károlyi pártfogását kérte állása vagy más ügyben. A legjelentősebb ezek közül tényleges harmincadossá való kinevezése volt. A szatmári béke után ugyanis tervbe vették a harmincadhivatalok átszervezését, és 1713-ban az a hír járta, hogy a szatmári harmincadot megszüntetik. Károlyi ez ügyben szintén igyekezett információkhoz juttatni a harmincadost. Erős még a Bécsben tartózkodó városi követet, Váradi Mihályt is megkérte, tudakozódjék, hogy fennmarad-e a szatmári harmincad. Az ügy hosszasan húzódott, Erőst nyilván nagyon foglalkoztatta további sorsa. Többször kifejtette Károlyinak, hogy a kincstár szempontjából is károsnak tartja a lépést: „notabilis kára leszen ő Felsőségének belőlle”. A bevétel több ezer forintra rúg,⁸⁵ mivel Erdélyből és Máramarosból itt vezet az út Magyarország felé, ha áthelyezik

---

Birtokai becstértékén felül el volt adósodva, de a családi birtokokat látványosan gyarapította. A tőkeszegénységet figyelembe véve, másképp erre nem is volt lehetősége. Halálakor adóssága 425.795 forintra (a kamathátralékot, a cselédek járandóságát stb. figyelembe véve 497.795 forintra) rúgott. Kovács 1988: 196–210.

⁸¹ MOL P 398. Nr. 16275. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1720. november 8.

⁸² MOL P 398. Nr. 16289. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1722. március 29.

⁸³ MOL P 398. Nr. 16290. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1722. április 1.

⁸⁴ MOL P 398. Nr. 16278. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1721. június 13.

⁸⁵ 1713-ban a pozsonyi főharmincadhoz tartozó harmincadhivatalok pénzbevétele 21 ezer forint volt, egy évtizeddel később, 1724-ben a Szepesi Kamarához tartozó harmincadhivatalok pénzbevétele összesen 18 ezer forintot tett ki.

a hivatalt, a veszteség több mint a harmincados fizetése, „kit az Ország sajnál”.⁸⁶ Kérte, ha Nagykárolyba helyezik a harmincadot, akkor „oda engem resolválni méltóztassék”, de a margittait vagy a debrecenit is elfogadná. A margittai harmincad élén német van, de „törvény ellen van az Idegen Nemzet” – jegyezte meg.⁸⁷ Szatmárnémetiből semmiképp nem akart elköltözni, mert jelezte, hogy onnan adminisztrálná új helyét is. Úgy látszik, Károlyi latba vetette befolyását az érdekében, mert rövidesen már hálálkodott: „hogymint annyira méltóztatott vinni, nagi alázatossággal köszönöm Excellenciádnak”.⁸⁸ Közben két vasat tartott a tűzben, mert miután a postamester meghalt, kérte Károlyit, lépjen közbe az érdekében a szatmári postamesterség megszerzése céljából, mivel tudja, hogy Károlynak jóakarója a főgenerális postamester Bécsben. Ő a kamara ajánlólevele mellett már kérvényezett a postamesterség iránt, de „hogymint fogatosabb legyen, Excellenciád is magát interponálni méltóztassék, tudván qualificatiomat német nyelvben s írásimban is, igen sokat nyomna, ha méltóztatnék Excellenciád Méltóságos Generális Pálfi János úrnak ő excellenciájának írni, hogy recommendálná csekély személyemet.”⁸⁹ A következő év tavaszán ismét a harmincadosság ügyében kérte, hogy „patrocináljon az harmincad iránt való decretumomat kinyeretni az Aulicán, az N. Kamaráktul az jó opiniók fenn vadnak, csak sollicitálni kellene, moveálja kérem alázatosan, az kire méltóztatott bízni, ne aludja el”, ő már az árát is letette, „de válaszom sem jó, így ezért nem tudom, hol nyomjam”.⁹⁰

A nagykárolyi harmincad a szatmárinak volt filiája, itt is tehát Erős diszponált. Károlyi – igazi kiskirály módjára – ebbe is beavatkozott, 1715-ben másvalakit szeretett volna oda kineveztetni. Az okát pontosan nem tudjuk, valószínűleg azt kifogásolta, hogy a régi református volt. Erős egyelőre csak ígéretet tett: „Az Károlyi filiámat az való, hogy nem fogom szenvedni, csak hogy sok az adóság, restantia rajta, nem is cautionatus lévén (de ordine pedig úgy kell lenni), nem merek kiadni oly hirtelen rajta, hanem már egy kevés respiriumot ígérvén néki, csak azt várom, befizessen, azonnal Dombrádi urat bévészem.”⁹¹ Nem tudjuk, mi történt, de a későbbiekben Nagykárolyban ugyan másik harmincadost találunk, de nem Dombrádit, akit Károlyi ajánlott, hanem Nánási Mártont.

1718–1719-ben Erős valószínűleg ismét a tényleges harmincadosság való kinevezésével kapcsolatos ügyét intézte a kamaránál, mert – ahogy Károlynak írta – már kétszer „udvarolt” levélben Thavonath úrnak.⁹² A húsvéti ünnepekre köszöntötte és ismét emlékezetébe idézte ügyét, egyben „ezerni ezerszer” köszönte Károlyi gondviselését, biztosítva, hogy „tovább is Excellenciád

⁸⁶ MOL P 398. Nr. 16220. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1714. november 1.

⁸⁷ MOL P 398. Nr. 16220. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1714. november 1.

⁸⁸ MOL P 398. Nr. 16221. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1714. november 29.

⁸⁹ MOL P 398. Nr. 16227. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1715. május 26.

⁹⁰ MOL P 398. Nr. 16230. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1716. május 24.

⁹¹ MOL P 398. Nr. 16224. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1715. március 31.

⁹² Az osztrák Ludwig Albert Thavonat Rákóczi után a szepesi adminisztráció elnöke, az udvari kamara embere volt. 1712-ben a pozsonyi kamara elérte visszahívását, de később királyi biztossként irányította a magyar kamra ügyeit. Fallenbüchl 1967: 206.

gratiájában élek s halok én”. Kérte, hogy „mint eddig, patrocínálni s engem recommendálni, alázatosan vészem, fog nem kevésbé használni”, mivel tudja hogy Thavonath „jóakaró atyafia”.⁹³ Károlyi ajánlásának, Erős egyéb összekötetéseinek – köztük a szepesi adminisztráció elnökének – vagy a „discretio”-knak köszönhetően, de 1720 novemberében már a sikerről számolt be Károlyinak: „már Istennek hála ennek előtte két-három holnappal ab ovo kezdett instantiám az tisztségem iránt méltóságos Adminsitrator úr cooperatiojából secundáltatván, ő Felsége confirmált”.⁹⁴

A szatmári harmincad fennmaradása azonban – úgy tűnik – végig bizonytalan maradt, mert 1722 végén Károlyi valamilyen állást ajánlhatott Erősnek, talán egyik uradalma igazgatását. Erős megköszönte gondviselését, egyben kijelentette, ha a harmincad megszűnik, elfogadja a tisztséget, feltéve, ha Károlyi „atyai oktatását” nem vonja meg tőle, „így reménlem megfelelhetek azon tisztségnek”.⁹⁵

Erős egy másik visszatérő kérdése a szatmári várral volt kapcsolatos: „az Szatmári Várat szándékoznak-e még felépíteni és mikor fognak hozzá” – kérdezte –, mert „az házamat nem merem építeni, úgy mint szándékozom”.⁹⁶ Erős ugyanis a Rákóczi-felkelés idején elpusztított vár helyén szerzett nagyobb területet, és ide szándékozott új házát felépíteni. 1715-ben Károlyi intésére csak a pincét boltoztatta. A következő év tavaszán aztán hozzáfoghatott az építkezéshez, mert kérte Károlyit, adjon utasítást udvarbírájának, hogy deszkát vágathasson az épülő házához, de végül a ház Erős életében mégsem készült el. 1719-ben ismét híre ment, hogy a várat mégis felépítenék, „úgy mondják német tisztől hallatott”, biztos Károlyi „odafel bizonyosabbat” tud.⁹⁷

Erős utolsó nagy ügye, amelyben Károlyi pártfogását kérte, kárpótlásának kieszközlése volt a Haditanácsnál. Az előzmények ismét homályban maradnak, Erős valamikor a kuruc felkelés idején kisegítette a szatmári várba szorult császári hadsereget – ahogy ő írta: „oly szorulásban annyi marhát, paripákat ingyen” adott „őfelsége bennszorult hadainak”. Az ügy hosszan húzódhatott, mert 1723 őszén Erős azt írta, hogy a „favorabilis opinio” már régebb a Haditanácshoz került, de „már két ízben csak azért ment füstbe, hogy azelőtti ágenseim negligáltak, de az mostani tűzzel-vassal vagy on rajta, ha segítőim volnának, tovább nem is késne”. Több generálistól volt ajánlása, az udvarnál is megfordultak iratai, és kérte Károlyit, hogy „recommendálja” a Haditanácsnál jóakaróinak, „kivált Felséges Eugeniusnak” (azaz Savoyai Eugennek), illetve „patrocínálja” Pálffy János generálisnak, akivel Károlyi „correspondalni” szokott. A múltkor is az ő közbenjárásának „nagy foganatja is volt”, de a megbízott ágens nem járt eléggé utána, azonban „az mostani Király Ádám uram potenter folytatja”.⁹⁸ Szatmári Király

⁹³ MOL P 398. Nr. 16250. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1719. március 28.

⁹⁴ MOL P 398. Nr. 16275. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1720. november 8.

⁹⁵ MOL P 398. Nr. 16292. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1722. december 17.

⁹⁶ MOL P 398. Nr. 16225. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1715. április 3.

⁹⁷ MOL P 398. Nr. 16251. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1719. április 4.

⁹⁸ MOL P 398. Nr. 16251. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1719. április 4.

Ádám kedvelt ágense volt mind Károlyinak, mind a szatmáriaknak és más városoknak, és ezek szerint Erősnek is.

Károlyi ugyan elküldte az ajánlást, de feltehetőleg kérdőre is vonta és lehordta Erőst, őt okolván azért, amiért nem sikerült egy szőlőt a kincstártól megszereznie. A harmincados élénken ecsetelte megrendülését, amikor patrónusa levelét olvasta: „mintha az földben sijtettem volna, az vérem is elhidegedvén, mint az agyonvert, azolta gyötrődöm szívemben, testembe s lelkembe, annyival is inkább, hogy Excellenciád most kitanult kigyóinak ír”; „a vére vesszen el”, ha Károlyi házának ártott; ő soha nem tenne senkinek rosszat, „annyival is inkább Excellenciádnak, az kitől minden jómat várom, és Isten után atyám helyett való gyámolomnak vallom és tartom”.⁹⁹ A szőlő dolgában pedig állítása szerint nem volt hibás, mert nem is kérték a segítségét. Károlyi első haragja elpárologhatott, mert következő hónapban már közös áhítatosságra hívta. Arról viszont nincs adatunk, hogy Erős végül is megkapta-e a kárpótlási összeget.

Erős és Károlyi kapcsolata tehát nem csak egyoldalú pártfogásban, illetve a másik részről apróbb szolgálatok végzésében merült ki. Jóval bonyolultabb, sok szálon összekapcsolódó kölcsönös érdekeltég fűzte össze őket. Erős üzleti kapcsolatban is állt Károlyival: ő bérelte – legalábbis egy ideig – annak két uradalmi kocsmáját (az egyiket Erdődön). Az erdődi hegyen neki is volt szőlője, 1720 tavaszán azért panaszkodott, hogy „az Erdődi Hegyen való szőlőmben császár idejében is practicált korcsmároltatásomban impediáltatom” Károlyi emberei által, pedig a „császáré volt a szőlő, szükségben adta el az n. kamara, bírta minden szabadságával, kérem Excellenciádat ne engedje háborítani”.¹⁰⁰ Miután pénzt adott kölcsön Károlyinak, 1720 augusztusában emlékeztetette „ígért kegyelmes-ségére, az szőlőmben való szabad korcsoma megengedésére”, kérve a *donationalis* megküldését. A hegyen maradt 4 hordó bora, amely „ha ki nem árulják, elvesz, mert ide sem szabad béhozni”.¹⁰¹ Ezek szerint a szatmárnémeti tilalmat a bor városba való behozataláról a harmincados sem hághatta át.

Kölcsönös „üzletet” is ajánlott Erős, így 1719-ben felvetette: minthogy a vármegye „kölségtelen mostan” és a püspök is sürgeti a dézsmaárendát,¹⁰² ő pedig többször segítette a vármegyét, most is letenné a 750 rénes forint árendát, hogy „az egész vármegyét én dézsmáljam embereim által, az proventus legyen a vármegyéé, talán nem is lenne kárával”; Károlyinak viszont átadná Szabolcs vármegyében azt a portiót, amit a kincstár neki felajánlott, elküldve az összeírását is.¹⁰³ A vármegye azonban másképp döntött, ezért egy hét múlva sértetten írja: „Ha én praejudicialni akartam volna n. vármegyének, régen ott lett volna az pénz jó uram intimatioja mellett”; ha Károlyi levelét előbb kézhez veszi, a pénzt azonnal

⁹⁹ MOL P 398. Nr. 16296. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1723. november 14.

¹⁰⁰ MOL P 398. Nr. 16266. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1720. március 26.

¹⁰¹ MOL P 398. Nr. 16273. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1720. augusztus 24.

¹⁰² A dézsma vagy egyházi tized beszedését az egyház bérbe adta, és mivel ez jövedelmező üzletnek számított sok volt rá a jelentkező.

¹⁰³ MOL P 398. Nr. 16253. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1719. június 22.

megígérte és megadta volna a vármegyének. Kiderült, hogy előző évben Eötvös Miklós alispánnal együtt bérelték a dézsmát, „most is ha Excellenciád legkiseb- bet is méltóztatott volna jelenteni, az n. vármegye pénze nem léte mián erre lép- jen, nagy alázatos köszönettel letettem volna”.¹⁰⁴ Nem adta fel azonban egykönny- nyen a játszmát, bár a pestisjárvány miatt akasztófahumorral megjegyezte: „nem tudom, ki fog dézsmálni, talám az halál bennünket”.¹⁰⁵ Ennek ellenére kérte: „Talám nem árt, ha Excellenciád rólam emlékezetet téssen az dézsmaság iránt, vagy miként Excellenciádnak fog tetszeni.”¹⁰⁶ Következő évben ismét napirendre került a dézsmabérlet ügye. Erősnek állítólag a szepesi kamarától ígérete volt a támogatásra, „de én halasztottam Excellenciádra, nem vélem másnak eressze, hanem n. vármegye részére fogja manutenealni”.¹⁰⁷ Nem tudni mennyire őszin- tén javasolta, hogy legjobb lenne, ha a vármegye az összeget arányosan elosztaná az adózó helyekre, és vagy a földesúr vagy a falu letenné a pénzt. Ha viszont nem tudnának fizetni, akkor az dézsmáltatna, aki a püspöknek letenné az összeget egy adott időpontra – tette hozzá reménykedve – nyilván magára gondolva.

Mint fentebb is láttuk, néha érdekellentétbe került Károlyival vagy saját ügyei, vagy a kamara érdekeinek képviselője miatt. Többször felhívta például Károlyi figyelmét az elmaradt kifizetésekre, Károlyi embereinek a harmincad körüli visszaéléseire. Néhányszor bevádolták Károlyi előtt, hogy ellene cseleke- dett. Ilyenkor mindig sietett magát mentegezni. Érdekes leveleinek retorikája is: „megvallom a vér megaludt bennem, az szívem dobogott ily megindulásán Excellenciádnak”. Már kétszer esett a „hamis vádlók” miatt ilyen „véletlen, minden igaz ok nélkül való disgratiájában”, de „csak állandóbb szolgálja vagyok Excellenciádnak annál”. Örvendezhetnek a „gonosz akaróim”, hogy – látván Károlyihoz, mint atyjához való ragaszkodását – szomorú karácsonya lesz. Még könnyezett is, hogy „mindenek előtt Excellenciáddal dicsekedtem, s mint jár- tam”, de reméli, hogy megtapasztalva ártatlanságát „gratiájából nem veti ki”. Végül kérte, hogy „jól végére menjen, hadd tessék ki ártatlanságom és büntesse meg az hazugokat”.¹⁰⁸

A szatmári béke utáni mozgalmas pár év után, amikor mint láttuk, Erős- nek is fontos szerep jutott a város és a Károlyiak közti vitás ügyekben, később inkább a kölcsönös információszerzés, az apróbb szolgálatok, illetve a pártfogás jellemezte a kapcsolatot, amely 1725-ig rendszeresnek mondható. Élete utolsó öt évében azonban a harmincados majdhogynem eltűnik a forrásokból. A magya- rázatot Károlyi naplójában a következő bejegyzés tartalmazza 1725 április 3-ról: „Erős Gábor uramon szerencsétlenség, az szél megütvén.”¹⁰⁹ Erős azonban még tovább élt szélütése után is, végül 1730-ban halt meg. Utolsó éveiben csak

¹⁰⁴MOL P 398. Nr. 16254. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1719. június 29.

¹⁰⁵MOL P 398. Nr. 16255. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1719. július 3.

¹⁰⁶MOL P 398. Nr. 16256. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1719. július 14.

¹⁰⁷MOL P 398. Nr. 16267. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1720. május 10.

¹⁰⁸MOL P 398. Nr. 16234. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1716. december 24.

¹⁰⁹Éble 1902: 98.

néhány apróbb kérése volt Károlyihoz, mivel azonban Erős nem volt már abban a helyzetben, hogy vizontszolgálatokat tehetett volna, a kapcsolat meglazult. Utolsó levelében, 1730 februárjában „alázatos régi szolgája” üdvözölte Károlyit hazatérte alkalmából.¹¹⁰

ERŐS CSALÁDJA ÉS UTÓDAI

Igazi patrónushoz méltóan Károlyi Erős fiáról is gondoskodott. Erős felesége Dersóffy (Dessewffy) Mária úgyszintén Szatmár vármegyei nemes családból származott, bár róla nevén kívül nem tudunk semmit. A szatmári tanács által Erősnek adományozott telek egy bizonyos Dersóffy Lászlóné szomszédságában volt, ez Erős anyósa lehetett.¹¹¹ A Dersóffy (Dessewffy) család, mint jól ismert később nemcsak a megyei, hanem az országos politikában is szerepet játszott. Sógorával Dersóffy (Dessewffy) Pállal, aki szolgabíró volt és a Szatmár vármegyei Lázáriban lakott, jó viszonyban lehetett, őt többször említette leveleiben, megpróbált érdekében közbenjárni. Első felesége halála után újranősült, mert halálakor Illyési Erzsébet volt az özvegye, akitől szintén maradt egy lánya.

Azt nem tudjuk pontosan, hogy Erősnek hány gyermeke volt; három fia (István, László és Gábor) és egy lánya – ez utóbbi a második házasságából – egészen biztosan, de nem kizárt, hogy ennél többen is lehettek. Valószínűleg az első házasságából is lehetett legalább egy lánya, hiszen Károlyi Sándor egy házassági kombináció kapcsán 1722-ben említ egy lányt.¹¹² Az első házasságából származó fiai számára igyekezett egzisztenciát teremteni, ehhez többször Károlyi pártfogását kérte. 1717 őszén köszönetet mondott, hogy fia iránt – valószínűleg legnagyobb fiáról, Istvánról van szó – Károlyi kegyelmességet mutatott és Klobusiczky¹¹³ mellé „adjungáltatnék, hallám fülhegygel, megvallom akarnám, mert azon alkalmatossággal mind nemes vármegye dolgaiban említett Klobusiczki uram mellett forgolódhatnék, mind magam dolgait folytathatná, ... mégis azt nyerném, hogy nem esnék költségemben”.¹¹⁴ Mai fül számára talán túl brutálisan őszintének tűnik az indoklás, de Erős gyakorlatias ember volt, és a kor normái is mások voltak. Hamarosan a fiát Klobusiczky mellett Pozsonyba küldték, amiért hálás volt ugyan, de nem akar hozzájárulni a költségekhez. Fia pozsonyi tartózkodását kihasználta, hogy a saját ügyeit (így a tényleges harmincadossá váló kinevezését) is előmozdítsa. Fián keresztül Károlyi régi barátjának, Pálffy János

¹¹⁰MOL P 398. Nr. 16306. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1730. február 13.

¹¹¹KL F 20. Nr. 8. Bejegyzés 1713. október 29-ről a tanácsi jegyzőkönyvben.

¹¹²„Az Eröss leányát én Szathmárinak szántam volna, de Sötérnek sem volna rossz, jó legény lévén.” Károlyi Sándor levele feleségének, Bátorkeszi, 1722. május 22. Kovács 1994: II. 367. Károlyi más kliensei esetében is foglalkozott a gyermekek kiházásításának gondolatával. Vári 2009.

¹¹³Valószínűleg Klobusiczky György alispánról van szó, aki később a királyi sóhivatal *adminisztrátora*, majd 1723 után a kerületi tábla ülnöke volt.

¹¹⁴MOL P 398. Nr. 16237. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1717. szeptember 28.

generálisnak – akit úgy tűnik, Erős is személyesen ismert – pártfogását kereste, ennek érdekében „megtanítám [ti. a fiát], mi tevő légyen”.¹¹⁵

Az Erős-fiúk pályafutását nem tudjuk nyomon követni, később vármegyei szolgálatban találjuk őket, de korábbi tevékenységükről keveset tudunk. Évekkel később Károlyi bepanaszolta a fiúkat apjuknál. Az utalásokból nem derül ki pontosan, miről is volt szó, de arra lehet következtetni, hogy Erős István Károlyi tudta nélkül vallási kérdésekbe avatkozott, amiért Erős szabadkozó levelet írt patrónusának.¹¹⁶ A másik fiú is elkövethetett valamit, mert arról így ír: „László pedig odafel járt, miben, miben nem, nem tudom, elég rossz emberek, én eléggé vagyok rajta méntől jobban viseljek magokat, de hogy annak is generális exmissioja volt, azt gondolta, mindennel szabad...”.¹¹⁷ Megjegyzéséből úgy tűnik, hogy kapcsolata nem volt túl szoros felnőtt fiaival.

A fiatalabb Erős Gábor is írt néhány levelet a Károlyiakhoz, de Erős egyik fia sem volt olyan személyes, szoros kapcsolatban a Károlyi-családdal, mint apjuk. Talán a fiatal Gábor egy ideig Károlyi szolgálatában állhatott, mert egy keltezés nélküli levélben bocsánatot kért az engedély nélküli eltávozásáért.¹¹⁸ Az ifjú Erős Gábor 1727-ben Beregszászról, illetve Munkácsról jelentkezett, ahol három éve tartózkodott, valószínűleg ő is kamarai alkalmazásban. Ahogy írta: „sok üdőtül fogva nem lehetvén szerencsém, személyem szerint udvarolhattam volna Excellenciádnak, szerencsém, hogy el ne veszítsem, írásom által is alázatos mély kötelességemnek igyekeztem megfelelnem”. Ugyanebben az évben a „cseh gyémántok szedésében” ajánlotta szolgálatait Károlyinak, ígérve, hogy ezzel fog „udvarolni”.¹¹⁹ Később a hadseregbe állott, mert kérte Károlyi Ferencet, hogy a „mostan erigalendő Magyar Gyalog Regimentekbe leendő hadnagysági hivalt” kapjon. 1741-ben a bátyja, István ellen emelt panaszt, hogy az nem fizette ki búzavetését és pénzzel is tartozik. Most az uralkodó parancsából „el kelletik mennünk, örömet maradékimra pört nem kívánnék hadni”, ezért kérte Károlyi Ferenc főispánt, hogy küldje ki az alispánt igazságot tenni.¹²⁰

Erős Gábor halála után az özvegy és Erős első házasságból való fiai között ellentét alakult ki az örökség miatt, a fiúk elvitatták az asszony részét. Az özvegy ekkor Károlyi Ferenc főispán segítségét kérte.¹²¹ Panaszára a vármegye még 1731. április 10-én Nagykárolyban tartott generális gyűléséből kiküldték a szolgabírókat és esküdteket, de Erős Gábor „fiúágon levő successori” a vármegye rendelkezésének nem tettek eleget. Végül 1731. május 2-án Károlyi Ferenc megbízta az alispánt,

¹¹⁵MOL P 398. Nr. 16242. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1717. november 13.

¹¹⁶MOL P 398. Nr. 16282. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1721. május 7.

¹¹⁷MOL P 398. Nr. 16282. Erős Gábor levele Károlyi Sándornak, Szatmár, 1721. május 7.

¹¹⁸MOL P 398. Nr. 16312. Keltezetlen levél egy bizonyos Erős Gábertől.

¹¹⁹MOL P 398. Nr. 16309–16310. Ifj. Erős Gábor levelei Beregszászról, illetve Munkácsról. 1727. január 1. és 1727. november 28.

¹²⁰MOL P 398. Nr. 16311. Ifj. Erős Gábor levele Károlyi Ferencnek, Nagypeleske, 1741. március 25.

¹²¹MOL P 398. Nr. 16316. Özv. Erős Gáborné Illyési Erzsébet levele Károlyi Ferenc főispánnak, keltezés nélkül (1731. április vagy május).

hogy menjen el Szatmárra, és helyezze be az özvegyet meghalt ura birtokába, megparancsolva, hogy „minden victualékat, ingó jókat inventálni és sequestralni” kell, az özvegy megélhetésére pedig el kell különíteni egy részt.¹²²

Felmerül ezen a ponton a kérdés: mekkora vagyont sikerült Erősnek összegyűjtenie? A szepesi kamara még 1725. május 1-jén elrendelte javainak összeírását, amelyet a nyár folyamán Potoczky Kristóf, a szepesi kamarai adminisztráció registratora készített el. Szatmárnémetiben előkelő helyen, a vásártér közelében volt egy telke, ezen egyszintes, alapincézett lakóház állt, zsindegyel fedve, az összes szükséges mellékhelyiségekkel; a ház mögött kis konyhakerttel. Ezen kívül még egy kétszobás faház állt a telken, amelyben a cselédek laktak és egy istálló 20 ló számára. A vásártér felé egy másik faházban volt a harmincadhivatal. Ezen kívül a lerombolt szatmári vár helyén szintén szerzett egy nagyobb területet, amelyet gondosan körülkerített, és ahol zöldségeket és kukoricát termesztett. Erős folyamodványt intézett az uralkodóhoz, melyben kérte, erősítse őt meg ennek a területnek örökös tulajdonjogában, de erre az összeírás idejéig nem kapott választ a kancelláriától. A szatmári birtokon kívül a megyében is több helyen volt ilyen vagy amolyan jogcímen birtokolt vagy használt jószág, birtokrésze, szőlője, jobbágysai.¹²³ Erős nem ült tehát tétlenül, pozícióját, kapcsolatait kiválóan felhasználta a birtokszerzésre. Nem volt válogató: a kicsit is becsülte, néhol mindössze 1–2 telke volt. Szerzett az elkobzott birtokokból, birtokait gyarapította ajándék, zálog és vétel útján. Sikeres birtokszerző politikájának is köszönhetően gyermekei és unokái megerősítették pozícióikat a Szatmár vármegyei birtokos nemesség körében, a 18–19. század folyamán ott találjuk őket a megyei hivatalviselők között. Erős fiai többször viseltek megyei tisztségeket: Erős István 1724-ben szolgabíró, 1734-ben fiskális, 1742-ben a felkelő seregben kapitány; Erős László pedig 1722-ben vármegyei jegyző volt a nagy karriert befutott Szuhányi Mártonnal együtt, 1727-ben pedig számvevő. Gábor fiát – aki korábban valószínűleg kamarai alkalmazott volt – 1732-ben és 1734-ben alszolgabíróként találjuk. Nem tudjuk, hogy Erős Mihály, aki 1738-ban alszolgabíró volt, szintén

¹²²MOL P 398. Nr. 16316. Özv. Erős Gáborné Illyési Erzsébet levele Károlyi Ferenc főispánnak, keltezés nélkül (1731. április vagy május).

¹²³MOL E 156. 47:30. Udvariban több jobbágytelek, majorságépülettel, amelynek pincéjében időnként bort is méretett. A telkekhez három nyomásban művelt szántók is tartoztak, ezt részben saját művelésben tartotta, részben kiadta, akárcsak a réteket. Berenden több darab szántója volt, és egy kanásza, aki disznóit legellette. Szentmártonban egy birtokrésze volt több jobbágygyal, egy molnárral és egy cseléddel. Itt egy majorságot is kialakított, lakóépülettel, zöldséges és gyümölcsös kerttel, csűrrel, nagy istállóval és egy malommal a Szamoson. Kiskolcson, amelyet 1709 óta bírt, több jobbágya volt. Itt erdőhasználat és több compossessor mellett kocsmáltatási jog is megillette. Ezen kívül több birtokrésze volt még különböző Szatmár megyei falvakban, több jobbágygyal, akik közül kettőt Zinzendorf generálistól kapott ajándékba. Volt több szőlője is: az erdődi szőlőhegyen első felesége után örökölt egy pusztá állapotban levő szőlőt. Miután feljavította mintegy 100 gönci hordó jó minőségű bor termelt rajta. Károlyitól, a terület földesurától egyébként a szőlőre szolgáltatásmentességet eszközölt ki. 1729-ben egy becslés készült másik három birtokrészről: a Szatmár megyei Győrtelek, Nagy- és Kispalád helységekben Erős kezén voltak a kincstár birtokai 1295 forint értékben.

Erős Gábor fia vagy unokája volt-e, esetleg csak oldalági rokon. A század végén az unokák is többször a számvevői, illetve adószedői funkciót töltötték be: 1771-ben az adószedők között találjuk Erős Imrét, 1784-ben Erős Gábort több más név társaságában. Valószínűleg Erős István szolgabíró lánya volt az a Klára, aki Becsky György alispán fiához, Györgyhöz ment feleségül, ez utóbbi a század közepén Szatmár vármegye főszolgabírója volt. Erős második házasságából származó lánya, Klára pedig Podhorány János postamester felesége lett, aki katolikusként bekerült a szatmárnémeti tanácsba, sőt a város második embere lett.

Erős életpályája a 18. század eleji igen nehéz körülmények között sikeresnek mondható: sikerült átvészelnie a szabadságharc bukását, körülményeihez képest fontos, jól jövedelmező álláshoz jutott – harmincadusként kincstári alkalmazott volt –, és nem utolsósorban szépen gyarapította vagyont is.

* * *

Károlyi más klienseivel¹²⁴ szemben Erős nem állt patrónusa közvetlen szolgálatában, éppen ez teszi a kapcsolatot érdekessé, illetve a tény, hogy állami hivatalt viselt. Harmincadusként helyi szinten fontos hatalmi pozíciót töltött be. Fiatalon Erős a kuruc seregben Károlyi oldalán harcolt, és valószínűleg Károlyi eszközölte ki számára a kegyelmet. Ez még szorosabbá tette kapcsolatukat. Erőst a hála – és a kölcsönös érdekek – szoros hálójával fűzte patrónusához. Források hiányában közvetítő szerepét nem tudjuk teljesen feltérképezni, de a szórványos utalásokból is kiderül, hogy helyi szinten – az államhatalom, a megye és a város hármasságában – kulcsfigura volt. Károlyival való kapcsolatai kiemelkedő szerepet játszottak életében, mondhatnánk, hogy a patrónus-kliens viszony mintapéldájáról van szó. Erős maga is viszonylag független, jómódú nemesember volt, akinek helyi szinten jelentős hatalmi pozíciói voltak, és mint ilyen Károlyival való viszonya a kölcsönös előnyök rendszerén nyugodott. Ha nem lenne anakronisztikus, akkor Erőst akár „autonóm” emberként is jellemezhetnénk. A kor mentalitására azonban jól rávilágít, ahogy az „autonóm” Erős könnyezve esedek bocsánatért, amiért patrónusát magára haragította. A patriarchális viszony mögül egyúttal áttűnik az a hatalmas távolság is, amely klienset és patrónusát elválasztotta egymástól.

Károlyi Sándor nemcsak főispán és a környék legnagyobb birtokosa volt, hanem erős egyéniség és kiemelkedően tehetséges politikus is. Hatalmának biztosítására, a megye és birtokainak működtetésére szüksége volt minden használható emberre, így jelentős kliensi hálózatot épített ki. A bürokratizálódási folyamat majd csak a század vége felé kezd kibontakozni Magyarországon. A század elején szembetűnő az archaikus világ differenciálatlansága, amely megmutatkozik a feladatkörök differenciálatlanságában, a személyes kötődések elsődlegességében is. A 18. század végéig a Max Weber-i kategória szerint

¹²⁴Pollereczky Mátyás és Badda Gábor pályáját Vári András vizsgálta. Vári 2009.

Magyarországon még „patrimoniális uralomról” beszélhetünk; ennek egyik jellemzője, hogy az „illetékesség” és „hatóság” mai értelemben vett fogalma még ismeretlen volt.¹²⁵ Később ezeket a feladatokat fizetett állami, megyei vagy uradalmi tisztviselők fogják ellátni, ekkor azonban ezek még nem határolódtak el élesen egymástól. Ezt jól mutatja Erős példája, aki szintén igen különböző feladatokat látott el Károlyi megbízásából. Hiszen milyen alapon bízta meg a főispán az elméletileg tőle teljesen független állami hivatalnokot – aki anyagilag sem volt rászorulva Károlyi segítségére, sőt néha éppen ő kölcsönzött neki – különböző feladatokkal, köztük a huta beindításával? A mostoha viszonyok következtében az emberek sokkal jobban egymásra voltak utalva. Károlyi kliensi hálózata is részben azt a célt szolgálta, hogy a természeti erőknek kiszolgáltatott, elnéptelenedett tájon úrrá legyenek az elvadult állapotokon, hogy működőképessé és jövedelmezővé tegye birtokait, hogy a kezében tudja tartani a megyét. Mindkét fél egymásra volt utalva, és az együttműködés formái igen változatosak voltak. Támogatás Bécsben hasznos kamarai információkért cserében, gondoskodás Erős fiairól cserében a szakértelemért, a megye dézsmabérletének megszerzése cserében a kedvező harmincad-eljárásért Károlyi emberei számára – a képlet azonban korántsem ennyire egyszerű, nem egyszerűsíthető le a puszta adok-kapok viszonyra. A kapcsolat személyes jellege, az érzelmi kötődés, a lojalitás és a hűség is nagy szerepet játszott, és ezek tették Erőst igazi klienssé. Példáján keresztül egyúttal árnyalni tudjuk a képet a helyi hatalom működéséről is a kora újkori Kelet-Magyarországon.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

E 156 Urbaria et Conscriptioes.

E 158 Conscriptioes portarum.

P 392 Károlyi-család. Törzsanyag, 18. fiók, Lad. 17.

P 397 Károlyi-család. Acta oeconomica, 100. cs. Szatmári kúria gazdasági számadásai 1709–1822.

P 398 Károlyi-család. Missiles.

P 1564 Toldy-család levéltára, 2. cs. 13. tétel, Skottka Mihály és felesége iratai.

Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Fiókja (Arhivele Naționale Române Filiala Județeană Cluj) (KL)

F 20 Szatmárnémeti város levéltára, Iratok. Nr. 8. Protocolum Magistratuale Ci(vi)tatis Szatthmár Anno 1704 usque 1724.

¹²⁵Weber 1996: 135.

- Éble Gábor 1902: Gróf Károlyi Sándor naplójegyzetei 1725-ből. In: *Történelmi tár. Új folyam, II.* Budapest.
- Éble Gábor – Pettkó Béla 1911: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története.* I–II. Budapest.
- Kovács Ágnes (szerk.) 1994: *Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724).* I–II. Debrecen.
- Nagy Iván 1857–1868: *Magyarország családjai. Czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XII. Pest.
- Szalay László (kiad.) 1865: *Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei.* Magyar Történelmi Emlékek. IV–V. Pest.
- Szirmay Antal 1809: *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete.* I. Buda.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bagossy Bertalan é. n.: Szatmár-Németi története. In: Borovszky Samu (szerk.): *Szatmár-Németi sz. kir. város.* Budapest, 161–282.
- Blockmans, Wim 1988: Patronage, Brokerage and Corruption as Symptoms of Incipient State Formation in the Burgundian-Habsburg Netherlands. In: Mačzak, Antoni (Hrsg.): *Klientensysteme im Europa der Frühen Neuzeit.* München, 117–126.
- Brakensiek, Stefan – Wunder, Heide (Hrsg.) 2005: *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa.* Köln – Weimar – Wien.
- Czoch Gábor 1999: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti vizsgálata. *Századvég Új folyam* 15. 17–39.
- Dominkovits Péter 2002: Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsy (Rechey) Bálint. *Korall* (3.) 9. 32–54.
- Dominkovits Péter 2005: Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században. In: Etényi G. Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Budapest, 511–529.
- Droste, Heiko 2003: Patronage in der Frühen Neuzeit. Institution und Kulturform. *Zeitschrift für Historische Forschung* 30. 555–590.
- Ember Győző é. n.: A barokk rendi társadalom. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. IV. Barokk és felvilágosodás.* Budapest, 137–165.
- Fallenbüchl Zoltán 1967: A szepesi kamara tisztségviselői a XVII–XVIII. században. *Levéltári Közlemények* (38.) 2. 193–236.
- Fallenbüchl Zoltán 2002: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár.* Budapest.
- Fosi, Irene 2002: Fabio Chigi und der Hof der Barberini – Beiträge zu einer vernetzten Lebensgeschichte. In: Burschel, Peter – Häberlein, Mark – Reinhardt, Volker – Weber, Wolfgang E. J. – Wendt, Reinhard (Hrsg.): *Historische Anstöße. Festschrift für Wolfgang Reinhard zum 65. Geburtstag am 10. April 2002.* Berlin, 179–196.

- Groebner, Valentin 1998: Angebote, die man nicht ablehnen kann. Institution, Verwaltung und die Definition von Korruption am Ende des Mittelalters. In: Blänkner, R. – Jussen, B. (Hrsg.): *Institutionen und Ereignis. Über historischen Praktiken und Vorstellungen gesellschaftlichen Ordens*. Göttingen.
- H. Németh István 2003: A szabad királyi városok igazgatásának abszolutista vonásaihoz. A felső-magyarországi városok 1681. évi tisztújításai. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely.
- Hengerer, Mark 2004: *Kaiserhof und Adel in der Mitte des 17. Jahrhunderts. Eine Kommunikationsgeschichte der Macht der Vormoderne*. Konstanz.
- Hengerer, Mark 2005: Amtsträger als Klienten und Patrone? Anmerkungen zu einem Forschungskonzept. Brakensiek, Stefan – Wunder, Heide (Hrsg.): *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa*. Köln – Weimar – Wien, 45–78.
- Kettering, Sharon 1986: *Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France*. Oxford.
- Koltai András 2002: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban. Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659). *Korall* (3.) 9. 55–78.
- Kovács Ágnes 1988: *Károlyi Sándor*. Budapest.
- MacHardy, Karin J. 2003: *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria. The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521–1622*. Hampshire, New York.
- Maćzak, Antoni (Hrsg.) 1988a: *Klientensysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. München.
- Maćzak, Antoni 1988b: Korruptió a modern korban. *Századok* (122.) 5–6. 1001–1003.
- Maćzak, Antoni 2005: *Ungleiche Freundschaft. Klientelbeziehungen von der Antike bis zur Gegenwart*. Osnabrück.
- Moraw, Peter 1988: Über Patrone und Klienten im Heiligen Römischen Reich des späten Mittelalters und frühen Neuzeit. In: Maćzak, Antoni (Hrsg.) *Klientensysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. München, 5–12.
- Morgan, Victor 1988: Some Types of Patronage, Mainly in Sixteenth- and Seventeenth-Century England. In: Maćzak, Antoni (Hrsg.): *Klientensysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. München, 91–115.
- Nagy István 1971: *A magyar kamara 1686–1848*. Budapest
- Nolte, Hans-Heinrich (Hrsg.) 1989: Patronage und Klientel: Das Konzept in der Forschung. In: Uő. (Hrsg.): *Patronage und Klientel. Ergebnisse einer polnisch–deutschen Konferenz*. Köln – Wien, 1–17.
- Pál Judit 2006: A szabadság ára. Szatmárnémeti harca a szabad királyi városi rangért a 18. század elején. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv I.* 203–226.
- Pál Judit 2007: Karrier a „tudatlanság földén”. Egy főúri kliens a 18. század közepén Kelet-Magyarországon. *Századok* (141.) 6. 1407–1454.
- Pálffy, Géza 2001: Der Wiener Hof und die ungarische Stände im 16. Jahrhundert. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (109.) 3–4. 346–381.
- Press, Volker 1988: Patronat und Klientel im Heiligen Römischen Reich. Maćzak, Antoni (Hrsg.): *Klientensysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. München, 19–46.

- Reinhard, Wolfgang 1998: Freunde und Kreaturen. Historische Anthropologie von Patronage-Klientel-Beziehungen. *Freiburger Universitätsblätter* (37.) 139. 127–141.
- Reinhard, Wolfgang 1999: *Geschichte des Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München.
- Reinhardt, Volker 2002: III. Nepotismus, Papstfinanz und römische Elitenverflechtung. In: Burschel, Peter – Häberlein, Mark – Reinhardt, Volker – Weber, Wolfgang E. J. – Wendt, Reinhard (Hrsg.): *Historische Anstöße. Festschrift für Wolfgang Reinhard zum 65. Geburtstag am 10. April 2002*. Berlin, 173–178.
- Sarkadi Nagy Mihály 1860: *Szatmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári történetei*. Rendszerbe ütötte s kiegészítette Bartók Gábor. Szatmár.
- Szijártó M. István 2005: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Budapest.
- Tygielski, Wojciech 1988: A Faction Which Could not Lose. In: Maçzak, Antoni (Hrsg.): *Klientelssysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. München, 177–201.
- Varga J. János 1981: *Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi nyugat-dunántúli nagybirtokon*. Budapest.
- Vári, András 2005: Ergebene Diener ihrer Herren. Wandel der Machtausübung im Komitatsleben und in der Privaten Güterverwaltung im Ungarn des 18. Jahrhunderts. In: Brakensiek, Stefan – Wunder, Heide (Hrsg.): *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa*. Köln – Weimar – Wien, 203–231.
- Vári, András 2009: Die fremden Vertrauten vor Ort. In: Vári, András – Pál, Judit: *Herrschaft an der Grenze*. Kézirat.
- Vörös Károly 1989: A társadalmi fejlődés fő vonalai. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790*. I. (Magyarország története tíz kötetben.) Budapest.
- Weber, Max 1996: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 2/3. *A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái*. Budapest.
- Wellmann Imre 1988: Der Adel im transdanubischen Ungarn 1760–1860. In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780–1860*. Stuttgart, 117–168.
- Winkelbauer, Thomas 1999: *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*. Wien, München.
- Winkelbauer, Thomas 2003: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. I–II. Wien.
- Zielińska, Zofia 1988: Magnaten und Adel im politischen Landleben Polen-Litauens des 18. Jahrhunderts. In: Maçzak, Antoni (Hrsg.): *Klientelssysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. München, 203–210.

Egy polgári hivatás: a királyi közjegyző

Rokolya Gábor: A polgári közjegyzőség emlékezete. 1875–1949.

Magyar Országos Közjegyzői Kamara, Budapest, 2009. 384 oldal.

Valamikor az ezerkilencszázhetvenes években dédnagynénikéim végrendelkezni kívántak. Ők még hallottak arról, hogy a legbiztosabb, ha végakarataikat közjegyzőnél helyezik letétbe. A budapesti közjegyzők akkoriban a terézvárosi Benczúr utcában, az akkor igen elhanyagolt állapotú Epreskerttel szemben, egy nagy ház zezugos folyosóinak végén, Mária Terézia-sárgára mázolt ajtókon túl lakoztak, kis hivatali szobákban, melyekről inkább gondolta volna a látogató, hogy valamilyen irattári előterek lehetnek. A közjegyző néni hivatali papucsot és ott-honkát viselt, bár ez utóbbiban már nem vagyok biztos. Egyike volt azoknak, akikről az ismertetendő mű ajánlásában Tóth Ádám, a könyvet megjelentető Kamara elnöke köszönetet mond azért, hogy a soá és az államosítás után „a legnehezebb időkben is továbbvitték a közjegyzői hivatástudatot, hogy 1992-ben új hajtásként, ismét az ország történelmi fejlődésével egyidejűleg lehetővé váljon a szabad közjegyzői működés” (7).

Hazánkban a jogi élet alakította ki a legdifferenciáltabb hivatásszerkezetet. Jogi tanulmányok vezetnek az ügyvédi, a közjegyzői, illetve a végrehajtói mint szabad, továbbá a bírói, az ügyészi és a rendőri mint „karszerű” (azaz a hierarchikusan szervezett) hivatások felé. Az említett hivatások – legalábbis jelen formájában – legfiatalabbika a közjegyzőség, amelyiket 1992-ben szervezték újjá. Mivel újra föl kellett építeni szervezetét, ezért, mondhatni, jelen formájában talán leginkább megközelíti a szabad értelmiségi hivatások eszményét. Az ismertetendő kötet célja, hogy e modern hivatásrend (bár e kifejezést a kötet szerzője nem használja) tisztelegjen egyik elődhivatása, a magyar királyi közjegyzők előtt.

A mű szerzője maga is közjegyző. Ez a tény könnyen előhívhatja az olvasó előítéleteit. Ismerjük a mérnökök által írt vállalat- és technikatörténeti műveket, s ezek általában nem jó emlékeket hagynak maguk után. Emlékeztetek azonban arra, hogy a technikatörténet-írásnak is megvolt a maga Endrei Walterja, s még ha Rokolya Gábort – e műve alapján és egyelőre – nem emelem is erre a magas posztra, kétségen kívül szakavatott kutató munkája került a kezünkbe – egy olyan témakörben, amely távolról sem tekinthető földolgozottnak. Rokolya részben cikkekkel, részben egy szerkesztett kötettel¹ készült

¹ Rokolya Gábor (szerk.): *700 éves a közjegyzőség Magyarországon. A 2008. november 27-i jubileumi konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata.* Magyar Országos Közjegyzői Kamara, Budapest, 2008.

föl jelen művére, bár érdekes, hogy abban a kötetben a jelenleginek a témáját Homoki-Nagy Mária dolgozta föl.²

Jelen kötet a tudomány és az ismeretterjesztés határán elhelyezhető mű, melynek kivitelezése arról árulkodik, hogy elsődleges céljaként a közjegyzői kamara reprezentációs kiadványa kíván lenni. Ezt a hivatását tökéletesen be is tölti: iparművészeti alkotásként tekintve rá szép kivitelű munka, joggal nyerte el a 2009-es Szép Magyar Könyv című pályázat egyik különdíját. Ismét csak le kell számolnunk tehát egy előítéletünkkel, nevezetesen avval, hogy a reprezentációs cél és a szellemi tartalom nehezen férnek meg egymás mellett. Jelen esetben nem ez a helyzet. A könyvet élmény kézbe venni, illusztrációit öröm végiglapozni. Az efféle képeskönyvek balszerencséje (vagy néha szerencséje), hogy a gyönyörködés közben a szöveget nem szokás elolvasni. Tegyük tehát mérlegre, mit nyerhet a társadalomtörténeti érdeklődésű olvasó, ha elolvassa a könyv szövegét is. E mérlegeléshez tekintsük át a kötet tartalmát.

A könyv négy nagyobb részből áll. Az első, százhusz oldalas rész a királyi közjegyzőség 1875-ös létrejöttével, hatáskörével, szervezetével ismerteti meg. A második fejezet, mintegy száz oldalon, egy életrajzi gyűjtemény, mely ötvenegy biográfiai vázlatot tartalmaz. A harmadik rész a közjegyzőség tárgyi emlékeit mutatja be, míg a negyedik egy tizenkét okmányt közlő okirattár.

Az utolsó résszel kezdve (ezt már csak a jegyzetek, a bibliográfia és a tartalomjegyzék követi): már eme hetven oldal miatt is jó volna, ha a kiadvány a történelemtanárok polcára kerülhetne. A különböző irattípusok képe és a margón közölt olvasatuk nemcsak a közjegyzők tevékenységét mutatja be, hanem kiváló művelődéstörténeti forrásgyűjtemény is. Kár, hogy az iratok lelőhelyét az összeállítás szerkesztője nem adta meg. A közölt iratokat a tartalomjegyzék nem részletezi, ezért érdekes lehet, ha listászerű áttekintést adunk róluk (lásd az 1. táblázatot). S ha már ezeket kilistázzuk, érdemes melléjük tenni a kötetben *tárgyi emlékek* cím alatt szereplő teljes (de olvasatmelléklet nélküli) iratokat is.

A tárgyi emlékek ismertetését átugorva, a következő rész az életrajzoké. Az ötvenegy életrajzot kiegészítve a kötet egyéb részeiben föllelhető rövidebb és hiányosabb közel harminccal, már egy elemezhető sokaságot kapunk.³ A kamarák történetéről szóló fejezet adatait összegezve, 1875-ben a tíz közjegyzői kerületben és (1877-től) Fiumében összesen több mint kétszázötven közjegyzői állás volt, ez a szám a dualista korszak végére bő kétszázharmincra emelkedett. Az adatok alapján egy közjegyző átlagosan harminc esztendőn át működött, tehát a közjegyzőség megalapításától a trianoni szerződésig eltelt negyvenöt év alatt körülbelül háromszáz, a magánközjegyzőség megszüntetéséig eltelt körülbelül háromnegyed évszázadnyi idő alatt pedig körülbelül ötszáz fő tölthette be ezeket az állásokat. A rendelkezésre

² Homoki-Nagy Mária: Megjegyzések a magyar királyi közjegyzőség történetéhez. In: Rokolya (szerk.) 2008: 74–86.

³ Ehhez járul még négy közjegyző hivatali működésére vonatkozó adat Sarusi Kiss Béla írása alapján (88). Sarusi Kiss Béla: A közjegyzői iratok jelentősége a tudomány számára. In: Rokolya (szerk.) 2008: 87–103.

álló életrajzok tehát a szóba jöhető személyek hatodát fedik le. Magától értetődik, hogy ettől az életrajzok még nem kínálnak reprezentatív mintát. Jelen írásban – minden lehetőséget kiaknázandó – ezeket az életrajzokat vetem alá másodelemzésnek. Nem vettem ki belőlük a közjegyzőségig el nem jutott egy-két személyt, de jelezni kell, hogy a közjegyzőség személyi állománya nem csak a közjegyzőkből állt. Sokan voltak, akik csak közjegyző-helyettesek maradtak. Ez a – lényegében a hajdani céhes legényeknek megfeleltethető – réteg létrehozta a saját szervezeteit, de személyi állományukról a műben nem sok adat található.

Mivel más támpontot Szerző nem ad, föltételezzük, hogy az életrajzok neves közjegyzőkről készültek. Így fordulhat elő, hogy életrajz készült a királyi közjegyzői kinevezést soha nem nyert, de a kultúrapártolásban elévülhetetlen érdemeket szerzett Tragor Ignácról, vagy a történelemszéként is működő Mikulik Józsefről. Tény azonban, hogy a megírt élettörténetű személyek között többen is felsőházi tagok, helyi kamarai elnökök, udvari tanácsosok, kormányfőtanácsosok, egyházi, illetve hitközségi előjárók voltak. Ehhez, magától értetődően, mindenképp előtt persze az kellett, hogy életkorban megérjék e tisztségeket. Az átlagos halálozási életkoruk ennek megfelelően jobb a mai várható élettartamnál – hetvenkét esztendő. A legelőbbin közülük a közjegyzőség létrehozásának évében, 1875-ben kezdték pályájukat. Ekkor már közel negyven évesek voltak, és még átlagosan harmincöt évig maradtak a pályán, tehát a 20. század első évtizedében még megvolt az irodájuk. Viszonylag a legelőbbin a közjegyzőség államosításának évében fejezték be közjegyzői pályafutásukat.

Az előnevek alapján az ábrázoltak több mint fele nemesi származású, és alig volt közöttük, aki maga emelkedett volna nemesi rangra. Felekezeti megoszlásukat tekintve főként keresztények voltak, néhányan közülük zsidó származásúak, zsidó vallású viszont alig található a gyűjteményben szereplők között. A közjegyzőség eszerint egy szabad értelmiségi hivatás az úgynevezett történeti-nemzeti társadalomból származók egyértelmű többségével – legalábbis az életrajzok ezt sugallják. Ennyiben ez a vázlatos kollektív arcél máris ellentmond a magyarországi társadalomfejlődésről forgalomban lévő szokásos elképzeléseknek. Érdeemes lenne a kérdést a rendelkezésre álló címtárak alapján (ezekből jelen ismertetés tárgya is említ könyvészetében egyet-kettőt) alaposabban megvizsgálni.

Az album első fejezetének az első része a közjegyzőség létrejöttével foglalkozik. A közhitelességet hazánkban hagyományosan a hiteles helyek biztosították. A 19. század közepén végbement „jogi forradalom”⁴ egyik állomása volt, hogy az uralkodó 1858-ban Magyarországon is bevezetette az osztrák jegyzői rendtartást. Három év múltán, az Országbírói Értekezlet – jogi úrt teremtven – megszüntette a közjegyzői hivatalt. Egy időre visszaállt a hiteles helyek rendszere, hogy azután 1875-ben végleg átadja a terepet a királyi közjegyzőség intézményének. A professzionalizáció kutatói számára érdekes lehet az 1874. évi XXXV. tör-

⁴ Balogh Judit: Magánjog a XIX. század végén Magyarországon. (Katona Mór 1899-es kiadású rendszeres magánjoga elé.) In: Katona Mór: *A mai érvényű magyar magánjog vezérfonala*. MOKK, Budapest, 2008. XII.

vénycikket előkészítő, a szakfórumokon 1870-től, az országgyűlésben 1874-től lefolytatott vita. A rendszer bevezetése során kulcskérdés volt az okirati kényszer. A francia minta a kényszer alkalmazását, az osztrák–bajor annak elvetését kínálta. E kérdés eldöntését nyilván befolyásolta a már létrejött szomszédos hivatások helyzete, ereje és érdeke. Ilyenek például a bírák, akiket az új hivatás tehermentesíthetett; az ügyvédek, akik a francia minta bevezetése esetén tervesztéstől tarthattak; valamint a váltójegyzők, akiket az új hivatás létükben veszélyeztetett. Rokolya idézi Eötvös Károlyt, aki az eddigieken kívül szóba hozta a községi jegyzőket és az olyanokat, „amilyen nálunk sok van, aki a nép fülébe való sugdosásból él, amely részben politikai, részben társadalmi, részben juridikai természetű”, akik összességükben „a társadalom alsó rétegében működő [...] hatalmas” elemként jelenítetnek meg (29).

Az okirati kényszer azonban nem csak a verseny és az erőviszonyok kérdése volt. Rokolya joggal emlékeztet arra, hogy az ingatlanokkal kapcsolatos kötelező közhiteles ügyintézés megkívánta volna, hogy a közjegyző minden esetben áttekintse a telekkönyvi nyilvántartást, míg a hitelesség csak annak igazolását követelte meg, hogy egy okirat másolata az állítólagos eredetiről készült, de a közjegyzőnek sem az irat eredetiségéért, sem valódiságáért nem kellett kezkeskednie. Kérdés, mekkora terhet rótt volna a kötelező közhitelesség a még kiforratlan ingatlan-nyilvántartási rendszer mellett a közjegyzőkre.

A mű alapján megállapítható, hogy a közjegyzőség virágkora az első világháború kezdetéig tartott. Attól kezdve a háború előidézte kivételes körülmények is egyre nagyobb szerepet játszottak a közjegyzők életében, beleértve azt is, hogy a közjegyzők – és ez mutatja az alkotmányos életben játszott igen fontos szerepüket – csak közvetlen ellenséges betörés esetén hagyhatták el székhelyüket, s ha ez esetleg bekövetkezett, az általuk őrzött okiratokat is menekíteniük kellett. A tanácsköztársaság megrengette ennek az elithivatásnak a szociális viszonyait is. Némileg mulatságos azt az (egyébként a forradalmár K. Marxra csakúgy, mint a konzervatív W. Riehltre visszavezethető) korabeli véleményt olvasni, hogy a „vén közjegyzőhelyettesek” (51) a közjegyzőség proletárai lettek volna.

Az ellenforradalom során a közjegyzőség egyöntetűen kiállt tagjai mellett, a közjegyző-helyettesek lázadóit sem marasztalták el formálisan, de az előrelépés minden esélyét elveszítették. Az ország területvesztése miatt egyes kamarák lényegében működési terület nélkül maradtak. Sok közjegyző „repatriált”, de volt olyan is, aki az új államhatalom szolgálatába lépett. A két háború közötti időszak a közjegyzők átlagos ügyiratszámának csökkenését hozta, nyilvánvalóan nem függetlenül attól, hogy a közjegyzők száma nem követte az ország területvesztését. A soának viszonylag kevés közjegyző áldozata volt. A háború utáni igazolási eljárások során súlyosbító körülménynek számított a két háború közötti politikai vagy szakmapolitikai szereplés, még akkor is, ha az illető föllépett a német megszállás és a zsidók üldözése ellen. A második világháború utáni évek során a hivatás már agonizált. 1949-ben az intézményt is, javait is államosították, így többen is lehetetlen létfeltételek közé kerültek.

1. táblázat

Lista a kötetben reprodukált okmányokról*

Oldal- szám	Közjegyző neve (közjegyző működési helye)	Íratszám	Írat megnevezése, íratban érintett személyek neve
193.	Kőrössy Bertalan	263/1944. (Budapest)	Írat tárgya, íratban érintett személyek neve
253.	Hedry Aladár	586/1940. (Budapest)	Margitay Zoltán Lajos Ferenc
254–255.	Mű... Lajos	50214/1918. (Arad)	Schlachra Margit időszakai lapot alapít
256.	Névy József	92/1876. (Marcali)	Marusvásárhelyi Simonffy Aladár; Kámán Mária
257.	Horváth Károly	11/1907. (Székelyudvarhely)	Marcali Takarékpénztár Rt.; gr. Forgách Mór; dr. Metzger Miksa
258–259.	Jeszenszky István	9/1923. (Budapest)	Nagyréti Darvas Gedeon
264–265.	Tegvey Lajos	161/1901. (Körmend)	Rózsavölgyi és Társa Rt; Alberti Rezső; Alberti Vic- tor; Ángyán Béla; Bárczy Gusztáv; Sugár Jenő
268–269.	Kováts-Nagy Sándor	817/1948. (Gödöllő)	Vida Ferenc
270–273.	Fekete László	547/1932. (Budapest)	Juhász Ernő
274	Lipcey Péter, id.	1899.11.31. (Eger)	Zitterbart István
282.	Rupp Zsigmond	1875. (Budapest, Viziváros)	Bakondi András, végrehajtás
283.	Rupp Zsigmond	1875. (Budapest, Viziváros)	Letéti könyv
284.	Fodor Antal	1878. (Budapest)	Hitelesítő könyv
285.	Lázár Ferenc	1927. (Budapest)	Végrendeleti letétek névmutatója
294.	Plachy Lajos	49/651/1884. (Trencsén)	Váltóvási könyv
295.	Takács Jenő	147/1939. (Sümege)	Idézés
			Kotrásék Mikolás Márton hagyatéka
			Kovács Józsefné Husz Anna hagyatéka

* A válogatás elveit lásd a szövegben.

Oldal- szám	Közjegyző neve	Iratszám (közjegyző működési helye)	Irat megnevezése, típusa	Irat tárgya, iratban érintett személyek neve
295.	Sztranyavszky Géza	382/1916. (Balassagyarmat)	Idéző	Szóke Pál hagyatéka
296.	Skublics Imre	241/1933. (Zalaegerszeg)	Kézbesítési vény	Doma Mária Ábrahám Gézáné hagyatéka
297.	Samassa János	372/1934. (Zalaegerszeg)	Kézbesítési vény	Varga Istvánné sz. Kaszás Fáni
299.	Telman Sándor	588/1939. (Zalaegerszeg)	Kézbesítési vény	Kondákor Ferencné Fata Veronika
303–314.	Rupp Zsigmond	613/1877. (Budapest)	Adásvevési szerződés	Frey Vilmos; Kreybig Miklós és Kreybig született Réthy Albertin
315–318.	Laubhaimer Oszkár	4/1902. (Alsó-Lendva)	Adásvételi szerződés	Amasits György és Hochecker Mária; Zelkó József és Fehér Ágota
319–322.	Hedry Aladár	160/1925. (Budapest)	Végrendelet	br. Lukachich Géza és Halmos Erzsébet
323–326.	Freysinger Lajos	122/1890. (Vác)	Örökösödési szerződés	öreg Jakab György; Simon János és Jakab Mária
327–333.	Weiser Károly	1294/1890. (Budapest)	Vagyonjogi megállapodás	Bitró István; Bitró Istvánné született Bitró Irma Mária
335–338.	Sümeghi László	216/1919. (Budapest)	Kötelezvény	Jiraskó Vilmos és Jiraskó Vilmosné született Gresz Karolin
339–344.	Zsarkó Antal	32/1891. (Zenta)	Házassági szerződés	Schaffer Adolf; Ofner Irma
345–347.	Sztranyavszky Géza	306/1923. (Balassagyarmat)	Szerződés	dr. Mikszáth Kálmán; dr. Mikszáth Kálmánné született Földes Livia
349–351.	Popovics Aurél	240/1911. (Törökkanizsa)	Egyezség	Németh József; kiskorú Bódi Erel
353–355.	Freysinger Lajos	203/1876. (Vác)	Társasági szerződés	Kovács Ferenc; ifjú Kovács Ferenc
357–359.	Zimányi Alajos	38/1909. (Budapest)	Nyilatkozat	Krizmanich Franciska
361–367.	Mezey Zsigmond	692/1891. (Kula)	Házassági szerződés	Stern Zsigmond; Berkovits Aranka

Megjegyzés: Közjegyző alatt az iroda tulajdonosa értendő, még ha az okiratot valamilyen oknál fogva kirendelt helyettesre állította is ki.

Összegezve: a királyinak nevezett polgári közjegyzőséggel foglalkozó reprezentációs albummal a professzionalizáció iránt érdeklődő társadalomtörténészek is értékes forráskiadványhoz jutottak, s ha tovább kívánnak tájékozódni, figyelmükbe ajánlható az e kötet szerzője által szerkesztett, a közjegyzőség előzményeiről és kialakulásáról szóló, a világhálón is elérhető⁵ forráskiadvány is.

Halmos Károly

---

⁵ http://www.mokk.hu/linkgyujto/700_eves_a_kozjegyzoseg_Magyarorszagon/700_eves_a_kozjegyzoseg_Magyarorszagon.pdf (Utolsó letöltés: 2010. november 15.)

Prozopográfia, biográfia, helytörténet. Módszertani megjegyzések egy tanulmánykötet margójára

Fedeles Tamás: Püspökök, prépostok, kanonokok.

Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből. (Capitulum V.)

SZTE Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék, Szeged, 2010. 173 oldal.

A Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézetének keretei közt működő *Capitulum* Középkori Egyháztörténeti Kutatócsoport kiadványsorozata részeként jelent meg Fedeles Tamás (Pécsi Tudományegyetem, Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék) válogatott tanulmányokat közreadó kötete, mely a fiatal történész kutatói pályájának első tíz évéről nyújt keresztmetszetet.¹ A mű a változás és újraközlés szempontjaiként – legalábbis a rövid szerzői „előszó” szerint – meglehetősen szerény programot jelöl meg, amennyiben csupán a kötetbe foglalt nyolc tanulmány eredeti megjelenési helyükön való fellelhetőségének nehézségeit, továbbá (a pécsi püspökség alapításának ezredik évfordulójára, illetve a pécsi EKF-évre való tekintettel) 2009/2010. évi aktualitásukat nevezi meg. Ami az előbbi szempontot illeti, kétségtelen, hogy az írások többnyire kis példányszámú, nehéz(ebb)en hozzáférhető orgánumokban (zömmel a helytörténeti jellegű *Pécsi Szemlében*) jelentek meg, így összegyűjtésük a nagyobb szakmai recepció szempontjából indokolt lehet. Mindazonáltal, a kötet – jobbra – egy olyan *módszertani* problematika köré szerveződik, ami a fenti szerzői–szerkesztői szándékon, illetve az alcím által sugallt kétségtelen(nek tűnő) tényen („pécsi fejezetek”) túlmutatóan is sorvezetőnkül szolgálhat mind a válogatás, mind az újraközlés „valódi tétjének” megítéléséhez.

A kötet tartalomjegyzékét átfutva az olvasó hét pécsi vonatkozásokkal bíró személy (Gilebertus ispotályos mester a 12. század végéről; Rudolf prépost a 14. század második feléből; Uski János, Gatalóci Mátyás, illetve Goeswin doktor a 15. század elejéről; Csulai Móré Fülöp és Ernusz Zsigmond püspökök a század végéről) biográfiáját várhatja, míg a hetedik írás – afféle „kollektív életrajzként”² – a Mátyás- és Jagelló-kori pécsi egyházi elitben megfigyelhető „személyi összefonódások” feltérképezését ígéri. A kötet tehát – a legutolsó tanulmányt leszámítva³ – a főcímnak megfelelő módon, nem pusztán „fejezeteket” közöl a középkori pécsi egyháztörténetből, hanem határozottan egy *műfaj* (nevezetesen

¹ A szerző első kötete (doktori értekezésének könyvváltozata): Fedeles 2005. Ismertetése: Kiss 2006.

² Stone 1971: 46.

³ Ami a záró tanulmányt illeti (*Körmenetek Pécsen, a 14–15. században*), egy „fejezetek” című kötetben természetesen a középkori pécsi körmenetek bemutatásának is helye van (lehet, ám

a történeti biográfia), illetve egy „élettörténeti adatok” gyűjteményével dolgozó módszer (a prozopográfia) körül csoportosul, ami módot ad arra, hogy az ide vonható metodológiai kérdések felőli olvasatban tegyük Fedeles Tamás tanulmányait vizsgálat tárgyává.

Előjáróban rögtön szögezzük le: Fedeles könyvének efféle olvasata egyáltalán nem kézenfekvő. Egy válogatáskötetnek talán nem is lehet feladata a különböző helyen és időben keletkezett írások közt bárminemű kapcsolatot teremteni – bár éppenséggel nem lehetetlen egy efféle „narratív váz” beépítése sem, néhány példa akad is rá –, de az bizonyos, hogy az előszó erre mindenképpen módot adott volna, szerepét pedig a „pécsi fejezetek” alcím, illetve a műfajilag egyveretű(nek tűnő), főként biográfiák sorát ígérő tartalomjegyzék sem pótolhatja. Az előszó hiánya ugyanis a kettős eredménnyel jár, hogy egyrészt az írások relevanciájának megítélése teljességgel az olvasóra marad (ami persze amúgy sem elkerülhető), másrészt a szerző szerinti adekvát olvasat felé terelő gondolatok elmaradása azt sugallja, mintha a kötetben szereplő személyek életrajzai – valamilyen okból – önmagukban jelentősek vagy jelentésteliek lennének, mondhatnánk „önmagukért beszélnének”, mégpedig (nyilván) Pécsről. Ez persze korántsem lehetetlen, vegyük hát sorra az egyes írásokat, mind ennek megítéléséhez, mind pedig a jelzett módszertani kérdések felvetéséhez!

A kötet első tanulmánya (*Gilebertus ispotályos mester*, 9–20) valójában csak a címe alapján életrajz, mivel az – amint az írás alcíméből ez ki is derül (*Az ispotályosok középkori pécsi rendházának kérdése*) – inkább rendtörténeti állásfoglalás, ami persze csöppet sem meglepő, lévén Gilbert mester mindössze egy 1181-es keltezésű oklevél tanúsorában szerepel mint *magister hospitalis Quinqueecclesien-sis*. A régebbi szakirodalom a pécsi johanniták mesterének gondolta, ám az újabb rendtörténeti kutatások – mint a szerző áttekintéséből megtudjuk – kizárták mind a Szent János-lovagokat, mind a többi, kórházat fenntartó rendet (stefaniták, antoniták, lazariták) Pécs 13–15. századi történetéből, Fedeles pedig cáfolja azt a korábbi, félreértésen alapuló állásfoglalást is, miszerint a Jagelló-korban a Szentlélek Ispotályos Rend kórházzal rendelkezett volna a városban. Mivel már a helytörténész Petrovich Ede megállapította, hogy egyetlen kórházzal számolhatunk Pécsen, Fedeles az ispotály fenntartását a székeskáptalan hatáskörébe és kegyurasága alá utalja, megállapítva, hogy annak élén a későközépkorban kimutathatóan egy-egy pécsi kanonok állt. Gilbert mester címbeli szerepeltetése tehát némiképp meglepő módon hat – a tanulmány nem róla szól –, különösen, hogy ezek szerint nem ispotályos mester volt, mintsem inkább a *pécsi ispotály* mestere.⁴

ez az írás mind tematikailag, mind módszerben olyan mértékben elút a többitől, hogy beválogatását a munka egészének egységes íve szempontjából kétségtelenül elhibáztunk tarthatjuk.

⁴ Az írás felütése (két és fél oldalban) a középkori Pécs egyházi intézményeinek olvasmányos bemutatását nyújtja. A szerző ugyan azzal az előfeltevéssel él, hogy „a város középkori történetében valamelyest jártas olvasók”-nak (11) feltűnik majd, hogy a felsorolásból okkal maradtak ki a pálosok (lévén nincs városi rendházuk), illetve a Szentlélek-rend, és a pécsi ispotály (e kettőről szól majd maga a tanulmány), ami talán túlzott elvárás – jelen sorok írója mindenesetre nem bizonyult elég jártasnak –, de arra mindenképpen alkalmas, hogy a város

A biográfiacentrikus olvasat jogos voltát már kevésbé gyengíti a kötet második írása (*Rudolf prépost, a pécsi egyetem tanára*, 21–28), noha ez esetben a fókusz (látszólag) a középkori pécsi egyetem történetének egy szeletére irányul. Rudolfot szintén az említett Petrovich Ede azonosította a középkori egyetem tanáráként, a városban való működését 1372–1400 közé datálva. Tudjuk, hogy az egyetemet létrehozó Vilmos pécsi püspök – pápai felhatalmazás birtokában – az oktatás „honoráriumaként” előbb egy egri kanonoki, majd a pécsi préposti javadalmat „utalta ki” Rudolfnak. Fedeles, Rudolf (neve alapján sejtett) német származására, illetve Vilmos 1353 előtti, IV. Károly német–római császár diplomatájaként végzett működésére való tekintettel – mintegy ennek a két „ténynek” a metszetében „keletkező” – (vélelmezett) kapcsolatától datálja a főpap és a későbbi tanár ismeretségét; feltételezi („bár adatokkal pillanatnyilag [!] nem” [24] tudja alátámasztani), hogy utóbb a püspök az általa igazgatott királyi kápolnában is foglalkoztatta a tanult Rudolfot, annak tanári kinevezése előtt; pontosítja Rudolf pécsi prépostságának időhatárait (annak kezdetét 1384-ről egy évvel korábbra datálva); végül pedig hipotetikus magyarázatot ad arra, hogy ha Rudolf 1372-től Pécsen oktatott, akkor tanári tevékenysége első évtizedében miért Egerben és miért nem az egyetem székhelyén kapott javadalmat. A szerző válasza szerint azért, mert a tetemes, évi 300 aranyforint bevételt jelentő pécsi prépostság jövedelmét – ti. maga a préposti tiszt 1365–1383 között üresedésben volt [azaz *argumentum e silentio*-ról van szó] – ugyan (véelhetőleg) már 1367-től az egyetemi oktatók „bérezésére” fordították, ám ezen összegből részben (valószínűleg) az egyetem híres (1372–1374 között működő) kánonjogtanára, Galvano di Bologna 600 aranyforintos „tiszteletdíját” finanszírozták. A padovai jogtanár azonban pécsi javadalmaival pápai bullával megerősítve egész életére szólóan kapta, így Pécsről való távozta után is ő húz(hat)ta ennek jövedelmét. Minden bizonnyal éppen 1383-ig, amikor Rudolf – aki eddig a szerényebb jövedelmet jelentő egri kanonoki stallummal volt kénytelen beérni – első ízben bukkan fel pécsi prépostként, mégpedig annak a „sajnos mára a múlt homályába vesző” [!] *supplicatio*-nak (24) az eredményeként, amire válaszul született (véelhetőleg) az a IX. Bonifác pápa (1389–1404) formuláskönyvében fennmaradt, datálatlan (de Petrovich által 1384-re, Rudolf préposti működésének általa *feltételezett* kezdetére datált) oklevél, mely szerint egy meg nem nevezett pécsi püspök az egyetemi oktatók számára a pécsi püspökségben található három préposti javadalmat fenntarthatja és adományozhatja. Ezután Rudolf pécsi prépostként 1400-ig adatolható.

E biográfiai adatsor – melynek ugyan „műfajilag” nem kellene részét képezze⁵ a pécsi egyetemi oktatók finanszírozására vonatkozó hipotézis, a szerző viszont azzal, hogy Rudolf *élete* 1372 és 1383 közötti, adatolhatatlan szakaszának „kitöltésére”

---

történetében „járatlanabb” olvasó kifogástalan áttekintést kapjon a középkori pécsi egyházakról. Így a tanulmánynak ez a része egy Pécsről szóló kötet indítására kiváló.

⁵ Engel 2001: 33.

használja, egyértelműen az „élettörténet” részeként kezeli⁶ – viszonylag részletes ismertetésére ez esetben azért volt érdemes sort kerítenünk, mert megvilágítja a prozopografikus jellegű „biográfia”-írás egyik legjelentősebb rekonstrukciós nehézségét. A középkor „életrajzírója” tudniillik az „élettörténet” (helyesebben karriertörténet) *egészének*, és az elbeszélés ívének a fenntartása végett, illetőleg a „gyötrő” adathiány áthidalásához sokszor kényszerül olyan feltételezések beépítésére, melyekkel éppen a(z élet)történetre vonatkozó ismereteink hiányait igyekszik pótolni. Ennek pedig látszólag egyetlen feltétele, hogy az egymásra épülő (de a rendelkezésre álló adatokból kiinduló!) hipotézisek *logikus* rendben következzenek *egymásból*, azaz a szerző egy olyan, *kizárólag a kronológia* mentén szerveződő, *lineáris* és *racionális* (élet)történetet rekonstruáljon, ami – a számos hipotézis dacára – *hibetű*. E feltétel látszólagossága azonban (e helyütt most eltekintve a minden írással együtt járó retorikai mozzanatoktól) abban a „műfaji differenciában” rejlik, ami a prozopográfiát és a biográfiát nem csupán elválasztja, de határozottan meg is különbözteti egymástól.⁷ Azaz: a prozopografiai célból összeállított személyi adattár egy-egy eleme – értve ez alatt az *egyetlen* személyre vonatkozó adatokat – vajon *magától* biográfiává válik-e?⁸ Vagy másként: behelyettesíthető-e egy sokszólamú történeti életrajzi munka egy ugyanarról a személyről szóló szikár (bár mégoly „adatgazdag”), leíró jellegű „lexikonszócikkkel”?⁹ E kérdésekre nyilván nem válaszolhatunk pusztán igennel vagy nemmel, mindazonáltal Fedeles Tamás kötete azt sugallja, mintha szerzője – minden különösebb módszertani reflexió nélkül – a gyakorlatban az egyértelmű igen felé hajlana.

Ezt a „műfaji” (és módszertani) reflektálatlanságot a kötet harmadik tanulmánya (*Két 15. századi pécsi prépost*, 29–38) illusztrálja a legpregnansabban, de az a másodiktól a hatodik tanulmányig az összes „biografikus” írásban többé-kevésbé tetten érhető (noha a kötet második felének „püspök-életrajzaiban” kisebb mértékben¹⁰).

⁶ Ezt támasztja alá, hogy az oktatói javadalmazásra vonatkozó hipotézis – más szöveghelyekkel egyetemben – szerepel a Fedeles Tamás korábbi munkájának *Prozopografiai adattár*ában Rudolfról közölt „életrajzban” írottakkal. Fedeles 2005: 438–440.

⁷ „A prozopográfia nem más, mint személyi adattár, a módszer lényege pedig személyekre vonatkozó adatok összegyűjtése és elrendezése. Rokon tehát a történeti biográfiával [...] a biográfiától mégis célszerű megkülönböztetni, mert a prozopografiai adatgyűjtésnek más a tárgya, más a célja és más az eredménye.” Engel 2001: 33.

⁸ „A biográfia [...] *egy bizonyos személy* életének és működésének sokoldalú, lehetőleg teljeskörű és narratív ábrázolása. Elkészítése történetírói feladat [...]. A prozopografiai kutatás eredménye [...] semmiféle értelemben nem történetírói alkotás, hanem pusztán adattár, és mint ilyen, a történész munkájának eszköze. Nyersanyag, amelyet a történész a továbbiakban fel kíván használni. A tárgya sohasem egy személy, hanem *mindig személyek meghatározott köre*.” Engel 2001: 33. (Kiemelések az eredetiben.)

⁹ A kérdés persze visszafelé is megfogalmazható lenne: narratív (értsd: nem forrásadat-jellegű) „életrajzi” elemek milyen feltételek esetén tekinthetők *prozopografiai adatnak*? Vö. Engel 2001: 33.

¹⁰ Ennek vélhetőleg részben az az oka, hogy ezek az írások – a kötet első felében helyet foglaló tanulmányokkal ellentétben – eleve „életrajznak” készültek.

Uski János és Gatalóczi Mátyás pécsi prépostok „életrajzai” minimális eltéréssel szövegszerűen egyeznek Fedeles Tamás előző kötete *Prozopográfiai adattárának* megfelelő szöveghelyeivel,¹¹ amivel a szerző maga avatja – csakúgy, mint az előbb említett Rudolf és a következő tanulmányban bemutatott Goeswin esetében – a prozopográfiai tételt biográfiává. Az „életrajzok” összes – láthatólag gondosan és aprólékos munkával összegyűjtött – adatát nem kívánván itt ismertetni (ezek lineáris, kronológiai rendben követik végig mindkét „pécsi prépost” karrierjét, mely az „élettörténetek” bemutatásának egyébiránt az egész kötetre nézve jellemző módja), illusztrációképpen álljanak itt csupán a Gatalóczi (1380k.–1457) vonatkozó adatok, melyek azt hivatottak igazolni, hogy Mátyás számára a pécsi prépostság elnyerése „fontos mérföldkő volt a [váci, majd veszprémi] püspöksüveghez vezető úton” (29.): szlavón köznemesi származása; (feltehetőleg) Eberhard zágrábi püspök, főkancellár révén történő bejutása a királyi udvarba; bácsi olvasókanonoki; 1410-től zágrábi kanonoki; pécsi kanonoki; egy pécsi kápolna-rektori; zágrábi préposti posztja; majd (az előbbi megtartása mellett) újabb zágrábi kanonoki stalluma; számos Verőce megyei birtokadomány elnyerése Zsigmond királynak és másoknak tett, részben külföldi szolgálatokért; 1419–1423 között nagykancelláriai protonotariusi; 1424-től titkos alkancellári állása; 1428–1437 között betöltött pécsi préposti pozíciója; 1433-ban elkíséri Zsigmondot a császárkoronázásra; 1434-től főkancellár; az 1435-ös reform után *summus cancellarius*ként irányítja a titkos kancellária bírói tevékenységét (királyi személyes jelenlét); 1436/38-tól váci püspök; 1438–39-ben újból al-, majd főkancellár; 1440-től veszprémi püspök; végül 1457-ben hal meg (33–36).

A fenti adatsoron végigtekintve első pillantásra is szembeötlő, hogy Gatalóczi (de ez az alapvetően diplomatakarriert befutó Uskiról, sőt, az előbb említett Rudolfról is elmondható), aligha tekinthető *tipikus* pécsi prépostnak, ami prozopográfiai szempontból indokolhatná pécsi fókuszú bemutatását.¹² Tekintsünk most el attól a konkrét interpretációs problémától, hogy „a püspöksüveghez vezető úton” vajon mi volt fontosabb állomás: a „fizetségként” (egyebek mellett) kapott pécsi préposti javadalom,¹³ vagy a több évtizedes kancelláriai közegben való jelenlét? Hagyjuk figyelmen kívül azt is (noha egy prozopográfiai célzatú „életrajz” relevanciájához szorososan kötődne), hogy Gatalóczi vajon megfelelően reprezentálja-e „az egyházi középréteg elitjé”-t (29), abban a pillanatban, amikor 1428-ban megkapja a pécsi *praepositurat*.¹⁴ Ne gondolkodjunk el most azon

¹¹ Fedeles 2005: 460–463, 359–361.

¹² „A prozopográfiaiban található életrajzi elemek csak annyiban minősülnek a történész számára érdekesnek, amennyiben általános vonásuk van.” Levi 2000: 85.

¹³ „1428-ban a király, szolgálatait honorálandó, a pécsi székeskáptalan stallumát juttatta neki, s ezt követően egészen püspökségre emelkedéséig a kanonoki közösség élén állt. A kancelláriákban teljesítendő szolgálatai végett vélhetőleg [értsd: nincs adatunk rá – Sz. G.] igen keveset időzhetett Pécsen (34).”

¹⁴ Az általa „modálisnak” hívott életrajztípusról írja Giovanni Levi, hogy az „számos analógiát mutat a prozopográfival: itt valójában nem egy személy, hanem inkább egy olyan egyén életrajzáról van szó, aki egy csoport minden jellemzőjét magába sűrítve hordozza.” Levi 2000: 86.

sem – erre források híján amúgy sem tudnánk válaszolni –, hogy vajon felmerülhetett-e Gatalócziban, miközben karrierje csúcán kancellárként, mint a Zsigmondot a római császárkoronázásra kísérő országnagyok díszes kíséretének tagja, maga is saját, 24 fős kísérete élén bevonult az Örök Városba,¹⁵ hogy ő még mindig „csak” – igaz, „az egyházi középréteg elitjéhez” tartozó – pécsi prépost. Attól azonban aligha tekinthetünk el, hogy Gatalóczi jelen kötetbe foglalt „élettörténete” (valójában: a rá vonatkozó prozopográfiai adatsor) – a szerző reflektálatlan „biográfusi módszertana” és ábrázolási technikája szerint – minden további nélkül leközölhető lenne (például) „Gatalóczi Mátyás váci püspök” címmel is, mégpedig *ugyanilyen joggal*. Ez pedig abból fakad, hogy míg egy teljességre törekvő prozopográfiai adatsornak (önmagában) nincs fókusza,¹⁶ addig „biográfiává” avatva nagyon is van (lesz), ami jelen esetben (kizárólag a szerző szándékából) Pécs.¹⁷

Az „élettörténet” rekonstrukciójának módszertani problematikájára vonatkozó, eddig hiányolt reflexió első nyoma a kötet negyedik tanulmányának „hőséről”, a Pécssett is javadalmat szerző Goeswin doktorról szóló írásban (*Egy németalföldi orvosdoktor a középkori Magyarországon*, 39–53) bukkan fel, mikor Fedeles maga is utal rá, hogy a tudós „életrajzának vázlatát” kívánja adni, de „a források jellegéből adódóan elsősorban tanulmányaira és egyházi pályafutására fókuszálva” (39). A középkori egyetemi oktatásról és azon belül az orvosképzésről, illetve a zág-rábi káptalanban a 15. század elején fellelhető impozáns könyvtárról adott felvezetés után tér rá a szerző a (Párizsban, Bécsben, Kölnben és Heidelbergben) több egyetemi grádust is megjáró orvosdoktor „életrajzának” bemutatására.¹⁸ A számos hipotézissel élő előadásból itt csupán egyetlen olyan mozzanatot emelünk ki, ami a szerző egyik jellemző rekonstrukciós módszerére (és annak korlátaira) világít rá.

Fedeles *feltevése* szerint a doktor egyetemi kapcsolatai révén jutott a pécsi kanonikátushoz 1412-ben, mégpedig Albeni János pécsi püspöksége (1410–1421) idején. Albeni Pécs után Zágráb püspöke lett (1421–1433), Goeswin pedig (egy 1425-ös oklevél szerint) ekkor már (többek között) zágrábi kanonok (is) volt, sőt, *nova provisioként* megkérte a pápától a császári főesperesi hivatalt is, amit püspöke (előző birtokosát megfosztva tőle) már amúgy is neki adott. A szerző interpretációja szerint „nyilván a [doktor] püspökhöz fűződő kapcsolata is hozzájárult, hogy János zágrábi püspökként javadalmat biztosított székesegyházának káptalanában” (49). Nehezen vitatható következtetés. Goeswin „élettörténetéből” azonban

¹⁵ C. Tóth 2009: 102–103.

¹⁶ Annál is inkább, mivel „nincs semmiféle olyan követelmény, amely előírná, hogy egy prozopográfiai adattárnak a személyek nevén túl milyen adatokat kell feltétlenül tartalmaznia”, ezek kiválasztása ugyanis „attól függ, hogy a kutató mit akar megtudni a kiválasztott személyekről”. Engel 2001: 34.

¹⁷ A biográfiai adatok gyűjtésével kapcsolatos „szenvedély” gyakran „lokális vagy intézményi büszkeségből és ragaszkodásból fakadt, és abban a vágyban öltött testet, hogy egy testület, társulat, szakma vagy szekta valaha élt tagjait dokumentálják” – írja Lawrence Stone a modern prozopográfiai módszer megjelenését megelőző időkről. Stone 1971: 49.

¹⁸ Goeswin szintén megtalálható Fedeles korábbi művének *Prozopográfiai adattárában*: Fedeles 2005: 315–316.

az is kiderül, hogy 1427-ben a doktor nemhogy a császári archidiakonátust nem kapta meg (még mindig?), de „úgy látszik, hogy ekkor már a zágrábi kanonoki stallum sem volt birtokában” (48). Fedeles ezt a tényt regisztrálja ugyan, de az előbbihez hasonló, a doktor „kapcsolati tőkájének” (esetleges) *változására* vonatkozó következtetést nem épít rá (mellesleg más magyarázatot sem ad). Például azt, hogy Albeni bizalma netán megingott Goeswinben; vagy hogy a zágrábi káptalani könyvtár orvosi szakirodalma közép-európai szemmel ugyan bőségesnek tűnhet, de egy számos egyetemet megjárt, nyugati egyházi javadalmakkal is rendelkező orvos számára talán mégsem volt elég vonzó – főként a zágrábi káptalani stallumok nélkül –, így akár még az is előfordulhatott, hogy ő hagyta faképnél Albenit; és még *számos egyéb lehetőség* felvethető lenne. Természetesen *nem tudjuk*, hogy e lehetőségek *bármelyike* megtörtént volna, de valójában *azt sem tudjuk* (csupán úgymond „joggal feltételezzük”), hogy Goeswin zágrábi javadalomszerzése magának Albeninek lett volna köszönhető.

A kötetet számos helyen szövik át efféle *egyirányú*, és az esetek jelentős részében *egyetlen* (sokszor eleve hipotézisen alapuló) okból, *egyetlen lehetséges*(nek *ábrázolt*) okozatot levezető összefüggések – zömmel a *post hoc ergo propter hoc* jegyében –, melyek persze akár „úgy is történhetek”, ahogy a szerző javasolja, csak épp *nem tudjuk*, mivel a két konkrét, tényként kezelt adat közti „tér” üres. Ez pedig egy, akár teleologikusnak is nevezhető „cselekményesítési” technikát eredményez az eredetileg prozopográfiai elemzés céljából összegyűjtött, de a dolog természetéből fakadóan adatbeli „folytonossági hiányokkal” küzdő adatsorokat „biográfivá” avató írásokban. Erre fentebb is már láttunk néhány példát, de ezek sora tovább bővíthető,¹⁹ és különösen ott szembetűnő, ahol a középkori „kapcsolati tőkék” működése kerül szóba, mindenekelőtt a különböző javadalmak/pozíciók betöltése/elnyerése mint „élettörténeti esemény” kapcsán.²⁰ Az adott stallum/poszt *megszerzése* ugyanis Fedeles bemutatásában *mindig* valakinek köszönhetően történik²¹ – a „személyi összefonódásokat” tárgyaló tanulmány kapcsán erre még

¹⁹ Például Uski János „családjáról nem rendelkezünk információkkal, azonban figyelembe véve a csehországi város- és társadalomfejlődést [!] nagy valószínűséggel polgári származásának tartjuk” (29–30).

²⁰ Például a *szlavón* Gatalóczi „*minden bizonnyal* a pályakezdését is támogató Eberhard zágrábi püspök, főkancellár” révén került az udvarba, akinek „*nagy valószínűséggel*” a zágrábi kanonoki stallumot is köszönhette (ezt jelenti tudniillik a „pályakezdés támogatása” – Sz. G.) (33). A kölni egyetemi matrikulában 1412-ben pécsi és utrechti kanonokként szereplő Goeswin „*vélhetőleg*” 1412 szeptembere és decembere közötti rövid bécsi egyetemi tartózkodásán ismerkedt össze az 1412-ben ott tanuló, pécsi javadalmas Tamásfalvi Miklóssal, és „*alkalmasint általa* jutott javadalomhoz” Pécsen (48). (Kiemelések tőlem – Sz. G.)

²¹ Például Gatalóczi pályájának „*alakulásában nagy szerepe volt bizonyára tehetségének, ám ez önmagában nem lett volna elegendő, hogy ilyen magasra emelkedjen. Ehhez mindenképpen elengedhetetlen volt, hogy olyan kiemelkedő pártfogói voltak, mint Eberhard, majd az ő halála után Albeni János [aki Eberhard és Gatalóczi „között”, 1434–1439 töltötte be a főkancellári posztot, és nem mellesleg korábban pécsi és zágrábi püspök is volt – Sz. G.]*” (34). (Kiemelések tőlem – Sz. G.) A gond csak az, hogy *nem tudjuk*, hogy Eberhard, illetve Albeni és Gatalóczi között milyen volt a viszony.

visszatérünk –, ezzel szemben elvesztése (a fenti példában), vagy más *változások* többnyire csak „megtörténnek”. Ez persze önmagában még nem zárja ki a plauzibilis rekonstrukció lehetőségét, de elsősorban akkor, ha *nem egyetlen* (és ezen esetekben sokszor csak hipotetikus, vagy a konkrét esetre analógiásan rávetített) kapcsolatot sikerül „kimutatni”,²² hanem egy valóban sok szálon keresztül működő *kapcsolati hálót*.²³ A kapcsolatrendszerek bemutatása során természetesen (a forrásadottságok függvényében) mindkét lehetőségre találunk példát az írásokban, de az mindenképp aggályos, hogy a személyek közti *viszonyokon belüli minőségbeli*, és mindenekelőtt ezek *forrásos megalapozhatósága* közti különbségekre, azaz e kapcsolatok kimutat*hatóságában* rejlő, *minőségileg eltérő* rekonstrukciós lehetőségekre²⁴ vonatkozóan semmilyen szerzői reflexióval sem találkozunk! „Műfaji” tekintetben a mindenkori kapcsolatrendszerek *hálózatának feltérképezése* természetesen lehet kimondottan prozopográfiai feladat²⁵ – a hetedik tanulmány maga is erre nyújt példát –, mint ahogy biográfusi is. Azonban a kötetben követett, a szereplők életét lineáris és leíró jellegű, „célirányos” élettörténeti eseménysor részeként ábrázoló, a kapcsolatrendszerek működése terén pedig egy statikus, a racionalitás bizonyos formájának megfelelően működő szereplőket (elő)feltételező,²⁶ mondhatni „naiv” biográfiai módszer erre csak rendkívül korlátozottan alkalmas.²⁷

²² Például Janus Pannonius püspök vikáriusa (1463), Pozsegavári Gergely kispéposti javadalmát és hivatalát „a püspöknek köszönhette. A püspök helynökéül olyan személyeket igyekezett választani, akiknek lojalitása megkérdőjelezhetetlen. Pozsegavári nyilván ilyen ember volt [...]” (129); Beremendi János (1458-tól regölyi főesperes) a hivatalt „az úgynevezett területi kapcsolatok útján nyer[het]te el. A kanonoki testület ugyanis birtokos volt Beremend mezővárosban és a határában, így megvolt a kapcsolat a család és a testület között, mely révén [...] János javadalomhoz jutott” (131). Az számomra erősen kérdéses, hogy ez alapján kijelenthető-e, hogy „Beremendi János esetében ismerjük a stallum elnyerésének körülményeit”.

²³ Például Nagyvátyi Albert (15. század végi pécsi kanonok) jelentősnek mondható baranyai nemesi családból származott, testvére is pécsi kanonok volt, de még fontosabb, hogy a Nagyvátyiak az Ernusztozok familiárisai voltak (135–136); Pozitív példákkal szolgál Janus Pannonius püspök és a Beckensloer-fivérek kapcsolatának bemutatása (129–130), vagy a Szatmári György körül Pécsen létrejött „humanista kör” kapcsolatrendszerének feltérképezése (139–141) is.

²⁴ Azt például joggal tételezhetjük fel, hogy Gatalóczi kancellár, a hozzá familiárisi kapcsolattal kötődő ítélőmestere, Büki Basó István, vagy unokaöccse, a későbbi érsek Vitéz János karrierje alakulásában szerepet játszott. De nyilvánvalóan nem ugyanilyen *minőségű* – de itt egyneműsített – összefüggés az, amikor azt olvassuk, hogy Gatalóczi másik ítélőmestere „Németi Gergely a pécsi káptalanban örkanonoksághoz jutott, majd Gatalóczit ő követte a préposti méltóságban. Nem nehéz e javadalomszerzések mögött is [Gatalóczi] Mátyás közbenjárását sejteni, hiszen elég csak arra utalni, hogy az ő irányítása alatt működő káptalanban jutott méltósághoz, majd prépostsághoz” (34–35).

²⁵ Stone ezt a prozopográfia úgynevezett „elitista iskolája” legfontosabb sajátosságának tekinti. Stone 1971: 56.

²⁶ A szerzők egy részénél „erős hajlam [figyelhető meg], hogy az egyént mint *homoeconomicus*-t kezeljék, és hogy elsősorban anyagi érdekei és viselkedése alapján tanulmányozzák, mivel ez az, amire a források a legvilágosabban és legnagyobb részletességgel vetnek fényt.” Stone 1971: 59. Lásd még Levi tanulmányában a „teljesen racionális embert konstituáló” életrajzírói sémákról írottakat. Levi 2000: 90.

²⁷ Stone 1971: 48–49.

Az utolsó két életrajzi jellegű tanulmány – Csulai Móré Fülöp és Ernuszt Zsigmond pécsi püspökökről – az előbbieknél több példát szolgáltat a szerző által követett eljárás eredményeire, ami kétségtelenül annak köszönhető, hogy a késő-középkori főpapok „életrajzához” a korábbiaknál nagyobb forrásanyag állt rendelkezésére, így ezek az írások tekinthetők (nem módszertani, mintsem inkább forrásadottságbeli okokból) a kötet legsikerültebb „biografikus” tanulmányainak.

A kötet közel harmadát kitevő, Csulai Móré Fülöpről szóló írás (*Egy Jagelló-kori humanista pályaképe*, 55–103) módszertanát (az ábrázolás technikáját) tekintve nem különbözik ugyan a korábbi „életrajzokétól”, viszont jóval gazdagabb – jelentős részben a szerző által feltárt levéltári – forrásanyagon alapul, ami a „főszereplő” történetének sokoldalú megközelítésére ad módot. Az oláh eredetű, kiterjedt Móré-család számos tagjának prozopográfiai adattári-jellegű bemutatása (55–65) számos új információt tár fel a kutatás számára, komoly kifogásunk csupán az lehet, hogy magának Fülöpnek a „pályaképe” a családtól jószerivel teljesen függetlenül kerül tárgyalásra, amivel – érzésem szerint – a szerző elmulasztja, hogy a gazdag anyagon, *családtörténeti* kontextusban mutassa be a „főszereplőt” (esetleg magának a családnak a jelentőségét, amire a források mindenképp módot adnának). Itáliai tanulmányainak, humanista kapcsolatainak (főként Veress Endre és Gerézdi Rabán munkáin alapuló) plasztikus felvázolása után, Móré Fülöp királyi titkári, majd (jobbára a velencei ügyek „referenseként” végzett) diplomatai tevékenységébe kapunk betekintést, az írást pedig Csulai egyházi karrierjének – az 1522-től datálható pécsi püspökségig vezető és a mohácsi síkon bevégzett – bemutatása, továbbá a család genealógiai táblája zárja. Fülöp pályafutásában a „kapcsolati tőkék” működésére vonatkozó meglátások – túl azon, hogy magának a családnak a szerepe itt sem igen kerül szóba – továbbra is vegyes képet mutatnak,²⁸ mindazonáltal az adatgazdag tanulmány a korábbiaknál jobban képes érzékeltetni egy „élet történetének” bonyolultságát.

Az utolsó életrajzi (jellegű) írás Ernuszt Zsigmond pécsi püspökkel (1473–1505) foglalkozik (105–124), mégpedig „pályavázlatként”, ami megítélésem szerint a legközelebb kerül az „élettörténet” több szálon futó – bár továbbra is teljességgel leíró jellegű, és az egyes szálakat csak kevéssé „egybefonó” – bemutatásához. Fedeles Ernuszt fordulatos politikai pályájának áttekintésén túl vázolja főpapi működését, Pécssett folytatott városépítetői tevékenységét, bemutatja mint humanista főpapot, familiárisainak egy válogatott körét, és képet kapunk a hatalmaskodástól és sikkasztástól sem visszariadó, dicstelen véget érő egyházfőről is. Talán a források relatív bőségének, és – főként Kubinyi András révén – az Ernuszt-családra vonatkozó feldolgozások viszonylag nagy számának is köszönhetően ez a kötet talán egyetlen olyan írása, ahol a „pályavázlat” bemutatásában a fentebb kárhoztatott, „áthidaló” jellegű, lineáris ok-okozati összefüggésekkel

²⁸ Például míg a Bakócz-cal és Szatmárral „összefüggést teremtő” humanista kapcsolatrendszer ábrázolása meggyőző – pontosan azért, mert a szerzőnek ez esetben sikerül egy több szálon egymásba fonódó hálózat létét érzékeltetnie –, addig a titkári kinevezésben Fülöp egykori patrónusának, Váradai Péter érseknek tulajdonított szerep meglehetősen erőltetettnek hat (72–73).

érvelő narrációs eljárást nem (vagy alig) „kénytelen” alkalmazni a szerző, ami határozottan a tanulmány javára válik.

A kötet fő ívét adó „élettörténetek” után hetedikként egy minden tekintetben prozopográfiai alapvetésű „kollektív biográfia” egy szelete következik, *Személyi összefonódások Pécsen, Mátyas és a Jagellók idején* címmel (125–150). Ez az írás tulajdonképpen Fedeles Tamás előző kötetének egyik fejezetén,²⁹ illetve az abban közölt – már többször említett – *Prozopográfiai adattár* itt kronológiailag szűkebbre vett metszetének elemzésén alapul. Ez a kötet egyetlen írása, ahol explicit formában találkozunk módszertani megfontolásokkal,³⁰ ami a tanulmány szempontjából teljesen jogos, de az említettek folytán aggályos, hogy erre az olvasónak a 125. oldalig kell várnia.

Fedeles megállapítja, hogy a „megfelelő személyek támogatásának megszerzése” az egyének pályafutásának alakulásában mennyire fontos volt mindig is, és – mint mondja – ez különösen a középkorban volt így, amikor a szakértelem csupán másodlagos szerepet játszott. Az egyes intézményeken, szervezeteken belül működő kapcsolatrendszerek feltárásával ugyanakkor lehetőség nyílik „a vizsgált terület mélyreható bemutatására”, mégpedig „társadalomtörténeti kontextusban” (125). Az egyháztörténetben a 20. század második évtizedétől fordítottak nagyobb figyelmet a különböző testületekben működő kapcsolati hálózat feltérképezésére, aminek a szerző rövid nemzetközi és hazai kutatástörténeti áttekintését adja, módszertani alapvetésként kiemelve a német Leo Santifaller 1920-as évek közepén kidolgozott rendszerét a székeskáptalanok személyi összetételének vizsgálatára. A saját maga által is követett eljárást úgy határozza meg, mint ami „azon struktúrák feltárására fókuszál, melyek [...] valójában meghatározták a vizsgált testületbe történő bekerülést, továbbá amelyek összekapcsolták az adott (egyházi) intézményt a (világi és egyházi) mikro- és makro környezettel. A székes- és társaskáptalanok összetételét ugyanis nagymértékben befolyásolta, hogy az egyes tagok többnyire egy szélesebb társadalmi hálózat tagjai voltak” (126). Fedeles a pécsi káptalan személyi összetételét vizsgáló korábbi munkájában a kanonoki stallumok megszerzéséhez vezető „fő csatornák” feltérképezéséhez a Köblös József³¹ által felállított kategóriarendszert alkalmazta (ezek: a személyi összefonódás; az egyetemi; a területi; az egyházi; illetve a familiáris kapcsolat; az uralkodói kegy; és az „állami” szolgálat), a jelen tanulmány elkészítésekor (2007-ben) ellenben már úgy látta, hogy az összes kategória a „személyi összefonódás” alá vonható, „hiszen végeredményben valamennyi felsorolt lehetőség konkrét személyes kapcsolatokon keresztül működött” (128). Ezek után Janus Pannonius, Ernuszt Zsigmond, Szatmári György és Csulai Móré Fülöp pécsi püspöksége idején (vagyis 1459–1526 között) vizsgálja a kanonoki testületbe való „bejutás körülményeit”, amely elemzést minden esetben az adott főpap rövid „életrajza” vezet be.

²⁹ „A javadalomszerzés egyéb módzatai” című fejezet. Fedeles 2005: 112–133.

³⁰ Ezek jórészt szintén a szerző korábbi kötetének szövegén alapulnak: Fedeles 2005: 24, 112–113.

³¹ Köblös 1994: 47–48, 223–226.

Mivel a „kapcsolati tőkék” működésére vonatkozó, másutt is tetten érhető rekonstrukciós problematikáról fentebb már esett szó – érthető módon ebben a tekintetben ez a tanulmány szolgál a legtöbb (pozitív és negatív) példával –, így a korábban írtakhoz itt csupán egyetlen megjegyzést fűznék hozzá. Alighanem hiba lenne a „személyi kapcsolatok” általános vonására való tekintettel leegyszerűsíteni az elemzési kategóriákat;³² sokkal inkább tovább kellene *finomítani* azokat, és főként *súlyozni*, mégpedig a „kapcsolati tőkében” szerepet játszó tényezők minősége és megragadhatósága szempontjából! A sok esetben forrásosan is kimutatható familiárisi, vagy családi-rokoni kapcsolatok például semmilyen tekintetben nem tűnnek egyeneműnek az úgynevezett „területi kapcsolatok” révén szerzhető „kapcsolati tőkével”, főként, ha ennek igazolásához (például: onomasztikai alapú) hipotézisekre vagyunk kénytelenek hagyatkozni.

A tanulmánynak itt csupán egyetlen további, a kötetben másutt nem jelentkező módszertani specialitását emelném ki, mégpedig a prozopográfiai adatok „számszerűsítésének” (statisztikai feldolgozásának) kérdését az egyetemi végzettségi arányok értelmezésében. (A káptalanba való bejutás körülményeinek feltárását – Móre Fülöp időszakát leszámítva – minden esetben konkrét adatok vezetnek be, ezek elemzése azonban az egyetemi végzettség arányaira szorítkozik.) Janus püspöksége idején 45 főből 16 esetben (35,5%) ismert a kanonoki stallumok betöltésének mikéntje (a „mi tekinthető ismertnek és mi nem” – kérdésre vonatkozó rekonstrukciós aggályokat most hagyjuk figyelmen kívül); egyetemi végzettség 11 fő esetében mutatható ki, mely arány „viszonylag magasnak mondható, hiszen a kanonokok egynegyede folytatott felsőfokú tanulmányokat”, akik Janus számára a „megfelelő szellemi légkört” is biztosíthatták (128). Ernuszt idején a fenti arányok: 62 kanonokból 27-nél (43,5%) mutatható ki a bejutásnál szerepet játszó körülmény. „Az egyetemi tanulmányokat folytató kanonokok aránya az előző időszakhoz képest *növekedett*: 24 személy tanult külföldi egyetemeken (39%), közülük 12 fő szerzett akadémiai grádust” (134). A következtetés így hangzik: „Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy *a korábbi – tudományok művelésére kiválóan alkalmas – atmoszféra* az új püspök működése alatt sem változott, *sőt növekedett a felsőfokú képzettséggel rendelkezők aránya*” (134). Szatmári püspöksége idején a számok: 20 kanonokból 13 esetben (65%) ismerjük a stallum elnyerését meghatározó tényezőket, 9 kanonok tanult külföldi egyetemeken, „amely *a vizsgált korszak* [a Mátyás és Jagelló-kor] *legmagasabb arányát jelenti*, hiszen ez 45%-nak felel meg. *Még kedvezőbb a kép*, amennyiben a fokozatszerzést is figyelembe vesszük, ugyanis a felsőfokú képzésben részesültek *közel 90%-a egy vagy több akadémiai grádust szerzett*” (139). (Kiemelések tőlem – Sz. G.)

Tekintettel arra, hogy a szerző eltekint a konkrét inter- és extrapolációs matematikai számítások elvégzésétől, kijelenthetjük, hogy a fenti számadatok alapvetően *retorikai* célt szolgálnak: a (természet)tudományos egzaktuság benyomását kívánják kelteni, annak dacára, hogy néhány olyan (részben számszerűsíthető,

³² Kiss 2006: 236.

de mindenképp figyelmet igénylő) tényező kimarad az értelmezésből, amire egy valódi statisztikai alapú értelmezésnek tekintettel kellene lennie. Például az, hogy a püspökök pontifikátusi ideje korántsem azonos időmetszetet jelent (Janus 14, Ernusz 34, Szatmári 17, míg Csulai mindössze 4 évig állt a püspökség élén, esetében el is maradt a fenti vizsgálat); illetve hogy az idő előrehaladtával egyre több forrásanyag áll rendelkezésre (noha korántsem biztos, hogy idő- és főként „minőség”-arányosan); vagy, hogy az 1%-nyi egyetemi végzettség „itt”, *kvalitatíve* bizonyosan *nem azonos* 1%-ot jelent „ott”. Így az összehasonlítás célja az, hogy „egzakt” alátámasztását adja annak, ami a *konkrét* humanista (vagy egyetemi) hálózati kapcsolatok feltérképezésével lényegesen adekvátabb módon ragadható meg, hogy tudniillik a későközépkori pécsi főpapok udvara a magyarországi humanizmus egyik központja volt.

Fedeles Tamás kötetének utolsó tanulmánya – mint már korábban említettük, a könyv fő ívétől teljesen eltartó módon – a pécsi körmenetekkel foglalkozik (*Körmenetek Pécsen, a 14–15. században*, 151–173). Történeti bevezető után (mely áttekinti a processziók római, bizánci, nyugat-európai, illetve 14–16. századi magyar gyakorlatát), a pécsi körmeneteket alapvetően a *Pécsi Missale* adatai alapján rekonstruálja (milyen naptári ünnephez kapcsolódtak, mikortól tartották meg őket, kinek a vezetésével, milyen útvonalon haladtak stb.), továbbá a misekönyvben szereplő tíz körmenet mellett több más processzió megtartását is valószínűsíti a városban.

A tanulmányokat minden esetben a hivatkozott irodalom jegyzéke zárja, ami összesen 45 oldalt tesz ki, és a dolog természetéből fakadóan számos átfedést tartalmaz. Így talán célszerűbb lett volna egy könyvvégi, egységes bibliográfiával helyettesíteni, annál is inkább, mivel az apparátus és a rövidítésjegyzék egységesítése, a hazai válogatásköteteket általában nem jellemző módon ez esetben megtörtént. Az adatgazdag kötet – a fenti módszertani problémákra tekintettel – elsősorban a gondos történeti aprómunkával feltárt információk sokasága miatt tarthat számot érdeklődésre.

Szeberényi Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Engel Pál 2001: Prozopográfia. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 33–34.
- Fedeles Tamás 2005: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*. Pécs.
- Kiss Gergely 2006: Archontológia, prozopográfia, társadalomtörténet. *Korall* (7.) 26. 228–238.
- Köblös József 1994: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*. Budapest.
- Levi, Giovanni 2000: Az életrajz használatáról. *Korall* (1.) 2. 81–92.
- Stone, Lawrence 1971: Prosopography. *Daedalus* (17.) 1. 46–79.
- C. Tóth Norbert 2009: *Luxemburgi Zsigmond uralkodása, 1387–1437*. Budapest.

Keller Márkus: A tanárok helye. A középiskolai tanárok professzionalizációja porosz–magyar összehasonlításban a 19. század második felében

L Harmattan – 1956-os Intézet, Budapest, 2010. 288 oldal.

Keller Márkus a magyar társadalomtörténet-írás új generációjának egyik legtehetségesebb tagja. A *Tanárok helye* című könyve a 2009-ben az ELTE-n megvédett doktori disszertációjának kiadott változata. A kötetben a szerző ambíciózus célt tűz ki maga elé: újra kívánja értelmezni a magyar és általában a közép-európai megkésett, illetve elmaradt modernizáció toposzát egy konkrét történelmi folyamat, a középiskolai tanárság professzionalizációjának megfigyelésén keresztül. A modernizáció témája elsősorban a második világháború és az 1970-es évek között volt divatos a történetírásban, illetve a többi társadalomtudományban is. A történetiség modern rendjének kifulladásá óta az ilyen típusú vizsgálatok száma drasztikusan csökkent. Keller könyve azonban bizonyíték arra, hogy a modernizáció témája még bőven rejt magában meglepetéseket. Újszerű eredményei megérdemlik, hogy a mű gondolatmenetét részleteiben is bemutassuk.

Az első fejezet a szerző szociológiai képzettségének megfelelően részletes elméleti, módszertani és terminológiai háttérrel szolgáltatta a kutatás speciális részéhez. A magyar történelemtudományra sajnos kevésbé jellemző az ilyen jellegű módszertani felvezetés, ezért a szerző alapos metodológiai fejtegetései mindenképpen példaértékűnek mondhatóak. Keller könyvének kulcskategóriái leegyszerűsítve: a „közön-séges” munkának megfelelő foglalko-

zás, illetve a szakképzettséget igényelő, standardizált normákat követő, szervezett keretek között működő hivatás. A két kategória közötti átmenet a professzionalizáció folyamata. A foglalkozások professzionalizálódása korunk tapasztalati ténye, ekként a modernizáció egyik fontos területe. Amint az a hivatkozott szakirodalomból is kiderül, a professzionalizáció fogalmát a magyar történettudomány csak az utóbbi időben kezdte el használni. Annál öröndetesebb, hogy már több csoportra is kiterjedő munkák léteznek (például: a képzőművészek esetében), ugyanis az értelmiségi csoportok strukturált, standardizált képzése, jövedelmi viszonyaik és munkakörülményeik szabályozása a 19. század második felének fontos társadalomtörténeti mozzanata. Mivel a professzionalizáció folyamata jelentős mértékben hozzájárult az értelmiségi pálya vonzóbbá tételéhez, ezért közvetlen befolyással bírt a szociális mobilitásra is. A professzionalizáció vizsgálata ezért mindenképpen fontos a korszak mentalitástörténetének megértése szempontjából.

Az elméleti részben a szerző külön alfejezetet szentel az összehasonlító módszer bemutatásának. Ebben sikeresen rajzolja meg e módszer előnyeit és korlátait, egyúttal pedig megalapozza a később következő két esettanulmányban elvégzett komparatív elemzéseket. Manapság, amikor a nemzetközi társadalomtudományokban sem feltétlenül

jellemző az elméleti megalapozottságú összehasonlítás, ez az alaposan megindokolt komparatív metodika különösen üdvözlendő.¹ Telitalálatnak tartom Magyarország és Poroszország összehasonlítását. A magyar politikai elit és közvélemény a második világháborúig folyamatosan Németországra, korszakunkban pedig nyilvánvalóan annak is legfontosabb tartományára, Poroszországra tekintett példaként. Ezen túlmenően Poroszország kiválasztását hasonló társadalomszerkezete és a klasszikus modernizációs modellekben elfoglalt, a „nyugati centrum”-hoz képest szintén lemaradt pozíciója indokolja. Persze, amint Keller érveléséből is kiderül, a szerzőnek sok más választása nem volt: a balkáni országok, Románia, Oroszország, illetve a „nyugati centrum” országai annyira eltérő társadalomszerkezettel rendelkeztek, hogy az összehasonlítás nélkülöznie volna a valódi alapot. A térségben pedig az Osztrák–Magyar Monarchia cislajtán felében az állami nemzetépítő politika hiánya miatt gyakorlatilag párhuzamos oktatási rendszerek fejlődtek, így az összehasonlítás csupán a nemzetépítés szempontjából lett volna releváns, a professzionalizációt vizsgálva azonban kevesebb eredménytelenség kecsgettetett volna.

A könyv elemző részének központi kérdése az állam és a tanárok viszonya. A három analitikus fejezet közül az első a tanári érdekképviseletekkel, a máso-

dik tanárok önképével, az utolsó pedig kimondottan a tanárok és az állam kapcsolatával foglalkozik. Keller tézise szerint a magyarországi és a poroszországi modernizáció közötti különbségeket nem valamilyen időbeli elmaradottsággal párosult strukturális hasonlósággal lehet magyarázni, azaz szerinte a két ország modernizációja egyszerűen más minőséget hordozott. Ez a más minőség pedig kiválóan illusztrálható a tanárok és az állam viszonyán keresztül.

A porosz modernizációt ugyanis sokkal inkább az állam vezérelte, mint a magyart. Amíg Poroszországban az állam teljes kontrollt gyakorolt az iskolarendszer és a tanárok fölött, addig a magyar oktatási rendszer nagy részét – a 19. század második feléig – működtető, széles körű autonómiával rendelkező egyházak szerepe teljesen ismeretlen volt Németországban. Ennek megfelelően a porosz tanárok sokkal inkább hivatalnokként tekintettek önmagukra, mint a független értelmiségi voltukat hangsúlyozó magyar kollégáik, így problémáik megoldását is jobban várták az államtól. Ezzel szemben a magyar állam nyilvánvalóan sokkal gyengébb pozíciót foglalt el az oktatáspolitikai területén, mivel anyagi eszközök híján nem állt módjában a felekezeti iskolák közvetlen állami ellenőrzés alá vonása. Az állam gyengesége így komoly teret biztosított a tanároknak, hogy szakértőként léphessenek fel az oktatáspolitikai területén. A különbségek ellenére Keller szerint mindkét ország tanári kara végül is sikerrel járt foglalkozásuk hivatássá történő átalakulása során, és társadalmi pozíciójuk is az általuk elvárt mértékben javult (270). Ez az eredmény egyértelműen jelzi, hogy a moder-

¹ A ma oly divatos, nyakló nélküli összehasonlítások helyenként olyan bornírt eredményekre vezetnek, mint például Magyarország és Francia Polinézia összevetése: Burri, Thomas 2010: *Models of autonomy? Case studies of minority regimes in Hungary and French Polynesia*. Schulthess, Zürich.

nizációnak több útja is lehetséges: míg a porosz esetben az államilag vezérelt, addig a magyar viszonyok között pedig az állam és – kissé anakronisztikus, de a lényegét valószínűleg helyesen értelmező kifejezéssel élve – a civil társadalom együttműködésével közösen megvalósuló modernizációs stratégia vezetett sikerre. A szerző eredményei egyúttal azt is jelzik, hogy a porosz modernizáció nemcsak, hogy nem volt gyorsabb és hatékonyabb, hanem éppen a modern, polgári társadalmak egyik legfontosabb alrendszerének tekintett civil társadalom kialakulásának kérdésében egyenesen gyengébb teljesítményt nyújtott, mint a magyar. A szerző kutatása ezért különösen érdekes az általa is részletesen ismertetett Sonderweg-vita szempontjából is. Keller kutatása tehát éppen ott tud újat nyújtani, ahol a korábbi kutatások kifulladások. A korábban feltételezett, azonos modernizációs mintákat követő, csak megvalósulásukat tekintve időben eltérő társadalmak helyett most a modernség polifonikus, sokszínű mintáját láthatjuk. Ez a sokszínűség pedig fontos magyarító tényező lehet a „boldog békeidők” sok szempontból egységes, de mégis számtalan lokális jegyet hordozó európai kultúrájának vizsgálatakor.

A meggyőző és újszerű kutatási eredmények mellett viszont a recenziens – nyilván saját érdeklődése miatt is – hiányolja a középiskolai tanárok társadalomtörténetének alaposabb bemutatását. Nem derül ki, hogy milyen regionális, felekezeti, világnézeti, mentalitásbeli különbségek tagolták ezt a társadalmat, illetve az sem, hogy ezek a különbségek milyen módon jelentek meg a vizsgálat tárgyát képező szakmai

egyesületekben. Azaz hiányzik a tanár-egyesületek tagságának elemzése, ezért pontosan nem tudjuk meg, mennyire képviselték az elemzett szervezetek a középiskolai tanárság egészét, illetve mely szegmensei maradtak alulreprezentálva. Különösen érdekes lett volna megvizsgálni azt, hogy a magyarországi nem magyar nyelvű középiskolák tanárai vajon részt vettek-e a vizsgált egyesületekben. A szerző is említi, hogy a középiskolai tanárság kulcsszerepet játszott a magyar nemzetépítésben, és éppen ezért lett volna érdekes, ha a szász, a román és a szerb iskolák tanári karáról, azaz a konkurens nemzetépítések aktorairól többet tudtunk volna meg. A porosz iskolák nemzetépítő funkciójáról pedig a szerző egyáltalán nem közöl semmit, pedig a szláv nyelvű lakosság elnémetesítésében nyilvánvalóan kulcsszerepet játszottak. Hasonlóképpen érdekes lett volna megtudni, hogy okozott-e problémát a katolikus vallású, illetve a lengyel vagy más szláv származású tanárok jelenléte a porosz oktatási rendszerben.

Mindeme hiányai ellenére a *Tanárok helye* alapos kutatáson nyugvó, jól felépített, meggyőzően érvelő könyv. Biztosnak látszik, hogy Keller Márkus eredményei szervesen beépülnek majd a magyar társadalomtörténetbe, és különösen a modernizációt vizsgáló kutatásokba. Ezzel együtt remélhetőleg a szerzőnek módja nyílik majd eredményeinek német nyelvű közlésére is, amivel a már korábban említett Sonderweg-vitához, illetve általában a német társadalomtörténeti kutatások további fejlődéséhez is hozzájárulhat.

Varga-Kuna Bálint

Szívós Erika: A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2009. 271 oldal.

A magyar képzőművészet olyan neves képviselői hallatán, mint Benczúr Gyula vagy Szinyei Merse Pál biztosan az általuk készített munkák, esetleg életútjuk, de mindenképpen a művészet, illetve a művészettörténet tárgykörébe tartozó témák jutnak először eszünkbe. Szívós Erika doktori értekezéséből született első monográfiájának érdekessége éppen abban rejlik, hogy a dualizmus korának magyar képzőművészetét más kontextusba helyezi, és azt a társadalomtörténet szempontjai és módszerei alapján veszi vizsgálat alá.

A dualizmus korának képzőművészete iránti érdeklődés a mai napig nem lankad, nagyra tartjuk alkotóit, és kíváncsiak vagyunk életútjukra, illetve művészetük forrásaira, motivációira is. A művészettörténet ezen igényünket évtizedeken át úgy szolgálta, hogy jó ideig kizárólag az alkotók személyével és műalkotásaikkal foglalkozott. Ahogy azonban a történettudományban megjelent a szociológia, az antropológia hatása, úgy a művészettörténetben is igény támadt a társadalmi, politikai, kulturális, történeti közeg feltárása iránt is. Ez az újfajta megközelítés az „új művészettörténet”-nek nevezett irányzatban bontakozott ki az 1970-es évektől.

Szívós Erika könyve ezt az irányvonalat követi. A művészet tárgykörét társadalomtörténeti összefüggések rendszerébe helyezve alapvető kérdésfelvetése arra irányul, hogy a művészet milyen viszonyban állt a politikai erővel egy

adott országban és korszakban. Milyen volt a kapcsolat a közönség és a művészek között? Milyen volt a művészek valós társadalmi helyzete? Hogyan változott az erről kialakult kép, a bohém művész imázsa, amely egyébként, mint a könyvből is kiderül, sokszor csak sztereotípa és nem fedti a valóságot.

A könyv három nagy szerkezeti egységből áll. Az első fejezetében általános áttekintést kapunk arról a folyamatról, ahogyan a modern közigazgatási rendszer létrejöttével párhuzamosan kialakult a képzőművészet művelésének új feltételrendszere és infrastruktúrája Európában. Különösen Franciaországot, Németországot és Angliát emeli ki a szerző, hiszen ezek az országok hatottak legerősebben a magyar képzőművészeti élet változásaira. E feltételrendszer elemei közé tartozik az akadémiák, kiállítóhelyek, egyesületek létrejötte, valamint az állami támogatás, aminek súlya a 19. század második felétől egyre erősödött, mivel a művészet nemzeti presztízskérdéssé vált. Ennek egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása a világiállítások sorozata volt. Ugyancsak a feltételrendszer szükséges részét képezte a polgárság befogadó készsége is. Az intézményrendszer kiépülését és kereteit ugyanakkor vele szembenő ellenmozgalmak próbálták szétfeszíteni. Szívós Erika ezeknek a bemutatására is kitér, illetve ennek kapcsán arra, hogy e mozgalmak révén miként nyertek teret új művészeti irányzatok.

A kötet második és leghosszabb egységében a szerző a magyar képzőművészek társadalmi helyzetét vizsgálja a 19–20. század fordulóján. Fő kérdése az, hogy e művészek milyen társadalmi rétegekből származtak a dualizmus korának második felében, illetve milyen helyet foglaltak el a korszak társadalmában anyagi helyzetük, műveltségük, kulturális szokásaik tekintetében. Itt az alapvető probléma mindenekelőtt annak meghatározása, hogy kit lehet ténylegesen a „művész” kategóriába sorolni a társadalomtörténeti elemzés szempontjai szerint. Ennek eldöntését persze megnehezíti, hogy a művészi munka végzéséhez nem szükséges diploma; a képzettség, a „szakmai jártasság” állami elismerésének meglétére vagy hiányára mint könnyen megragadható kritériumra nem lehet támaszkodni. Ezt a nehézséget a szerző úgy oldja meg, hogy gyakorlati alapon definiál: azokat a képzőművészeket sorolja ebbe a kategóriába, akik rendszeresen kiállítottak, és akik érdekeik biztosítása végett egyesületekbe tömörültek.

Szívós Erika ahol lehet, kvantitatív forrásokat használ, és az általa összeállított reprezentatív adatbázisra támaszkodik. Ez annak a 426 képzőművészeknek az adatait tartalmazza (közülük 41 nő), akik 1918 előtt éltek és folytatták munkásságukat, illetve akiknek többsége valamelyik művészegylet regisztrált tagja volt a korszakban. Ez a módszer áthidalja azokat a problémákat, amit a századfordulón élt magyar képzőművészek listája akár csak körülbelüli összeállításának lehetetlensége, valamint a művész és iparos megkülönböztetésének nehézsége jelentett

a kutatás során. A továbbiakban erre az adatbázisra támaszkodva vizsgálja az olyan tényezőket, mint a szereplők családi háttere, iskolai végzettsége, születési helye, esetlegesen nemesi rangja. Módszerének másik fontos eleme, hogy a képzőművészek anyagi helyzetének jellemzéséhez a dualizmus kori értelmiségi kereseteket veszi összehasonlítási alapul, vagyis a művészek jövedelméről a pedagógusokéhoz vagy az állami közalkalmazottak kereseti lehetőségeihez viszonyítva kapunk képet. Végso soron a képzőművészek anyagi, társadalmi megbecsültségét, helyzetét ábrázolja így a kiegyezéstől az első világháborúig terjedő időszakban.

Mivel az alkalmazott megközelítés fontos szempontja, hogy nem egyes művészeket vizsgál a szerző, hanem társadalmi csoportként kezeli az alkotókat, így szükségszerűen kitér az adott társadalmi réteg kulturális és életmódbeli szokásainak vizsgálatára is. Szívós Erika a kvantitatív források mellett az életmód ábrázolásához leveleket, visszaemlékezéseket, művészéletrajzokat, a korabeli sajtót, különféle szerződéseket is felhasznál, és elemzését még szemléletesebbé teszi a fejezet végén, négy művész életéről olvasható esettanulmány.

Az utolsó fejezet a képzőművészet egészét helyezi el korának politikai-társadalmi közegében, elsősorban annak társadalmi funkciója szerint. Azokra a folyamatokra mutat rá, amit a nemzeti eszme megnyilvánulásainak formái befolyásoltak 1867 előtt és után, illetve azokra, amelyek révén a festészet és a szobrászat témái idomultak az adott politikai helyzethez. Bemutatja továbbá a művészet állami

pártolásának kialakulását, amely első sorban a nemzeti kultúrának tulajdonított megkülönböztetett figyelem jegyében bontakozott ki (amelyről már az első részből is megtudhattuk, hogy Európa szerzte elterjedt jelenség volt).

A szerző igen érzékletesen mutat rá arra az ellentmondásra, hogy az állami-hatalmi támogatás ugyan jótékony hatású, amennyiben megélhetési lehetőséget biztosít a művészeknek és ennek köszönhetően társadalmi megítélésük is emelkedik, de ugyanúgy hátráltató tényező is, mivel megakadályozza a modern irányzatok kialakulását. A művészek pedig alapvetően autonómiájukat követelik, amelynek elérése nemcsak egyéni, hanem kollektív erőfeszítés eredménye lesz.

A művészek öntudatra ébredésének elemzéséhez Szívós Erika Talcott Parsons és T. H. Marshall professzionális elméleteit használja, amelyek segítségével azt vizsgálja, ahogyan a szabad értelmiségi csoportok autonóm szakmai hivatásokká váltak. Ennek a folyamatnak az állomásait követhetjük végig: a művészeti felsőoktatás kialakulását, a szakmai szervezetek, egyesületek, képzőművészeti szaklapok megalapítását. Érdekes, hogy ezt a sort a szerző a kávéházi törzsasztalokkal zárja, amikről megtudhatjuk, hogy kulcsszerepet játszottak az egyes irányzatok megszerveződésében, és kapcsolatot teremtettek a művészek és a befogadó közönség között.

A szakma presztízsének emelkedésében a felülről jövő támogatás és a művészek társadalmának közös erőfeszítései melletti harmadik tényezőként a szerző a művészet társadalmi környezetét vizsgálja, amihez Pierre Bourdieu

kulturális mező elméletét használja fel. Ennek alaptézise, hogy egy műalkotás létrejöttékor számolnunk kell magának az alkotónak a személyes és társadalmi háttérével, de ugyanúgy a befogadók elvárásaival is. A könyv utolsó fejezete éppen ezt a befogadókörzeget vizsgálja Budapesten.

A képzőművészek megélhetési feltételeit nem csupán a millenniumi ünnepek, illetve ennek hatására az állami támogatás fokozódása határozta meg, hanem ugyanúgy a közönség érdeklődésének és igényeinek növekedése is. Szívós Erika érdekes megállapításokat tesz a polgárság kezdeti kulturálatlansága és a művészeti oktatás kezdetleges mivolta közötti párhuzamokat illetően. Rávilágít arra a folyamatra, ahogyan a modernizálódó államnak egyre inkább szüksége lesz egy szakképzett értelmiségi rétegre, akik egyben – mintegy a vagyonosabb polgárság részévé válva – a művészet potenciális befogadóinak táborát fogják gyarapítani. Ugyancsak a befogadó-környezet részét képezi a sajtó – különösen a napilapok –, mivel a közízlést ez befolyásolta a legerősebben, így a művészeknek érdekükben állt jó viszonyt fenntartani a kritikusokkal, akiknek közvetítő segítségére rá voltak szorulva. A főváros tudta nyújtani leginkább azt a közeget, ahol a művészeknek érdemes volt jelen lenni, mert itt voltak a művészet befogadásának legkedvezőbb társadalmi feltételei.

A magyar képzőművészet társadalomtörténete rávilágít arra, hogy a képzőművészet túlmutat művészen és alkotásán, sokkal több tényező befolyásolja, mint egy ember belső motívációja. A társadalmi támogatott-

ság, a közönség, a befogadás kérdését ugyanúgy figyelembe kell vennünk e téma kutatásánál. Így áll össze az a kép, amit Szívós Erika monográfiájában a dualizmus korának magyar képzőművészetéről felvázol, aminek

segítségével betekintést nyerhetünk a dualizmus művészeinek világába, és rajta keresztül a korszak társadalmába.

Timár Sára

SZERZŐINK

- Cieger András (1973) történész
(MTA – ELTE BTK Atelier Kutatócsoport)
ciegera@freemail.hu
- Halmos Károly (1955) egyetemi oktató
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
halmoskaroly@aim.com
- Keller Márkus (1974) történész, szociológus
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
keller.markus@sztignac.hu
- Magos Gergely (1983) történész
magosposta@gmail.com
- Pál Judit (1961) történész, egyetemi docens
(Babeş – Bolyai Tudományegyetem, Történelem–Filozófia Kar)
paljudit@gmail.com
- Simon Katalin (1981) történész, levéltáros, doktorjelölt
(Budapest Főváros Levéltára)
katasimon05@yahoo.de
- Szeberényi Gábor (1974) könyvtáros
(PTE Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemények Osztálya)
gszebe@lib.pte.hu
- Szívós Erika (1968) történész, egyetemi adjunktus
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
szivos@ludens.elte.hu
- Timár Sára (1987) egyetemi mesterképzéses hallgató
(ELTE BTK Atelier)
timar.sari@yahoo.com
- Varga-Kuna Bálint (1983) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier – Universität Mainz)
balintvarga@gmail.com

Vári András (1953) történész, közgazdász, egyetemi docens
(Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet)
h7506var@ella.hu

Wilensky, Harold L. (1923) szociológus, professor emeritus
(Department of Political Science, University of California, Berkeley)
hwilensk@socrates.berkeley.edu

CONTENTS

PROFESSIONS AND PROFESSIONALIZATION

Károly Halmos – Erika Szívós	Beyond Trade and Occupation: Professions and Professionalization in Public Discourse and in Modern Historical Writing	5
Harold L. Wilensky	The Professionalization of Everyone?	19
Gergely Magos	Omnipotent State and Unfulfilled Dreams. The Professionalization of Hungarian Pharmaceutics	54
Katalin Simon	When Medicine Became Profession. Masters of Surgery and Doctors of Medicine in Hungary before Standardized Medical Training	77
Márkus Keller	The East Central European Version. The Professionalization of Secondary Education in Nineteenth-Century Hungary	103
András Cieger	Politics as a Profession in Nineteenth-Century Hungary?	131
András Vári	Semi-Professionals, Partly Bourgeois – Fully Gentlemen?	151
Judit Pál	Serving State and Patron. A Client of the Károlyis at the Beginning of the Eighteenth Century	179

BOOKS

A Civil Profession: The Royal Notary. Rokolya Gábor: A polgári közjegyzőség emlékezete. 1875–1949. – Károly Halmos	206
Prosopography, Biography, Local History. Methodological notes on a collection of studies. Fedeles Tamás: Püspökök, prépostok, kanonokok. Fejezetek Pécs középkori egyház történetéből. (Capitulum V.) – Gábor Szeberényi	213

Keller Márkus: A tanárok helye. A középiskolai tanárok professzionalizációja porosz–magyar összehasonlításban a 19. század második felében	
– Bálint Varga-Kuna	225
Szívós Erika: A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918	
– Sára Timár	228
Authors	232
Contents	234
Abstracts	236

ABSTRACTS

András Cieger: Politics as a Profession in Nineteenth-Century Hungary?

The study argues that the process of professionalization is strongly tied to time (for example electoral terms, government appointments), and that it can be analysed in cases of rather vaguely defined professional groups, such as that of politicians. Although this type of occupation cannot be fully described by traditional sociological categories, it is characterised by a kind of group identity, and can be described to have typical professional training curves, specific internal and external norms, specialisations, and even a layer in the political scene that pursued politics as a long-term profession supported by family networks. The transformation on the conceptual level also indicates professionalization: by the second half of the nineteenth century professional groups emerge in the world of politics, in the way Max Weber described in his well-known 1919 lecture.

The study suggests that the professionalization of politics is not directly dependent on the processes of democratisation and development of party system. The strict and exclusive application of the Weberian categories masks changes that are important, albeit difficult to measure. With regard to the transformation of the world of politics in the nineteenth century Cieger concludes that the difference ('lagging') between the two halves of Europe is not as great as is portrayed in traditional scholarship.

Károly Halmos – Erika Szívós: Beyond Trade and Occupation: Professions and Professionalization in Public Discourse and in Modern Historical Writing

Since the democratic political transition in 1989–1990, there have been several debates in Hungary concerning the autonomy, self-representation, and monopolistic position of certain professions. In other cases controversies were sparked about the contents and purpose of professional education. Much less work has been done about the real meaning of professional self-representation, associations and vocational higher education. Whereas in North-Atlantic societies the process of professionalization generated ongoing disputes, and remained a steady issue in social scientific discourse for several decades after World War II, the same debates were largely absent in Hungary before 1990. This was partly due

to the socialist regime which objected to autonomies of any kind, including the autonomy of occupational groups; scholarly discourse about the professions was thus discouraged, and attention was mostly focused on intellectuals. The relatively low interest in professionalization was also a consequence of the fact that the professions had never been as centrally important in Hungarian social stratification as they were in Northwestern European and American societies. Following a brief history of professionalization theories and an overview of recent international and Hungarian sociological and historical literature, the classical essay of Harold L. Wilensky is introduced to the Hungarian public.

Márkus Keller: The East Central European Version. The Professionalization of Secondary Education in Nineteenth-Century Hungary

The study analyses the professionalization of Hungarian secondary teachers with a methodology based on Hannes Siegrist's professionalization terminology of ideal types. In contrast to the classic (Anglophone) theories of professionalization, this approach attributes an important role to the state in the Hungarian professionalization process. Furthermore, it does not view this process as unidirectional: previously attained positions and prerogatives could be forfeited any time. Consequently, the main question is not whether teaching at secondary school was considered a vocation. Instead, Keller asks if any signs of professionalization can be detected in the history of Hungarian secondary education and what these signs were.

The study concentrates on four themes. First, how did teacher training evolve, how was it regulated, and, as a result, how did the specialised knowledge required for secondary education develop as a result? Second, how did the teachers build their professional ethics and maintain their importance within society? Third, in what ways did the teachers strive to defend their professional autonomy and create a monopoly? Finally, how did professionalization affect the economic and social position of secondary teachers?

The analysis of the history of secondary education from these angles demonstrates that the process of professionalization is clearly perceptible in the case of Hungary. There has evolved a centrally regulated training and qualification system that was essentially compulsory for all candidates wishing to pursue this career, and this training also includes pedagogy, the specialised discipline of teaching. A study of the journal published by the National Association of Secondary Education (later, of Secondary School Teachers) reveals that professional ethics and the image of the 'ideal teacher' was fully formed by the last decades of the nineteenth century. The main purpose of these was the justification of the importance of the work of teachers in society.

The existence of professional autonomy, as well as the measures taken to protect it, proves that secondary education was on the way to full professionalization in this period. At the same time, the continuous amelioration of the social and economic position of secondary school teachers suggests that the consequences of the aforementioned professionalization processes are also reflected in their rising social prestige. As compared with the contemporaneous German situation, the professionalization of Hungarian secondary teachers is markedly associated with a characteristic importance of churches and church endowments. On one hand the presence of religion in the process hindered professionalization, as it decelerated the separation of teaching from clerical and ministerial roles and impeded the development of comprehensive teacher training and qualification. On the other hand, the presence of churches that were independent of the state and had vested interest in the education system increased the professional autonomy of teachers: the aims of these two power structures mutually inhibited one another and secondary school teachers became the primary beneficiaries of this struggle.

Gergely Magos: Omnipotent State and Unfulfilled Dreams. The Professionalization of Hungarian Pharmaceutics

The study traces the development of the pharmaceutical profession from the eighteenth century to the First World War and compares this process of the American professionalization as described by Harold L. Wilensky to arrive to conclusions about its success. Following a short introduction to the early history, the study describes the centralisation of pharmaceutics in the eighteenth century, with special emphasis on the relevant ordinances of the *Generale normativum in re sanitatis*, and the beginnings of the pharmaceutical training in the higher education, which in Hungary was launched by the foundation of the medical faculty at the University of Trnava. The first professional associations were established in the 1830s, and, parallel to the development of professional discourse, the first demands for reform were formulated in this period. The age of absolutism brought about a relative setback in the self-organisation of pharmaceutical professionals, but the dissipation of the unfavourable political climate encouraged the re-organisation of associations: the publication of the first pharmaceutical journal was followed by the foundation of the national association in 1872. The next milestone in the history of the pharmaceutical profession was the 1876 regulation of public health and pharmaceutics.

In the age of dualism, pharmaceutics became an 'accomplished' profession and came to possess all the characteristics of professionalization: the deepening generational conflicts resulted in an increasing demand for raising educational requirements, the gap between affluent and impoverished professionals widened,

the ties and conflicts with related professions were strengthening, which caused the emergence of protectionism in the pharmaceutical market. Finally, the study focuses on the reasons behind the government's rejection of the pharmaceutical professionals' petition for a chamber of commerce with compulsory chartered membership, which was the ultimate means to attain professional autonomy.

Judit Pál: Serving State and Patron. A Client of the Károlyis at the Beginning of the Eighteenth Century

The study examines local power structures and the roles of the patron–client relationship in early eighteenth-century East Hungary. The example used to gain insight into this relationship is the person of Gábor Erős, a 'mediator' who operated on various different levels in his lifetime, fulfilling a kind of mediating role between the town of Szatmárnémeti, the state, and his patron Sándor Károlyi. Erős began his career at the *curia regis* in Szepes. He fought on Károlyi's side in the Hungarian rebel (*kuruc*) militia and it was probably Károlyi who intervened to obtain pardon for him after the Treaty of Szatmár. This solidified the bond between them and Erős became tied to his patron by a complex network of gratitude and shared interest.

Erős himself was an independent and wealthy nobleman. As a tax collector he held an important state position and was endowed with significant local power, thus his relationship with Károlyi was based on mutual benefits. Károlyi, the *comes* of Szatmár County and the biggest landholder of the region, built a powerful network of clients. At the beginning of the eighteenth century, the undifferentiated character of the archaic world was manifest in the dominance of interpersonal connections. As he performed a variety of tasks for Károlyi, the case of Erős is a good example for this dominance. They were mutually dependent on one another and the ways of cooperation were diverse, but the emotional bond and loyalty was of primary importance in their relationship too.

Katalin Simon: When Medicine Became Profession. Masters of Surgery and Doctors of Medicine in Hungary before Standardized Medical Training

Nowadays doctors are generally appreciated as members of a group, which has great prestige in society. In lay eyes, they share equal rights and regard, independent of the field of medicine. In contrast, in the eighteenth century there were many specialists in the medical market, and each had their own place in society: a) doctors lived mostly in towns and specialized in so-called 'internal

diseases'; b) surgeons, barbers, and bath men lived in towns or villages, and dealt with 'external diseases' (although due to the lack of *doctores medicinae* they also handled other illnesses); c) wayfarer therapists (dentists, ophthalmologists and the so-called *lithotomi*) were specialists with various skills; d) unprofessional healers, for example women with practical knowledge of healing within the family.

In the eighteenth century, the state decided to decrease this diversity and take strong control over the rest of these groups, and by this, over the health of its citizens. There were several important milestones in this process. In 1752 each free royal city and county was ordained to employ a doctor. In 1770 the relationship of doctors, surgeons, pharmacists and midwives was stipulated in Maria Theresa's *Generale Normativum*. In the same year, the Hungarian Faculty of Medicine opened. By the first half of the nineteenth century only two significant groups remained in the field: doctors and the lower-qualified surgeons. Both acquired their diploma at university, but the company of surgeons was divided into two further branches: the masters of surgery studied almost as long as doctors, so they were more erudite than civil surgeons.

The increasing popularity of the faculty from the 1820s resulted in difficulties and fewer work opportunities, and as a consequence, tension flared up between doctors and surgeons. From the eighteenth century, each county accommodated one or two doctors (as *physici*) and four or five surgeons. Although surgeons took care of most of the population and performed operations, doctors often attacked them, calling their profession obsolete and defective.

The first associations were founded in the 1830–1840s. Most of these bodies had doctors, surgeons and pharmacists among their members, only the Royal Company of Doctors in Budapest forbade masters or civil surgeons to join. The debate culminated in 1848, but after the suppression of the Hungarian revolution the old system remained largely unchanged. Many students still made the best of the shorter course of civil surgery, but the number of doctors of medicine (and surgery) was on the rise. Eventually, surgeon training was abolished in the Habsburg Empire and the standardized medical training for doctors of *medicinae universalis* was established.

András Vári: Semi-Professionals, Partly Bourgeois – Fully Gentlemen?

The study addresses the problem of the historical development of social groups which embraced a strategy of professionalization in the course of the eighteenth and nineteenth centuries, but had less than full success with the project. This is the group of what might be called 'semi-professionals'. The original sociological model of professionalization includes a number of clearly defined criteria.

However, drawing a sharp dividing line between professionals and other vocational groups only reveals those groups aspiring to professional status, which have in fact remained on the less fortunate side of that dividing line. This study examines those groups which had partial success in professionalization.

The largest 'semi-professional' groups in mid-nineteenth-century Europe were engineers, surveyors, and agricultural experts. By the late nineteenth century, these groups managed to establish specialized vocational training institutes. The diplomas conferred by these institutes served to define the group, but failed to establish a job monopoly. Regarding the kind of techniques that were employed in order to accelerate the 'professional project', it emerges that an aid to 'professionalization' might have been supplied by an ideological charge. An example for this is when an individual was considered to be a good (and vocal) engineer and an ardent (and vocal) patriot at the same time. In this case, either the first quality could latch onto the second, or the second one could carry the first. Out of the many possible variations, some examples of similar ideological charge are also described in the study.

'Professionalizing' groups with ideological sidelines were so common that one hesitates to use these supplementary factors as defining criteria. Instead of attempting to create a 'typology' of successful and semi-realized or partial professionalization projects, the study focuses on the contemporary social scenes, especially the exchange between professionalizing groups and others which these professionals associated themselves with. Two major comparative cases are discussed: the relationship of the notion of the gentleman and that of the professional in England, and the relationship of professionals to the process of *embourgeoisement* (*Verbürgerlichung* in German-speaking lands including Austrian territories).

First, the results of research on the professionalization project in Britain are examined, engaged as it was in a long-term, nation-wide flow of public discourse. This discourse has linked the 'service component' to the ideal of the gentleman; and the cultivated, refined 'gentleman component' to the ideal of the professional — redefining and strengthening one another in the process. In the same way, the early nineteenth-century German university reform and its subsequent amendments went a long way towards defining the part of the middle class called *Bildungsbürger*. The fight of 'semi-professional' engineers for the victory of their 'professional project' took the form of a fight for upgrading their training institutes to 'technical universities'. Here, public discourse was not centred on giving or withholding respect from professionals on account of their distance from or proximity to 'gentlemen', but according to the merits of their knowledge and '*Bildung*'. In both cases, however, would-be professionals participated in a nation-wide discourse about their position in the social hierarchy. They strove to define their own place there by reference, allegiance or opposition to other groups, which themselves were in the process of determining their own place in society.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, melléklek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézírtattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> (Utolsó letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossy@gmail.com

Pozsgai Péter, pozsgai.peter@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

ELTE TáTK Hallgatói Bolt
1117 Pázmány Péter sétány 1/a

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúhá
1054 Honvéd utca 5.

Nyitott Műhely
1123 Ráth György utca 4.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Ráday u. 27.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

MEGJELENT

40 év után magyarul is olvasható:

Fél Edit – Hofer Tamás: „MI, KORREKT PARASZTOK...” Hagyományos élet Átányon

című kötete!

(Első kiadás: *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village.*
Chicago, 1969.)

„Mi, korrekt parasztok értettünk a lóhoz, neveltük a jó csikókat. Már ahogy végighajtott a falun, ahogy az ostort tartotta a kezibe, látni lehetett, hogy igazi beleszületett parasztember.” A korrekt paraszt nem csupán falusi földműves tehát – hiszen a földet sokféleképpen meg lehet művelni, a lovat is sokféleképpen lehet hajtani. Az átányi korrekt paraszt azonban csak egyféleképpen hajthatja a lovát, foghatja kezébe az ostort és suhinthat vele úgy, hogy lovai büszkén föltartsák a fejüket s kényesen lépkedjenek. [...] A gazdálkodás és a munka így gyakorlati hasznán, célszerűsége túl a korrekt parasztemberek számára mintegy művészet volt.

(Részlet a könyvből)

Alig akad még egy olyan magyar vonatkozású társadalomtudományi munka, amely akkora nemzetközi visszhangot váltott volna ki, mint Fél Edit és Hofer Tamás kötete. A több mint negyven évvel ezelőtt az Egyesült Államokban angolul publikált, méltán világhírűvé vált monográfia a magyar paraszti társadalom kollektivizálás előtti világának ma már klasszikussá vált elemzése és pótolhatatlan kordokumentuma. Magyar nyelvű megjelenítésével, a Korall Társadalomtörténeti Monográfiák sorozatának első köteteként, a hazai tudományos könyvkiadás egyik legnagyobb adósságát törlesztjük.

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

A kötet bolti ára: 5.500 Ft. Megvásárolható a nagyobb könyvesboltokban vagy megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen.

Megrendelés esetén 20%-os kedvezményt (4.400 Ft) biztosítunk budapesti személyes átvétel mellett, illetve 10%-os kedvezményt (4950 Ft), ha a kötet postázását kérik. Várjuk rendelését!

Megjelent az Aetas történettudományi folyóirat
2010. évi 4. száma

RENDSZERVÁLTOZÁS ÉS TÖRTÉNETÍRÁS

Romsics Ignác: A magyar történetírás intézményei és fórumai

Gyáni Gábor: A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága – egykor és most

Vészprémy László: A helyét kereső hadtörténetírás: nemzetközi és hazai tapasztalatok

Hunyadi Zsolt: Az Óperencián innen és túl: a hazai középkor-történetírás nemzetközi beágyazottsága

Korok és korszakolás a történetírásban

Kisantal Tamás: Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek? Korszakfogalom és korszakolás a történetírásban

Kövér György: Aetates Aetatum

Galamb György: Korszakolás és narratívák: a középkor esete

Czoch Gábor: A periodizáció problémái és a francia történetírás

Tomka Béla: A jelenkori európai és magyar történelem periodizációjáról: a „befeztetlen 20. század” és a „csonka 20. század”

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

Diákfolyóiratok a rendszerváltozás előestéjén és azután (Résztevők: Bárdi Nándor, Bellavics István, Gyurgyák János, Szilágyi Márton, Takáts József, Valuch Tibor)

Bemutatjuk Ewa Domanska lengyel történészt

Ewa Domanska: Az ellen-történetírás mint az elnyomottak ideológiája (Reflexiók az új humántudományok Múlt-képéről)

A folyóirat megrendelhető, illetve előfizethető a szerkesztőség címén.

Éves előfizetői ár: 3600 Ft (tartalmazza a postaköltséget)

Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

2010/4. szám

TANULMÁNYOK

Nagy Ágnes: A pártállam megmérettetése a lakáshivatalban. Politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés a koalíciós időszakban

Molnár János: Razziák a fővárosban. A gazdasági rendőrség tevékenysége 1945–1948 között

Gonda Gábor: Nemzetállamok és kisebbségek. Az egységes nemzetállamok megteremtésére tett kísérletek Európában, a 20. század első felében

Janek István: Magyar közeledési szándékok a szlovák vezetőkhez 1943–1944 folyamán

Laczó Ferenc: Magyar zsidó helyzetértékelések és tervek a második világháború idején. Politikai-eszmetörténeti elemzés az Ararát-évkönyvek alapján

KRÓNIKA

Húszesztendős a Politikatörténeti Alapítvány. A jelenkortörténet-írás problémái – kerekasztal-beszélgetés a Politikatörténeti Intézetben (*Konok Péter*)

SZEMLE

Brit munkáspárti kormányok a mérlegen (*Surányi Róbert*)

A nők útja a politikába (*Szakály Sándor*)

Justus Pál ébresztése (*Agárdi Péter*)

Ellenkormányzás (*Krahulcsán Zsolt*)

Időszerűtlenül (*Sipos Péter*)

Misztikus-e a Szent Korona? (*Petrás Éva*)

Miért éppen Lengyelország? (*Szokolay Katalin*)

A folyóirat elérhetőségéről információk a www.multunk.hu honlapon és a Napvilág Kiadónál. (1054, Budapest, Alkotmány u. 2.)

SZÁZAD V • É • G

—• ÚJ FOLYAM 57. SZÁM 2010. 3. •—

—• INTÉZMÉNY •—

INTÉZMÉNY, DISKURZUS, VÁLTOZÁS

Szabó Márton: Intézmény és diskurzus a politikában

Vivien A. Schmidt: Diszkurzív institucionalizmus. Az eszmék és a diskurzus magyarázóereje

Sebők Miklós: Válság táplálta delegálás. Az intézményi változás egy elmélete

EGYÉN, KÖZÖSSÉG, ÁLLAM

Málik József Zoltán: Egyén és közösség veszedelmes viszonyai – játékelméleti megközelítésben

Szmodis Jenő: A szociális állam eszméje és valósága

Pelle Anita: Állam, piac és verseny. A freiburgi iskola elméleti rendszere

SZEMLE

Malženicky Katalin: Összeegyeztethető-e egy realista képviselő-elmélet a normatív demokráciafelfogással?

Laczó Ferenc: Egy kaméleon története. (Kari Palonen: A cselekvő politika fogalomtörténete)

—•

www.szazadveg.hu

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDINKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

CZAKÓ ÁGNES KOLOSI TAMÁS ÉS SZELENYI IVÁN KÖZÖS KÖNYVÉRŐL

SZÁNTÓ ZOLTÁN ÉS SYI BARABÁSI ALBERT-LÁSZLÓRÓL

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR, HALÁSZ LÁSZLÓ ORTUTAY GYULA NAPLÓIRÓL

SZIGETI TAMÁS ÉS VISSY BEATRIX KOMMENTÁLJA AZ ALKOTMÁNY KOMMENTÁRJÁT

VINCZE JÁNOS PAUL KRUGMAN LIBERÁLIS LELKIISMERETÉRŐL

PROBLÉMA

EVOLUCIONIZMUS AZ IRODALOMELMÉLETBEN ÉS A KÖZGAZDASÁGTANBAN

HORVÁTH MÁRTA - ÚJ INTERDISZCIPLINARITÁS

MIHÁLYI PÉTER - MERRE VAN AZ ELŐRE?

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

JEAN-PAUL SARTRE MAGYARUL

SZEMLE

BOROS GÁBOR, TÓTH ISTVÁN GYÖRGY, SASFI CSABA, RADVÁNYI ORSOLYA,

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, PAPP-ZIPERNOVSZKY ORSOLYA,

L. VARGA PÉTER RECENZIOI

MI A PÁLYA?

WALDEMAR KULIGOWSKI - SÖTÉT ALTEREGŐ

BIBLIOGRÁFIA

FONTOS KÖNYVEK

M E G J E L E N I K

2010. ŐSZ

N E G Y E D É V E N T E

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetők:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 34: *Házasság, honosság és öröklés Európában* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 40: *Lak-hatás a 20. században* (1000 Ft)
- 41. *Történetírás és emlékezet* (1000 Ft)

Ára 1000 Ft

